

UDK-008

YU ISSN 0350-7262

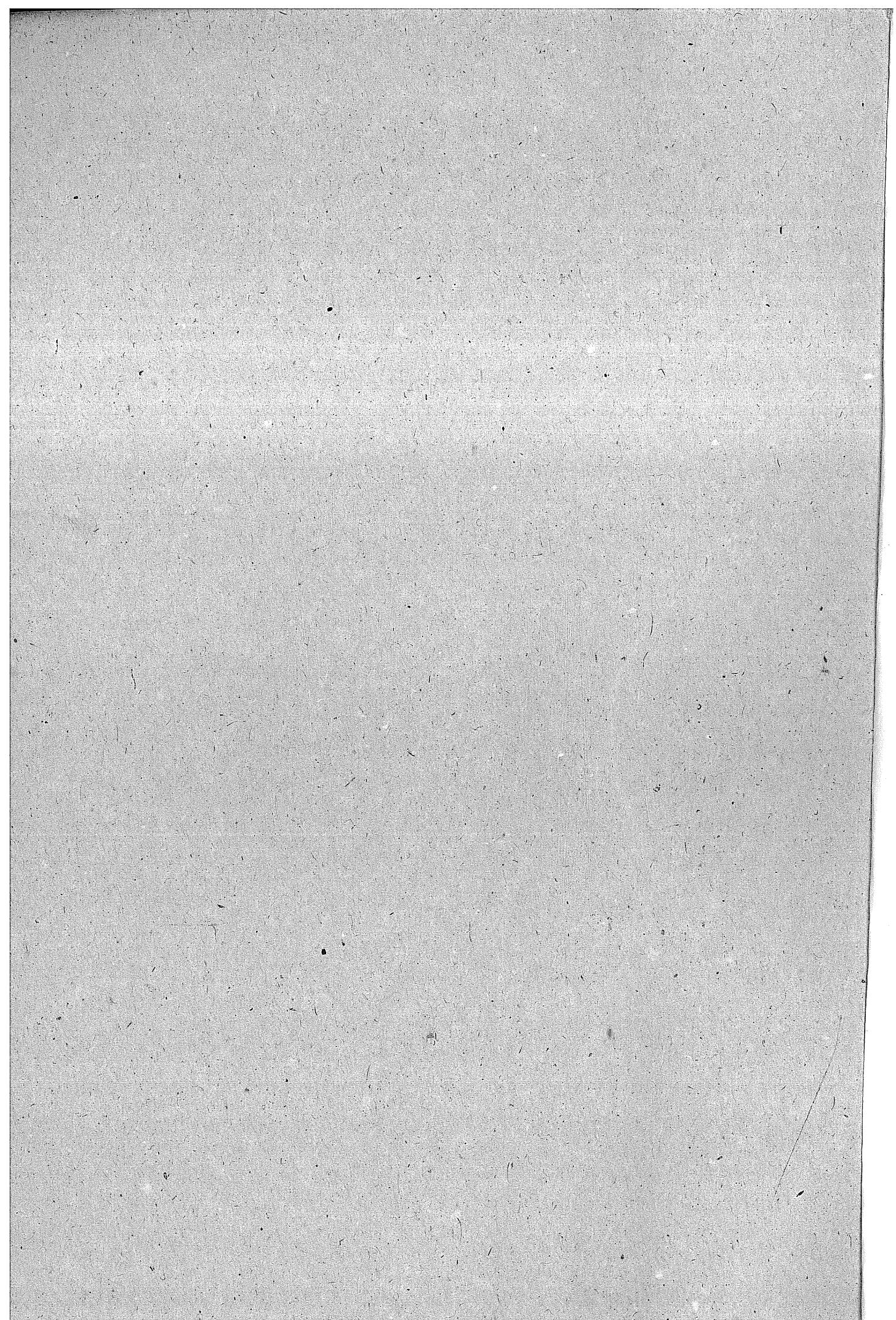
ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

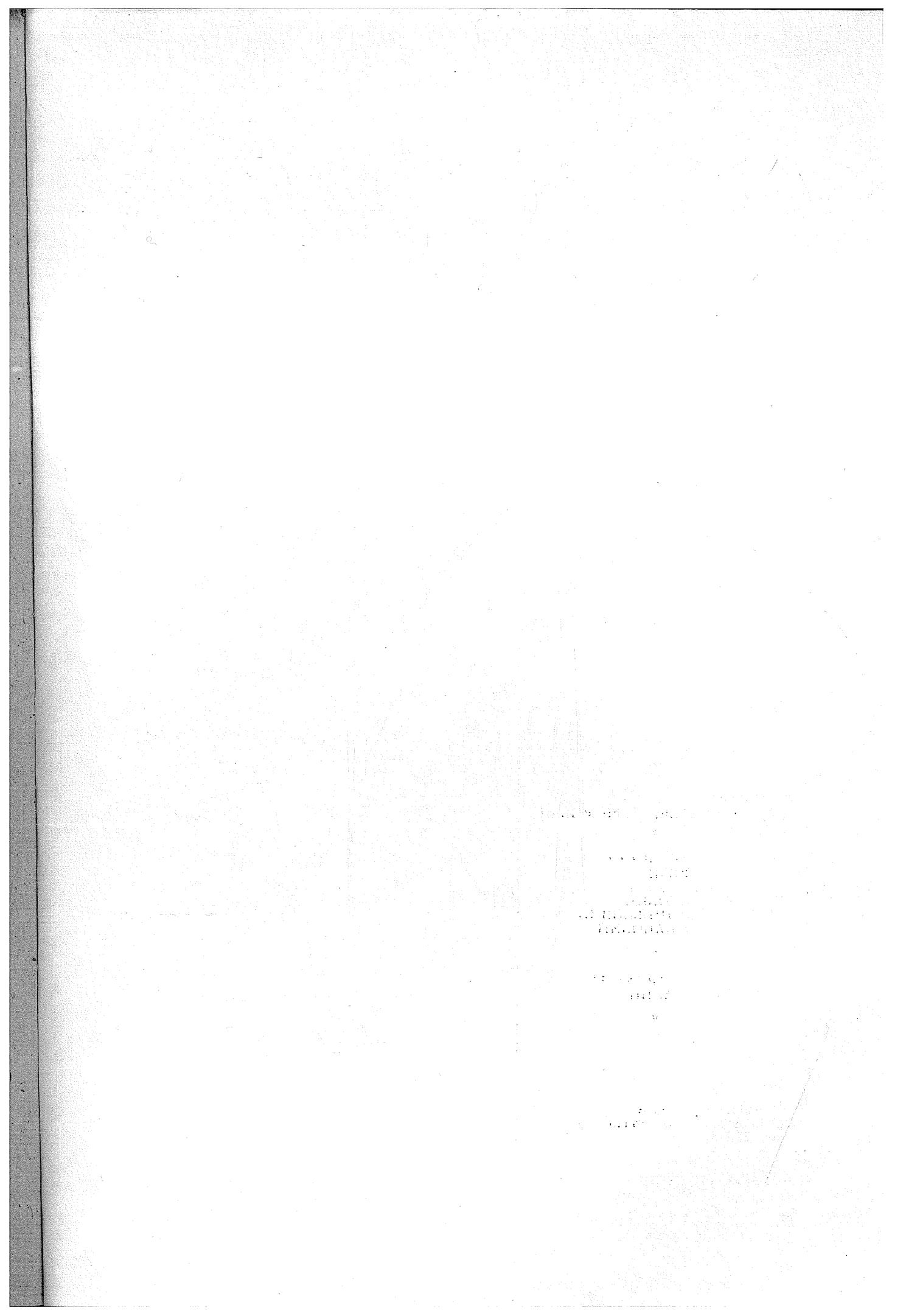
XXXIV

ЛЕСКОВАЧКИ

1994.

Издаје:
НАРОДНИ МУЗЕЈ — ЛЕСКОВАЦ

*

Редакциони одбор:
ДЕСАНКА КОСТИЋ
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ
ЖИВАН СТОЈКОВИЋ
ЖИВОЈИН СТОЈИЉКОВИЋ
РАДМИЛА СТОЈАНОВИЋ

*

Одговорни уредник
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ

*

Штампа:

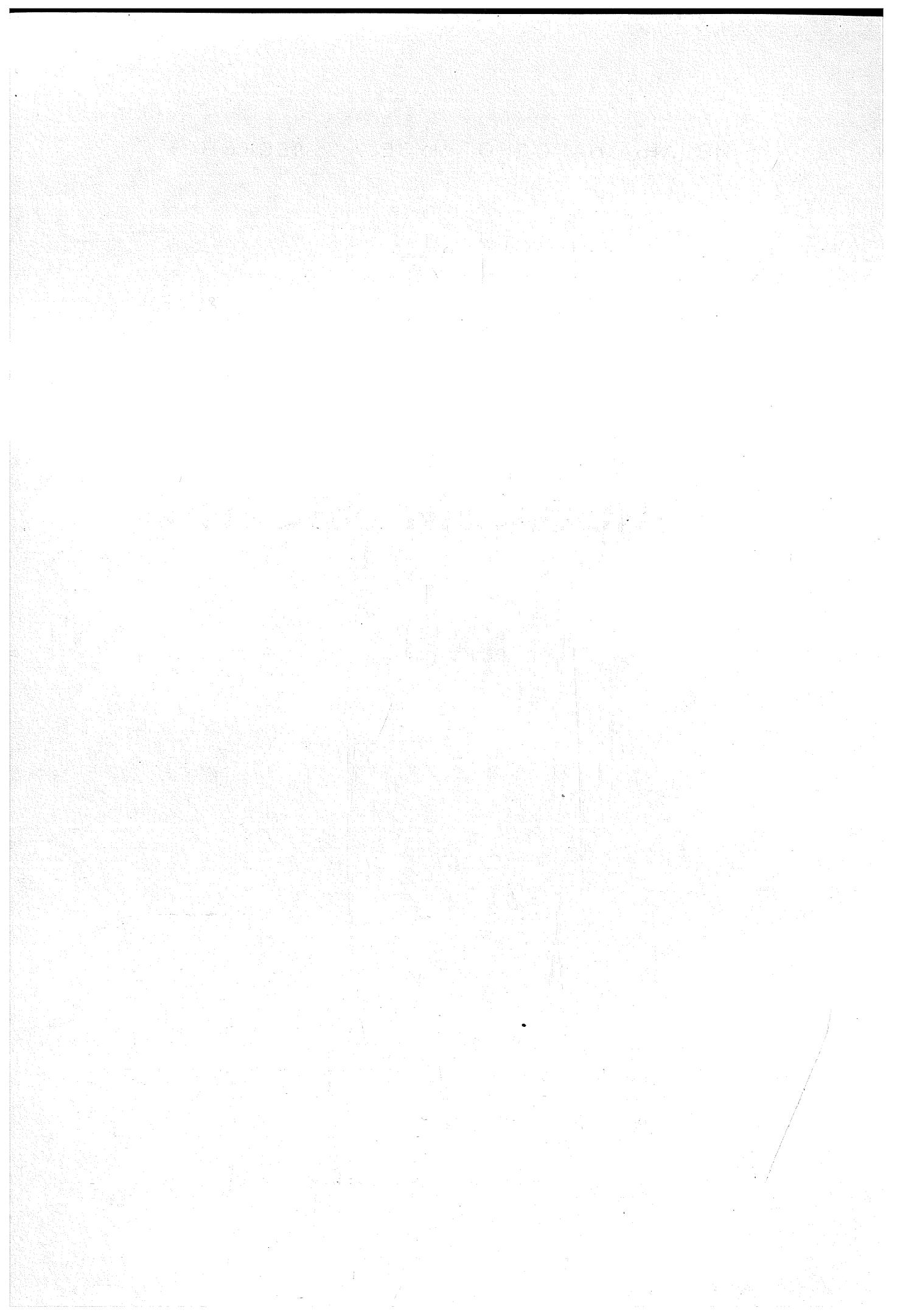
Графичко предузеће
„Напредак“ — Лесковац
тел. 52-215

ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XXXIV

ЛЕСКОВАЦ, 1994.

Др Петар Качавенда

Неки аспекти делатности квислинга у Србији 1941—1944. године

У Србији се немачки окупатор у учвршћењу свог поретка и у борби против ослободилачког покрета српског народа, под вођством КПЈ, могао ослонити на профашистички, сепаратистички и шовинистички део српске буржоазије и на Збор, фашистичку организацију Димитрије Јотића, основану 1935. уједињавањем програмски сродних група југословенске акције око листа Отаџбина, коме је на челу стајао Јотић, часописа Збор, чији су најистакнутији чланови били Ратко Парежанин, Гојко Круљ и Светозар Станаћевић, и „Организације бојевника Југославије — (БО)”, чије су најистакнутије личности били Владислав Фабијанчич и Стане Видмар. Водић нове организације Збор постао је Димитрије Јотић, адвокат из Смедерева, који је на позорницу грађанске политике ступио фебруара 1931. када је као министар правде ушао у владу генерала Петра Живковића. Иначе, по традицији своје породице, био је везан за династију Карађорђевића. Његов деда је био блиски сарадник и пријатељ кнеза Александра, отац је делио изгнанство са Петром I, а он сам је био у близким везама са краљем Александром, са којим се разишao у време доношења Октроисаног устава.

Реорганизацијом Збора 1937. када су из његовог састава избачени сви они чланови који нису чврсто стајали на фашистичко-мистичној линији, основана је, у његовом оквиру, „Омладина Збора” као засебна организација, чији је вођ био члан Врховног одбора Збора (који је имао 120 чланова) и његовог Секретаријата. У периоду 1937—1941. карактеристика делатности, политичког лика и положаја Збора у грађанској политици Југославије била је великосрпска линија, православно-клерикалног утицаја и верско националног мистицизма, са отвореним напуштањем ранијих обзира и настљивим истицањем анти-

семитизма, антидемократизма, непријатељства против радничког покрета, а нарочито против комунизма. У то време Јотић је толико учврстио свој положај у организацији да више није био обичан вођа већ „пророк”, чије су речи „откривења”, жеље — заповести а мишљења — закон. Тако се он и по ауторитету своје личности поистоветио с вођима разних фашистичких организација у Трећем Рајху. Програм „Омладине Збора” био је истоветан с програмом целе организације, који се у основи подударао с националсоцијалистичким програмом у Немачкој: антисемитизам, ревизија Версајског уговора, антикомунизам, увођење ауторитативног режима у Југославији, а против демократских институција и организација. Почетком 1940. у оквиру „Омладине Збора” основана је у Београду организација „Бели орлови”, која је покушала да делује на „Београдском универзитету, али је наишла на снажан отпор напредних студената.

У окупиранијој Србији припадници Збора су одмах ступили у службу окупатора развијајући деморализаторску и дефетистичку пропаганду. Осуђивали су отпор који су народи Југославије пружили 27. марта и у априлском рату. Величали су моћ Немачке и истицали њену сигурну победу у рату. Као најистакнутији сарадник окупатора, Јотић је активно учествовао у оснивању комесарске управе Милана Аћимовића, 1. маја, и квасилиншке владе Милана Недића, крајем августа 1941., у којима су и његови чланови били министри. У циљу извршења задатака у борби против НОП-а, Јотић је чланству своје организације ставио на располагање Недићу. Почетком септембра 1941., под председништвом Јотићевца Михајла Олђана, министра привреде у Недићевој влади, почeo је да ради Одбор чији су чланови били бивши актив-

ни пуковник Коста Мушицки и истакнути чланови Збора Бошко Костић и Зоран Вуковић. Одбор је припремио планове за мобилизацију припадника Збора и на његов предлог, Недићева влада је донела одлуку о формирању српских добровољачких одреда, а 15. септембра извршена је мобилизација чланова Збора за све одреде. Од тог кремена, активност Збора може се посматрати само у тесној вези са добровољачким одредима и са Добровољачком командом на које је Збор вршио снажан утицај.

Полазећи од услова насталих окупацијом, Јоћић је извршио реорганизацију Збора, уводећи измене у структуре војства. Издао је нови правилник о раду Председништва и Главног секретаријата, који је тиме престао да буде Секретаријат председника покрета. Створен је нови Секретаријат Председништва, на чијем су се челу смењивали истакнути чланови Збора. Та нова организација била је прилагођена условима у којима је Збор, после окупације и поделе Југославије, престао и формално да буде југословенска политичка организација. Отада је збор српски покрет. Према тој организационој структури, Главни секретаријат је подељен на 11 одсека, од којих је VI руковођио „Омладином Збора“. Задатак тог одсека, на чијем челу је била истакнута личност из редова Јоћићеве омладине, био је да васпитава омладину у духу програма организације, да увећава број организација и њених чланова и да омладину окупља и мобилише у добровољачке војне и радне одреде.

Устанак у Србији, војни и политички успеси НОП одреда у лето и јесен 1941, постојање велике слободне територије са центром у Ужицу и снажно антиокупаторско расположење омладине — онемогућили су рад Збора и утицај квислинга на омладину, осим у околини Смедерева, где су основани „Бели орлови“, организације од 30 до 50 чланова, и „Омладинске страже“ у селима подунавског и орашког среза. Обавеза

служења у „Стражи“ трајала је 20 дана и за то време омладини су држана антикомунистичка предавања и извођена је војна обука. Крајем 1941. у „Омладинским стражама“ је било организовано око 1.000 омладинаца. Припадници организације „Бели орлови“, поред учешћа у саставу добровољачких одреда, бавили су се потказивањем напредних омладинаца и били су у сталној и чврстој вези с органима Специјалне полиције. Састављали су спискове симпатизера и активиста НОП-а и достављали их полицији.

Поред свих настојања квислиншке владе и организације Збор да што више младих људи мобилишу у добровољачке одреде, нису остварени жељени резултати. У току септембра 1941. успели су да формирају девет одреда са свега 1.082 наоружана лица, већином припадника Збора, затим чланова бившег удружења „Свети Сава“ и аеро-клуба „Наша крила“. Ови одреди су учествовали у борбама против партизанских снага и коришћени су у полицијске сврхе.

За све време НОП-а, квислинзи у Србији нису успели да омасове своје организације, нити да створе јаче војне формације. Нова реорганизација Збора, маја 1943, којом је цела организација била подељена на три категорије, назване ланцима, није испунила очекивања. Постојали су и ланац чланова, под којим се подразумевала политичка организација Збора, ланац бораца, који је сбухватао лица која су, не само идеолошки везана за организацију већ су и активно радила за њу, и ланац омладине (који је био сличан ланцу бораца), у који су омладинци улазили на основу избора претпостављених старешина, а морали су бити спремни на жртве, борбу и послушност Збору. Међутим, догађаји 1944. спречили су спровођење реорганизације у дело, а целокупна активност Збора свела се на рад са српским добровољачким корпусима, с којима ће доживети и свој крај 1945. године.

Dr Petar Kačavenda

QUELQUES ASPECTS DE L'ACTIVITE DES QUISLINGS EN SERBIE DE 1941 A 1944.

Parlant de l'activité des quislings en Serbie occupée l'auteur explique au détail la structure et l'activité de l'organisation fasciste « Réunion » dont le chef était Dimitrije Ljotić, l'avocat de Smederevo. Sauf cette organisation fondée en 1935, agissait aussi l'organisation « Jeunesse de la Réunion ». Au cours de la guerre

étaient formées les organisations « Aigles blancs » et « Garde de Jeunesse » qui avaient réuni généralement la jeunesse. La « Réunion » avait une grande influence sur les détachements des volontaires, la formation militaire qui avait été formée par le gouvernement de Nedić.

Др Никола Живковић

Организација Тот у Србији

Средином тридесетих година у Немачкој се пуно радило на изградњи путева и других потребних саобраћајница. Тај посао је интензивиран доласком националносоцијалистичке партије на власт. Ради боље организације усавршавања и усклађивања формиран је Генерални инспекторат за градњу немачких друмова, као организација која је бринула о свим пословима свакве врсте. На челу ове организације био је инг. Тот, велики Хитлеров пријатељ, по чијем се имену цела организација почела називати. Организација Тот је била полувојничка, и када је почeo рат, њен задатак је био да изводи радове који су првенствено имали војни карактер. После погибије инг. Тота у авионској несрећи, јануара 1942. године изнад Тун Северина, на чело организације је дошао Алберт Шпер, али је организација и даље задржала исти назив. Уочи Другог светског рата, Организација Тот је, поред изградње путева и аутострада, изводила радове и на другим објектима, али, првенствено ако су објекти били потребни војној сружаној сили.¹ У времену 1938—1941. Организација Тот је изводила радове на неколико значајнијих објеката у Југославији. Радила је на изградњи пута Ниш — Бела Паланка кроз Сићевачку клисуру, на неким градилиштима у Борском руднику, у Мачкатици и на изградњи прилазних путева у околини Београда.²

Капитулацијом Југославије 1941. и доласком немачких окупационих власти, организација Тот је добила мало више задатака, који су били од посебног значаја, и то за немачку ратну привреду. Ту, на првом месту, долази Борски рудник и изградња железнице од Бора до Пожаревца. Целокупна организација изградње ове пруге поверена је организацији Тот. Она је на траси од Бора до Пожаревца организовала 34 радна логора у којима су смештени радници ко-

ји су принудно довођени са територије Србије. Четери од ових логора била су смештена у Бору и три у Пожаревцу, односно у Костолцу, а остали су били распоређени дуж трасе будуће железничке пруге.³ С обзиром на величину градилишта и обимности послова које је требало обавити, одмах у почетку се појавио проблем прибављања радне снаге. У том циљу, на територији окупирани Србије донето је неколико прописа — уредаба, који су, углавном, служили окупатору да преко квислиншких власти обезбеде потребну радну снагу. То су: Уредба о увођењу националне службе рада, од 5. XI 1941; Уредба о обавезном раду и ограничавању слободе упослења, од 14. XII 1941; Уредба о увођењу ратно-привредних мера Рајха за подручје Србије, од 26. III 1943. године.⁴ Сходно овим и другим прописима, које свде не ломињемо, на окупираним подручју, скоро свакодневно је вршен притисак на људе да иду на рад. Свако одбијање позива да се не пође на било који рад, повлачило је за собом знатне новчане казне, по неки пут и казне затвором, па и слање у концентрациони логор. Саопштења о прикупљању радне снаге најчешће су оглашавана преко дневне штампе („Ново време“ и „Обнова“), плакатирањем, упућивањем личних позива, и, најчешће, принудним путем. У заглављима обавештења, најчешће је стајало: „Према насталој потреби, а на основу наређења немачких власти и Уредбе о обавезном раду, има се одмах приступити регрутовању обвезника службе рада“ годишта од... до, а затим се наводило место прикупљања, као и упутства о томе шта треба свако да понесе са собом, итд. Седмог априла 1943. године путем штампе су позвани обвезници 1908—1911. године, 8. априла 1912, 1913. и 1914. годишта, са територије Београда, а 15. априла исте године 1915. и 1916. годиште са територије округа Ниша, Лесковица, Краљева итд. Ин-

тересантно је напоменути да се у заглављима ових саопштења, до средине 1943. године истицала Уредба о обавезном раду и наводила указана потреба. Касније се то изостављало и стајало је само „по наређењу Команданта Југоистока”, што указује на то да се од тога доба ни формално нису придржавали до тада издатих уредаба и других прописа. Тако је командант Југоистока 18. јануара 1944. године наредио да се за рад на разним објектима регрутују, поред мушкараца који до тада нису позивани на рад (од 17—65 година), позову и сва женска деца, девојке, жене и удовице без деце.⁵

Радна снага прикупљена на овај начин најчешће је слата у Борски рудник, Трепчу, Костолац, Мачкатицу и рудник Зајечар, а и друге руднике и радне поゴне, који су били од посебног значаја за ратне потребе окупатора.

Нас овога пута највише интересује радна снага са подручја лесковачког ратног округа.⁶

Евиденција о бројном стању радника и њиховој флукутацији била је веома лоша и непотпуна, па је због тога било разних примедби на евиденцију и поступак власти у самим службама, па и на радилиштима.

Располажемо са документима који су настали радом органа немачког Штаба за експлоатацију људског и привредног потенцијала окупиране Србије од стране Немачке, тзв. Нојхаузеновог штаба, српске националне службе и српске полиције, која је радила у корист Недићеве владе. Из података који се могу добити пажљивим проучавањем поменутих докумената, може се закључити да је са подручја Лесковаца, не округа, али шире од града, за потребе рада на радилиштима организације Тот у 1941. години ангажовано 1.242 радника. Већи број принудно ангажованих радника донедавно је у Борски рудник на раширићавању и реконструкцији рудничких постројења и објеката које је Југословенска војска порушила у априлском рату.⁷

Из Нојхаузеновог првог извештаја о производној привредној години, од јуна 1941. до јуна 1942. видимо да је са подручја Лесковаца 150 радника, у извештајном периоду, ангажовано за рад на неким постројењима Трепче. Но, та се цифра не помиње у другим извештајима, па је тешко поверовати Нојхаузену без других доказа.⁸

За период 1942. кретање радне снаге са подручја Лесковачког округа и њено ангажовање од стране Организације Тот,

може се пратити из извештаја Немачке команде за Југоисток, као и из дневника поједињих јединица из састава команде Југоистока. Кад се сумирају сви подаци из поменутих докумената, види се да су са овог подручја на радилиштима организације Тот ангажована 984 радника, углавном као физичка радна снага. У Нојхаузеновим извештајима се помиње цифра од 1.095 радника. Према нашим истраживањима, разлика се јавља отуда што је Нојхаузен у својим извештајима урачунао и 101 радника, који су били ангажовани за рад на пословима у налазишту молибдена у Мачкатици, где је била бугарска окупациона власт.⁹

Из писма Министарства унутрашњих послова Недићеве владе Францу Нојхаузену о упућивању на обавезни рад из поједињих округа у Србији од 18. V 1943. године, видимо да је за рад у 1943. години на радилиштима организације Тот са подручја округа Лесковац планирано 1.666 радника, а упућено 662. Разлоги неупућивања свих радника су вишеструки. Loша организација прикупљања радника, слаба контрола, лоши радни услови, а осећало се и да немачка војна сила малаксава, па је послушност код потчињених опадала.¹⁰

У немачком програму за 1944. годину са подручја Србије, за обављање послова на радилиштима Организације Тот, требало је мобилисати 20.000 радника, са подручја Лесковаца 1.900 људи. У расположивим изворима нема података из којих би се могло утврдити колико је стварно принудно одведено на радилишта Организације Тот.¹¹

Радници ангажовани на овај начин на радилиштима Организације Тот оставали су месец-два па и три, али са послом нису могли да оду пре него што им дође одговарајућа смена. Било је оних који су оставали и 6 месеци, али су то били кажњеници, најчешће због подршке НОП.¹²

Смештај је углавном био лош, у баракама изграђеним од дасака, чија је дужина била око 40 метара, 6—7 метара ширине и 2—3 висине, најчешће без плафона, покривеним тер-папиром. У баракама су били кревети са сламарницама и без њих, са једним памучним ћебетом. У хладне дане нису загрејаване, мада је у некима од њих била фуруна. Радници који су овде проводили зиму дочекивали су пролеће болесни, а већина њих је оболела од туберкулозе или неке друге болести.¹³

Исхрана радника је, такође, била врло лоша. Прописана таблица исхране никад није примењивана. Сваки радник је добио 400 грама проје, која је често нећ била убуђала. За доручак и вечеру дељена је црна кафа од прженог јечма, незаслађена, а за ручак, скоро увек, чорбаст пасуљ или чорба од киселог купуса или кромпира. Месо је дељено само једном у 15 дана.

У баракама није било воде и средстава за одржавање хигијене. Често се због обичног јутарњег умивања морало ићи и читав километар до најближег потока или извора. Лекарска помоћ, уколико је постојала, за радника није имала никаквог значаја, јер мишљења лекара управа логора није поштовала. Из расположивих докумената се види да је лекарска комисија често предлагала боловање, а било је и случајева да је због лошег здравственог стања проглашавала раднике неспособним за ту врсту послова. Међутим, та мишљења нису поштована, најважније је било мишљење комandanта логора. Посебно су тешки услови били у логорима, где су људи издржавали одређене временске казне. Поред тога што су радници из тих логора обављали најтеже послове, голи, боси, у води која је нагризала људски организам, били су и страховито мучени. Туче нису били поштеђени ни за време узимања оброка, у току од-

мора и спавања. За исцрпљење и претушене раднике лекарске помоћи није било. Лекари су контролисали само оне који су били болесни и водили су рачуна једино о томе да се не шире никаква епидемија, а ако би се десило да неко од претученih умре, онда би се за такве давало лекарско мишљење, наравно под притиском полиције, „умро од срца“ или од неке друге болести и слично.¹⁴

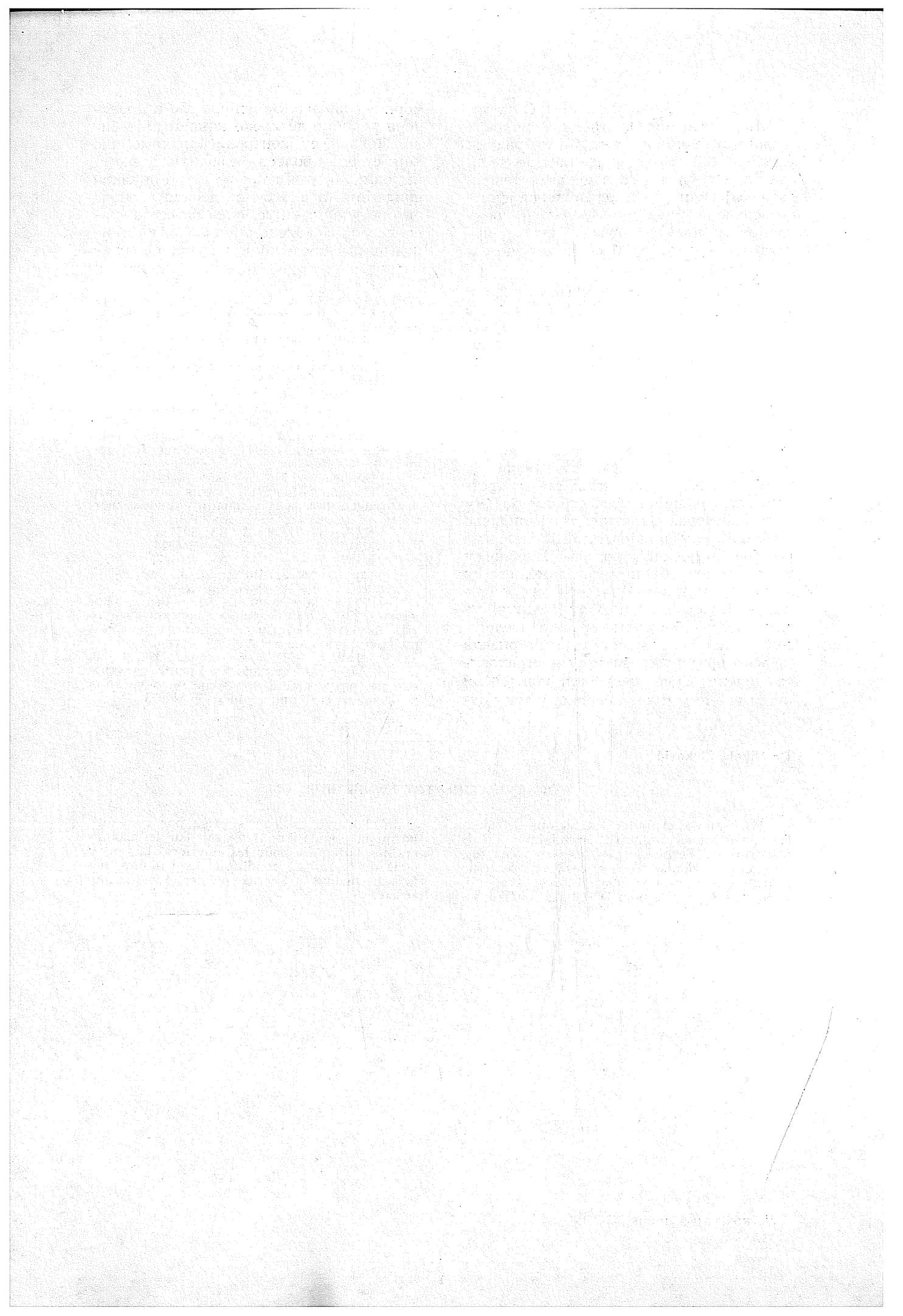
1. Bilanz des zweiten Weltkrieges, Hamburg 1953, стр. 287.
2. Архив Југославије, фонд Државне комисије за утврђивање ратне штете почињене од окупатора и његових помагача, инв. бр.: 16187.
3. Др Томислав Гајић, Принудни рад и отпор у логорима Борског рудника, ИСИ, Београд 1989, стр. 330.
4. Ново време бр. 595 од 7. априла 1943, бр. 596 од 8. априла 1943, бр. 605 од 20. априла 1943, бр. 654 од 18. јула 1943.
5. Обнова бр. 776, 18. јануар 1944.
6. Никола Живковић, Ратна штета коју је Немачка нанела Југославији у другом светском рату, ИСИ 1975, стр. 173.
7. NAW, T—71, P—3, бр. 395455.
8. NAW, T—75, P—27, бр. 364224.
9. NAW, T—71, P—8, бр. 400347.
10. др Томислав Пајић, н. д., стр. 248.
11. NAW, T—71, P—1, бр. 394428.
12. Рударско-топоничарски басен Бор, даље (РТБ). Документација борског рудника. Извештај о стању радништва у Борском руднику од 6. септембра 1943. године.
13. NAW, T—71, P—6, снимак 398771—80.
14. AJ, фонд Државне комисије за утврђивање ратне штете почињене од окупатора и његових сарадника, инф. бр. 12973.

Dr Nikola Živković

L'ORGANISATION TOT EN SERBIE

Pour mieux exploiter les régions occupées l'administration militaire germanique avait construit en Serbie les routes, les voies ferrées et les ponts. Toutes ces constructions avaient été faites par l'organisation semi-militaire connue sous le nom l'Organisation Tot. La

main d'oeuvre on l'avait prise par contreire parmi la population. Il y avait sur les chantiers les baraquas pour les ouvriers. La vie y était dure: faibles conditions hygiéniques, nourriture-mauvaise, service médical mal organisé etc.

Драгољуб Мирчетић

Формирање добровољачких одреда

Први Јотићеви добровољачки одреди и Српска добровољачка команда (СДК) формирани су 15. септембра 1941. године.¹ Немци су у току рата највише поверења имали у Јотићеве одреде, биле су то у ствари „ударне квислиншке јединице”. Сам Недић је на саслушању изјавио: „Што се тиче добровољаца, они су се у самом почетку диференцирали у две групе: љотићеваца који су били под командом својих официра, добровољци, чији су комandanти и командири били из редова бивше југословенске војске.”² За разлику од Српске жандармерије, којом је током 1941. године руководило непосредно Министарство унутрашњих послова, Јотићеви добровољци су били под Недићевом командом, а касније, после долaska генерала Мајснера, комandanта СС и полиције, добровољци су били под његовом командом.

Штаб Српске добровољачке команде (СДК) формиран је 15. септембра 1941. године, а седиште му је било у Београду, најпре у Министарству привреде Недићеве владе, а затим у Крунској улици број 12, где је био смештен и Главни секретаријат Збора. За комandanта СДК, на предлог Јотића, генерал Недић је поставио инжењеријског пуковника бивше југословенске војске Колсту Мушицког, бившег ађутанта краља Александра и краљице Марије, за начелника штаба потпуковника Радослава Таталовића, а за ађутанта геодетског поручника Миодрага Најдановића. У Штабу СДК били су: комandanт, помоћник комandanта, начелник Штаба, помоћник начелника Штаба, интендант, благајник и ађутант. При Штабу СДК постојали су и одсеци — вaspитни и обавештајни. Овако формирана СДК почела је да делује већ 6. октобра 1941. године.³

На позив Димитрија Јотића, већ првог дана уписала су се као добровољци 234 члана Збора. Другог дана број упи-

саних повећао се на неколико стотина, тако да је влади Милана Недића убрзо стављено на располагање „за чишћење непосредне и ближе околине Београда снага од 604 идеолошки свесних за борбу са марксизмом до крајности решених, апсолутно поузданих добровољаца.”⁴

О пријему добровољаца одлучивала је регрутна комисија, у чијем су се сastavу налазили најоданији љотићевци. Примали су „само идеолошки свесне, национално и морално исправне и физички способне добровољце, за коју дају гаранцију најмање два члана покрета Збор”. Добровољачка команда истовремено је предузела акцију за прикупљање добровољаца из унутрашњости, које је примала регрутна комисија у Београду.⁵

Већ 16. септембра били су формирани Први, Други и Трећи добровољачки одред, а наредних дана добровољачке чете у Нишу, Ђуприји и Параћину. У првој половини октобра формирани су: Четврти, Пети, Шести, Седми и Осми добровољачки српски одред, са самосталним четама у Ариљу и Параћину, а крајем октобра Девети и Десети; 12. и 18. новембра: Једанаести и Дванаести српски добровољачки одред.⁶

Добровољачка чета у Нишу формирана је 16. септембра. За формирање одреда био је задужен Никола Вучковић. После разговора полицијског капетана Бергера са др Киселом из Управног штаба, 13. октобра 1941. године одобрено је формирање још „једне даље чете”, чиме је формирање добровољачког одреда у Нишу било решено. У Прилогу Дневнику Штаба XVIII немачког армијског корпуса од 19. IX до 6. XII 1941. године, за 13. X 1941. стоји: „Разговор капетана Бергера са К. В. Р., др-см **Киеселом** из Управног штаба: 1. Поводом предлога „Збора” (партија Јотића) да се поново формира једна чета у Нишу. Према изјави др-а Кисе-

ла, Јоћићевој партији је својевремено стављено у изглед одобрење за формирање једне даљне чете.¹⁷ Међутим, Петар Вуковић, председник Збора у Нишу није био задовољан, јер су у тај одред ступили само они „који су били без егзистенције.“¹⁸

Сваки добровољачки одред имао је најчешће, формацијски по три чете; свака чета по четири вода. Чета је са четовођом и помоћником, по правилу, требало да има 109 војника, а тиме и сред да броји 339 до 448 војника. Али, овако предвиђена формација, сматрала су љоћићевски руководиоци, није се могла у потпуности спровести код свих одреда, пошто су прилике захтевале да се одреди што пре ангажују у борби против устаника, без обзира на њихове бројно стање.¹⁹

Јоћићеви добровољачки одреди били су у ствари део оружане снаге владе Милана Недића, чији је он био и стварни командант. Влада је формирала добровољачке одред-јединице, имала над њима команду и контролу, давала им оперативне задатке, одређивала њихову дислокацију, снабдевала их оружјем, муницијом и осталом спремом, постављала, унапређивала и разрешавала старешине.²⁰

ДОБРОВОЉАЧКИ ОДРЕДИ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ

На територији јужне и југоисточне Србије 1941. и 1942. године оперисали су и изводили борбена дејства против партизанских јединица неколико добровољачких одреда.

Први добровољачки одред формиран је 16. септембра 1941. године углавном са добровољаца радне службе. За команданта је постављен артиљеријски поручник Будимир Ј. Никић, истакнути члан Збора. Одлучност и свирепост добровољаца из Првог одреда, већ у првим акцијама против партизана, нашли су своје видно место у реферату др Харолда Турнера од 21. новембра 1941. године који је он поднео команданту Југоистока, фелдмаршалу Билхелму фон Листу, у коме посебно истиче да се „на српске добровољце“ може гледати са пуно поверења. „Добровољци из Јоћићеве групе, који су се ставили на располагање новоформираним полицијским снагама и који су — што се доказало — дали изванредне резултате, могли би и даље вршити акци-

ју чишћења између Београда и Грађашта, пошто се овде ради о борби за уништење комуниста.“²¹ Четврти добровољачки одред формиран је 26. септембра од Јоћићевих присталица из Баната, па је зато називан и Банатски одред.²²

Пети добровољачки одред формиран је 26. септембра да би већ сутрадан положио заклетву. Њиме је командовао злогласни Марисав Петровић. Овај одред звао се још и „Шумадијски“.²³ Један од Јоћићевих аутора пише: „Марисав Петровић нема диплому неке високе школе, он има живо искуство, живе историјске и борбене школе српског народног живота у којој се положе испит из домаћинства, поштења, јунаштва и мудрости, а то је важније од свега што она друга школа даје, и то је оно што тој другој школи недостаје...“²⁴ Познат је и по свом активном учешћу у Крагујевачком поколују Срба.²⁵

Осми добровољачки одред је у сарадњи са Немцима „чистио терен између Ресаве и Раванице“, а затим се пребацјо у Алексинац, односно Ниш. Командант је био капетан Бранко Гашаревић. У писму нишког Збораша Петра Вуковића од 21. новембра 1941. године каже се да је тих дана стигао у Ниш „Добровољачки одред од 150 људи. Његове фашизиране официре су примили бан Моравске бановине и Фелдкомандант, а после богослужења у цркви требало је да одред продефилује на Тргу Краља Милана.“²⁶

Делови XII добровољачког одреда били су у Алексинцу и Лесковцу, док је у Нишу био само штаб са око 20 добровољаца.

Дванаести добровољачки одред формиран је СДК 18. новембра у Нишу. За команданта је постављен најпре мајор Никола Вучковић, а затим мајор Никола Анђелковић. Овај одред је одмах по формирању водио жестоке борбе против партизана.²⁷ Његов командант известио је 4. децембра СДК да се Недићеви оружани одреди слабо боре, услед чега главни терет носе Јоћићеви добровољци.²⁸

Једанаести добровољачки одред формиран је СДК 12. новембра (20. октобра?). У њему су се налазили Јоћићевци углавном из јабланичких села. Командант одреда био је Ђуро Перовић, резервни капетан из Гајтана.²⁹ Штаб одреда формиран је у Лесковцу, док је само попуњавање одреда било праћено тешкоћама, јер нису могли брзо да пронађу толико војника. Међутим, љоти-

ћевци то нису признавали, наводећи да до брзог формирања одреда није дошло због недостатка оружја и одеће, а да је људства било у довољном броју. Овај одред је заједно са 1, 4. и 11. добровољачким одредима водио узастопне жестоке борбе против партизана у Јабланици, на Кукавици, у Топлици и у Пустој Реци.²⁰ Одред се најпре звао „Јабланички добровољачки одред“ до јануара 1942. године, а онда је назван „11. добровољачки одред“.

БОРБЕНА И ПОЛИЦИЈСКА ДЕЈСТВА И АКТИВНОСТ 1941. ГОДИНЕ

Према немачким изврима, до краја новембра 1941. године у Србији је било 4 084 добровољаца Љотићевог Збора.²¹ Од свих припадника кваслинских војних формација добровољци су били најоданији Немцима, најхрабрији у борби против партизанских одреда и припадника НОП-а уопште. Љотићевци су били најпознатији по суворим злочинима против народа Србије. Новоформирани добровољачки одреди одмах по полагању заклетве били су послати у борбу против партизана готово у све крајеве Србије, где су се свирепо обрачунавали са комунистима и њиховим симпатизерима. Председник Збора Димитрије Љотић није пропуштао прилику да каже неколико речи својим војницима, које је слao у „крсташки поход“ у борбу против партизана.²²

Скоро сви добровољачки одреди били су ангажовани у немачкој новембарско-децембарској офанзиви 1941. године против партизанских снага у западној Србији, против „Ужичке републике“, а претходно против слободне територије Пожаревачког партизанског одреда. Феликс Бенцлер је 3. децембра 1941. године послao свој извештај Министарству спољних послова Рајха у којем хвали улогу српских добровољаца и жандарма, али сматра да су њихове жртве у борбама против партизана још веће од немачких.²³

У јужној и југоисточној Србији 1941. године активна борбена дејства против партизанских снага воде 8, 11. и 12. добровољачки одред. Дванаести добровољачки одред је извео свечану параду у Нишу пред немачким Фелдкомандантом пуковником Карлом фон Ботмером, а затим отпутовао у Јабланицу.²⁴ Већ 22. новембра 11. и 12. добровољачки одред, јачине око 300 војника, кренули су из Лесковца према Јабланици с циљем

да разбију Јабланички НОП одред и заузму и одрже Лебане. До жестоке борбе у сусрету дошло је на једној коси изнад села Великог Војловца. Добровољци су покушали да на јуриш разбију партизане, али су нашли на јак отпор. Борба је почела око подне и трајала је преко два часа. Добровољци су сдбачени ка Лесковцу, уз два погинула и три рањена.²⁵

Код сокобањског села Јошанице — Озренски партизански одред водио је тешку борбу против 11. добровољачког одреда капетана Николе Анђелковића. Партизани су поставили заседу која није успела јер су је добровољцима издали сеоски поп и председник. Погинуло је 30, а заробљено осам партизана који су предати Немцима, а ови су их после два дана стрељали у Житковцу.²⁶

Већ 3. децембра 1941. године започела је велика немачко-квислиншка офанзива против Јабланичког НОП одреда. Офанзива се одвијала у три колоне, укупне јачине преко 1850 војника. Борба је почела око шест часова, најпре код села Карађорђевца и Нове Тополе. Партизани су успели да Немцима и квислинзима, иако бројно далеко слабији, нанесу тешке губитке. Погинуло је шест Немаца, 17 војника Недићевих снага и добровољаца и 24 четника, а преко 30 је рањено.²⁷

У другој офанзиви, од 14. до 17. децембра, на Јабланички НОП одред напад су вршили 11. и 12. добровољачки одред. Том приликом поново су заузели Лебане.²⁸

Немачке команде и установе и окупациона управа признавали су и истицали велику борбеност и значајне „војне успехе добровољачких одреда у борбама против партизанских одреда“ и НОП-а уопште. У извештају немачке Ајнзац-групе полиције безбедности и службе безбедности у Београду, од 13. децембра 1941. године упућеном Главној управи безбедности Рајха наводи се: „Влади верним добровољачким одредима“. И даље: „У циљу сузбијања комунизма предузете су, у сарадњи са Вермахтом, српским добровољачким одредима, Српском специјалном полицијом и влади верним четницима“, а онда се наводе све злочиначке и терористичке мере против српског народа.²⁹

Командант 113. немачке пешадијске дивизије генералпуковник Фридрих Цикволф пренео је 10. децембра 1941. године највеће похвале и признања Министарству унутрашњих послова Недићеве владе за примерно борбено држа-

ње 10. добровољачког одреда и послушност коју су припадници овог одреда показали према њему и његовом штабу у току борби при заузимању слободне партизанске територије у западној Србији.³⁰ И саветник немачког команданта Управног штаба у Србији др Георг Кисел је са особитим задовољством и поштовањем говорио о Димитрију Јоћићу и његовим добровољцима: „Код сузбијања устанка мало је суделовао државни апарат под Недићем. Он је био разбијен. Напротив, у жестокој борби против устаника стајали су Јоћићеви добровољци. Њихово држање било је од великог политичког значаја за будуће оцењивање личности Јоћића од стране војника, и што се тиче полиције, безбедности и СД. Јер су се бескомпромисно борили против устаника, „због чега су код немачких власти и команди уживали пуно поверење“.³¹

Средином децембра 1941. године командант 11. добровољачког одреда капетан Ђуро Перовић повео је свој одред јачине од око 200 војника да би „отворио пут Лебане—Медвеђа и Лебане—Бучумет—Леце. До жестоких борби са деловима Јабланичког НОП одреда и месних партизанских десетина и чета дошло је у рејону села Лалиновци, па су добровољци били одбачени у средњи Бучумет.³² Борбе су вођене до краја децембра.³³ Око 20. децембра у Јабланицу је из Сmederevске Паланке стигао Први добровољачки одред, као појачање за наставак борби против Јабланичког НОП одреда.³⁴

После повлачења главнице партизанских снага из западне Србије, окупатор и квислинзи предузели су праву хајку против њих, као и против њихових породица и симпатизера. Нису имали обзира ни према рањенима ни болесним, као ни према медицинском особљу које их је лечило и неговало. Међу најактивнијим терористичким организацијама били су Јоћићеви добровољачки одреди, чији су припадници прогонили и хапсили припаднике НОП-а и предавали их Немцима у концентрациони логор на Црвеном крсту код Ниша. Већ крајем 1941. године Штаб 12. добровољачког одреда извршио је масовно хапшење Јевреја,³⁵ затим многих сарадника НОП-а. Међу ухапшенима били су чланови Месног комитета Скоја за Ниш, као и Драги Стаменковић, члан Покрајинског комитета Скоја за Србију.³⁶

У извештају Окружног комитета КПЈ за Лесковац, од јануара 1942. године, писало је да је највећи број Јоћићеве омладине у граду био у Гимназији и у Текстилној школи и да они чине сметње у погледу извођења саботажних и других акција.³⁷ У Нишу је рад напредне омладине био отежан, нарочито у Трговачкој академији, због присуства омладинаца Јоћићеваца, који су нишкој Специјалној полицији и Немцима стално потказивали напредне омладинце.³⁸ Припадници 12. добровољачког одреда извршили су крајем децембра 1941. године хапшење веће групе припадника НОП-а у Прокупљу и довели их у свој затвор, а затим предали Немцима у логор на Црвеном крсту.³⁹

У извештају Централном комитету КПЈ од 23. децембра 1941. године говори се о врло тешкој и несносној ситуацији у Србији која је створена злочинима и терором окупатора и његових сарадника, после повлачења партизанских снага у Санџак. Међу њима су се нарочито истицали Јоћићевци: „Ситуација у Србији је следећа: Немаца има више него пре ослобођења и врло су активни... Главну улогу играју недићевци (Јоћићевци) . . .“⁴⁰

ВОЈНО-ПОЛИТИЧКА СИТУАЦИЈА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ НА ПОЧЕТКУ 1942. ГОДИНЕ

Крајем 1941. и почетком 1942. године, у овом делу поробљене Европе отворен је, тако рећи, нови фронт, први такве врсте у борби против фашистичких окупатора, у коме се борило око 80.000 бораца који су за себе везивали 27 окупаторских дивизија.

Војна и политичка ситуација у целој Србији, па и на југу Србије, почетком 1942. године била је веома тешка и по партизанске одреде и по НОП у целини. Непријатељ НОП-а (Немци, Еугари и квислинзи) у очитој су војној премоћи и са јасно испољеном тенденцијом ка офанзивним дејствима. Окупаторска и квислиншка власт значајно место намењују у својој штампи, како би и она са своје стране допринела њиховим настојањима да одврате српски народ од НОБ и да га поврате на „пут мира и спасења српских глава и народа од самоуништења“, како је то скоро свакодневно и готово хистерично, уз много претњи српском народу, захтевао председник српске владе генерал Милан Недић.

У немачкој окупационој политици крајем 1941, односно почетком 1942. године, дошло је до знатних промена. За дводесетак дана бугарске трупе (1. бугарски краљевски окупациони корпус) смениле су знатне немачке снаге и поселе у Србији пет округа (нишки, лесковачки, крушевачки, моравски и зајечарски), а извршене су и значајне друге промене, које су биле усмерене на то да се НОП уништи у току зиме, како у пролеће не би био способан за поновни устанак.

Квислиншке јединице, после расформирања Српске државне страже,⁴¹ током фебруара 1942. године су реорганизоване и знатно ојачане, како бројчано у људству тако и у наоружању и опреми. Према неким подацима, оне су првих месец 1942. године имале око 8.000 припадника Српске државне страже, око 3.500 добровољаца, који су били укључени у Српски добровољачки корпус, око 8.500 четника (легалних), који су били под командом генерала Недића, што је укупно износило око 20.000 војника и 1.000 официра.⁴²

Окупатор је уз подршку квислинских и контргреволуционарних снага успео да нанесе озбиљан ударац партизанским снагама у западној Србији и Шумадији, почетком 1942. године, што је довело до застоја у развоју НОП-а. Међутим, у јужној Србији, на релативно пространој слободној територији од Јастрепца до Кукавице и од Озрена до Бабичке горе, деловали су Расински, Топлички, Јабланички, Лесковачки, Озренски, Сврљишки-Нишавски и Бабички партизански одред у чијим је редовима било око 1.100 бораца, с тим што се у позадини могло увек мобилисати још око 2.000 бораца из партизанских месних десетина.⁴³

ЈАНУАРСКЕ БОРБЕ У ЈАБЛАНИЦИ 1942. ГОДИНЕ

Средином јануара 1942. године, према подацима Недићевог министарства унутрашњих послова, на дан 17. јануара Добровољачки одреди бројали су 127 официра и 3.702 војника и имали су 81 пушкомитраљез, 3.098 пушака, 31 пиштољ, 1.162 ручне бомбе и 123.344 метака.⁴⁴

У току 1942. године на територији јужне Србије у борби партизанских одреда и НОП-а уопште оперисали су следећи добровољачки одреди: Први, Чет-

врти, Пети, Седми, Једанаести и Дванаести одред.

Прве борбе у јужној Србији на почетку 1942. године водио је Први добровољачки одред, који је из Смедеревске Паланке у Јабланицу стигао око 20. децембра 1941. године. Већ 2. јануара 1942. године командант 1. одреда капетан Илија Мићашевић добио је наређење да са Добровољачком јуришном четом командира Ратка Обрадовића изврши „чишћење терена од села Велика Грабовница до села Вучје” и да се разбије Кукавички (Лесковачки) партизански одред. Одред је из Лесковца кренуо возом и заноћио у селу Велика Грабовница, док је друга колона овог одреда из Лесковца кренула вучјанским путем и заноћила у селима Рудару и Великом Трњану, а трећа колона се кретала јајинским путем.

До жестоких борби дошло је на којама изнад села Шилова и Пресечине. Читавог дана водила се борба, али је у вечерњим часовима једна непријатељска колона успела да забије клин и бочно нападне партизанску линију фронта са јужне стране села Бели Поток, док су колоне четника и жандарма (Оружаних Недићевих одреда) успеле да прођу у простор између Чукљеника и Накривња. У таквој ситуацији Штаб одреда доноси одлуку о извлачењу из обруча. Добровољци, четници и Недићеви војници успели су да уђу у Чукљеник, а затим и у Вучје.⁴⁵

У прилог објективном виђењу ових борби наводе се и неки извештаји команди добровољачких одреда. У извештају Првог добровољачког одреда који је 23. јануара 1942. године упућен СДК, његов командант пише: „На дан 2. јануара 1942. добио сам задатак да са четом у претходници извршим чишћење терена од села Велика Грабовница до села Вучје. Задатак је извршен. У краткој борби између села Чукљеника и села Вучја разбијени су партизани и отерани у планину Кукавицу. Поседнуто је село Вучје. Потребно је да се изврши акција чишћења преко планине Кукавице до бугарске границе.”⁴⁶

У извештају од 22. јануара командант Првог добровољачког одреда је предлагао да се додели награда 2. чети свог одреда која је заробила једног комуниста и убила га при покушају „бекства”. Расположени успехом у борби против партизана, добровољци су отворено изражавали задовољство и говорили о својим даљим плановима” за уни-

штење комуниста и партизана. „То је време када су Јьотићеви добровољци узели на себе главну улогу гониоца партизанских одреда, а окупатори су са задовољством то поздрављали.⁴⁷

После жестоких борби, знатно јаче квислиншке снаге потиснуле су Кукачички НОП одред у Јабланицу.⁴⁸ О овим борбама командант Првог одреда известио је СДК 23. јануара: „На дан 4. јануара 1942. г. добио сам задатак да са четом извршим чишћење планине Кукавице од села Вучја до села Збежишта. Задатак је извршен. У борби која је трајала од 8.25 часова до 17.30 часова партизанске банде у јачини од 250 људи разбијене су и натеране у бекство... Попаљене су колибе партизанске тако да им је даљи опстанак онемогућен. Убијено је шест партизана, већи број је рањен.⁴⁹ Добровољци су признали и своје губитке. Командант овог Одреда је навео да су на планини Кукавици у борби против партизана погинула два добровољца.⁵⁰

Командант Првог одреда известио је 17. јануара СДК о стању и потребама одреда како би и даље био ефикасан у прогону и уништавању партизана: „Овај одред је у дејству од месеца септембра 1941. године. За то време цео, или поједини делови, учествовали су у акцијама на: Руднику, код Горњег Милановца, код Лебана, код Крагујевца и Чачка, код Лесковца и у јасеничком срезу. Услед тога појавило се у одреду следеће стање: обућа је сасвим дотрајала, у болници се налази 10% људства оболелих, немам за јануар чиме да исплатим људство и да му набавим храну... „Предлагао је да се одред врати у Лесковац на одмор јер је то и заслужио после толико акција и напора.⁵¹

Истовремено са борбеним дејствима Првог добровољачког одреда 3. јануара 1942. године и 11. добровољачки одред, под командом Ђуре Перовића, кренуо је из Медвеђе преко Пустог Шилова и извршио напад на слободну територију код села Газдара. Месна Газдарска партизанска чета је примила борбу, али је брзо надмоћнијим снагама добровољаца одбачена у правцу Горњег Бучумета.⁵² У даљем наступању 11. одред сукобио се са 1. и 2. четом Јабланичког НОП одреда и после борбе која је трајала један сат био је принуђен на бекство према Лебану. У извештају ОК КПЈ за Јесковац од 16. јануара 1942. године, поред осталог стоји: „3. И водила се борба код села Бучумета. Непријатељ је

имао око 200 људи, ми око 70. Непријатељ је натеран у бекство оставивши једног мртвог. Ми нисмо имали губитака.”⁵³ Добровољци су имали и три рањена војника. Партизани су запленили четири пушке и другу војну опрему.

Главнина 11. добровољачког одреда, већим својим делом, 6. јануара, наступала је правцем село Кривача—Расовача—Богојевац. Дошло је до жестоке борбе са деловима Јабланичког НОП одреда. Капетан Ђуро Перовић је више пута командовао јуриш, али је Партизанска чета јуначки одбранила своје положаје и слободну територију. Доласком месних партизана из Бучумета, Лалиновца и Слишана, Јабланичка чета је ојачана месним партизанима па је извршила сливити јуриш и принудила главнину 11. одреда на повлачење према Лебану.

Четврти добровољачки одред, који је према плану требало у 8 часова да крене у напад према Орану, одувожачио је са својим изласком из Лебана, јер није био сигуран у своје снаге и могућност да одбаци партизане на свом правцу. Видевши да партизани прогоне 11. одред, упутио се у сусрет 11. одреду, с циљем да заустави напредовање Друге јабланичке партизанске чете, у чему је успео тек на простору села Гегља—Кривача.

О овим борбама командант 4. одреда у извештају, поред осталог, каже: „На дан 6. јануара добио сам извештај око 10 часова да је 11. српски добровољачки одред угрожен од стране партизана код села Гегље. Са 1, 2. и 3. четом кренуо сам из Лебана у правцу села Криваче, Гегље, Прекопчелице и Шилова. Мој одред наишао је на разбијене делове 11. добровољачког одреда код села Гегље.”⁵⁴

После сређивања и престројавања 4. и 11. добровољачки одред (укупне јачине око 400 људи), око 14 часова истога дана, полазе у напад на партизанске положаје. Са положаја на линији села Прекопчелица—Доњи Штулац —Змијин Камен општим правцем ка селу Орану. На одрамбене партизанске положаје стигле су и многе месне партизанске јединице. Борба се водила неколико сати. Предвече су партизани прешли у противнапад и претерили оба добровољачка одреда према Лебану.⁵⁵ Добровољачки одреди имали су седам погинулих, 20 рањених и пет заробљених, а партизани два рањена.⁵⁶

О тој борби, у већ цитираном извештају, командант 4. добровољачког одреда пише: „Део извиђачке чете 11. од-

реда одступио је ка селу Кривачи напуштајући положај без мог наређења. Наредио сам постепено повлачење одреда, прикупљајући са тешком муком рањенике. Прикупивши одред код села Криваче, под заштитом мрака повукао сам се у Лебане. За време повлачења приметио сам многе сељаке са пушкама у рукама, који су исто тако на нас отварали ватру... Рањено је 11 добровољаца, заробљено од стране партизана три добровољца. Од оружја нестало: један пушкомитраљез „Шоша”, заједно са заробљеним добровољцима.⁵⁷ На дан 8. јануара 1942. године, партизани су у Доњем Бријању убили поручника, командира 2. чете 2. добровољачког одреда, родом из истог села.⁵⁸

У нови напад на партизане Јабланичког НОП одреда добровољци су кренули 14. јануара, углавном у два правца: 4. и 11. одред имали су задатак да изврше демонстративни напад из Лебана у правцу Царичиног града, а да затим 1. и 12. одред, који су дотле били у рејону Кукавице, изврше главни напад на партизане се леђа преко Газдара и Бучумета. Спајањем обеју колона код Царичиног града, сва четири добровољачка одреда наставила би гоњење партизана према Радану и Пустој Реци.⁵⁹

Напад добровољаца почeo рано ујутру 14. јануара из Лебана. Са добровољцима 4. одреда била је и једна чета Немаца. Лево од 4. нападали су делови 11. одреда. Развила се жестока борба. У борбу су ушли и месне партизанске десetine. Пошто су успешно издражли најжешће ударе Немаца и добровољаца, партизани су извршили противнапад и са коса изнад села Свињарице натнали их у бекство према Лебану, наневши им притом велике губитке. Партизани су заробили и неколико добровољачких старешина.⁶⁰

О борби и свом поразу командант 4. добровољачког одреда у већ цитираном извештају од 18. јануара 1942. године пише: „Одред се развио у борбу против партизана и исту водио од првог додира у 8 часова па све до 18 часова, када је почело повлачење из борбе са прихватом у правцу Лебана...”⁶¹ А командант 11. добровољачког одреда капетан Ђура Перовић пише: „Истог дана у сумрак десно крило банатског 4. одреда разбијено је и заједно са центром у бекству одступило је у Лебане, а лево крило истог одреда заједно са командантом одреда вратило се у Лебане око 22 часа.

Према изјави команданта 4. одреда, његово десно крило нападнуто је с леђа од партизанских одреда из Пусте Реке.⁶²

Са нападима на слободну територију српски добровољачки одреди нису престајали. Овог истог дана (14. јануара) штабови 1. и 12. српског добровољачког одреда процењују да је партизански фронт код села Газдара слабије бранjen и да тим правцем могу лакше да продиру. Са колонама јачине око 500 људи, по подне, из Пустог Шилова извршили су напад на Газдарску партизанску чету која је у свом саставу имала само четрдесетак бораца. Пред навалом далеко јачег непријатеља Газдарска чета се повукла у Бучумет.⁶³

У извештају СДК, поред осталог, стоји: „Кад су 14. и 15. јануара Први и Дванаesti добровољачки одред, кренули после велике припреме из правца Кукавице и Чукљеника, према селу Газдаре... дочекали су их комунисти (шпански одред) испред села Газдара и дошло је до жестоке борбе. Комунисти, партизани су се борили из кућа, тако да је приступ био отежан. У једно време од око 500 добровољаца и четника било је опкољено, али су после очајне борбе успели да се ослободе опкољавања.”⁶⁴ У том извештају Добровољачки штаб је преувеличавао борбу, како би справдао свој неуспех. Он наводи борбу са „шпанским одредом”, какав уопште није постојао. Борбу је водила само Газдарска партизанска чета. Својом борбеношћу и упорном одбраном своје територије, Газдарска чета је поделила добровољачки напад и онемогућила његов концентрични напад са снагама само на једном правцу.⁶⁵

Сутрадан, 15. јануара 1942. године, на партизанској територији у Јабланици су дејствовали 1., 11. и 12. српски добровољачки одред. Једанаesti одред задржао је 1. чету у Бучумету, а 3. чету у селу Гегљи. Остало два одреда (1. и 12.) налазили су се код школе у Доњем Бучумету. Те вечери су 2. чета Јабланичког и 2. чета Кукавичког НОП одреда напале добровољце у Бучумету. Добровољци су били потпуно изненађени и безглаво су почели да беже према путу Лебане—Медвеђа. Заробљено је неколико добровољачких официра. Овом борбом одбачени су добровољачки, четнички и Недићеви оружани одреди са устаничке територије.⁶⁶

ПЛАНИРАЊЕ БОРБЕНИХ ДЕЈСТАВА У ФЕБРУАРУ 1942.

У фебруару 1942. године српски добровољачки одреди водили су борбе са Сврљишким—Нишавским, Озренским, Бабичким, Јабланичким и Лесковачким НОП одредима.

Фебруарска борбена дејства оружаних одреда Српске владе генерала Милана Недића, српских добровољачких одреда Димитрија Љотића и четничких одреда војводе Косте Миловановића Пећанца против партизанских одреда у јужној Србији планиране су и организоване на два састанка у Београду.

Од 5. до 8. фебруара 1942. године у Београду је одржана тродневна конференција са окружним начелницима из целе Србије. Конференцијом је руководио Недићев министар унутрашњих послова Милан Аћимовић, уз сарадњу Драгог Јовановића, управника полиције Управе града Београда, и генерала Стеве Радовановића, команданта жандармерије Србије. На конференцији је веома исцрпно претресано војно-политичко стање на терену свих округа и том приликом је констатовано да је „у нишком и лесковачком округу стање веома забрињавајуће, јер партизански покрет није уништен и поред бројних успеха владе (Милана Недића — п. а.) у обрачуну са одметницима.”⁶⁷

Закључак са ове конференције у Београду, као и других, њој сличних састанака и конференција, био је увек један једини: што пре предузети офанзиву ширих размера против партизана и НОП-а у овом крају Србије, нешто слично оном што је крајем 1941. године било предузето у западној Србији, против „Ужичке републике”. На томе је у свом излагању посебно инсистирао окружни начелник из Ниша Чедомир Младеновић, познати и велики германофил: „на једној великој свеобухватној војној акцији против партизана у Нишком, Лесковачком и једном делу Крушевачког округа.”⁶⁸

Треба рећи да је ова и оваква врста акције против партизана јужне и југоисточне Србије била планирана још крајем 1941. године. Наме, 28. децембра генерал Милан Недић наредио је тзв. Организационом штабу Српске државне полиције у Београду да направи „план операција” против комуниста у Топлици и Јабланици и у нишком округу”,⁶⁹ али до извршења исте акције није дошло због изненадне дозволе немачке уп-

раве да у окупирану Србију уђе Први краљевски бугарски окупационо корпус,⁷⁰ о чему је, на већ поменутој конференцији у Београду говорио и министар Милан Аћимовић, рекавши:

„Видите како стоји са том акцијом. Она је требало да почне још пре месец дана у окрузима Нишком, Лесковачком и Крушевачком. Био је чак и план израђен. Била су предвиђена два три немачка батаљона, тенкови, топови и г. генерал (немачки — п. а.) је требало да групише неколико хиљада људи. То је било све наређено, али Немци су ту ствар задржали, јер су баш у то време дошли Бугари у тај крај. Требало је да нам Немци ставе на расположење тешка оружја, а команда да остане у рукама наших официра да рукују тим операцијама. Међутим, доласком Бугара ситуација се изменила.”⁷¹ Немци су за ову крупну операцију предвиђали добровољачке одреде.⁷²

Друга конференција окупила је команданте свих добровољачких одреда. Одржана је 19. фебруара 1942. године у Београду. То је био њихов први заједнички састанак после пет месеци од када су почели да воде оружану борбу против партизанских одреда. На тој конференцији су поднели иссрпне извештаје и сумирали резултате злочиначких акција својих јединица, који су, у сарадњи са осталим владиним одредима, како кажу „извршиле задатак спасавања Србије од комунистичке револуције”. У недељу, 22. фебруара, били су заједно у цркви где је одржан помен погинулим добровољцима.⁷³

На овом скупу сагледано је бројно стање и опремљеност одреда шта им је још потребно да би били што ефикаснији у борби против НОП-а. Две чете Првог одреда имале су по списку 161, а на лицу места 100 и 37 војника у полицији. Јуришно одељење имало је 49 војника. Четврти одред имао је две чете са 200 војника на лицу места. Пети одред имао је пет чета (једна јуришна), по списку 550, а на лицу места 400 војника. Седми одред имао је три чете, по списку 329, а на лицу места 100 војника. Једанаести одред имао је 350 војника по списку. Дванаести одред имао је пет чета, по списку 396, а на лицу места 242 војника и официра. Јуришна чета којом је командовао Ратко Обрадовић имала је по списку 54, а на лицу места 47 војника.⁷⁴

Према једном немачком документу од 20. фебруара 1942. године, у добро-

вољачким одредима тада има 172 официра и 3513 војника (укупно: 3685 одредника), наоружаних са 85 митраљеза, 2995 пушака и 31 пиштољем.⁷⁵ Напред је наведено бројно стање добровољачких одреда ангажованих у борбама против партизана у јужној Србији, што даље значи 1, 4, 5, 7, 11. и 12. одред и јуришна чета, са укупно 1912 војника (по списку), што даље значи да је 57% свег људског потенцијала СДК било ангажовано у борбама против партизана у јужној Србији, што даље говори о масовном и континуираном развоју НОП-а у овом крају Србије.

Крајем јануара 1942. године вођа Рајха Адолф Хитлер је поставио генерал-потпуковника СС и полиције Августа Мајснера за команданта СС и полиције у Србији,⁷⁶ који је већ 13. фебруара исте године посебним писмом упознао генерала Милана Недића са свим својим овлашћењима у Србији.⁷⁷ Генерал Мајснер је убрзо преузео и личну непосредну команду над српским добровољачким одредима.⁷⁸ У саслушању генерал Недић, истина, говори друкчије: „Аутоно-мија на коју су Немци под мојим условима пристали није у ствари одржана. Доласком генерала Мајснера на чело немачке полиције за безбедност у Србији, скоро сви оружани одреди сем љотићевских добровољачких одреда били су употребљавани по наређењу Мајснеровом. Добровољачки одреди припојени су под команду, односно подређени су команди Мајснера.“⁷⁹

ФЕБРУАРСКЕ БОРБЕ

Почетком и у току фебруара месеца 1942. године против Јабланичког и Кукавичког одреда у лесковачком и против Сврљишког-Нишавског, Бабичког и Озренског НОП одреда у нишком округу воде 2, 4, 8, 11. и 12. српски добровољачки одреди.

Већ 1. фебруара командир 3. чете 11. одреда Влајко Перовић са половином своје чете и Боровачком четничком чете пошао је из Медвеђе за Лебане. На путу који су контролисали делови Јабланичког одреда, код села Рујковац, добровољци и четници су се нашли у бе-зилазном положају, пошто су их партизани изненада напали. Убијен је један добровољац и заробљена су два четника. Већ исте ноћи партизани су упали у Медвеђу и разбили 3. чetu 11. одреда. Погинула су три, а рањена четири до-

брвољца. На дан 6. фебруара Јабланички НОП одред напао је делове 11. одреда и ослободио Лебане. Заробљена су 34 добровољца, од којих пет поднаредника, два каплара, један лекар и 26 војника. Од љотићеваца је заплењено: 32 пушке, три пушкомитраљеза и много муниције.⁸⁰

Недићевци из посаде у Лебану и делови 11. и 4. банатског добровољачког одреда из правца Лебана пошли су 18. фебруара на слободну партизанску територију. До оштрих борби дошло је на Змијином Камену, Кремену и Богојевцу. Напад је одбијен.⁸¹

Десетак дана касније, 28. фебруара, једна чета 11. одреда, јачине око 70 добровољаца, под командом капетана Благоја Додеровића, ојачана четницима из Медвеђске чете, долази из Медвеђе у Црни Врх одакле врши напад на партизанске положаје на линији Рујковачка чука — Црни Врх. Добровољци су у почетку напада остварили известан борбени успех и напредовали, али је противнападом Рујковачке месне чете и друге Јабланичке чете Јабланичког НОП одреда, овај добровољачки напад разбит је и одбијен из Црног Врха. Добровољци су оставили неколико мртвих и заробљених војника.⁸²

Нова, велика офанзива удруженih квислиншких снага (добровољци, четници и оружани одреди Недића) на слободну територију у Заплању и на Бабичкој гори започела је 20. фебруара 1942. године, концентричним наступањем добровољаца и четника и претходним запоседањем рејона Беле Паланке и околних села, а затим и Суве планине куда су надирале бугарске окупационе трупе, које су у напад на партизанске одреде кренуле 22. фебруара. Временске прилике биле су веома неповољне (зима 1941/42. године била је једна од најсуворијих). Јака хладноћа и висок снег отежавали су кретање и маневар партизанских снага.⁸³

Обострани распоред снага пред ову офанзиву чинили су: Сврљишки-нишавски⁸⁴ и Бабички НОП одред,⁸⁵ с једне, и 12. српски оружани одред мајора Николе Анђелковића, с друге стране. Добровољци су имали задатак да Сврљишко-нишавском НОП одреду наметну борбу у самом Заплању и да га ту униште или набаце на Суву планину где би га у са-дејству са Бугарима и четницима дотукли. Овај Добровољачки одред имао је тада 100 до 120 људи, већином активних подофицира, затим гардијских

каплара и поднаредника бивше југословенске војске. Били су наоружани углавном немачким оружјем, имали су преко двадесетак пушкомитраљеза и увек дosta муниције. Осим аутомата, пушака и пиштоља, сваки војник овог одреда носио је и четничку каму. Већина од њих имала је велико борбено искуство, јер је до тада учествовала у више борби против партизана, па и у уништењу Озренског партизанског одреда код Јошанице, 27. новембра 1941. године.⁸⁶

Жестоке борбе вођене су 21. и 22. фебруара у селима Равној Дубрави и Великом Крчимиру. Пред навалом далеко јачег непријатеља Сврљишки-нишавски одред се повлачио према Сувој планини. Командант Анђелковић је послао извештај својој команди, истичући да су „партизани уништени”, преувеличавајући своје успехе и партизанске губитке.

Истовремено, овај одред је водио борбе и против Бабичког НОП одреда на Сувој планини и на Бабичкој гори. Ево како је о тим борбама на југу Србије, око Јужне Мораве, писао добровољац Милета Ивковић: „Почетком фебруара ове године околина Лесковца, Власотинца и Лебана била је још увек под влашћу партизана којих је било много. Владини одреди (Недићеви — п. а.), добровољачки и четнички били су присиљени на лаке офанзивне кораке, на штедњу снага и материјала и на дефанзивни став. У то време Бабички партизански одред, наслоњен леђима на непроходну Суву планину и границу према Бугарској, окренут лицем према Лесковцу, лежао је на Јужној Морави и бранио све прилазе богатом Запланују. Јуришно одељење Другог српског добровољачког одреда добило је налог 2. фебруара за покрет у правцу села Манојловца са задатком да освоји мост и задржи га у својим рукама. Пошло нас је 40 и имали су три пушкомитраљеза... Партизани нису хтели да бране мост у Манојловцу који смо заузели. Нас је носио национални полет и вера...⁸⁷

Борбена дејства партизанских одреда на територији нишког округа нису остала незапажена у окупаторским и квислиншким штабовима. Појачавају се квислиншки гарнизони. Недићев командант Српске државне страже у Алексинцу крајем децембра 1941. године као појачање за борбу против партизанских одреда добио је 8. и 12. одред. Командант 8. одреда капетан Бранко Гашпаревић био је истакнути функционер

Љотићевог Збора и огорчени противник комуниста и НОП-а.

Средином фебруара овај одред полази у акцију прогона Озренског НОП одреда. Из Алексинца 8. одред је изашао 26. фебруара и код Кравља и Горњег Крупца дошло је до првог борбеног контакта, али се Озренски одред повукao према Каменичком вису. Добровољци су после тога завели страховити терор у Алексиначким и нишким селима.⁸⁸ Квислиншка штампа јављала је у неколико чланака о овој акцији. Добровољачког одреда против Озренског НОП одреда, величајући своје „војне успехе”. Чланке је писао познати Алексиначки љотићевац, студент Славко Грујић.⁸⁹

БОРБЕНА ДЕЈСТВА У МАРТУ

Пошто је извршио низ злочина у Шумадији и Западној Србији, Пети добровољачки одред под командом капетана Марисава Петровића, познатог крволовка из „Крагујевачког покоља”, по наређењу генерала Недића је 3. марта 1942. године из Чачка стигао у Ниш. Овај Љотићев одред бројао је 320 људи, добро наоружаних немачким оружјем. По својој фашистичкој активности и по својим злочинима према српском народу представљао је нови елеменат у квислиншким формацијама Ниша.⁹⁰ Са великим усхићењем одушевљених квислинга и њихових симпатизера и посебном помпом дочекан је 3. марта на жељезничкој станици у Нишу овај добровољачки одред.⁹¹

Пети добровољачки одред одмах је кренуо на терен у циљу „уништења комуниста”, односно Сврљишко-нишавског НОП одреда на Сврљишким планинама. Штаб одреда и једна његова чета били су стационирани у Нишу, а две чете тог одреда биле су смештене у Сврљигу, одакле су дејствовале у сврљишком и белопаланачком срезу, па чак и Запланују. Одред је организовао повремене потере за партизанима. Тако је 10. марта једна колона 5. одреда стигла на Сврљишке планине и код белопаланачког села Козја, у подневним часовима, сукобила се са једном десетином партизана Сврљишког одреда. У борби је рањен један, а заробљена су три партизана, од којих су двојица успела да побегну.⁹²

Окружни комитет КПЈ за Ниш, 16. марта 1942. године доставља свој извештај ПК КПЈ за Србију и, поред осталог, пише: „Овде је V шумадијски до-

бровољачки (љотићевски) одред под командом Марисава Петровића који је дошао да пречисти рачуне и умири овај крај. Пона његовог великог одреда је стално у борби на терену, а остали део обилази најближа околна села, просвећује сељаке, држи им говоре, узима им цокуле, храну и др., батина их и на силу настоји да врбују нове добровољце. Дели им љотићевске брошуре и Нашу борбу и брошуре Комунизам...”⁹³

У Штабу V одреда формиран је и пропагандни одсек који је организовао зборове са омладином и народом у Прокупљу, Нишу, Белој Паланци, Алексинцу, на којима је најчешће говорио комантант одреда капетан Марисав Петровић.⁹⁴

На дан 7. марта 1942. године започела је велика офанзива квислинских снага против Топличког, Јабланичког и Кукавичког НОП одреда. Осим Немаца, у овој офанзиви у Топлици и Јабланци учествовали су оружани одреди Српске државне страже, четници Косте Пећанца и 4. и 11. добровољачки одред (укупно 460 добровољаца), који су са Бугарима нападали правцем: Лебане — Гегља — Бучумет и Лебане — Прекопчелица — Царичин град. Окупаторске и квислиншке снаге су жестоко нападале. Партизани су одолевали тим нападима, али су, услед велике непријатељске надмоћности, били принуђени на повлачење. Напади су настављени и 9. марта, на сектору села Гајтана и планине Радана. Партизански одреди, после жестоких борби, повукли су се 12. марта на Пасјачу.⁹⁵

У борбама вођеним на Пасјачи, у времену од 13. до 19. марта, учествовали су 4, 11, 12. и 15. добровољачки одред, као и делови 5. одреда, укупне јачине око 1.300 добровољаца. Прву већу борбу делови 11. одреда имали су у рејону између Старог и Новог Момчилова. Добровољце је предводио капетан Благоје Додеровић из Реткоцера. До борбе је дошло у рејону „Момчиловог брда“ (кота 406 и 481). Била је то типична борба у сусрету у којој су обе стране биле помало изненађене. Партизани су се први прибрали и силовитим јуришем настерили добровољце у бекство ка Коњарнику. Погинуло је десетак добровољаца, међу којима и синовац команданта Додеровића.⁹⁶

У ноћи 15/16. марта три десетине Јабланичког НОП одреда извршиле су напад на чету 11. добровољачког одреда, којом је командовао Миливоје Јанковић, и пртерале је из Орана према

Лебану. После успешно обављеног зајдатка, партизани су се вратили у Вујаново.

На дан 17. марта 11. добровољачки одред напао је на Јабланички НОП одред у селу Магашу. После жестоке и упорне одбране, партизани су после скоро десетодневних борби организовали противнапад и натерали добровољце на повлачење.⁹⁷

Командант 11. добровољачког одреда у свом извештају пише и следеће: „По завршетку ове операције 11. добровољачки одред — Јабланички наставио је и даље чишћење терена у срезу Јабланичком. Пошто је добивено обавештење да су се активни партизани (извесне групе) провукле између редова трупа и поново вратили на територију среза Јабланичког. У трагању сукобило се са партизанима између села Магаша и с. Добра Вода где се било окупило око 150 партизана. Партизани су били разбијени и на лицу места нађено је 36 лешева (лаж — п. а.) и ухваћена партизанка ученица VI разреда Лидија Мајер—Леви.“⁹⁸

Процењује се да је у овим борбама било заробљено преко 120 активних и месних партизана. Добровољци су мно-
ге од заробљеника одмах побили, неке су отерали у немачки концентрациони логор Црвени крст и у београдски логор на Бањици, где их је иста зла судбина снашла. Многи су стрељани на Ђубињу код Ниша и у Јајинцима код Београда. У мучењу и убијању заробљених партизана посебно се истицао добровољац, поручник СДК Мита Субашин.⁹⁹

ДОБРОВОЉАЧКИ ТЕРОР У АПРИЛУ МЕСЕЦУ 1942.

Понесени значајним војним успесима у борбама против партизанских одреда на југу Србије у протеклим месецима 1942. године, немачке и квислиншке команде у априлу месецу наставили су са „прочешљавањем“ терена и прогоном заосталих комуниста. При томе су спроводили жестоки терор над народом овог краја Србије који је масовно био за НОП.

Веома активан био је 11. добровољачки одред, сада већ мајора Ђуре Петровића, у Јабланци. Овај одред је већ 5. априла упао у село Туларе ради хватања појединих партизана, али је ова акција остала без успеха, сем што је од народа одузето неколико пушака, а пар-

тизани који су овде боравили на време су се склонили. Затим је 9. априла Одред разоружао у селу Гајтану 18 партизана из Доњогајтанске чете. Једна десетина партизана била је ухапшена.

У времену 10. и 11. априла 11. добровољачки одред заједно са четничким одредима из Јабланице поново започиње акцију чишћења терена на Радану, али не успева да ухвати ни једног партизана. Једна чета 11. добровољачког одреда под командом Вељка Шукића и Новице Вуковића опколила је у Лецу партизана Миодрага Трифуновића и принудила га, после краће борбе, на предају. Мучили су га, али се држао достојанствено и храбро па су га стрељали.¹⁰⁰

На дан 24. априла Пети добровољачки одред капетана Марисава Петровића, јачине око 600 војника и жандарма, и четници из Белог Потока, њих око 100, напали су на партизане Озренског и Сврљишко-нишавског одреда. Борба је трајала целог дана. Положаји на којима изнад села Галибабинца неколико пута су прелазили из руке у руку. Партизани су се повукли на планину Девицу, а затим и на Озрен, уз три погинула бораца.

После борбе, у Галибабинац и Радмировац су упали добровољци и започели са страховитим терором над народом овог краја. Ухапсили су петнаестак месних партизана које су предали Немцима у логор на Црвеном крсту код Ниша. На дан 30. априла добровољци из 3. чете 5. одреда, под командом поручника Момчила Ђорђевића, упали су у сврљишко село Давидовац, терорисали народ и похапсили скоро стотину сељака из Галибабинца, Давидовца, Радмировца, Новог Села, Раденковца, Језера, Рсовца, Преконофе и Лабукова, отерали их у затвор у Сврљигу и тамо држали неколико дана.¹⁰¹

ПОЛИТИЧКИ КОМЕСАР ЈЕ ПРОЧИТАО РЕФЕРАТ

Сврљишко-нишавски НОП одред, у чијем се саставу привремено налазила и једна десетина Озренског НОП одреда, 1. маја 1942. године налазио се код Гулијанске чесме на Сврљишким планинама (између Црног Врха и Зеленог Врха). Политички комесар Одреда Данило Прица Бора управо је окупљеним борцима држао политички реферат о прослави Првог маја, када су извиђачи

јавили да се планини приближавају многобројне густе колоне војске.

Били су то: Белопаланачки четнички одред, око 150 војника, Срески одред Српске државне страже из Беле Паланке и 1, 2. и 3. чета 5. добровољачког одреда из Ниша, око 390 војника, и Сврљишки четнички одред, укупно око 600 војника, главнину су чинили добровољци.

Партизански одред и Озренска десетина (око 80 бораца) вешто су поставили заседе, извршили противнапад и страховито поразили непријатеља, убивши притом 30—50 добровољаца и четника, уз једног погинулог и једног рањеног партизана.¹⁰²

Четвртог маја дошло је до нове, мање борбе између партизана Сврљишког НОП одреда и делова 5. добровољачког одреда, југоисточно од Сврљига, уз обостране мање људске губитке.¹⁰³

У извештајима Команде Нишке области Српске државне страже (СДС) и Недићевог министарства унутрашњих послова, са пуно лажи и измишљотина, списиване су све ове борбе 5. добровољачког одреда априла и почетком маја 1942. године.¹⁰⁴

До нових борби између 5. добровољачког одреда и Сврљишко-нишавског НОП одреда дошло је 11. маја у пределу Сврљига, између села Витановца, Црног Врха и Гулијанске планине, као и у селу Шљивовику код Беле Паланке. После ових борби одржан је збор у Сврљигу који је отворио поручник Момчило Ђорђевић, командир 2. чете 5. одреда. У име генерала Милана Недића говорио је др Никола Смодлака из Београда, а после њега капетан Марисав Петровић, командант 5. одреда величajuћи Љотићеве добровољце који се „надоданије боре за мајку Србију“.¹⁰⁵

У нишком округу, 18. маја на планини Тумби, у Сокобањској котлини, Озренски НОП одред водио је борбу са деловима 12. добровољачког одреда капетана Марка Божанића. Партизани су одмах заузели доминантне положаје на Тумби и јаком пушчаном и митраљеском ватром успели да зауставе добровољце. Пушкарање је трајало до мрака. Обе стране су се и задржале на поседнутим положајима, а онда је Штаб Озренског НОП одреда, бојећи се опкољавања, наредио повлачење.¹⁰⁶

На терену Јабланице и Пусте Реке српски добровољци у мају 1942. године нису изводили борбена дејства.¹⁰⁷

КОМАНДОВАЊЕ СРПСКИМ ДОБРОВОЉАЧКИМ ОДРЕДИМА

Почетком маја 1942. године Пети добровољачки одред бројао је 614 војника и официра који су сви били добро наоружани искључиво немачким оружјем и располагали са великим количинама муниције.¹⁰⁸

„Сви добровољачки одреди и владиберни четнички одреди су, почев од 10. априла подређени дивизијама (немачким — п. а.), у подручју које обезбеђују Бугари — фелдкомандантурата у чијем се подручју налазе”, јавља се у једном немачком извештају.¹⁰⁹ Од командујућег генерала и комandanта у Србији на територији Србије су признати, поред Српске државне страже, Љотићеви добровољачки одреди, четнички одреди Косте Пећанца и самостални четнички среди Драже Михаиловића. Ови одреди су били потчињени немачким дивизијама које су за њих устроиле спискове људства, наоружања и врсте одреда. Сви четнички и добровољачки одреди су у тим документима означени бројевима. Добровољачки одреди означени су бројевима од Д-1 до Д-20. Спискови су били уједно и требовања за исхрану и муницију.¹¹⁰

Председник српске владе генерал Недић је стално настојао да се део добровољаца, или у целини, укључе у полицију, односно у Српску државну стражу. Али, генерал Мајнер, а нарочито Љотић, нису се с тим никада сложили. Тако су добровољци (љотићевци) и 1942. године, па и касније, све до њиховог бекства из Србије, октобра 1944. године, остали посебна војна формација, под непосредном командом немачких окупационих власти, односно њихове полицијске управе у Србији.¹¹¹

Шеснаестог маја 1942. године влада генерала Недића је прописала Уредбу о Српској добровољачкој команди. У члану 2 Уредбе стајало је: „Добровољачка команда састоји се из више одреда, чију формацију прописује Председник српске владе. Штаб Српске добровољачке команда брине се о организацији, наоружању и материјалном снабдевању добровољачких одреда. Унутрашње устројство добровољачких одреда прописује председник српске владе на предлог комandanта Добровољачке команде.” А у члану 3 стајало је: „Добровољачки среди могу бити употребљени тактички по нахођењу команде оружане сile, самостално под командом Штаба Српске

добровољачке команде или у здруженим одредима под командом дотичног комandanта.”¹¹²

На основу Уредбе о Српској добровољачкој команди, председник Српске владе прописао је „Инструкцију” за СДК, у којој је речено да је ова служба орган српског народа; да служи краљу и отаџбини; да старешине из кадра, као и они из резерве, који имају чин резервног официра или подофицира „примају плату која им по закону следује.”¹¹³

Међутим, иако је Недић прописивао Уредбе и давао инструкције за СДК, као и за остале оружане одреде, оране и службе, он практично није имао власти над овом службом. На састанку генерала Недића и комandanта Југоистока генерал-пуковника Александра Лера, 29. августа 1942. године у Београду, Недић је изјавио: „Добровољачки одреди — од љотићеваца који су тежили више или мање себичним циљевима — и четници (Косте Пећанца — п. а.), који су се борили против комуниста и ужијавају велики углед у народу, требало би да се постепено преведу у државну стражу и милицију.”¹¹⁴

Председник српске владе генерал Недић протестовао је меморандумом српске владе од 16. септембра 1942. године, у коме је речено: „Досадашње право наређивања владе над добровољачким и четничким одредима, уз чију је помоћ одржаван ред и мир као и јавна безбедност у земљи, одузета јој је и потчињења Штабу заповедника (немачког-п. а.) у Србији.”¹¹⁵

Крајем 1942. године Српска добровољачка команда је преименована и добила је нови назив: **Српски добровољачки корпус**. За комandanта је поново постављен пуковник Коста Мушкићи, који је био смењен крајем 1941. године.¹¹⁶

Колико је било бројно стање српских добровољачких одреда у појединим периодима 1942. године не може се прецизно утврдити. Овде су већ давани неки подаци извучени из немачких извештаја.¹¹⁷ То бројно стање, према неким изворима, кретало се, од 3.500, у априлу, до 5.000, у децембру 1942. године.¹¹⁸ Међутим, извесно је да су припадници СДК — средином јула били распоређени у 20 одреда, који су били размештени у већим центрима: Нишу, Сmederevju, Чачку, Ужицу, Бајиној Башти, Краљеву, Ваљеву итд. Сваки добровољачки сред сада имао је 4—5 чета, а свака чета имала је просечно 150—200 људи.¹¹⁹

Наводе се још неки подаци о бројном стању и наоружању добровољачких одреда у току 1942. године. У десетодневном извештају команданта Србије, од 11. августа, стоји: „Преоружавање добровољачких (Љотићевих) формација и четничких одреда у зони Бугарског окупационог корпуса привремено се не може спровести због несташице оружја.“¹²⁰ У извештају команданта Југоистока од 25. октобра исте године, за бројно стање немачких јединица, наводи се: „704. пешадијска дивизија, која у свом бројном стању за исхрану“ има и два српска добровољачка одреда: Д—5 и Д—12, од којих Д—5 има 426, а Д—12, 430 људи.¹²¹ Оправдано се тврди, од стране овог аутора, да се овде ради о 5. и 12. добровољачком одреду.

ПОСЛЕДЊЕ АКЦИЈЕ ДОБРОВОЉАЧКИХ ОДРЕДА У 1942. ГОДИНИ

Све до почетка познате и по злу чувене **Аћимовићеве потере** није било много борбених дејстава српских добровољачких, али ни партизанских одреда у јужној Србији, јер се у јуну месецу одвијала бугарска потера за партизанима у источној Србији.

Забележено је да је једна десетина из Јабланичког НОП одреда 14. јуна извршила успешан напад на једну чету 12. добровољачког одреда стационирану у сеоској школи у селу Орану. Била је то неке врсте демонстративног напада, па су добровољци већ сутрадан побегли за Лебане.¹²² Већ 22. јуна у Оране је упала једна чета из немачке Крајскомандатуре—Лесковац са једном четом 11. добровољачког одреда и похапсила десетак партизанских сарадника и отерала их у немачки логор на Сајмишту код Београда.¹²³ На дан 16. јула исте године једна чета Јабланичког НОП одреда напала је на чету 11. добровољачког одреда и пртерала је за Лебане.¹²⁴

После извршених опсежних припрема, 12. јула 1942. године отпочела је велика офанзива оружаних јединица Милана Недића и Димитрија Љотића против партизанских одреда у јужној Србији. Акцијом је руководио лично министар унутрашњих послова Милан Аћимовић.¹²⁵ У целији офанзиви учествовало је преко 1.000 добровољаца из целе Србије, мада нису никаде учествовали као посебне колоне.¹²⁶

После ове офанзиве, Станислав Краков је писао: „Оно што је најлепше у

целој овој акцији, то је идеална сарадња између четника Српске државне страже и добровољачких одреда. Она је потпуно ефикасна и хармонична, па се тако очекује још већи успех.“¹²⁷ Тако исто писао је и љотићевац Живорад Илић: „По завршеној борби четници и добровољци саставили су се на једном пројектанту. Братимљењу и грљењу није било краја.“¹²⁸ На збору у Прокупљу говорио је Марисав Петровић, командант 5. добровољачког одреда, позивајући све старешине на братску сарадњу у борби против стране пропаганде „коју проносе комунисти.“ Затим је Борко Борчић, шеф одредског одсека за пропаганду, одговарао на питања грађана.¹²⁹

У првој половини новембра 1942. године против партизана на југу Србије Јабланички, Пасјачки и Јастребачки НОП одред, у операцији названој „Рудолф“, немачке, бугарске, Недићеве и добровољачке јединице опколиле су Јабланицу и Топлицу с циљем да униште партизане. У акцији су учествовали и делови 5. и 11. добровољачког одреда. Офанзива се завршила потпуним неуспехом.¹³⁰

Разлози неуспеха Љотићевог покрета да на југу Србије, уосталом као и у целији Србији, стекне већу и масовнију подршку у народу лежали су пре свега у јавно проглашеним елементима фашизма у Љотићевом покрету Збор и у јачању револуционарних снага у земљи и све већем утицају Комунистичке партије Југославије и других демократских снага, као и у разбијености и противречности „југословенске“ буржоазије и услед тога недовољне подршке њеног капитала овом покрету.

Ослабљена и унутра разједињена, Југославија је готово без отпора постала 1941. године лаки плен немачког и италијанског окупатора. Многи представници разних грађанских партија побегли су из земље, а неки су и остали. И док је Комунистичка партија Југославије припремила и дигла народ на устанак 1941. године, дотле су многи буржоаски политичари мирно гледали страдања народа и чак му саветовали да се покорава окупатору и беспоговорно извршава његове жеље и наређења.

Вођа покрета „Збор“ Димитрије Љотић, од пре рата познати германофил, задојен фашистичком идеологијом Adolfa Hitlera, од првих дана окупације безрезервно се ставио у службу немачких окупатора, схватајући да не сме да

испусти дугоочекивану прилику да постне велики српски „Фирер”.

У циљу разбијања и уништења народног устанка, Димитрије Јоћић је 1941. и 1942. године формирао своје оружане јединице, назване добровољачким, које су се жилаво бориле против устанка. Вршили су страховите злочине над заробљеним партизанима и над становништвом које их је помагало.

У току 1941. и 1942. године Јоћићеви добровољци, удруженi са оружаним одредима Милана Недића и четницима војводе Косте Миловановића Пећанца и уз потпуну сарадњу немачких и бугарских окупатора, имали су низ сукоба са партизанским борцима у југоисточној Србији.

На територији јужне и југоисточне Србије 1941. и 1942. године оперисали су и изводили борбена дејства против партизанских одреда неколико српских добровољачких одреда: Први, Четврти, Пети, Осми, Једанаести и Дванаести добровољачки одред.

Бројно стање ових одреда ангажованих у борбама против партизана у јужној Србији износило је укупно 1.912 војника (по списку). Према укупном бројном стању свих добровољачких одреда, од 3.685 (127 официра и 3.513 одредника), рачуна се да је 57% свег људског потенцијала СДК било ангажовано у борбама против партизана у јужној Србији, што даље говори и о масовном развоју НОП-а у овом крају Србије.

Српски добровољачки одреди борили су се против неколико партизанских одреда у јужној Србији: Озренски, Бабички, Сврљишко-Нишавски, Јабланички, Кукачи (Лесковачки), Топлички, (Јастребачки) и Расински НОП одред. Својом храброшћу и организацијом, партизански одреди су се на овом терену одржали и поред знатних губитака које су им нанели окупатори и домаћи квислинзи. Борбена упорност и примерно морално држање партизана забуњивали су непријатеља. Све њихове акције у овом периоду остале су без жељених резултата. Народ овог краја Србије, који је такође поднео огромне жртве, остао је веран борби својих истинских ослободилаца.

Напомене, извори и литература

1. АОС, Нда, к. 153, фасцикла 4, рег. бр. 2/3, Елаборат о Јоћићевим одредима, на 20 страна; АОС, Нда, к. 50 А, док. 11/7; Б. Карапанцић, Грађански рат у Србији, н. д., 91; М. Борковић, н. д., И, 168, 169.

2. АОС, Нда, к. л, док. 16/7—4; Архив СУП-а Србије, докуменат нерегистрован. Записник са саслушања генерала Милана Недића, од 9. јануара 1946. године.

3. АОС, Ча, к. 270, док. 1/1, Записник о саслушању пуковника Косте Мушићког, АОС, к. 169, ф. 4, док. 1/2, Записник о саслушању Косте Мушићког, од 16. III 1946, пред истражним органима у Београду.

4. Исто; С. Краков, н. д., И, 160.

5. АОС, Нда, к. 153, рег. бр. 1/13; С. Ивановић, Шта морамо брзо радити. Наша борба, Београд, 21. XII 1941, бр. 16, стр. 2; Б. Карапанцић, Грађански рат, н. д., 91.

6. М. Борковић, н. д., И, 168, 169; М. Стефановић, н. д., 154, 155.

7. Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа (у даљем тексту: Зборник НОР-а), том I, књига 1, докуменат бр. 279, стр. 632.

8. НРГФСП, Писма Петра Вуковића из Ниша Димитрију Јоћићу. Писмо од 13. IX и 19. XI 1941. године.

9. АОС, Нда, к. 153, ф. 4, док. бр. 2.

10. Б. Карапанцић, Српски добровољци, н. д., 10—12.

11. Зборник НОР, И, 1, док. 167, стр. 447.

12. АОС, Нда, к. 153, рег. бр. 2/4, Елаборат, већ наведен, као под 60.

13. Обнова, Београд, 29. IX 1941, бр. 74, стр. 5.

14. Милош Станковић, Раба ли се нова Србија? Наша борба, Београд, 10. V 1942, 36, стр. 5; Р. Парежанић, н. д., стр. 458.

15. Опширније о овоме, у: М. Стефановић, н. д., 155—158.

16. НРГФСП, Писмо, од 22. X 1941. године.

17. Драгољуб Ж. Мирчетић, Озренски народноослободилачки партизански одред 1941—1943. године. Издаје: Општински одбор СУБ НОР Ниш, Ниш, септембра 1979.

18. Живојин Николић Брка, Југоисточна Србија у револуцији 1941—1945. Београд, 1979, 116—117, 103.

19. Никола П. Илић, Јабланички НОП одред. Народни музеј, Лесковац, 1986, 207, 208; Добрисав Туровић, Гајтан у НОБ. Хроника. Републички одбор СУБ НОР Србије, Београд, 1975.

20. АОС, Нда, мк. 153, рег. бр. 2/4, Елаборат, већ наведен, као под 60.

21. АОС, к. 18, рег. бр. 178.

22. Ново време, Београд, 9. X 1941. године.

23. АОС, Микротека, микрофилм, Л/19-X 310706—12.

24. Наша борба, Београд, 7. XII 1941. године.

25. Архива СУП-а Лесковац, докуменат нерегистрован. Извештај Штаба 11. добровољачког одреда, Пов. бр. 208, од 29. II 1942. године, упућен среском начелству среза јабланичког у Лебану. Видети и, Н. Илић, Јабланички НОП одред, н. д. 208, 209.

26. Д. Мирчетић, Озренски партизански одред, н. д., 106—120; Драгољуб Ж. Мирчетић, Сокобања и околина у народноослободилачкој борби. Сокобања, 1978, 84—92; Драгољуб Ж. Мирчетић и Мирослав Миловановић, Општина Алексинац у народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији, Алексинац, 1982, 122—129; Драгољуб Ж. Мирчетић. Борба код Јошанице и Кренте 1941. године. Нишки зборник, Ниш, децембар 1977, 4, стр. 19—33.

27. Архив Народног музеја у Лесковцу, инв., бр. 28. **Извештај команде 6. чете 12. добровољачког одреда**, пов. бр. 117, од 15. XII 1941; Исти архива, док. инв. бр. 26, **Извештај Штаба Српске добровољачке команде**, Пов. бр. 667, од 11 XII 1941; Н. Илић, **Јабланички НОП одред**, н. д., 210—218.

28. **Зборник НОР-а**, XII, л. док. 268, а видети и неколико следећих чланака Јоћићеве штампе: Комунистичка банда разбијена код Лебана. **Ново време**, Београд, 13. XII 1941; Лебане и околина очишћени од комуниста. **Понедеоник**, Београд, 22. XII 1941; Код Лебана побијено 110 бандита. **Ново време**, 29. XII 1941; Подвизи једног добровољца. **Наша борба**, Београд, 21. XII 1941; Звер студенчиња стрељала 17 четника у Лебанима. **Ново време**, Београд, 21. XII 1941.

29. **Зборник НОР**, XII, 1, док. 278.

30. АОС, НА, к. 27, рег. бр. 11/5, **Записник о саслушању др Кисела**.

31. Исто,

32. Драгољуб Ж. Мирчетић, **Партизанска општина Бучумет**. Скупштина општине и Општински одбор СУБ НОР, Медвеђа, 1981, 69—86.

33. **Зборник НОР**, I, 3, док. 1; Н. Илић, н. д., 270—281.

34. Лебане се опоравља после комунистичке страховладе. **Ново време**, Београд, 2. I 1942. — „Неколико дана после ослобођења Лебана стигаје Први српски добровољачки одред из Сmederevске Паланке. Одмах се приступило опсежној акцији да се последњи бандити унишите у овим крајевима, па је Одред упутио своје чете према Медвеђи, Црном Врху и према селу Прекопчелици. Друга чета под командом четоводе Светолика Максимовића, пошла је према Црном Врху. Сем овога дошло је још шест одреда.

35. У Нишу је ухапшено седам Јевреја који су се крили под лажним именима. **Ново време**, Београд, 1. фебруар 1942, стр. 3.

36. Џео српски народ је маленкост за марксистичку револуционарну партију. **Ново време**, Београд, 4. фебруара 1942, стр. 3.

37. Архив Србије, фонд Покрајинског комитета КПЈ Србије (У даљем тексту: АС, ГКС), рег. бр. 1245.

38. АС, фонд ОК КПЈ Ниш, бр. 8577, а далеко више о активности Јоћићеве омладине у Нишу видети и: Драгољуб Ж. Мирчетић. **Савез комунистичке омладине Југославије у нишком округу**. У току народно-ослободилачког рата. Савез бораца, Међуопштински одбор нишког региона, Ниш, 1986, 164—168.

39. Архив Србије — Архив историјског архива у Београду, Фонд „Управа града Београда“ (У даљем тексту: ИА Б, УГБ), рег. бр. IV—116, 116a, **Записници о саслушању**.

40. Архив ЦК СКЈ, Београд, Фонд ЦК КПЈ, рег. бр. 1941, 122, **Извештај Централног комитета КПЈ**.

41. Уредбе и други законски прописи на подручју Војног заповедника у Србији. Уређују се потребним објашњењима др М. Младеновић и Б. Исаковић. **Уредба о устројству Српске државне страже** (Са Уредбом о устројству полицијске страже управе града Београда) и **Уредба о поступку Суда Српске државне страже у Кривичним делима**. Свеска 3. Београд, Издавачко и прометно А. Д. Југоисток, Београд, 1942.

42. Архив ОС, Немачка архива Вашингтон (НАВ) — Н—Т—501, снимак 825 и 864, р. 247.

43. **Месне партизанске јединице у јужној Србији**. 1941—1942. Зборник радова са Научног скупа. Војноиздавачки и новински центар — Београд и Међуопштински од СУБНОР нишког и МО СУБНОР јужноморавског региона. Београд, Лесковац—Ниш, 1986.

44. **Зборник НОР**, XII, 2, док. 9.

45. мр Стојан Николић. **Лесковачки одред** (јул 1941. — фебруар 1943.). Лесковац, 1974, 149—154.

46. АОС, Нда, к. 153, рег. бр. 6/2 (У Архиви Народног музеја у Лесковцу, овај Извештај је регистрован под инв. бр. 42); АОС, Нда, к. 153, рег. бр. 8/2; **Обнова**, Београд, 5—9. I 1942, 158, стр. 7; 15. I 1942, 163, 5; 3. II 1942, 179, 7; 25. III 1942, 222, 4.

47. АОС, Нда, к. 153, рег. бр. 11/2; **Обнова**, Београд, 24. III 1942, 221, 4; Јосип Марушић. Крај плачкаша и кукавица из „Кукавичког одреда“. **Наша борба**, Београд, 8. II 1942, 236; **Наша борба**, Београд, 9. III 1942, 27, 5.

48. Аноним. Од Стојловца до Пасјаче. **Наша борба**, Београд, 22. III 1942, 29, 4.

49. АОС, к. 153, рег. бр. 5, 6, 8/2; **Наша борба**, Београд, 9. III 1942, 27, 5; **Обнова**, Београд, 27. I 1942, 173, 7.

50. АОС, Нда, к. 153, рег. бр. 2/1.

51. АОС, Нда, к. 50 А, рег. бр. 1/8; **Обнова**, Београд, 2. III 1942, 200, 5; 10. IX 1942, 363, 3.

52. АОС, Нда, к. 33, рег. бр. 19—4/2.

53. **Зборник НОР**, I, 3, док. 6.

54. Н. Илић, **Јабланички НОП одред**, 299—300. — Овај аутор наводи Извештај штаба 4. српског добровољачког одреда, пов. бр. 213 од 22. I 1942. године и каже без икаквог, макар и најнеопходнијег објашњења оригинал се налази код аутора“.

55. **Зборник НОР**, I, 3, док. 6, Извештај ОК КПЈ Лесковац, од 16. јануара 1942. године за ПК КПЈ за Србију.

56. О несугласицама о обостраним људским губицима, видети и: Н. Илић, **Јабланички НОП одред**, н. д., 306.

57. Извештај, као под 113; АОС, Нда, к. 26, рег. бр. 2/4—1; АОС, Нда, к. 1980, рег. бр. 2/5, Извештај Штаба Српског добровољачког корпуса, Пов. бр. 196, од 18. I 1942 (У Архиви Народног музеја у Лесковцу, инв. бр. 44).

58. Н. Илић, **Јабланички НОП одред**, н. д., 310.

59. Штаб 1. српског добровољачког одреда, пов. бр. 196 (У архиви Народног музеја у Лесковцу).

60. Н. Илић, н. д., 314, 315.

61. Цитирано, као под 116.

62. Цитирајмо, као под 105.

63. Д. Мирчетић, **Партизанска општина Бучумет**, н. д., 96—97.

64. Оп. цит. као под 116.

65. О свим овим борбама квислиншка штампа је објавила неколико чланака пуних бестидних лажи и измишљотина о партизанима, од којих се неки наслови овде наводе: Аноним. Велики пораз комуниста у Јабланици. **Ново време**, Београд, 30. I 1942., у којем пише: „Пре неколико дана Четврти добровољачки одред у сарадњи са Јабланичким одредом 12. добровољачки П. А. напао је комунистичке банде на сектору Лебане — село Грекопчелица — Царичин град—Мијајлица—Оране—Бучумет. На месту сукоба остало је око 160 мртвих и рањених

комуниста...“. У чланку под насловом: Успех борбе Јабланичког одреда (12. добровољачки — п.а.) са комунистима, **Ново време**, Београд, 3. III 1942. поред осталог пише: „Јабланички и четнички одреди очистили су од комуниста село Газдаре, Лепце и Црни Врх. „У чланку под насловом „Код Лебана побијено 34 комуниста, **Ново време**, Београд, 11. II 1942, наводи се да је убијено 304 партизана Јабланичког партизанског одреда, иако је овај Одред тада бројао само око 260 партизана (Видети и: **Зборник НОР**, I, 3, док. 12).

66. О многим другим чланцима из квислиншке штампе ради ширих сазнања и увида видети и: Драгољуб Ж. Мирчетић. Непријатељска штампа и пропаганда о устанку 1941. године на југу Србије (мај 1941. — март 1942. године), **Лесковачки зборник**, Лесковац, 1982, XXII, 119—136 (са богатом научном апаратуром).

67. АОС, фонд „Комисија за ратне злочине“ (КРЗ), бр. 9233, рег. бр. А/29 од 22. до 83. Исти докуменат у Историјском архиву Ниша, микрофилм бр. 1, снимци 114—157. — **Записник** са поменутог састанка.

68. Исто, мкрф. 1, сн. 127.

69. АОС, докуменат нерегистрован.

70. **Зборник НОР**, XII, 1, док. 250, 290.

71. ИА Ниш, мкрф. 1, сн. 129, **Записник**, као под 126.

72. **Зборник НОР**, XII, 2, док. 21, а о укључивању одреда СДК у Српску оружану силу, видети и: **Зборник НОР**, I, 3, док. 45 и 199; **Зборник НОР**, XII, 2, док. 28.

73. **Обнова**, Београд, 26. II 199, стр. 7; **Ново време**, Београд, 27. II 1942, донело је вест да су 19. II команданти свих добровољачких одреда одржали конференцију ради разраде плана „борбе против комуниста у Србији“.

74. АОС, Нда, к. 153, док. 10 и 16/2.

75. **Зборник НОР**, XII, 2, док. 31, стр. 155.

76. Исто, XII, 1, док. 11.

77. АОС, НАВ—Т—501, рег. бр. 266, сн. 1170—1.

78. **Зборник НОР**, XII, 2, док. 11.

79. АОС, Нда, к. 1, док. 16/7, **Саслушање М. Недића**, као под 61.

80. Христијан Ракић. Хронологија народнослободилачке борбе Пусте Реке и Јабланице 1941—1945. Лесковац, 1961, 99, а као извор је наведен: Д. Мирчетић, **Партизанска општина Бучумет**, н. д., 100; Н. Илић, **Јабланички НОР одред**, н. д., затим, **Зборник НОР**, I, 21, док. 16 и, I, 3, док. 22 и 114 и 33.

81. Исто, Ракић, н.д., стр. 109.

82. Д. Мирчетић, **Партизанска општина Бучумет**, н. д., 109.

83. Далеко опширије о овим борбама видети у: Драгољуб Ж. Мирчетић. Непријатељска офанзива на Заплање и Бабичку гору. (20. фебруар — 25. март 1942. године). **Лесковачки зборник**, Лесковац, 1977, XVII, 51—71.

84. Драгољуб Ж. Мирчетић и Велимир Костић. **Српљишки-нишавски партизански одред**. Ниш, август 1978, 1—440 (Овде: стр. 150—152, 153, 154).

85. Димитрије Кулић. **Бабички партизански одред**. Ниш, 1959.

86. Д. Мирчетић, **Озренски одред**, н. д. 176—182.

87. Милета Ивковић. Из недавних борби. **Наша борба**, Београд, 7. VI 1942. Пораз нишко-бабичке комунистичке банде. **Ново**

време

Београд, 25. фебруар 1942; **Зборник НОР**, I, 3, док. 125; I, 21, док. 16.

88. Д. Мирчетић. **Озренски НОР одред**, н. д., 176—182.

89. Славко Грујић. Побијена група комуниста у Алексинцу. **Ново време**, Београд, 19. фебруар 1942; Славко Грујић. Убијен бандит Маркишић. **Ново време**, Београд, 22. фебруар 1942; С. Грујић, Борбе код Кравља. **Ново време**, Београд, 2. марта 1942; С. Г., Чишћење Озрена од комуниста. **Ново време**, Београд, 3. март 1942.

90. Драгољуб Дејановић, Драгослав Жиковић, Мирослав Миловановић, Борбе Стаменковић. **Ниш у вихору ослободилачког рата (1941—1945)**. Ниш—Нови Сад, 1968. године, 318, 319; ИА Ниш, мкрф. 1, сн. 130.

91. Д. Бран. И., Гети српски добровољачки одред на послу. **Ново време**, Београд, 11. март 1942, стр. 3.

92. **Зборник НОР**, I, 3, док. 145, стр.

391. — 10. марта о. г. 5. добровољачки одред сукобио се са комунистичком бандом код села Козја, срез белопаланачки који је био јачине око 50 бандита. У борби убијена су 3 комуниста, 2 рањена и један ухваћен. На нашој страни није било губитака. Комунисти су разбијени и у мањим групама побегли су у правцу Горње Гламе.“; ИА Ниш, мкрф. 1, сн. 309; Д. Мирчетић, **Српљишки одред**, н. д., 181—182; П. Мартиновић, **Милан Недић**, н. д., 185; **Обнова**, Београд, 11. III 1942, 210, стр. 3; 12. III 1942, 211, 3; 14. III 1942, 213, стр. 7.

93. **Зборник НОР**, I, 3, док. 48, стр. 147.

94. Н. Н., Састанци наставника и родитеља у нишким школама. **Ново време**, Београд, 29. марта 1942; Први народни збор у срцу Топлице. **Ново време**, 2. априла 1942; Национални збор у Прокупљу. **Ново време**, Београд, 3. априла 1942; Предавање у Нишу. **Ново време**, Београд, 9. априла 1942; М. Б. Поповић. Комунистичко вршење неће се више поновити. **Ново време**, Београд, 16. априла 1942, стр. 3; Славко Грујић. Антикомунистичка акција 12. српског добровољачког одреда у унутрашњости. Алексинац. **Ново време**, Београд, 22. априла 1942, стр. 3.

95. Н. Илић. **Јабланички НОР одред**, н. д., 409—418; **Обнова**, Београд, 11. III 1942, 210. — „отпочело систематско чишћење Топлице и Јабланице од комунистичких банди...“; Д. Мирчетић, **Партизанска општина**, н. д., 115—122; Милан Миладиновић. Мартовске борбе у доњем делу Густе Реке. **Лесковачки зборник**, Лесковац, 1973, XIII, 223—242; **Зборник НОР**, XII, 2, док. 44, 45; **Зборник НОР**, I, 4, док. 46.

96. Драгољуб Ж. Мирчетић. **Буна у Добринци**. Хроника општине Житорађа. Житорађа, 1971, 186, 187; **Зборник НОР**, I, 21, док. 19, стр. 235; Н. Илић, **Јабланички НОР одред**, н. д., 442—443.

97. Н. Илић, **Јабланички НОР одред**, н. д., 440—445.

98. Архива Народног музеја у Лесковцу, инв. бр. 1239, **Извештај** пов. бр. 1082.

99. Са пуно бесстыдних лажи о овим борбама и величањем својих „људских“ поступака према заробљеним партизанима, објављено је много чланака у Јоћићевој штампи. Као један од карактеристичних, овде се наводи и: Живорад Д. Илић, Дванаести добровољачки одред. **Наџа борба**, Београд, 26. VII 1942, 47, стр. 7.

100. Н. Илић, **Јабланички НОР одред**, н. д., 514, 492, 515, 487, 514.

101. Драгољуб Ж. Мирчетић. Сврљишка брда и Врх зелени. Хроника Сврљиг—Ниш, 1984; Д. Мирчетић и В. Костић. Сврљишки одред, н. д., 209; Зборник НОР, XII, 1, док. 64; Ново време, Београд, 26. априла 1942. године.
102. Н. Н. Успешне борбе са Сврљишким и Озренским комунистичким одредом. Очајни напори комунистичких банди. Ново време, Београд, 6. маја 1942, стр. 3; Славко Грујић. потпуну ликвидацију комунистичких банди у Поморављу. Ново време, Београд, 12. маја 1942, стр. 3; Бранислав Стојановић. Из живота Петог добровољачког одреда. Наша борба, Београд, 17. V 1942, 37, стр. 9; Б. Малушевић. Два ратника. Наша борба, Београд, 3. мај 1942; Зборник НОР, I, 3, док. 174; Зборник НОР, I, 3, док. 179; Драгољуб Ж. Мирчетић. Комесар је ипак прочитao реферат. Народне новине, Ниш, 1. мај 1972; Д. Мирчетић, Сврљишки одред, н. д., 212, 213; Д. Мирчетић, Сврљишка брда, н. д., 168—170.
103. Обнова, Београд, 4. V 1942, 253, стр. 5; 5. V 1942, 254, стр. 5.
104. Зборник НОР, I, 3, док. 177. — „Командант Нишке области 1. маја о.г. извещава, да је у току друге половине месеца априла о.г. отпочела интензивна акција чишћења од комуниста територије Нишке области, а нарочито крајева око Соко Бање, Сврљига, Књажевица и Беле Паланке, јер ови крајеви угрожени како од комунистичких банди са наше територије, тако и оних који прелазе са бугарске територије. Комунистичке банде које су се налазиле у овим крајевима биле су три групе, које су сачињавали „Озренски“, „Сврљишки“ и „Књажевачки“ комунистички одред, укупне јачине 153 бандита. Ови су се бандитски одреди сјединили и заједнички напали четнике у Белом Потоку. Нацији су их одреди гонили и водили борбу код села Галибабинца, а затим их терали преко села: Гирковца, Грабавча и Преконоге, а сада их опкољавају на Сврљишким планинама код села Гулијана и Зеленог Врха. Ова група до сада је изгубила 33 бандита, тако да је сада њена јачина 120 бандита, од којих има 16 рањених које носе са собом. Групу бандита код села Гулијана 1. маја о.г. опкољавају трупе из Сврљига, српски одред Српске државне страже, део 5.-тог добровољачког одреда и из Беле Паланке одред Српске државне страже и 1. чета 5. добровољачког одреда.“; Зборник НОР, I, 3, док. 176. — „Према извештају команданта Српске државне страже округа Нишког од 3. маја о.г. у току дана 2. маја о.г. на територији округа није било значајнијих догађаја, а резултат борбе на Зеленом Врху, среј сврљишки, где су нацији одреди 1. маја дошли у сукоб са комунистима (о чему је поднет извештај) 3. овог месеца, под тачком 2) до сада још није познат.“
105. Обнова, Београд, 13. V 1942, 261, 4; 20. V 1942, 267, 5; Наша борба, Београд, 24. V 1942, 38, стр. 8, а видети и: Зборник НОР, XII, 2, док. 72, стр. 399, 400.
106. Драгољуб Ж. Мирчетић. Хронологија нишког региона 1919—1945 Раднички покрет, Комунистичка партија Југославије, Народноослободилачка борба и Социјалистичка револуција. Ниш, 1984, 236; Д. Мирчетић, Озренски одред, н. д., 209, 210; Н. Н. Побијено шест бандита. Ново време, Београд, 25. мај 1942.
107. Х. Ракић, Хронологија, н. д., 135—138.
108. Обнова, Београд, 8. VII 1942, 308, стр. 5.
109. Зборник НОР, XII, 2, док. 53, стр. 279.
110. Зборник НОР, XII, 2, док. 64, напомена редактора бр. 6, а ради ширих сазнава на ову тему видети и: Антун Милетић. Прилог проучавању немачког система командовања и окупационих снага на југословенском ратишту у 1942. години. Војноисторијски гласник, Београд, 1974, бр. 1, стр. 192—193.
111. АОС, Микротека, Н—Т—501, ролна 256, мкrf. 1081—85.
112. АОС, Нда, к. 2, рег. бр. 74/4—1.
113. Исто.
114. Зборник НОР, XII, 2, док. 138.
115. АОС, Микротека, Н—Т—501, ролна 256, мкrf. 1024—34.
116. АОС, Нда, к. 12, рег. бр. 74/4—1.
117. Видети напомену број 167.
118. АОС, НА, 41 41 Е — 13/2756.
119. АОС, НД Хрватска, к. 305, рег. бр. 1/19—1.
120. Зборник НОР, XII, 2, док. 125.
121. Зборник НОР, XII, 1, док. 167, а видети и 'Напомену бр. 169.
122. Х. Ракић, Хронологија, н. д., 140.
123. Н. Илић, Јабланички НОР одред, н. д., 523.
124. Зборник НОР, I, 4, док. 101, стр. 327. — У извештају Команде СДС од 18. јуна 1942. године, поред осталог стоји: „16. јуна о.г. у 1 час, 10 комунистичко-пљачкашких бандита опколили су школу у Оранима, срез Јабланичи (Лебане), где се налазило једно одељење од 10 људи 11.-тог добровољачког одреда. Вођена је борба која је трајала 1 сат. Жртава није било. За комунистичким бандитима упућене су потере.“
125. Оширијије видети у: Драгољуб Ж. Мирчетић. Аћимовићева офанзива у јужној Србији (2. јул—август 1942. године). Лесковачки зборник, Лесковац, мај 1979, XIX, 53—72.
126. М. Стефановић, Збор, н. д., 189—192.
127. С. Краков, Милан Недић, н. д., II, 398.
128. Живорад Д. Илић. Дванаести добровољачки одред, нав. чланак, као под 158.
129. Наша борба, Београд, 26. VII 1942, 47, 3.
130. Никола Г. Илић. Јабланичко-Пасјачки одред. Лесковац, 1970, 106, 107.

Dragoljub Ž. Mirčetić

LA FORMATION DES DETACHEMENTS DE VOLONTAIRES

Avec le renforcement du mouvement de partisans en Serbie occupée on avait besoin de former les unités militaires pour protéger la machine d'occupation et pour lutter contre les communistes. Les premiers détachements de volontaires de Ljotić étaient formés le 15

septembre 1941. C'étaient les unités de choc de quislings. De 1941 à 1942 plus de la moitié de ces forces menait les combats au sud et au sud-est de la Serbie où le mouvement de libération nationale était le plus intense.

др Јован Златић

Команда нишке области српске државне страже

Првих месеци 1942. године у немачкој окупационој управи у Србији извршене су значајне организационе и кадровске промене, једна од значајнијих била је постављање генерала Аугуста Мајснера за команданта СС и полиције у Србији. Мајснер је био велики антисрбин и главни покретач организовања и организације Оружане сile представника владе генерала Милана Недића. У наређењу о Мајснеровом постављању које је потписао Хитлер каже се и следеће: „Приликом вршења горе наведених послова има право надзора и наређивања српским властима и полицији. Нарочито му спада у дужност надзор, изградња и употреба српских полицијских снага“¹. Мајснер је имао обавезу да извештава војног заповедника о основним мерама које предузима и да чврсто сарађује с Турнером, саветником војно-управног команданта Југоистока.² За име Мајснера, везани су безбројни злочини широм Србије у току 1942. године.³

Прве податке о томе да треба реорганизовати и знатно повећати Недићеве оружане формације налазимо у плану под називом „Изградња оружаних квислиншких снага потчињених Милану Недићу“. План је сачинио Управни штаб Војноуправног команданта Србије, а његов начелник др Харолд Турнер упутио га је 1. децембра 1941. године команданту Југоистока. Према плану, требало је да Недићеве оружане војне формације: жандармерија, српски добровољачки љодреди и четнички одреди војводе Косте Миловановића Пећанца, буду „очишћени од непоузданних елемената“ и да њихово укупно бројно стање не пре лази цифру од 17.000 људи.⁴

После припрема које су практично започете Турнеровим планом, а убрзане Мајснеровим доласком у Србију,⁵

влада генерала Милана Недића донела је већ 1. марта 1942. године УРЕДБУ О УСТРОЈСТВУ СРПСКЕ ДРЖАВНЕ СТРАЖЕ (са Уредбом о устројству полицијске управе града Београда) и УРЕДБУ О ПОСТУПКУ СУДА СРПСКЕ ДРЖАВНЕ СТРАЖЕ У КРИВИЧНИМ ДЕЛИМА.⁶

Према поменутим уредбама на територији Србије полицијску извршну и граничну службу врше органи СДС као службеници Министарства унутрашњих послова. СДС је била униформисана и наоружана формација и делила се на:

а) Градску државну стражу, која је вршила службу у Београду, седиштима окружних начелстава и градошима;

б) Пољску државну стражу, која је вршила службу на цеој територији Србије, изузев подручја градских полиција, и

в) Граничну државну стражу, која је вршила граничну службу. Основана је и једна мања оружана формација која се звала СРПСКА ГАРДА, а која је обезбеђивала Председништво српске владе и учествовала у личној пратњи и обезбеђењу генерала Милана Недића.⁶

У Српску државну стражу ступили су у првом реду они који су још пре рата симпатисали и подржавали фашистичке земље и њихову идеологију и који су се истицали у сукобима са комунистима и осталим антифашистима. То су махом били жандарми, официри и подофицири југословенске војске који су некако избегли немачко заробљеништво, а прилазили су им и четници Косте Пећанца и Драге Михаиловића. Међутим, са пријемом људи у СДС није ишло оним темпом како су то очекивали њени творци.⁷

Само три дана после доношења Уредбе о устројству, Српска државна стража била је стављена под Мајснерову команду. Почетком августа 1942. године, на Мајснеров захтев, установљена је институција шефа Српске безбедности,⁸ са Драгим Јовановићем на челу. Јовановић је био главни наредбодавац СДС: вршио је постављења, откупштања, пензионисања, али, наравно, за све му је била потребна Мајснерова сагласност који му је био први претпостављени.⁹

После реорганизације Оружане сице генерала Милана Недића Ниш је, 1. марта 1942. године, био седиште **ОБЛАСНЕ КОМАНДЕ СРПСКЕ ДРЖАВНЕ СТРАЖЕ** (која је обједињавала рад окружних команди у Нишу, Зајечару, Лесковцу и у Крушевцу) и Окружне команде граничне службе.¹⁰

Први вршилац дужности **команданта Обласне команде СДС** у Нишу (од 10. априла до 28. септембра 1942. године) био је потпуковник Боривоје Љ. Марковић, раније командант „Групе оружаних одреда”, који се истакао у борби против партизанских одреда у Мачви 1941. године и био члан Српске добровољачке команде.¹¹ Марковић је после параде немачких и бугарских трупа у Нишу поводом рођендана Хитлера, честитао Фелдкоманданту, пуковнику Карлу фон Ботмеру и команданту немачке Обласне полицијске командатуре, рођендан вође Рајха, док се окружни начелник Чедомир Младеновић залагао да и трупе СДС учествују на тој паради.¹²

Потпуковник Марковић је 24. априла 1942. године доставио потчињеним јединицама поверљиво наређење број 643 које гласи:

„1. Од данас СДС нишке области преузима на себе вршење полицијске, судске и службене сигурности;

2. На територији нишке области СДС нико нема право да врши полицијску службу, да води истрагу, лишава слободе, врши преметачину, одузима ма какве ствари — војне и цивилне — сем органа СДС и органа државне полиције, који су по закону једино позвани”.¹³

Полиција је тим наређењем била потиснута у други план. Због тога је избио спор и тражено анулирање наређења 643. Регулисано је да полицијску власт у првом реду врше органи Државне полиције, а у другом СДС.¹⁴

На основу наређења немачке Фелдкомандантуре 809 — Ниш, потпуковник Марковић је 23. маја 1942. године наредио и ово: „Све што четнички, добровољачки и оружани одреди, као и Државна стража ухвате у борби на терену, долази пред наш преки суд. Преки суд на лицу места утврђује кривицу и доноси даље одлуке. Сви они, за које преки суд не нађе разлога за извршење смртне казне, имају се са истражним материјалом спровести немачким властима, односно немачким крајскомандантурама најближих места”. Ова наредба је свакодневно и извршавана, чиме се СДС од почетка своје делатности потпуно уклопила у истребљење српског народа од стране немачких окупатора.¹⁵

Команданти Обласне команде СДС Ниш били су: потпуковник Боривоје Љ. Марковић, од 10. априла до 28. септембра 1942. године. Од 28. септембра 1942. до 24. јула 1943. године (када га је ухапсио немачки Гестапо због сарадње са четницима пуковника Драге Михаиловића) командант Обласне команде СДС у Нишу био је потпуковник Филип С. Димитријевић. Он је на ту дужност дошао из Окружне команде СДС за округ Нишки. Био је иницијатор многих масовних хапшења и предавања родољуба и припадника НОП-а у немачки концентрациони логор на Црвеном крсту код Ниша. Породице стрељаних у масовном поколју октобра 1941. године у Крагујевцу оптужују га да је тесно сарађивао са злочинцем Марисавом Петровићем и Немцима.¹⁶ Каквим се све средствима служио потпуковник Филиповић ради застрашивања и одвраћања омладине од НОП-а види се и из једног извештаја Управе полиције, у коме се каже да је обласни командант СДС у Нишу доводио ученике нишских средњих школа да виде политичке кривце у ћелијама Казненог завода, задржавао их дуже у разгледању затвора „да би упознао ђаке шта их чека ако не буду национално исправни”.¹⁷ Таквим средствима служио се и командант 2. батаљона СДС Данило Стојановић, до водећи ученике Трговачке академије у овај затвор.¹⁸

У периоду од 22. августа 1943. године до 31. јануара 1944. године, дужност Обласног команданта СДС вршио је потпуковник Бранко Обрадовић, иначе агент немачке Службе сигурности (БдС).¹⁹

После Обрадовића Обласни командант је био потпуковник Мирко Ј. Станковић,²⁰ за кога је везана велика јунска офанзива 1944. године против партизана у Нишком округу и велика борба обједињених одреда СДС из целе Србије против Нишког НОП одреда и 9. НО бригаде код нишког села Кравља.²¹

Од јуна 1944. до краја немачке окупације Србије Обласни командант СДС у Нишу био је мајор Мијорад Т. Николић. Службу безбедности у Обласној команди СДС водио је агент БдС Борђе Ђосић.²²

У време формирања у Обласној команди СДС у Нишу било је под оружјем 243 официра и 5.130 војника.²³

Команда Нишке области СДС успоставила је окружне команде Српске државне страже у Нишу, Лесковцу, Зајечару и Крушевцу, с тим што је Окружна команда у Крушевцу касније извучена из њене надлежности. Окружне команде су биле успостављене сходно тадашњој административној подели окупиране Србије.

Свака окружна команда формирала је Окружни одред СДС, који је формацијски зависио од развоја НОП-а у свом округу и имао до два батаљона.

Окружне команде СДС имале су српске одреде СДС и станице пољске страже, размештене по српским местима, које су биле у сталној патролној служби ради реквизиције намирница од народа за потребе окупатора и на „прочешљавању“ терена ради проналажења и уништења партизана. Сваки српски одред имао је по 35 до 60 војника. Команданти српских одреда СДС, тесно сарађујући са српским начелницима, учинили су многа зла народу.

Окружна команда СДС у Нишу имала је 50 официра и 963 војника. Њен први командант био је потпуковник Филип Димитријевић, а када је он, 28. септембра 1942. године постављен за Обласног команданта СДС — Ниш, окружни командант постао је мајор Велимир Поповић. Он је на овој дужности остао све до краја немачке окупације Србије, а пре тога био је командант Патролно-припремне школе Команде нишке области.²⁴ Начелник штаба био је мајор Милутин Буковић а помоћник команданта мајор Велимир Велимировић.²⁵

Окружна команда СДС формирала је Окружни одред СДС са два батаљона, чији су команданти били мајор Данило Стојановић, истакнути старешина

Љотићевог „Збора“, а после њега мајор Миливоје Јевтић.²⁶

Под Окружну команду СДС Ниш потпадали су српски одреди, сваки јачине по 35-60 војника са три официра Алексиначким одредом командовао је капетан Стеван Пајић, а водници капетан Миодраг Димитријевић и Живојин Пекић.²⁷ Сокобањским одредом командовао је капетан Никола Лазић, а водници су били капетан Никола Братић и потпоручник Лакић.²⁸ Командир Моравског (Житковачког) одреда био је поручник Миодраг Мића Тодоровић, а његови официри били су и Миша Трпковић, Миленко Стојнић, Михајло Урдов.²⁹ У Сврљишком одреду официри су били Василије Алексић, Љубомир Кајганић и Борислав Бајер,³⁰ а у Белопалањском одреду официри СДС били су капетан Каракушевић, поручник Веселин Перешић, а касније и капетан Александар Видановић, нешто касније био војвода и командант четничког одеда.³¹

У Топлици била су четири српска одреда СДС: Прокупачки одред, чији је командир капетан Бранimir Поповић, а официри поручник Стеван Бадњак и капетан Н. Величковић,³² командир Добричког одреда био је поручник Стјепан Бенак, а официр је био и поручник Парезановић, командир станице у Облачини.³³ Зличинима против српског народа у косаничком срезу истицао се водник Михајло Булбабић, командир Косаничког одреда СДС,³⁴ а под Окружну команду СДС Ниш потпадао је и Лужнички одред СДС.³⁵

Од краја 1942. године Српски одреди СДС, груписани у окружне одреде СДС водили су жестоке борбе против партизана.

У Нишу је била и Патролно-припремна школа, јачине 90 војника и четири официра, чији је командант био мајор Велимир Поповић, затим Нишка чета СДС, јачине око 60 војника и четири официра чији је командир био поручник Богосав Стојановић Јегунац, а официри мајор Борђе Величковић, поручник Сава Јуришић и други,³⁶ и Резервна чета нишког округа, јачине 70 војника и шест официра.³⁷ У Нишу је деловала и Градска стража са 155 подофицира, каплара и редова, на челу са једним официром.³⁸

Командири српских одреда СДС и њихови официри, тесно сарађујући са српским начелницима, учинили су много зла српском народу у овом крају Србије. Против већине њих, после рата,

поднешене су пријаве Комисији за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових домаћих помагача.³⁹

Окружна команда СДС у Лесковцу имала је 42 официра и 1.027 подофицира, каплара и редова.⁴⁰ Први, привремени командант био је мајор Милутин Буквић, дотле начелник Главног штаба четничких одреда у Нишу,⁴¹ а затим потпуковник Иван Јовановић, кога је касније заменио потпуковник Радојица Меденица. Године 1943. на ову дужност поново долази Милутин Буквић. Нешто касније њега је заменио капетан Александар Стичић, ранији командир Окружне резервне чете СДС, који је на овом положају остао све до ослобођења Лесковца. За заслуге у борби против НОП-а Стичић је у међувремену унапређен у чин мајора.⁴²

Командир градске страже СДС у почетку је био капетан Сава Богојевић. Касније је на тај положај дошао капетан Стеван Војновић. У прво време командир жандармеријског вода у Лесковцу био је капетан Војислав Икић, кога је касније заменио капетан Сава Богојевић, а по каснијој реорганизацији, на овај положај је дошао капетан Душан Поповић. У Лесковцу је постојала и Резервна чета Окружне команде СДС са задатком да интервенише на угроженим подручјима и предузима репресалије против становништва на истим подручјима. Први командир ове чете био је капетан Александар Стичић,⁴³ а по његовом постављењу за команданта Окружне команде СДС, капетан Михајло Зотовић, који је у овим крајевима над народом извршио многобројне злочине.⁴⁴

Под окружном командом СДС — Лесковац, били су срески одреди: лесковачки, лебански, власотиначки, пусторечки.

Окружна команда СДС у Зајечару имала је 58 официра и 942 војника. Први командант Окружне команде био је пуковник Павловић, затим мајор (касније потпуковник) Јован Јовановић, зв. Патац, а када је он прешао у четнике ДМ, командант је постао мајор Миодраг Јањић. Много пријава за злочиначко деловање против народа и НОП у овом крају Србије поднето је против капетана Милорада Здравковића, командира Среског одреда СДС у Књажевцу.⁴⁵

Окружна команда СДС у Крушевцу бројала је 32 официра и 939 војника.⁴⁶

Окружни гранични одред округа нишког био је под непосредном ко-

мандом Команде Нишке области СДС.⁴⁷ Одред је бројао око 1.100 стражара, имао је седиште у Нишу и истурену команду у Лесковцу. Командант је био потпуковник Љубомир Погачар, велики германофил, који је у време по злу чувене Аћимовићеве потере многе родољубе, партизане и сараднике и симпатизере НОП-а из ових крајева Србије отерао је немачки концентрациони логор на Црвеном крсту код Ниша.⁴⁸

* * *

Српска државна стража (градска, польска и гранична), после њеног дефинитивног конституисања, током лета 1942. године била је „чувар реда у градовима и селима и чувар граница окупиране Србије“. Међутим, иако је СДС била наменјена „полицијска функција“, то је у пракси било само формално тако. Јер, чим би се на терену изводила нека акција ширих размера против партизанских одреда, биле су ангажоване све окупаторске и квинслишке снаге, разуме се и припадници СДС. О томе је и Милан Недић говорио постројеним припадницима ове службе јуна 1942. године: „Данас је најсвечанји дан у вашем животу, кад ступате у редове СДС. Ви постаете наши брачници реда, законитости и сигурности у нашој много намученој отаџбини, мајци Србији“. У даљем тексту овог говора Недић је истакао да је комунизам највећи противник српског народа и да Српска државна стража треба да буде бедем који ће штитити српски народ, српске градове и села и обезбедити несметан боравак немачким окупационим снагама у овом делу Балкана.⁴⁹

Још прецизнији од српског председника владе био је нови командант СДС, пуковник Боривоје Јонић, када је у наредби од 13. јуна 1942. године захтевао од свих српских војних јединица да између себе одржавају „лојалну и братску сарадњу“, како би заједничким снагама, тако он каже, уништили комунисте у сваком округу Србије: „Да се одржава лојална и братска сарадња у свим деловима СДС са Српском добровољачком командом, те да се ова братска сарадња пренесе и на подређено људство, како у штабовима, тако исто и на терену и у свим приликама у служби и у приватном животу... као и то да је заједнички задатак један те исти, тј. уништење свих комунистичких банди; борба и униште-

ње свих штетних елемената који спречавају миран живот и бољу будућност Србије, а вештом пропагандом шире међусобне раздоре и узајамну нетрпљивост...”⁵⁰

Војна и политичка активност Команде Нишке области Српске државне страже биле су усмерене једино на борбу против партизана и народноослободилачког покрета уопште.

Напомене, извори и литература

1. Архив Оружаних снага СФРЈ (раније: Архив Војноисторијског института ЈНА — Београд), у даљем тексту: АОС, Београд, Микротека, Лондон 3, снимак 298921—923. — Август Мајнер је на ову дужност постављен 22. јануара, а у Београд је дошао већ 4. фебруара 1942. године.

2. АОС, Београд, МФ.—Б, 29892, Ратни дневник штаба војног заповедника у Србији.

3. др Вишеслав Глишић: Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941.—1944. Институт за историју радничког покрета Србије, Београд, 1970, стр. 102.

4. АОС, Београд, Микротека, Национални архив — Вашингтон, Немачка архива (НАБ—Н)—Т—501, 256/1121—72.

5. Уредбе и други законски прописи на подручју војног заповедника у Србији. Уређују са потребним објашњењима др М. Младеновић и Б. Исаковић. Уредба о устројству Српске државне страже (са Уредбом о устројству полицијске страже Управе града Београда) и Уредба о поступку Суда Српске државне страже у кривичним делима. Издавачко и прометно А. Д. Југосток, Београд 1942., стр. 16.

6. Уредбе, већ наведене (оп. цит. као под 5).

7. Уредба о устројству Српске државне страже, већ наведено (као под 5), члан бр. 16, стр. 16.

8. Архив Србије, м. пр. 30—40/42, Уредба М. С. бр. 3142, од 10. августа 1942. године.

9. др Милан Борковић. Контрареволуција у Србији. Квислиншка управа 1941—1944. Књига прва (1941—1942). Институт за историју радничког покрета Србије, Београд, 1979, стр. 294, 295, напомене број 142, 143, 144.

10. Историјски архив — Ниш (у даљем тексту: ИА Ниш), фонд „Комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и његових домаћих помагача“ (у даљем тексту: Козара), Кутјаја бр. 1, докуменат бр. 4.

11. Младен Стефановић. Збор Димитрија Љотића. 1934—1945. Народна књига, Београд, 1984, стр. 181, напомена број 145, где стоји: „У борби против комуниста у Маџчи „нарочито се истакао пуковник Боривоје Марковић, који се налазио на челу групе оружаних одреда.“ Београд, Обнова, 10. октобар 1949, бр. 159, стр. 9.

12. Мирослав Миловановић. Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу. Издавачи: Институт за савремену историју — Београд; Општински одбор СУБНОР — Ниш, Београд, 1983, 38, који се у напомени број 112 пози-

ва на: ИА Ниш, Микрофилм (МФ), ролна III снимак (мкrf. бр. 332).

13. Севдалин Андрејевић. Мрачни ликови, Ниш, Народне новине, 21. март 1974.

14. Исто.

15. Зборник НОР, I, 2, стр. 130. и 134, Уредба о преким судовима, а видети и: Драгољуб Дејановић. Два одреда. Ниш, 1965, стр. 120.

16. М. Миловановић, Немачки концентрациони логор, и. д., 39.

17. Исто.

18. Архив Србије, фонд Земаљска комисија за утврђивање ратних злочина, фасцикла 80, а копија у: Архива СУП Ниш, Нерегистровани фонди Специјална полиција у Нишу (у даљем: НРГФСП), Извод из материјала о немачким окупационим јединицама и установама у Нишу. — генералштабни капетан Данило Стојановић, на лични захтев Димитрија Јотића и Милана Недића пуштен је из немачког заробљеништва и по повратку у Србију ставио се истима на располагање (Видети: М. Стефановић, Збор, и. д., 173.).

19. М. Миловановић, м. д., 39.

20. М. Стефановић, Збор, м. д., 261., — Касније, од августа 1944. године наименован за команданта 5. пукка српског добровољачког корпуса (СДК, Јотићевци).

21. О тој борби видети: Иван Цина Глигоријевић. Девета српска ударна бригада. Београд, 1970, 85—89; Светислав Миладиновић Славко. Четрнаеста српска НОУ бригада (нишка), Београд, 1982, 89—96.

22. М. Миловановић, м. д., 39.

23. Зборник НОР, XII/2—50 и XII/2—192, Архив Србије, Зем. комисије за утврђивање ратних злочина, фасцикла 17.

24. Зборник НОР, I/21, док. 83.

25. Исто, I/21, док. 110.

26. М. Миловановић, и. д., 39.

27. Зборник НОР, I/21—83, а видети и: Драгољуб Мирчетић и Мирослав Миловановић. Општина Алексинац у народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији. Алексинац, 1982, стр. 163, 164.

28. Драгољуб Ж. Мирчетић Сокобања и околина у народноослободилачкој борби 1941—1945. Сокобања, 1978, 106.

29. Ж. Мирчетић, Општина Алексинац, и. д., 164, а видети и: ИА Ниш, фонд „Козара“, кут. 6, док. 501—638, Списак јединица са командантима који су се налазили за време окупације на територији среза Алексиначког (Акт бр. 1186, од 12. маја 1945. године, Алексинац).

30. Драгољуб Ж. Мирчетић, Сврљишка брда и Врх зелени. Сврљиг, 1984, 164.

31. М. Миловановић, Концентрациони логор, и. д., стр. 39, напомена бр. 122.

32. Слободан Несторовић. Под Хисаром. Београд—Прокупље, 1972, 236, 237.

33. Драгољуб Ж. Мирчетић, Добрич у народној револуцији, Мерошина, 1973, 215, 227, 228.

34. М. Миловановић, Концентрациони логор, и. д., 39, напомена 122.

35. Бура Златковић. Зла времена. Ниш—Бабушница, 1966.

36. Зборник НОР-а, I/21—112, 115, и XII/2, стр. 572, 684, 717—719.

37. Зборник НОР, I/21—110 и XII/2, стр. 555.

38. ИА Ниш, мкrf. 1, снимак 407.

39. М. Миловановић, и. д., стр. 39, напомена бр. 122.

40. Напомена бр. 23.

41. Д. Мирчетић, Добрич у народној револуцији, н. д., 186—193.
42. др Милivoје Геровић, Лесковац у рату и револуцији, Београд, 1968, 220, као и, М. Миловановић, Концентрациони логор, н. д. 39.
43. М. Пејовић, н. д., 220.
44. Драгољуб Ж. Мирчетић, Буна у Добричу. Хроника НОБ житорађске општине. Житорађа, 1971, 245—247, 316—320.
45. М. Миловановић, Концентрациони логор, н. д. 39.
46. Исто.
47. Зборник НОР, I/21—104, стр. 682; I/21—107, стр. 692.
48. Драгољуб Ж. Мирчетић, Озренски народноослободилачки партизански одред. 1941—1943. Монографија, Ниш, 1979, 230, 250—252; Живко Кундаковић Под Каменичким висом 41—45, Ниш, 1981, 59; Мирослав Миловановић Хроника Горњег Матејевца, Ниш, 1981, 82—84;
49. Гласник Српске државне страже, Стручно-научни часопис, јул 1942, бр. 1.
50. Зборник НОР, I/3, стр. 501—502.

Dr Jovan Zlatić

LE COMMANDEMENT DE LA GARDE D'ETAT SERBE DANS LA REGION DE NIŠ

Afin de stabiliser son pouvoir en Serbie, l'administration militaire germanique avait formé la garde de l'Etat serbe, la formation armée de quislings. Selon la destination on l'avait divisée en »Garde civile«, »Garde de

campagne« et »Garde frontière«. L'auteur parle de l'ordre et de l'activité du Commandement de la Garde de l'Etat serbe dans la région de Niš.

Др Милан Матић

„Српски народ“ и „Гласник српске државне страже“ о квислиншким војним јединицама у Србији

Упоредо са завођењем окупационог система, непосредно по окупацији Србије, појављује се окупаторска и квислиншка штампа којом се спроводила агитационо-пропагандна активност у циљу популаризације окупационих мера и придобијања становништва за њихово спровођење. Поред дневних и недељних листова какви су били „Ново време“, „Обнова“, „Донауцајтунг“, „Понедељак“, „Наша борба“ и „Српски народ“, који су свакако били и најзначајнији, излазила је и службена, стручна, илустрована, забавна и друга штампа, која је имала исту намену. У Србији је у току окупације излазило преко 50 наслова разних листова и часописа, којима су покривање све сфере делатности окупационих и колаборационистичких органа и институција. Као строго контролисана и диригована, окупаторска и квислиншка штампа тежила је да оправда све окупационе мере, да „протумачи“ нову политику квислиншке владе Милана Недића, њене реформе политичког и привредног система углавном по фашистичком узору, нову организацију просвете, културе и образовања, да мотивише колаборационистичке оружане и полицијске снаге на њиховом спровођењу и др.

Колико је квислиншка штампа била у служби окупатора и од њега диригована показује и излагање шефа Државне пропаганде Борка Перића на конференцији са окружним начелницима, 7. фебруара 1942. године, који је по штапљу организације штампе и пропаганде, између осталог, рекао: „Ми у погледу пропаганде нисмо потпуно слободни, ми морамо да колаборирамо са Немцима. Немци су при свом Управном штабу организовали одељење за пропаганду, које има велику компетенцију и особље... Ви знате да је и радио узет од

стране Немаца и то је у ствари немачка институција а ми смо само гости. Они дају цео програм, све је њихово, тако да у ствари то изгледа да је то немачки радио који с времена на време даје вести на нашем језику... Што се тиче штампе, опет морам да кажем да је и штампа под контролом Немаца. Они држе цензуру у својим рукама, а не ми. Цензуру држе немачке војне власти, а, чим они држе цензуру, они и диригују штампом, јер онај који цензурише тај и диригује, ми само објашњавамо и саветујемо, али немамо власт. Затим ту је и друга грешка. Хтело се да се покрене један идеолошки лист, па је тако покренута **Наша борба** (7. IX 1941), али је тај лист добио чисто зборашки карактер, иако то није било у интенцијама владе. Међутим, они су то организовали, тако да је тај лист добио чисто партијски карактер, што је више од штете. Сада смо ми полако успели код Немаца, да они више не крећу у пропагандне акције сами на своју руку, него да се саветују са нама. То смо успели и надамо се да ће тако бити и убудуће... Цензура углавном дејствује у Београду, али они траже да све оно што се штампа мора претходно да буде цензурисано, па не само то него да морају бити цензурисани и говори. Све сам ово рекао да бисте знали да ми у погледу пропаганде нисмо потпуно слободни већ да наш рад морамо саобразити њиховим жељама и интенцијама...“!

Колаборационистичка штампа у целини, како јој је било наложено, „објашњавала“ је окупаторске мере и акције, укључујући и оне везане за настанак и делатност квислиншких војних и полицијских формација, које су имале за циљ да обезбеде мир, ред и рад, ако никако друкчије онда принудом, односно силом.

Како други аспекти садржине квислиншке штампе нису тема овог округлог стола, то ћемо се задржати само на аспекту третмана квислиншких војних јединица у листу „Српски народ“ и часопису „Гласник Српске државне страже“. Но, пре тога, с обзиром на то да су поменута издања покренута 1942. године, треба нагласити да је целокупна квислиншка штампа која је излазила раније, током 1941. са великим публицијетом пратила делатност квислиншких оружаних јединица и полицијских формација, нарочито од избијања оружаног устанка, на чијем угушењу су се ове снаге претежно и ангажовале. Готово свакодневно, у слици и речи, објављивани су извештаји, вести и репортаже о акцијама „чишћења“, односно „сузбијања побуне“, како се у квислиншкој пропаганди најчешће третирао покрет за ослобођење. У томе су предњачили „Ново време“ и „Обнова“, али су и остала издања често објављивала прилоге и фотографије на ту тему.

На наше опредељење за „Српски народ“ и „Гласник Српске државне страже“ утицала је чињеница на је први садржавао посебну рубрику „Српски добровољац“, док је други био званични орган Српске државне страже, која је била главна војна снага Недићевог марионетског режима у борби за очување окупационе власти.

„Српски народ“ као недељни политички лист покренут је 6. јуна 1942. године и излазио једанпут недељно све до 13. септембра 1944. Излазио је на 14 до 16 страна новинског формата и укупно је објављен 121 број. Главни уредник листа био је Велибор Јонић, док је за његовог заменика именован Милош М. Милошевић. У овом саставу уредништво је остало све до престанка излажења листа.

Садржину и намену овога листа одређују два уводника: „Српски пут“ који је написао Милан Недић и „За нову Србију“ чији је аутор главни уредник Велибор Јонић.² У њима аутори пледирају за „Нову Србију миру и драгу сваком Србину, цењену и виђену у целом свету“, постављену на „здравим сељачким темељима, цементирану једном заједничком вољом, надахнуту једном јединственом српском душом“. Велибор Јонић покретање листа види још у потреби да се „олакша и убрза наш народни препород“ са жељом да се „око њега окупе све конструктивне снаге, без разлике коме је табору ко припадао“. У ствари, око листа су се окупила најистакнутија

квислиншка имена, као што су Милан Недић, Велибор Јонић, Милош М. Милошевић, Мирослав Спалајковић, Борђе Перић, Димитрије Љотић, Светислав Стефановић, Дамјан Ковачевић, Богољуб Кујунџић, Владимира — Велмар Јанковић, Милутин Б. Недић, Милош Радосављевић, Данило Грегорић, Светозар Станаћевић, Стеван Кулић, Боко Слијепчевић, Димитрије Најдановић, Рајко Парежанин и др.

Од самог покретања у листу се устаљују одређене рубрике у оквиру којих се чланци и прилози сврставају углавном по проблематици на коју се односе. Прва страна доносила је начелне чланке актуелне за „национални препород“ и „преуређење“ Србије у духу „новог европског поретка“. Преглед ратних операција садржавале су рубрике „Недељни преглед догађаја“ или „Догађаји на ратиштима“. Међу осталим рубрикама запажене су „За српско село“, „Привредни живот“, „Култура“, „Књижевност, уметност, наука“. Од 20. фебруара 1943. у листу се уређује посебна омладинска страница „За српску омладину“, чиме се надокнадивао недостатак једног омладинског књижевног часописа. Поред тога, од 24. јула 1943. уведена је посебна рубрика „Српски добровољац“ у којој су објављивани текстови војне тематике. Како су у склопу квислиншких оружаних снага значајну улогу имале тзв. добровољачке јединице, које је Недић организовао непосредно по формирању квислиншке владе, то је уредништво листа у циљу популатизације ових оружаних формација, увело рубрику „Српски добровољац“. Она је обухватала просторно две странице листа и била је испуњена разноврсним чланцима и прилозима са ратишта, илустрованим одговарајућим фотографијама. Наслови самих чланака и прилога углавном говоре и о њиховој садржини, која се одликовала гlorификацијом „српских добровољаца“, њихових војничких квалитета, морала и дисциплине, обучености и мотивације, храбrosti и пожртвовања у борби и сл. Посебно су истицане врline и способности командног кадра, њихова оданост квислиншкој влади, њихов високи морал, храброст и одлучност. У гlorификацији је предњачио сам председник квислиншке владе Милан Недић, који је повремено обилазио добровољачке јединице, вршио њихове смотре и држао им ватрење говоре. Тако је у чланку „Част и хвала

српским добровољцима“, описана смотра IV добровољачког батаљона и цитирање речи из Недићевог поздравног говора, у коме је истакао да су добровољци „понос мајке Србије“, да су они „спасли мајку Србију“, али и наглашавајући да задатак „још није свршен“, јер је „првена аждаја опет дигла главу и спрема смртни ударац Србији“. „Дошао сам да вам кажем“ — подвукao је још Недић — „да вас чека нов задатак, сутра ћете ви поново да заводите ред и мир и свако ко је непријатељ српства мора да нестане“.³ У истом броју листа објављен је и чланак Борђа Перића: „Дужности добровољца данас“, у коме се објашњавају разлози формирања добровољачких одреда и указује на њихове предстојеће задатке, будући да се „непромишљена ослободилачка акција у последње време нарочито појачава и прети да српски народ поново завије у прно“.⁴ У чланку „Добровољци у служби отаџбине“ величају се успеси и победе добровољача против Јевреја, робијаша и разбојника наводних „вођа покрета за народно ослобођење“.

Председник квислиншке владе М. Недић говорио је и на смотри V добровољачког батаљона, истичући, такође, да су добровољци спасли мајку Србију, да су комунисти „највећи непријатељи српског народа“ и да „то издајничко семе треба сатрети“. У прилогу „Путоказ и симбол“ рекапитулира се двогодишњица настанка добровољачких одреда (до којег је дошло „више и јаче од свега због безумне и антиродољубиве партизанске акције“) и гlorificује добровољачки покрет, чији се припадници сврставају у „носиоце новог света и нових људи“, а слично поменутом у чланку „Само својим путем“ закључује се да је „добровољаштво дубоко и свестрано мисионарство у народу“, односно „пут унутарње обнове и стварног успона српског народа“.⁵ На двогодишњицу настанка добровољачких јединица односе се још два члanka „Српски добровољац — симбол конструктивизма српске националне омладине“ и „Две године добровољачког самопре-гора“.⁶

Више прилога и репортажа односи се на оружане акције добровољачких јединица, о чему говоре и сами наслови, као што су: „Добровољци у борби и према заробљеним“, „Из добровољачке борбе на терену“, „Борба код Ариља“, „Мучки напад код Богдана“,

„Код рањених добровољаца“, „Шест сати борбе, кратак приказ борбе код села Бовна“, „Борба код Љубичева“, „Борба са комунистима у Селевачком гају“. У наведеним прилогима углавном су величани успеси добровољаца, истицана храброст и самопожртвовање. Више прилога у виду некролога посвећено је палим припадницима добровољачких јединица, као што су „Над светлим гробовима“, „Успомена на Милоша Војновића“ и др.

Велики публиштет придаван је добровољачким активностима на терену у оквиру агитационо-пропагандног рада, а објављивање су и репортаже о „одушевљеним дочекима“ српских добровољаца од стране становништва, чиме се настојало проширити убеђење да су добровољци радо примани, да су третирани као чувари и заштитници народа, његове имовине и сл. Такви прилози су: „Велико славље у Сmederevској Паланци“, „Добровољци изван борбе“, „Добровољци помажу сељачком народу“, „Пети добровољачки батаљон у народу“, „Сељаци крушевачког краја поздрављају добровољце као чуваре реда и мира“, „Крагујевац поздавља добровољце“, „Добровољци у Мачви и Поцерини“, „Испред космајских врлети“, „Прилив сеоских домаћина — омладинаца у редове српских добровољаца“. Саставни део агитационо-пропагандне активности било је и објављивање песама и песничких састава посвећених добровољцима, који су махом били мобилизаторског карактера, као што су: „За добровољачку корачницу“, „Тако су пинули“, „Ми смо српски добровољци“ и др.

Већина написа објављених у рубрици „Српски добровољац“, идеализовањем добровољачких јединица и њихових задатака, требало је да привуче што већи број грађана у редове квислиншких војних формација, тим пре што су многи избегавали да се на позиве одазову, због чега су вршене присилне мобилизације или шиканирано људство које се није добровољно пријављивало. Рубрика „Српски добровољац“ задржала се у „Српском народу“ све до краја излажења листа, односно до пред крај владавине окупационе и квислиншке власти у Србији.

С реорганизацијом квислиншких оружаних јединица, марта 1942. године, и стварањем Српске државне страже, покренут је и часопис „Гласник Српске државне страже“, као званич-

ни орган поменуте војне формације. Први број часописа изашао је готово истовремено кад је покренут и лист „Српски народ“ (јуна 1942) под уредништвом Боривоја К. Јонића, команданта Српске државне страже. О уређивању часописа старао се Уређивачки одбор а осим тога надзор над његовим садржајем и програмским усмерењем вршили су председник квислиншке владе, министар унутрашњих послова и Командант Српске државне страже. Излазак првог броја овог часописа „Српски народ“ пропратио је следећим коментаром: „У знак оживљавања домаће штампе, када свака велика стручна организација добија своје гласило, појављује се први број Гласника Српске државне страже, тако неопходног часописа за официре, подофицире и редове, народне чуваре. Гласник се појављује у форми месечног часописа са солидним кадром стручних писаца и са тежњом да унапреди стручно образовање својих читалаца, да подиже национални дух и морал, и да поучава у свemu корисном и племенином“.⁸

Према досадашњим сазнањима, укупно је изашло 19 бројева овог часописа, а последњи датира од децембра 1943. године. Немамо података да ли је он излазио и у 1944, мада је вероватно да је издавање настављено, али до сада бројеве из те године нисмо успели да пронађемо.

Задаци и улога часописа разрађени су у инаугурационом тексту уредника Боривоја К. Јонића „Гласник Српске државне страже својим читаоцима“, објављеном у првом броју. Према том уводнику, Гласник ће објављивати: „Чланке који ће служити буђењу, чувању и неговању српског народног духа, српске културе, историје српског народа, српске националне свести и који ће разматрати улогу и значај српског народа у новом поретку Европе и опште светске заједнице; Чланке који ће служити за стварање високе моралне снаге код свих припадника Српске државне страже, а поред њих и код целог српског народа; Чланке намењене и корисне за стручно усавршавање припадника Српске државне страже; Чланке који ће пружити потребна општа знања припадницима Српске државне страже и осталим читаоцима Гласника; Чланке који ће служити физичком образовању и јачању припадника Српске државне страже и осталих читаоца. Све врсте корисног

и неопходно потребног спорта, разматрање и приказивање кроз своје чланке Гласник. Чланци из области хигијене биће такође достојно заступљени у Гласнику. Лична и приватна питања која су у вези и у зависности са постојањем, службовањем, животом и радом припадника Српске државне страже такође ће бити изношена и корисно претресана у Гласнику. Некролози ће се штампали такође у Гласнику; и Огласима који су у вези са снабдевањем разним потребама Српске државне страже и којима ће се оглашавати све што је од интереса по читаоце Гласника, Гласник ће пружати такође своје гостопримство...“⁹

Сходно прописаној физиономији, у часопису су и објављивани прилози из војно-стручне проблематике, борбене и тактичке обуке, моралног васпитања и других области, који су имали за циљ да мобилишу и подигну борбени дух код припадника Српске државне страже. О овоме речито говоре и сами наслови већине објављених прилога, од којих за илустрацију овде на водимо следеће: „Српска државна стража“, „Српска државна польска стража“, „Појам, улога и задатак граничне страже“, „Прве дужности које предстоје органима польске страже“, „Како и на којој основи треба организовати наставу код људства Српске државне страже“,¹⁰ „Проблем идеје и вође“, „Увод у криминалну тактику“, „Улога и дужности командира граничног станичног одељења“, „Још мало о моралном васпитању стражара“,¹¹ „Спремање за извршење службеног задатка“, „Служба на граници ноћу“, „Неопходност сарадње польске, градске и граничне страже, ватрогасних јединица и органа финансијске контроле у служби јавне безбедности, реда и мира“,¹² „Српска државна градска стража“, „Наша јаједница“¹³, „Како треба вршити опис лица и ствари“, „Опхођење стражара уопште и поступак према кривцима“, „Цигани као народно зло“,¹⁴ „О комунизму“.¹⁵

Поједини објављени прилози односе се на ток и исход борби које су водиле јединице Српске државне страже, као што су: „Борбе IX одреда у Белановицу“, „Напад партизанских бандита на гранично станично одељење Бабин Каљ“, „Како је уништен комунистички Колубарски одред“ и др. У часопису су објављивани и песнички састави посвећени припадницима Српске државне страже, као што су „Гра-

ничар“, „Докле ћемо тако“ и „Призанаје“.

Као што се из анализираних прилога објављених у „Српском народу“ и „Гласнику српске државне страже“ види, већина њих је пројекта идеологијом колаборационизма чија се суштина сводила на пројекцију Србије у оквиру „новог европског поретка“ под протекторатом Трећег Рајха; оптерећена је демагошким и глорификаторским наслагама о „спаситељској“ мисији квислиншких оружаних формација, посебно о Српској државној стражи као „светионику српског национализма и родољубља“, која „мора снажно помоћи на путу моралне и националне обнове Србије“ итд.

Оба ова, као и остала квислиншка издања, била су изразито антикомунистички настројена, а њихови чланци су углавном у вулгарном стилу анализирали настанак и циљеве комунизма, приписујући му јеврејско порекло,

отпадничка својства, да је против бoga и религије, против краља и монархије, против брака и породице, против нације и српства, против приватне својине и сл.

Dr Milan Matić

Напомене

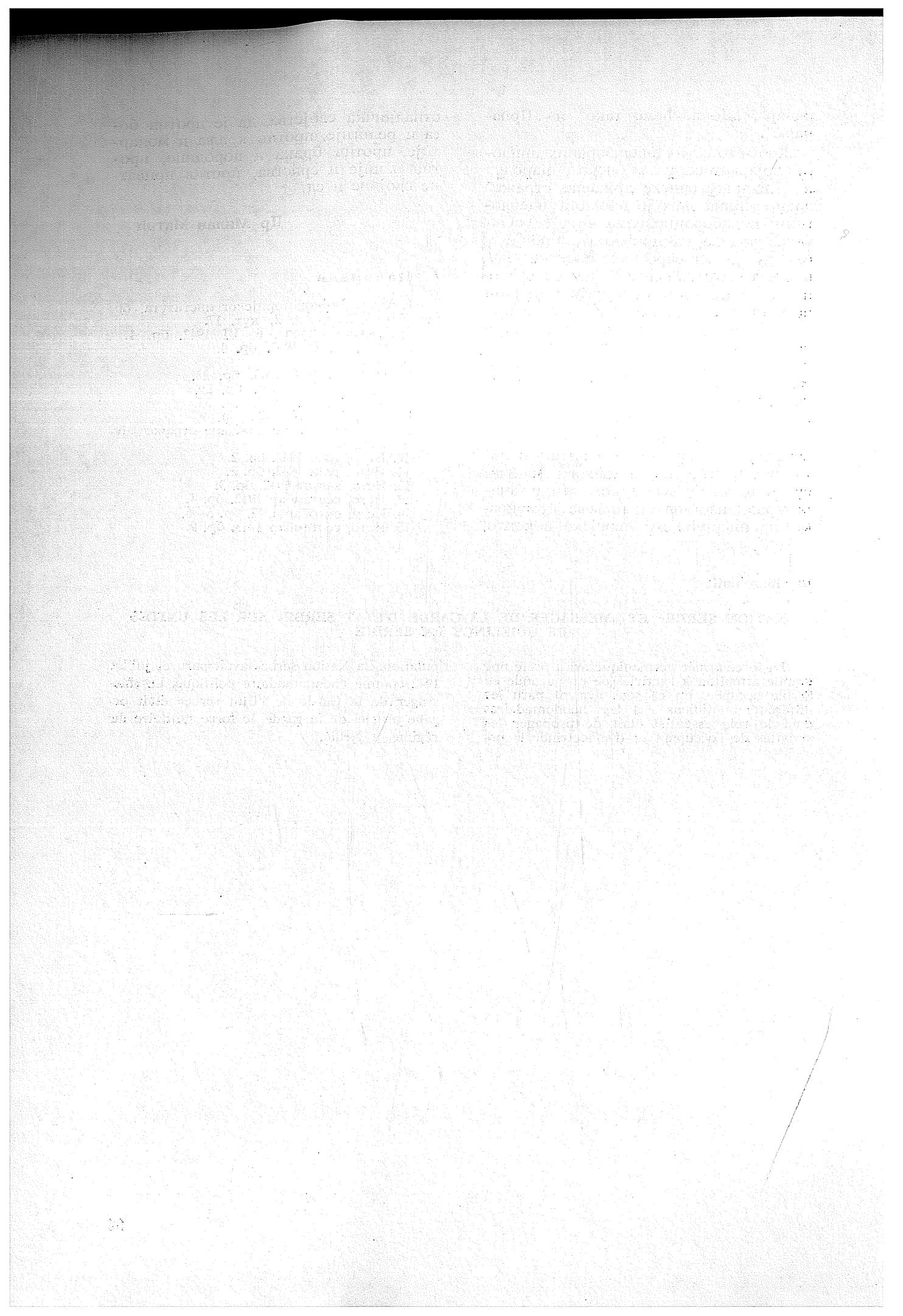
1. Архив Војноисторијског института, бр. рег. 37/17—22, фасц. 2, кут. 17.
2. „Српски народ“ 6. VI 1942. бр. 1.
3. Исто, 27. II 1943. бр. 8.
4. Исто.
5. Исто, 24. VII 1943. бр. 28.
6. Исто, 31. VII 1943. бр. 29.
7. Исто, 18. IX 1943. бр. 35.
8. Исто, 31. VII 1942. бр. 9.
9. „Гласник Српске државне страже“, јуни 1942. бр. 1.
10. Исто, јули 1942. бр. 2.
11. Исто, јули 1942. бр. 2.
12. Исто, август 1942. бр. 3.
13. Исто, септембар 1942. бр. 4.
14. Исто, октобар 1942. бр. 5—6.
15. Исто, септембар 1943. бр. 9.

Dr Milan Matić

»NATION SERBE« ET »MESSAGER DE LA GARDE D'ETAT SERBE« SUR LES UNITES DE QUISLINGS EN SERBIE

La force armée germanique avait prêté une grande attention à l'activité de propagande en Serbie occupée. En ce sens avaient paru les différents quotidiens et les hebdomadaires dont le rôle essentiel était de propager les activités de l'occupant et d'endoctriner la po-

pulation. La Nation serbe« avait paru et juillet 1942 comme l'hebdomadaire politique. Le »Messager de la Garde de l'Etat serbe« était organe officiel de la garde, la force militaire du régime de Nedić.

Христијан Ракић

Жандармеријска станица у Печењевцу и њена активност у 1942. години

Немци су одмах после априлског рата и окупације 1941. године тражили да жандармерија и општинске управе продуже рад. Због тога се стара власт са жандармеријским станицама ставља у њихову службу. Са постављањем комесарске владе Милана Аћимовића, 1. маја 1941. године, учвршију се српска управа у Србији а цео апарат је под немачком управом. Цивилна власт покушава да заведе ред, мир и служење окупатору, али народ, не мирећи се с тим, организује отпор. Одмах по окупацији појављују се четници Косте Пећанца, који се организују као војна организација, наводно за борбу против окупатора. Међутим, Коста Миловановић Пећанац већ у лето склапа договор са Немцима, долази у градове и ставља се под њихову команду.

Успостављањем нове владе Милана Недића, 29. августа 1941. године, почеле су да се организују и војне формације од четника Косте Пећанца и присталица Димитрија Јотића и др. Већ 1. марта 1942. године стварају се: Српска државна стража, Српска државна гранична стража а потом и Српска државна пољска стража.

Своју активност продужила је и жандармеријска станица у Печењевцу. Њена активност нарочито је изражена у 1942. години, када су се активније појављивале партизанске групе које су вршиле диверзије и оружане нападе.

У лето 1941. године на територији лесковачког округа дејствовала су три партизанска одреда: Кукавички, Бабички и Јабланички. Са успостављањем окупаторског система, заједно са сриским властима, Немци су очекивали да ће брже елиминисати опасност од партизанске активности. Међутим, додатило се управо супротно. И поред свих предузетих мера, па и ангажовањем српских оружаних формација Немци нису успели да униште парти-

зане, како су иначе планирали. Њихове акције су постале још интензивније почетком 1942. године. Да би уништили НО покрет, Немци доводе и Бугаре који почетком 1942. године учествују у гашењу оружаног отпора српског народа.

После рушења моста на Јужној Морави код Чифлука Разгојнског од стране припадника Бабичког НОП одреда, командир жандармеријске чете у Лесковцу наредио је командиру жандармеријске станице у Печењевцу да постави стражу и почне са оправком моста. Међутим, станица у Печењевцу није имала довољно људи, па је тражено појачање са најмање 4—5 пушкомитраљеза, због тога што се у не-посредној близини налазила група од преко 60 партизана. Истовремено требало је да се уpute што јаче формације добровољачких и четничких одреда ради чишћења терена од партизана на десној страни Јужне Мораве.¹ Након тога, командир жандармеријске станице у Печењевцу организовао је стражу. Ангажовао је сељаке из околних места. Када су радови отпочели, група партизана Бабичког НОП одреда (око 45 људи) наредила је старешини села Чифлука Разгојнског Милораду Стојиљковићу да обустави рад. После овог упозорења, рад на мосту је престао, а командир станице у Печењевцу о томе је известио команду жандармеријске чете у Лесковцу, немачку Крајскомандантuru, начелника среза лесковачког и технички одсек среза.²

Партизани су наставили са нападима. Разоружали су осам жандарма у жандармеријској станици у Печењевцу и спалили општинску архиву. Одузели су више фишеклија, ременика, бојевих метака, шињела, зимских блузза, опасача, војничке торбе, цокуле и другу војну опрему. Из споредног сдељења однели су: 23 ћебета, 4 бун-

де, 11 пелерина, а потом су блокирали општинску архиву и из касе узели 52.000 динара. Љут због тога што жандарми нису пружили отпор, командант жандармерије Србије, генерал Стеван Радовановић, наредио је да жандарме отпусте из службе, ухапсе их и ставе под преки суд, али се испак, од тога касније одустало.³ Информацију о овом нападу командир жандармеријске станице у Печењевцу послао је: командиру жандармерије Београд, командиру моравског жандармеријског уреда у Нишу, начелнику среза Лесковац, окружном начелнику у Лесковцу, воднику лесковачког жандармеријског вода и Крајскомандантури Лесковац.

Активност жандармеријске станице састојала се и у праћењу свих дошаљаја и појава који су се дешавали на територији њихове станице. Тако су обавестили окупаторске и немачке власти да су у Печењевцу дошли Бугари са девет камиона, окупили око стотину људи као гаранцију, а затим спалили више кућа стрељаних партизана. Приликом стрељања и спаљивања куће Крсте Николића, пронађен је његов син Бранко, који је дошао из партизана. Заробљен је и сутрадан стрељан код моста на Јабланици у Печењевцу.⁴

Требало је да жандармеријска станица спречи партизане којих је било на обе стране Јужне Мораве. Зато је у Печењевцу, по налогу Бугара, упутила патролу у село Разгојнски Чифљук да забрани превоз чамцима.⁵

Да би обезбедили сигурност саобраћаја, начелник среза лесковачког издао је наређење општинским управама да поред државног пута Лесковац—Ниш постављају страже од сељака из оближњих села. Међутим, како овде иде пут паралелно са железничком пругом, бугарски војници који су чували пругу, често су отварали ватру на сељаке стражаре. Жандармеријска станица у Печењевцу молила је начелника среза да регулише односе са бугарском командом јер су сељаци одбијали да иду на обезбеђење.⁶ Жандармеријске станице у лесковачком округу биле су веома активне у спровођењу не само мера окупаторских власти на одржавању реда и мира, већ и у хватању партизана. Тако, напр. после доласка партизана Влајка Лазаревића у село Каштавар, покушали су да га ухапсе, а пошто им то није пошло за руком, у селу су ухапсили неколико људи и жена партизана и спровели их у начелство среза.⁷

У току мартовске офанзиве, као и после ње, активност жандармеријске станице је била видна јер је настојала да на свом терену одржи ред и мир и да истовремено помогне борбу против партизана. Обилазећи терен, патрола ове станице успела је да ухвати више партизана које је после саслушања упућивала начелству среза лесковачког, као и вишеју команди.

Тако је успела да у ову станицу приведе Добросава Динића, Владимира Ђорђевића, Душана Ничића, Душана Јонића и др. Једна патрола са Немцима је на основу информације да последује оружје извршила претрес куће Елагоја Трајковића из Дупљана. Иако ништа нису пронашли, привели су га и предали Крајскомандантури. Патроли ове станице Стојадин Николић из Лапотинца је пријавио да су партизани код њега оставили две пушке и муницију, па им је то предао. Патрола је, такође, приликом хапшења партизана Живорада Петровића из Петровца одузела један пиштолј. У жандармеријској станици у Печењевцу у то време је било четрдесет и два жандарма и један официр.⁸ Командир жандармеријске станице у Печењевцу упозорио је Начелство округа лесковачког да после спаљивања општинска управа у Печењевцу још не ради и да председник општине и деловођа не долазе редовно на посао. Из страха да не буду ликвидирани од партизана, не станују код својих кућа већ ноће у Лесковцу, одакле долазе возом и после подне напуштају Печењевце. Због тога предлаже да се на те дужности поставе нови људи који ће становати у Печењевцу и организовати нормалнији рад општинске управе.⁹

Жандарми су и даље трагали за партизанима. Успостављали су контакте са лабилним личностима, које су биле спремне да прокажу своје дојуће саборце. Тако су приликом саслушања Новице Димитријевића, партизана Бабичког НОП одреда, сазнали да се у Плавцу налази група партизана са Манићем Велимиром Брком, политичким комесаром. Новица Димитријевић, обучен у жандармску униформу, са групом жандарма отишao је у Плавце. Том приликом су ухватили Велимира Манића, а потом и Бојковића Борислава Србу. После хватања, жандармеријска станица их је спровела начелнику среза лесковачког, а касније су предати Немцима.¹⁰

Командир одреда државне пољске страже, капетан Сава Богојевић наредио је командиру станице Српске државне пољске страже у Печењевцу да му до 25. априла 1942. године достави извештај о свему важном што се тог месеца додгије априла месеца. Командир станице у Печењевцу Жив. Павловић, на основу наређења командира одреда Српске пољске државне страже, доставио је извештај у коме обавештава о хватању партизана Петровић Живорада, студента медицине, и Манић Велимира, о предаји партизана Михаиловић Чедомира из села Бабичко и Новице М. Димитријевића из Печењевца и о пљачки пар кућа које је извршио Живковић Благоје из Д. Столања.¹¹ Жандармеријска станица је до са будно пратила шта се све дешава на терену. У то време су се појављивали појединци и групе које су пљачкале појединачна домаћинства. Неки од њих су били бивши партизани, који су дезертирали. Таквих случајева је било у Прибоју, Липовици и другим местима. О једном таквом случају крађе хране и новца извештава и командир станице у Печењевцу 2. априла 1942. године командира одреда Српске пољске државне страже. У Чекмин је дошао један човек који се издавао за партизана и Милану Марковићу наредио да му донесе храну и новац, и то у први мрак под трле (просторија у којој су ноћиле овце). Обавештен о овом догађају, командир станице, са још четрнаесторицом, пошао је да га ухвати, али старешина села их није сачекао па је акција пропала. Командир је спровео Спасић Трајка, старешину села, Марковић Петра и Ђорђевић Милутину начелнику среза лесковачког на надлежност, због тога што су однели храну и новац непознатом, а у ствари то је био Милутин зв. Абисинац из Липовице, одметник. Командир одреда Српске државне пољске страже је констатовао да је командир станице у овом случају био неактиван, што убудуће не би требало да му се деси, јер уколико се тако нешто понови, биће строго кажњен.¹²

Командир станице био је веома педантан и ревностан у информисању виших органа. Тако је тих дана обавештио да је код Печењевца прекинут железнички саобраћај 4. августа 1942. године. У том обавештењу истиче да је теретни воз из Лесковаца исклизнуо из шине и ударио у воз који је чекао укрштавање. Том приликом преврнута су осам вагона и повређено је пет

лица. До исклизнућа је дошло због тога што није била осигурана улазна скретница. Међу повређеним лицима био је и један Бугарин са сином. Бугарске војне власти су ухапсиле дежурног чиновника и скретничара и спровела их у Ниш. Треба напоменути да је о овом догађају командир станице обавестио Команданта СДС Београд, Команданта Ниш, окружног и среског начелника, Команданта СДС округа Лесковац, Командира СДС Лесковац и Крајскоманданта Лесковац.¹³

У другој половини 1942. године партизани су испољавали активност и на терену станице Српске пољске државне страже у Печењевцу. Они су 20. августа упалили општинску архиву у Разгојни и црковничку општину у Бабичком. О томе је командир станице истог дана обавестио своје претпостављене.¹⁴

Начелнику среза лесковачког до стављен је извештај о рањавању ватреним оружјем Павловић Ј. Живка из Брестовца. Наиме, док је Павловић чувао виноград у ноћи између 8/9 септембра 1942. бугарски војници који су хтели да неовашћено беру грожђе ранили су га пушчаним метком из непосредне близине. Да би оправдао насиље, бугарски командант је наводно извршио истрагу и рекао командиру станице да он сумња да су то извршили његови војници, већ су то, како он наводи, извршили партизани који су се преобукли у бугарске униформе, јер су партизани у Добрничком срезу свукли бугарске војнике и узели им одело.¹⁵

У ноћи између 3. и 4. октобра извршено је разбојништво над Стевановић Младеном из Бабичког. По извршеном увиђају од стране командира станице из Печењевца утврђено је да су разбојници прво дошли на место зв. Милово код сељака Јовића Михајла и од њега тражили и добили хлеб. После тога су отишли до салаша Стевановић Младена, узели његовог слугу, који их је одвео до куће свога газде од кога су узели 1000 динара, 4 кг свињске мести, црно сукно 23 аршина, 4 кг оране зуне, 6 кг сира, 5 литара вина, 3 литра ракије и 6 кг ораха и отишли у непознатом правцу. После овога се у Бабичком стално патролира да би се у овом разбојништву ушло у траг, али се у томе није успело. О овоме су обавештени државни тужилац у Лесковацу, начелник среза и командир СДС у Лесковацу.¹⁶

Разбојништва, пљачке и несигурност биле су сталне појаве на које оку-

нацијска и српска власт нису могле да утичу и да их зауставе. Међутим, на територијама које су биле под партизанском управом оваквих појава није било, јер уколико би се и појавиле, у корену су прекидане. Тако је становништво бар са те стране било ослобођено страха.

Извиђајући терен, два непозната лица, за које се претпоставља да су били партизани, дошла су у село Бабичко. Председник општине са упереним револвером пуковао је да их легитимише. Међутим, један од њих је уместо легитимације извадио и бацио бомбу. Том приликом смртно су рањени председник општине и лице које је било бомбу, а рањени су Стаменковић Арсеније, Стевановић Велимир и Светозар и Илић Јосиф, а један од непознатих је успео да се извуче.¹⁷

Командир Српске пољске државне страже из Печењевца крајем 1942. године због све већих и непредвиђених догађаја који су се дешавали на територији његове надлежности, а у немогућности да их разреши, тражио је појачање у људству. У захтеву се истиче да је терен ове станице сувише велики, да има седам општина са 40 села и да је јавна безбедност угрожена (појава партизана и разбојника), а да станица располаже само са 14 стражара. Командир одреда Српске државне пољске страже Остоја М. Милићевић одговорио је да је предвиђено појачање ове станице и да она треба да има 15 активних стражара и 15 милиционара, а чим се врати људство са реквизиције,

успоставиће се станица у Јашуњи. Сви ови захтеви биће остварени у наредном периоду, али, и поред тога, неће моћи да остваре задатке које ће јој поставити њени виши органи.

Кратким приказом рада ове станице, а на основу њених извештаја, хтели смо да укажемо на који се начин уклопила у окупацијски систем и какав је допринос пружала том систему стављајући се у служби окупатора од 1941. године.

Напомене

1. АВИИ, Нда, К. 27, рег. бр. 7/7—1
2. АВИИ, Нда, К. 27, рег. бр. 6/7—1
3. АВИИ, Нда, К. 27, рег. бр. 5/7—1
4. АВИИ, Нда, К. 26, рег. бр. 45/4—1 и К. 27, рег. бр. 9/7—1
5. АВИИ, Нда, К. 27, рег. бр. 10/7—2
6. АВИИ, Нда, К. 27, рег. бр. 17/7—1
7. АВИИ, Нда, К. 27, рег. бр. 18/7—1
8. АВИИ, Нда, К. 27, рег. бр. 12/7—1, 14/7—1, 15/7—1, 19/7—1 и К. 53, рег. бр. 9/1—1
9. АВИИ, Нда, К. 27, рег. бр. 16/7—1
10. АВИИ, Нда, К. 27, рег. бр. 21/7—1
11. Под жандармеријском станицом овде подразумевамо станицу Српске државне пољске страже, јер жандармеријске станице су реорганизоване и као такве не постоје, без обзира на то што командир употребљава печат и штамбиль бивше жандармеријске станице.
12. АВИИ, Нда, К. 27, рег. бр. 20/7—1
13. АВИИ, Нда, К. 27, рег. бр. 23/7—1
14. АВИИ, Нда, К. 27, рег. бр. 24/7—2
15. АВИИ, Нда, К. 115, рег. бр. 7/1—2
16. АВИИ, Нда, К. 27, рег. бр. 27/7—1
17. АВИИ, Нда, К. 27, рег. бр. 25/7—1 и рег. бр. 28/7—1

Hranislav Rakić

LE POSTE DE GENDARMERIE A PEČENJEVCE ET SON ACTIVITE EN 1942

Le poste de gendarmerie, fondé avant la guerre, est entré en service de l'occupant après l'occupation. Pendant l'occupation rentre au système d'administration du gouvernement de Milan Nedić et mène la lutte contre le

MLN. En 1942 le poste est plus actif surtout pendant la stagnation de la GLN. Il fouilla le terrain des partisans, arrêta et conduisit les adversaires de l'occupant.

Проф. др Никола Цветковић

Видови косовске патриотске традиције у ратним документима, народном стваралаштву и листовима војних формација лесковачког и топличког краја (1941—1944)

Историјски токови и процеси на југу Србије вазда су били у знаку народноослободилачких стремљења и скоро увек су имали знатан опсег и радијус деловања, дубљу социјалну укорењеност, дуг и плодотворан традицијски континуитет, борбено-патриотски и политички размах. Упорно и доследно истрајавање у великој ослободилачкој борби, упркос често веома неповољним условима (близина границе, на пример), и односу друштвених снага, битно су карактерисале скоро све видове вођења на југу Србије. То борбено истрајавање до победе над сваковрсним завјевачима и окупаторима доводило је до националног ослобођења, снажнијег утемељења самобитности, националне са-мосвојности и идентитета. Са тог општег плана борбе против поробљивача и угњетача на југу Србије, поприште борбе се у новијој историји помера и премешта на терен социјалне, политичке и укупне хуманистичке еманципације. Значајни потенцијали који су поникли у току националноослободилачких прегнућа и дубљих друштвених преобрађаја прве индустриске револуције, у Лесковцу, малом Манчестру на југу Србије, прерасли су у виши животно-хуманистички, национални и цивилизацијски развојни квалитет. А сва та утемељеност у народном бићу, у наслеђеној богатој баштини и борбеним традицијама од преткосовског и косовског времена, преко ослободилачких војевања након Првог српског устанка, доћи ће до пуног изражаваја и у борби против окупатора у време Другог светског рата на југу Србије.

Косовска легенда и традиција је кроз векове развијана, негована и преношена на нова покољења постајући основа

средишњег мита српске јуначке поезије и непресушно извориште патриотског наслеђа. Хероика косовске легенде дала је велики подстрек првој српској националној и социјалној револуцији на почетку XIX века, отварајући процес дубљег друштвено-економског преображаја и развитка грађанског друштва. У устаничкој борби против дахија током те у основи антифеудалне револуције, устаници са својим вођама, у херојском заносу, војују и за одбрану прекосовске слободе коју призывају у свести оживљавајући косовски култ. Косовска легенда и песме подстрекачки су будиле борбени дух ратника на попришту, стварајући нове Обилиће; то јуначко предање са сећањем на цара Лазара представљало је окосницу борбе за стварање јаке државе, као у давно Немањићко време, и велику обнову српства за које се у народним песмама јуначки страдало и обилићски саможртровало.

И у свим каснијим ратовима и бунара српски војници су, по узору на косовске јунаке, патриотски предано и самопрегорно бранили родну груду. Они су вазда и у току Првог светског рата као узор имали легендарне јунаке Милоша и Марка које су неустрашиво и у заносу следили, јуришајући и хватајући се у коштац са непријатељем, упадајући у утврђења и ровове, борећи се на живот и смрт. Њихови подвизи, преданост слободи, велика издржљивост и друге врлине биле су им подстицајни узор.

Значајно је да су косовска легенда и видовдански култ имали борбено-подстицајни и стваралачки одјек и у народноослободилачком рату. Косовска легенда и традиција, као што се може

видети из докумената, прогласа, народних партизанских и четничких песама и написа из ратних листова, била је истинско извориште борбених надахнућа, моралне снаге и чврстине, патриотизма и других народних врлина које су долазиле до изражаваја у најтежим тренуцима. И у току борбе против окупатора, показују то бројна остварења и документи, предано су неговани и развијани неки видови и облици косовске традиције, на новим основама, уз јасније повезивање са новим политичким, идејним и друштвеним садржајима.

Косовски јунаци — симбол свенародне борбе

Из прогласа и позива народу на устанак и борбу против фашистичког окупатора, из народних песама, из писама и других сличних изворних докумената, може се видети да се у одговарајућим приликама обраћала одређена значајна пажња светлим и узорним примерима из борбених традиција српског народа. Косовска легенда и предање, омиљени епски јунаци из косовског круга ратника, или неки особенији догађаји и сл. узети су у прогласима као својеврсни општеприхваћени симболи свенародног борбеног отпора завојевачу и тлачитељу. Тако се на пример у први план истиче борба за част и слободу са косовским призвуком, па се поименце истичу Топлица Милан и Косанчић Иван, легендарни јунаци са југа Србије; или се пак у ратним листовима и народним песмама помињу кнез Лазар, Милош Обилић, Срђа Злопоглеђа и други јунаци из чувене косовске плејаде. То су јунаци - симболи, који оваплоћују отпор туђинском насиљу, као што помен Бранковића оличава мрско издајство. Тако се у новом светлу, стваралачки подстицајно, оживљава и актуелизује косовска легенда и традиција, уз свесно наглашавање, па и препнаглашавање појединих подвига, људских врлина и племенитих црта и особина, ради што већег утицаја на нове борце и ратнике.

Штаб Топличког НОР одреда децембра 1941. године обраћа се народу Топлице са захтевом да појача борбу против окупатора и домаћих издајника. У првом делу тог позива који почиње са ускличним „Топличани!“ осуђује се фашизам који је жељан пљачке и уништења, одузео слободу малим народима, поубијао им најбоље синове, попалио села и градове. А онда се указује да је уз помоћ народних издајника и

петоколонаша, разбијена наша војска, бомбардовани градови, поубијани невини: жене, деца и старци, те да су многе породице у црно завијене. Борбу против фашизма, истиче се даље, прихватили су и народи Југославије. „Српски народ пошао је путем својих славних дедова и ступио у борбу за част, слободу и независност“ — вешто се скреће пажња на слободољубиве традиције нашег народа. Позивањем и подсећањем на славне претке и дедове тражи се дубља веза са минулим епохама борбе за част, слободу и независност, што подсећа на онај косовски ратнички симбол — крст часни, („Идем сејо у Косово рано, (за крст часни крвцу прољевати ...“), и успоставља континуитет са борбеним традицијама.

Да ово асоцијативно подсећање није без основа указују следеће речи које су у непосредној вези са претходним, а скоро у свему се везују за косовску легенду: „Ми, синови Топлице, потомци Топлице Милана, Косанчић Ивана (...), ми синови бораца из Гвозденог пукка, напустили смо своје домове, пошли у одреде да бранимо народ (...) име и част Србина... „Ту се констатује да су Топличани достојни потомци јунака Гвозденог пукка“.

Топлица Милан и Косанчић Иван, јунаци из епских песама о косовском боју, веома су омиљени у народној традицији на југу Србије. Као побратими Милоша Обилића они заједно упадају у турски табор не презајући ни од чега и врше јуначка дела, уз претходно Косанчићево ухођење турске војске. Они нису познати историји, име Топлица Милану изведене је према реци Топлице, са уверењем да је живео у том крају, а Косанчић Иван је име добио по реци Косаница десној притоци Топлице.

У познатој песми „Косовка девојка“ (Вук, II, 51) веома су сликовито приказана сва три напред поменута јунака из чувене косовске плејаде. У другој песми (Вук, II, 50) српски кнез Лазар је за софром сместио:

„У заставу војводу Милоша,
И до њега двје српске војводе:
Једно ми је Косанчић Иване,
А друго је Топлица Милане .

При наздрављању златним пехаром цар се обраћа својим наочитим војводама.

* Зборник докумената и података о народнослободилачком рату југословенских народа, том I, књ. 2, док. бр. 86, стр. 283—284.

„Ако ћу је напит' по љепоти,
Напићу је Косанчић Ивану;
Ако ћу је напит' по висини,
Напићу је Топлица Милану“.

Тако се ове легендарне српске војводе са југа Србије издвајају по лепоти, снази и висини. Они су по дивоти свог изгледа, али и по јуначким подвигима, остали веома омиљени у народној традицији тог јужног поднебља, и за то се, као што смо показали, појединачно истичу у прогласима народу Топлице, али и у народним песмама ослободилачког рата и револуције, на што ћемо укратко скренути пажњу.

Поред помињаних косовских јунака у народним песмама југа Србије, кратког и дугог стиха, као и у прогласима, па и у појединим ратним листовима, помињу се и друге личности знане из народне традиције: најчешће Топлица Милан, Бановић Страхиња, Срђа Злопоглеђа и др. О њима се намерно ствара идеализована представа као о узору јунацима.

У народној песми о Обрену Ковачевићу — том Југ Богдану ослободилачког рата — који је са петоро деце ишао из борбе у борбу, његов син Драго* се пореди са Топлицом Миланом:

„Драго бјеше ко Топлица Милан,
пун лепоте, развијен и диван.“*

Ова поетска представа о Топлици Милану у неколико се приближава оној из кнезеве здравице када се помињу Косанчић Иван и Топлица Милан и истиче њихова лепота, наочитост и висина.

Песник из времена ослободилачког рата прихватио је народну традицију о лепоти и наочитости поменутих српских војвода, обједињујући све те појединачне црте у лирској представи о Топлици Милану.

Суочен са зверствима и злоделима бугарских фашиста на југу Србије, на подручју устаничке Пусте Реке, народни песник позива браћу и другове да грихвате „пушке осветнице“, уз подстицајно указивање да су све то „јуничког порекла питомци“. Под питомце песник овде фигуративно подразумева све оне који су одгоjeni у духу патријотских традиција.

„Питомци смо старога земана
јуничкога Топлице Милана“.*

Привржен борбеним народним традицијама, песник подсећа на јуничко порекло, помиње младиће васпитаване

у патријотском идејном и борбеном усмерењу, али и „стари земан“ у смислу давног, старог раздобља, можда чак и косовске епохе. Ту се за старо време и епоху јуничких војевања употребљава турска реч (земан), у ствари варваризам који је врло прикладан и сав је у складу са епским духом минулог времена које се у песми вакрсава с циљем да се устанички подигну на оружје нови борци против фашизма. „Стари земан“, то време косовског боја јесте симбол часног војевања за слободу златну, као што је и Топлица Милан јунак — симбол који, по уверењу песника, може да покрене народне масе на устанак:

„Да нас сложно под заставом крене,
нашу браћу, све Југословене“.

Као што у косовској традицији часни крст означава нешто што је достојно посебног поштовања и оданог уважавања тако у осавремењеној традицији симбол-јунаци (Топлица Милан) и застава имају вишеструку улогу: да обједине, здруже, али и да подигну на оружје и покрену браћу у невољи.

При kraју песме о легендарном хероју рата против окупатора — Ратку Павловићу Ђићку, омиљеном у народу и војци, песник се у метафоричном духу обраћа исто тако легендарном јунаку косовског боја — Топлица Милану, говорећи му симболично да треба да се поноси што је родио сина за мегдане:

„Поноси се Топлица Милане,
што ти синка роди за мегдане“.*

Вешто сустичући и повезујући хероје два славна раздобља, народни песник, позивајући се на епску косовску традицију, хоће дубље да осмисли период ослободилачког ратовања и да га стваралачки надовеже на једно борбено инспиративно раздобље. Он при том полази, с једне стране, од песничке традиције и веровања да је име легендарног косовског јунака изведено према родној Топлици, а с друге стране, има у виду историјску чињеницу да је Ратко Павловић рођен у том истом топлич-

* Драго Ковачевић је погинуо 17. IX 1944. год., у Врњачкој Бањи од немачке артиљерије.

* Мирослав Миловановић, Народне песме ослободилачког рата јужне Србије, Београд, 1974, стр. 74.

** Ибид., стр. 149.

* М. Миловановић, Нав. дело, стр. 150—151.

ком крају, у Берилју код Прокупља, па то уметнички сажима у поетско-метафоричној представи да прворођени јунак Топлица Милан треба да се поноси што је родио себи равног за мегдане. Тим лирски продуховљеним повезивањем Ратка Павловића Ћићка са јунаком песама косовског боја, песник је истовремено хтео имплиците да укаже и на чињеницу да је јунак борбе против окупатора такође био омиљен, што је, уосталом, општепозната истина, коју на свој начин може да потврди и подatak да је о Ратку Павловићу испевању око 50 народних песама.*

Вредно је пажње што народни песник у грађењу своје визије бира и језик и речник који одговара косовској песничкој традицији. Тако, на пример, користи турску реч *мегдан* (меудан) да би означио силај окршај противничких снага.

У потресној песми „Чолића мајка“** групно се помињу јунаци епских народних песама о боју на Косову: Милош Обилић и Срђа Злопоглеђа, а пријужује им се и Гаврило Принцип, јунак видовданског култа новијег времена, које се тако актуелизује и доводи у везу са народном борбом против окупатора. Чолића мајка у дирљивом разговору са свевидећим сунцем сазнаје да се на трећој лазини налазе три леса храбрих бораца.

„...потомака Милош Обилића
и сокола Принцила Гаврила,
наследника Срђа Злопоглеђа
ко ће редом све сад да их рећа!“

Народни песник, следећи патриотске борбене традиције, учеснике ослободилачког рата сматра потомцима косовских јунака, а посебно Милоша Обилића који у легенди - предању узраста до осветника Косова. Упадљиво је да се одмах после храбрих бораца (јунаког колективитета) и Милоша Обилића, који представља Видову косовску супституцију и симбол јуначког видовданског огледања, и победничке премоћи над злом, помиње Гаврило Принцип који је на Видовдан 1914. у Сарајеву убио Фердинанда, да би набрајање завршило са легендарним Срђом Злопоглеђом. Нагласимо овде да се за Видовдан везују бројни судбоносни датуми у историји српског народа од паганских времена и Белог Вида, бога обиља, светлости и рата, преко косовског и сарајевског видовдана, до озлоглашеног Видовданског устава из 1921. године и видовданске беспоштедне освете јад фашистичким завојевачима и народним

непријатељима. Тако видовданска косовска традиција представља својеврстан духовни лук од паганске хероике, преко сукоба са отоманском империјом, каснијим грађанским патриотским огледањем до народнослободилачког војевања у Другом светском рату.

На сличан начин, при опевању народног устанка у Јабланици,* песник успоставља спону између легендарног косовског јунака Обилића и бораца Гвозденог пука. Они су, према овом песвању, тако изузетни и високо цењени да се чак и у множини именују као јунаци — симболи — млади Обилићи.

„Од синова Гвозденога пука
и сада ће душман да закука“.

У историјском памћењу су овде и синови непобедивог Гвозденог пука (Други пешадијски пук Моравске дивизије) из Првог светског рата на које се песник позива успостављајући континуитет борбених традиција од прекосовског и косовског времена до народног устанка 1941.

Вредно је помена да се ту поједини јунаци - „прави соколови“, родољуби и организатори устанка и поименце помињу уз истицање како „личе Бану Страхињићу“. Народни уметник, имајући у виду особине Бановић Страхиње уобличене у епским народним песмама, истиче да њему сличе неки организатори и вође устанка на југу Србије.

Током рата је у ХХI српској ударној дивизији излазило више различитих листова, у скромној техници, најчешће на писаћој машини или шапирографу, а ређе штампани.* У појединим

* Момчило Златановић пише да ни о једном борцу и руководиоцу из јужне Србије нема толико народних песама као о Ратку Павловићу, команданту Другог јужноморавског одреда. „Песме о хероју из Берилја разлегле су се свуде: у родној Топлици, по Радану и Кукавици, по пријатравским шумама и пропланцима, по урвискама и дубодолинама Пчиње“. — Н. П. Илић, др М. Златановић, *Народне песме јужне Србије о ослободилачком рату и револуцији*, Лесковац, 1985, стр. 6. и 11.

** М. Миловановић, нав. дело, стр. 205.

* Ибид, стр. 51.

* Гоменимо узгряд неке од тих листова: „Вести“, „Ударник“, „Јединство“, „Кроз борбу“, „Слобода“, „Ми наступамо“, „Телеграфиста“, „Цепне новине“ и др. Изненађује велика бројност тих листова у време када су биле крајње ограничена техничке и друге могућности за умножавање. Упркос неповољним условима, непрекидном ратовању, марширању, налазило се времена и за припремање и издавање тих листова, од којих су неки, као „Напредак“ на пример, чак би-

прилозима, чланцима, записима, песмама и информацијама, помињу се легендарни косовски јунаци који се доводе у везу са савременим појавама и збивањима. Уз то, у информацијама са културно-уметничких и забавних приредби или предавања подсећа се на Косовски бој или косовску традицију, с циборбену спремност младих људи, делујући на њих образовно-сазнајно, политички, афирмишући одговарајуће етичке и патриотске вредности. Ти ратни листови, као и прилози са одјецима косовске легенде и предања у њима, имали су своје борбено-подстицајно дејство, као и пропагандну и агитаторску улогу у току борбе против окупатора.

Подужи чланак у листу ХХІ српске ударне дивизије „Ударник“, о Титу и Стаљину* о којима је у тим ратним годинама стваран и негован неприродан култ личности, на неколико места је пројешт стиховима народних партизанских песама а након стихова који до некле; асоцирају на кнежеву клетву, у прозном тексту помиње се и кнез Лазар. Аутор чланка напомиње да народни песник истиче Јосифа Стаљина од Совјета и његову поруку која се, у духу интернационализма, преноси широм света:

„Ко устанак сад не спрема
Међ народом места нема“.

Ови стихови срочени у ново време, са поруком која је примерена датим ратним околностима, у извесном смислу подсећају на познату кнежеву клетву и опомену, уз значајне редукције поетског. Наведена сажета клетва ритмички уобличава основно хтење око дизања на устанак и борбу против фашизма, али и опомиње на изопштавање сваког ко устанак не спрема. Опомена је саопштена са приличним набојем и наглашеном претњом онима који се не спремају за борбу. Уз то, она има подстрекачку улогу и функцију, с циљем да оријентише пажњу на оно што је најбитније, а то је борба против фашистичких завојевача.

У прозном коментару који следи одмах иза наведених стихова експлицитно се помиње кнез Лазар, што недвосмислено потврђује да асоцијација на кнежеву клетву није случајна, већ је ту да подсети на минуле епохе одсудних и судбоносних борби против завојевача. „Попут кнеза Лазара“, продужава аутор потписан само са Велимир, и вођа Совјета „позива све сем кукавица да крену у крвав бој“**.

Као да се ова модернизована и поетски оскудна клетва и осуда неспремних за борбу против фашизма, повезује са поменом *кукавица* у прозном делу текста. Ту се уистину на један особенији начин повезује некадашњи косовски свет и време судбоносног видовданског огледања са не мање судбоносним временом ослободилачког војевања против немачке окупаторске силе. Поменуту везу и преплиташе посведочава и то што се уз кнеза Лазара и његовог позива на косовско огледање помињу вође отаџбинског рата са хитлеровским хордама. И као што је у време Косовског боја кнез Лазар оличавао највиши врх народне мисли и хтења, поистовећујући се са самим народом, исто тако су они у току Другог светског рата, оваплоћивали свенародну вољу у борби са фашизмом.

Додајмо овде, узгред, да је према писању ратног листа „Кроз борбу“ у једној чети ХХІ српске ударне дивизије, у оквиру општег културно-образовног деловања, одржан *књижевни час**. На том часу борци су се упознали са класичном и савременом југословенском поезијом и прозом; а према неким сведочењима, било је речи и о народним песмама из косовског циклуса, као и о знаменитим косовским јунацима који могу бити пример за углед. Том приликом поједини борци (Радовановић) рецитовали су и своје стихове („Жеља“), али и чувену Ракићеву песму „На Гази Местану“.

Бранковићи — оличење издајства

Као што се у појединим партијским прогласима и позивима на устанак истичу врли примери косовских јунака, узорни за борце, исто тако се критички жигошу народни издајници — бранковићи. Вук Бранковић је, према народној традицији, симбол издаје и издајништва, па се његово име у том смислу бележи у позиву Одбора народноосло-

ли писани руком, крупним и читљивим словима. — Архива Војноисторијског института, Фонд НОР-а, к. ш. 56. — Н. Цветковић, Лирске народне партизанске песме у ратним листовима ХХІ српске ударне дивизије, Лесковачки зборник, 1986, XXVI, стр. 245—254.

* Велимир, Друг Стаљин и друг Тито, Ударник, лист 2 батаљона ХХІ српске ударне бригаде, 3. новембар 1944, стр. 7—8. — АВИЈ, Фонд НОР-а к. ш. 56, рег. бр. 5/1.

** Ибид., стр. 8.

* Божидар Животић, Књижевни час, Кроз борбу, Ратни лист ХХІ српске дивизије, 9. март 1945, бр. 3, год. I, стр. 16. — АВИЈ, Фонд НОР-а, к. ш. 56, рег. бр. 3/1.

бодилачке помоћи у Нишу; а о новим Бранковићима пева се и у народним гесмама ослободилачког рата југа Србије. У сличном духу именује се издајништво и у стиховима објављеним у ратним листовима ХХІ српске ударне дивизије, на што ћемо обратити нашу пажњу.

У позиву Одбора народноослободилачке помоћи у Нишу од октобра 1941. год. народу Ниша и околине за материјалну помоћ борцима на фронту, после осуде немачких шпијуна, и других изрода, истиче се да је гнев напађеног српског народа сувише велики да би га могла шака издајника преварити. Ту се додаје да српски народ има искуства из вековних борби за своју родну груду и националну слободу, те да он зна како се треба борити и бранити од непријатеља. А онда се закључује у духу позива на косовску легенду и издајство Бранковића: „младим нараштајима добро су познати Бранковићи са Косова“* (Подвукao Н. Ц.). Творци овог позива — прогласа упућеног радницима, сељацима, грађанима и свој родољубивој јавности пишу у множини о Бранковићима са Косова, поред осталог и зато што су се суочили са већи бројем издајника и изрода сваке врсте. Из тог документа сазнајемо да је та шпијунска банда изградила план завеђе против свог народа стварајући некаказ Изврши одбор са четири секције, па Саветодавни одбор и Ратни суд од лица чија имена нису смели објавити. Сви ти издајници и изроди који тргују животима српских родољуба, у складу са народном традицијом, означавају се као Бранковићи са Косова у поменутом прогласу.

Међутим, насупрот тим издајницима и туђинским плаћеницима, српски народ, у ватри сукоба са окупатором, изграђује своје борбено јединство, указује се у прогласу, уз позивање и призывање херојских косовских традиција. „Поново наш народ даје неумрле хероје: негдашњег Синђелића, Танаска Рајића, Хајдук Вељка...“ У време свенародног устанка 1941. године када се српски народ у жестини окршаја са непријатељем, борбено организовао и уједињавао, општа ситуација је била у многочему косовска и видовданска, па се писац прогласа с разлогом позивао и осллањао на све настављаче светлих косовских традиција.

Упозоравајући да је Србија заузета,али да „није покорена“, проглас открива да се млади хероји опет заричу да ће пре умрети него ли живети у рол-

ству. „Попут негдашњих горских хајдука и ускока, храбри партизани (...) задају тешке ударце непријатељу. Они високо држе заставу народног ослобођења...“* Овде, у позиву — прогласу негдашња хајдучија и ускоштво, у новим условима ратовања — косовски се проблематизује. У овом новом друштвено-историјском контексту као да су неустрашиви и самопожртвовани борци за ослобођење Србије, (Синђелић, Танаско Рајић, Хајдук Вељко), а потом и хајдуци и ускоци сагледани једном особенијом косовском оптиком.

У оквиру обимније епске песме „Напад на Југославију“**, која опева доћаје од 6. априла 1941. године и друга збивања око тога, народни певач и гуслар Милош Р. Бандић* оштро жигаше издајство новог Бранковића, показујући да је и народна партизанска поезија ослободилачког рата и револуције на југу Србије прихватила легенду — предање о издајству Вука Бранковића. Полазећи од те укорењене народне традиције, а знајући и за велико издајство у ондашњој Југославији, уметник на свој начин жигаше „новог Бранковића“. Описујући напад фашистичке војске, комадање и черечење Југославије и смерано истребљење појединих народа, певач истиче да Хитлер поставља за владаре отпаднике и верне слуге:

„Београд му даде слугу свога,
кроволок народа српскога.
Гле, Србине, новог Бранковића...“

Слуга окупатора није само издајник свога народа већ и више од тога, он је кроволок, користи песник једну врло снажну реч да посебно означи онога коме је задовољство да пролива туђу кrv. У дијалошком обраћању са узвичним „Гле, Србине“, осуђује се нови

* Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, Том I, књ. 2. док. бр. 56, стр. 196.

* Ибид, стр. 197.

** М. Миловановић, нав. дело, стр. 21—24.

* Милош Р. Бандић је рођен у сељачкој породици у Камен Рогатици, где је завршио основну школу. Као врло млад ступио је НОВ (1942) и до краја рата се борио у јединицама Прве пролетерске. Дуже је живео и радио у Лепцу крај Медвеђе. Према сведочењу М. Миловановића који је први објавио његове песме, М. Р. Бандић је „још за време рата, а и после њега, испевао епске песме о свим најважнијим догађајима из НОР-а“. Поменимо неколико његових песама: „Олуја над Југославијом“, „Устанак народа Југославије“, „Прва непријатељска офанзива“ и др.

Бранковић тако што се своди на симбол издајства и кривице за пораз и суствање.

У наставку народни певач проклиње српску мајку и њено проклето млечко што је задојила „сотону човека“ и одњихала га у свом крилу, а да он постане издајница отаџбине. Сотона је свде име за силу зла у човеку. Ако сотона напастује човека гонећи га на зло, овде је човек — издајник сам сотона, што значи до сржи зло и наопако биће.

„Своме роду да притеже ланце,
да помаже душманине странце.“

Тај нови Бранковић, у складу са новим временом фашистичке окупације има гнусну улогу: да притеже ланце и помаже душманине. Песник се ту служи симболима и бира речи које ће најдубље да изразе његово огорчење против издајника што роду, нарођенијима намећу ропство. Бранковићи помажу „душманине странце“, употребљава се овде реч из народне епске традиције*, уз додатну иновацију, само да би се нагласило да су у питању крвни непријатељи и злоторији. Читаво то певање о ововременском Бранковић завршава се прекором српској мајци што није задавила издајника. Тако се представа о Бранковићу као издајнику у извесној мери трансформише и добрађује новим појединостима примереним времену које се опева.

Милован Радојчић, борац треће чете, четвртог батаљона ХХІ српске ударне бригаде у тешким условима ратовања пише песму под паролашким насловом „Доле издајници“**, коју објављује у четном листу, издаваном на терену, у предаху између две битке. Та мало неспретно и паролашки срочена песма, са рогобатним и ритмички недотераним стиховима, али са врло јасном и убојитом осудом издајника, крвате каме и масне браде, била је у свему ангажована и у функцији борбе против окупатора. Песник — борац, који се, по свој прилици, први, а можда и једини пут огледао у деликатном списатељском послу, бојовнике из „пљачкашке гарде“ види као вашарске шарлатане и народне целате и тиране. Па присећајући се народне традиције о Бранковићевом издајству на Косову, настоји да у историјски контекст стави нововременске издајице, протежући лук од Косовског боја до наших дана, узникује:

„Доле Бранковићске хорде
Доле крвате, зверске Јуде

Песник М. Радојчић народне издајнике и усташи види у мноштву као Бранковићске хорде. Легендарно издајство Вука Бранковића овде је, због бројности и разноликости издајника из времена народнослободилачког рата, подигнуто на ниво снажног фигуративног израза и симбола, те је са убојитом намером узето у множини. А да би те умножене Бранковиће још дубље осудио као гомилу пљачкаша он их своди на хорде, примитивну и беспризорну руљу. Упадљиво је да песнику за огорчено именовање издајништва није довољна историјска димензија која сеже до Косовског боја и легенде, па он, у тежњи да буде што убедљивији, сеже до библијског Јуде кога види у зверском обличју. Име Јуде је ту употребљено у фигуративном значају да означи издајника и неверника из користољубивих и сребролољубивих побуда. Јуда Искариот је, према Библији, за тридесет сребрњака издао Христа, а потом извршио самоубиство. Имајући у виду сребролољубивост издајника, он их именује као зверске Јуде. Ту се народна традиција о издајству на Косову доводи у извесну везу са библијским издајством, како би се кривица за српски пораз некако дубље митски засновала.

На крају можемо закључити да видови генезе косовске традиције и њеног делотворног присуства у ратним условима 1941—1944. на југу Србије чину ни изблиза довољно истражени ни проучени. Та традиција заснована на легенди — предању која траје до наше времена, била је само једно од идеолошких упоришта ослободилачке борбе које је подстицало патриотски дух и снажило колективну свест о нужности борбеног истрајавања. У првим устаничким данима изгледа да је та косовска традиција била нешто присутнија и израженија. Организатори устанка, борци, песници и списатељи са југа Србије, тражили су и у косовској традицији налазили значајно извориште за своја прегалачка и духовно-стваралачка надахнућа, животворно је приближавајући нашем времену. Према нашем досадашњем увиду, косовска легенда - предање

* „Вако пали наши душманини
Који су ме с Тобом омразили“, (Вук, 6, 24).

** Милован Радојчић, Доле издајници, Четве новине, 3 чете, 4 батаљона ХХІ С. У. Б. 2. новембар 1944, стр. 3. — АВИИ, фонд НОР-а, к. ш. 56.

је само у неким битнијим појединостима била присутна у њиховом сагледању, поетским визијама и исходишним концепцијама. Драму и трагику косовских зоивања, поред осталог, прожима и по-

мало усилјени оптимизам. Док се Милош са побратимима истиче као пример за углед, узоран, по људским, етичким и витешким врлинама, дотле се осуђује и проклиње издајство Бранковића.

Dr Nikola Cvetković

LES ASPECTS DE LA TRADITION PATRIOTIQUE DE KOSOVO DANS LES DOCUMENTS DE GUERRE, DANS LES JOURNAUX DE GUERRE DANS LES REGIONS DE LŠSKOVAC ET DE TOPLICA

Les journaux de guerre des formations militaires au sud de la Serbie comme les messagers des combattants du front de libération continuent et traitent, de sa façon, la légende de Kosovo. Dans ces journaux on invoque et glorifie les héros de Kosovo et les exploits dans leur nouvelle fonction de la lutte contre

les occupants fascistes en accentuant les exemples, de l'héroïsme et du courage d'Obilić. Mais ces journaux prennent à partie énergiquement l'activité de traîtres. Les poètes autodidactes-combattants suivant la tradition nationale proscrivent les hordes de Branković.

Др Живан Стојковић

Стanje у моравској бановини после априлског рата

После капитулације Краљевине Југославије Немачка је највећи део Србије задржала као своје окупационо подручје, са циљем да после завршетка рата на том подручју створи посебну српску државу која би омогућила немачки утицај на Балкану. Истовремено, требало је користити не само радну снагу већ и њена природна богатства. Са војног аспекта, Србија јој је била важна као стратешко подручје и мирно залеђе за операције на Источном фронту. Из тих разлога Немци су у Србији одмах успоставили основне институције своје војне окупације власти са намером да директно контролишу све сфере привредног и друштвеног живота. У том смислу, требало је уверити становништво у предност новог поретка који су ратом настојали да створе. Формиране су фелдкомандантуре, чије је седиште било у већим градовима. Њима су биле потчињене орсткомандантуре, а било је и других војних установа. Што се тиче односа према дотадашњим институцијама српске власти Немци су се определили да их задрже, али уз стално контролисање. Било им је, међутим, одмах јасно да се морају ослонити на људе које су дugo припремали за своје сараднике и да придобију нове, уз обазриво задржавање оних облика управних и војних власти који су и до тада постојали. Зато је и задржана подела Србије на бановине, срезове и општине, с тим што се настојало да одмах почну да функционишу у новим окупационим условима. Позвани су жандарми да се врате на своја места, а среским и општинским управама је омогућено да наставе рад. Немци, ипак, нису били задовољни држањем свих председника општина, старешина села и општинских управа, па је ту убрзо дошло и до промена. Како су, пак, комунисти наставили своју активност за време и после Априлског рата и како су означени као највећа опас-

ност по Немачку, од самог почетка окупације примењиване су ошtre мере за њихово прогањање и елиминисање. Плашећи се њиховог утицаја, пре свега на управни апарат српских власти, Немци су захтевали непрекидно чишћење чиновништва и жандармерије од комуниста и њихових симпатизера, као и других напредних људи. Зато је врло брзо уследило смењивање поједињих председника општина и других службеника у чију се лојалност посумњало.

Моравска бановина је имала седиште у Нишу, а лесковачки, јабланички и власотиначки (сем једног његовог дела који је припао Бугарима) срез били су у њеном саставу. На територији бановине постојала су два окупациона система — немачки и бугарски. Немци су приликом успостављања демаркационе линије према територији коју је анектирала Бугарска одмах организовали контролу граница преко царинарница у којима су, углавном, радили фолксдојчери, а седиште царинске граничне заштите било је у Лесковцу.

Још током Априлског рата Немци су од народа захтевали предају оружја, под претњом смртном казном, али им је било јасно да је и поред тога оружје остало код становништва. Зато је једна од првих мера била наредба о сакупљању оружја, што је требало да обезбеди сигурност не само немачких трупа већ и других, али истовремено и обавезу српских власти да Уредбу спроведу, чак и уз примену строгих казни.

Међутим, да би се истакла предност новог поретка, требало је што пре нормализовати живот, а што би Немцима обезбедило ауторитет и лојалан однос становништва.

Све је било регулисано наредбама, али и строгом контролом. Због ратног стања и осећања несигурности многи трговци и занатлије су престали са радом. Зато је најпре уследила Уредба о

обнови рада којом је наложено поједи-
ним радњама да морају почети са радом.
Такође, тражен је попис и контрола си-
ровина, да би се обезбедила производња
у фабрикама. Врло брзо је била укину-
та и обавеза замрачивања улица, али су
аутомобили могли ноћу да возе само под
кратким светлима. Наредба о замрачива-
њу кућа и станова морала се и даље пош-
товати. Успостављена је и поштанска слу-
жба, а радило се на нормализацији теле-
фонско-телеграфског саобраћаја. Дозво-
љен је и рад кафана па чак и држање ор-
кестара, али само мушких састава. Одо-
бreno је испицање фирмама на немачком и
српском језику. За одржавање реда Немци
су одобрили давање оружја жандармерији, градској стражи, финансиј-
ским органима, пољским и шумским чу-
варима, а по потреби и другим лицима.
Међутим, њихов почетни резервисан
став дошао је до изражaja у захтеву да
у случају незаконите употребе оружја
одговарају управо српске власти. Пита-
њу исхране становништва, па и избег-
лица, посвећивана је значајна пажња.
Формирани су социјално-економски од-
бори. Прихваташем, смештајем, исхра-
ном и запошљавањем избеглица насто-
јало се да се истакне брига о људима
што је, такође, било у функцији учвр-
ђивања поверења у нову окупациону
власт. У вези са тим, формирани су и
одбори у општинама и при Градском
поглаварству у Лесковцу. Такође, прих-
ватани су и запошљавани и службеници
који су долазили из других крајева. Од-
мах је успостављена контрола граница
и демаркационих линија, али су се немачке
 власти, углавном, ослањале на
своје људе—фолксдојчере, а тек по по-
треби користили су и месно становниш-
тво.

У време интензивних пољопривред-
них радова настојали су да сељацима
омогуће несметани рад, па је Фелдко-
мандантура 809 у Нишу омогућила сло-
бодно кретање сељака од зоре до мра-
ка, а неким фабрикама је забранила из-
воз оних производа који су били пот-
ребни сељацима за пољопривредне ра-
дове.

За разлику од Бугара, Немци, како
смо већ навели на окупираним подруч-
ју нису мењали дотадашњу организаци-
ју власти: задржане су српске и опши-
тинске управе које су прихватиле са-
радњу. Међутим, ту се појављује очи-
гледна разлика између чиновника који
су прихватили сарадњу из уверења и
оних који су то учинили ради обезбе-
ђивања минималне егзистенције у усло-

вима окупације. Зато се намеће једно од
важних питања третирања таквог одно-
са. Наиме, они који су прихватили посао
из уверења морају се третирати као са-
радници окупатора. Та сарадња је доби-
јала многобројне форме, од дисципли-
нованог извршавања свих налога окупа-
тора, до ревносног спровођења и оних
наредби које су биле негативне по по-
следицама за један слој становништва.
Како се у том периоду почeo да јавља
и отпор, који су најпре организовали
комунисти, а затим је настављен преко
партизанских одреда и организовања
ослободилачке борбе, па и других гру-
пација, сараднички однос према Немци-
ма се огледао и у ставу према овим сна-
гама. Наиме, то се манифестовало без-
резервном подршком политици Немаца
да комунисте а касније и партизане
треба уништити и прихваташем њихо-
вог означавања као бандита и најопас-
нијих деструктивних елемената који не
само да угрожавају ред и мир, већ и до-
носе још веће зло — оружано обрачу-
навање. Код ове категорије људи, који
су имали сараднички однос, треба изд-
војити мањи број екстремних чије по-
нашање се може окарактерисати и као
издаја. Наиме, они не само што су прих-
ватили идеологију Немаца и поданички
однос према њима већ су то манифести-
вали бескомпромисним обрачунавањем
са сопственим народом, користећи и по-
зиције власти. То се огледало у хапше-
њу, интернирању, физичком кажњава-
њу и убијању по налогу Немаца, па и
самостално. Посебну, пажњу заслужују
они људи из редова месног становништ-
ва који су прихватили да служе у жандар-
мерији, полицији и српским оружи-
ним одредима и четничким одредима за
плату. Ту се тешко може прихватити
одговор да се ради о српским властима
које би требало да имају легитимитет,
јер се не може говорити о самосталној
српској држави, већ о окупираним под-
ручју на коме потпуну власт фактички
има Немачка, а формалну српске вла-
сти. То потврђује и одлука Немаца да
формирају у Србији Савет комесара на
челу са Миланом Аћимовићем, човеком
који је њима био потпуно одан. Тиме
је требало да се потврди привид само-
сталности, али је немачка подозривост
према српским властима била непрекид-
на. Своје подаништво и оданост Немци-
ма Савет комесара је показао врло брзо
масовним акцијама хапшења комуни-
ста, као и издавањем упутстава Мини-
старства унутрашњих послова бенксим у-
правама о мерама које против њих тре-

ба предузимати. Међутим, ма колико да су се ослањали на банске управе, Немци су истовремено исказали и неповерење према тим властима, јер су за спровођење ових мера у бановине упутили своје специјалне изасланике са широким овлашћењима. Српске власти су морале да извршавају њихове налоге. Суочене са оваквим поступањем Немаца, српске власти су настојале, макар само у извештајима, да их увере у лојалност српског становништва и у нормализовање прилика. То су хтели да потврде и ажурним снабдевањем становништва, како не би дошло до реаговања.

У овом периоду Немци су се још једном суочили са дилемом јачати или не јачати српску жандармерију и оружане одреде. Са дosta обазривости, определили су се да ипак у већој мери ангажују домаћу, српску жандармерију, дајући јој ограничени број пушака, ради сваке сигурности. Немци, међутим, нису одустајали од контроле сваког поступка који би могао да угрози њихову безбедност. То је ишло од забране држања голубова писмоноша, слушања страних радио-станица, до забране држања моторних возила. Да би, пак, терен био што прегледнији, сељаци су морали да очисте коров и шибље поред путева и на њивама. Али да се не би све односило на забране и захтеве, Немци су водили рачуна и о поштовању народних обичаја па су дозволили, на пример, организовање литија. Да би показали да воде рачуна и о интересима сељака, они су прихватили сугестију српских власти да се приликом повлачења демаркационе линије она протеже границом атара села, а не, као до тада, и средином села.

Један од најтежих проблема са којим су се суочили Немци и српске власти је био пружање отпора — од саботажа, преко диверзија до борбених акција партизана. Схватајући да се ради о континуираној акцији комуниста, почели су са снажном пропагандом против њих и партизана, означавајући их као највећу опасност за Србију. На становништво је требало утицати свим могућим средствима, од захтева да се на јавним местима слушају вести Радио-Београда, преко објава, плаката, летака, брошуре па све до одржавања конференција и предавања. Основна порука била је потреба одржавања реда и мира и пружање отпора онима који настоје да га поремете. Наравно као главни криви означавани су комунисти и партизани, које је на све могуће начине трбalo onemogućiti. За то је требало анга-

жовати, поред немачких снага, не само српску жандармерију, оружане формације, четнике и добровољце, већ и полицију. Из тог разлога је и формирano Предстојништво градске полиције у Лесковцу. При том се ишло у два правца. С једне стране требало је максимално придобити становништво, јачањем поверења према Немачкој и српским властима, за пружање отпора партизанима, а с друге, није се одустајало од застрашивања путем репресалија. У ту сврху требало је такође развијати, и поред односа надређености, сарадњу између Немаца и српске полиције. Међутим, због појачавања партизанских активности организоване су и веће акције за њихово уништавање. Формирана су специјална потерна одељења, спаљивање куће и цела села и убијана лица која су са њима сарађивала. Ипак, Немци су већ почетком јесени морали да признају да се ради о јаким, добро наоружаним, организованим и вешто вођеним партизанским одредима. Зато су сву активност и својих и српских органа власти и војних формација усмерили на директно ликвидирање партизана и њихових сарадника и симпатизера. Велику сметњу у спровођењу овог задатка представљао је још увек недефинисан однос између четника и партизана. Колебање у редовима четника, прилагођење партизанима и извођење заједничких акција доводило је до забуне, посебно код припадника српских оружаних одреда. Све је било јасно тек када су четници Косте Пећанца почели отворену сарадњу са Немцима, па су дошли и у Лесковац да преузму обавезу обезбеђења појединих објеката. Влада Милана Недића, са своје стране посебним уредбама пооштрила је казне за различите врсте угрожавања јавних и других објеката или ширење комунистичке пропаганде. По налогу Немаца, почело је да се примењује и упутство о хапшењу талаца и њиховој стрељање због рањавања или убиства немачких војника. Да би се смањила могућност веће подршке партизанима, становништво је одвођено у концентрационе логоре и на принудни рад, како у Немачку тако и у руднике. Да би се спровела што боља контрола, у Лесковцу и селима је организован обавештајни рад. Вођена је прецизна евиденција лица и њиховог кретања, смањивани непоузданчионици и председници општина, спровођена је контрола путника, издаване легитимације и службене објаве и организоване рације, поготову у градовима.

Да би се елиминисао сваки непожељан утицај, пре свега на ученике, спаљивање су и све књиге бољшевичке садржине. Посебна пажња је била посвећена обезбеђивању железничког и другог саобраћаја, мостова, тунела и телеграфско-телефонских линија. Ангажовањем српског становништва за ове сврхе, Немци су желели да отклоне сваку опасност од напада партизана, рачунајући да управо због тога неће дејствовати. Веће објекте је чувала жандармерија, а у селима су постојале и сеоске страже. Почекло се и са кажњавањем становништва ако је знало за партизане, а није их пријављивало.

Почетком децембра 1941. у Лесковцу је стрељан велики број грађана, највише Цигана, затим Јевреја и комуниста. У таквој ситуацији Немци су, и поред великог нездовољства српских власти, сдлучили да у део лесковачког краја који није био анектиран од Бугара доведу бугарску војску. Требало је, да се и она активно укључи у борбу против партизана, а била је потчињена немачкој команди. Поред тога, са истим за-

датком доведени су и добровољачки одреди.

Не упуштајући се у навођење свих акција које су предузимане против партизана до краја 1941, можемо закључити да су Немци настојали да од почетка окупације што пре нормализују стање и обезбеде стабилност окупационог система, надајући се да ће у томе брзо успети. Међутим, очигледно је да су се преварили, па су зато уследиле енергичније мере, али ни оне нису дале очекиване резултате.

Извори и литература:

Архивска грађа Народног музеја у Лесковцу, инвентар бр. 1204, 1219, 1221, 1239 и 1247; Архив Војноисторијског института, Недељева грађа, кутије 1, 1A, 19 и 28; Историјски архив Ниша, документа из 1941, нерегистрована грађа; Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, том I, књига 1, стр. 505—506, 619—620 и 651—652 и књ. 2, стр. 315—316; Владимир Терзић, „Југославија у априлском рату 1941”, Титоград, 1963, стр. 347.

Dr Živan Stojković

LA SITUATION DANS LE DEPARTEMENT DE MORAVA APRES LA DEBACLE D'AVRIL

Après la débâcle d'avril les Allemands avaient établi en Serbie leur pouvoir d'occupant, s'efforçant de persuader la population de son avantage. Ils avaient l'appui chez ceux qui étaient prêts à la collaboration et ils avaient

renouvelé les institutions du pouvoir serbe. Ils avaient pris aussi des mesures pour maintenir l'ordre et la paix ainsi que les actions pour faire périr les communistes et les partisans.

Никола П. Илић

Неки видови експлоатације сељака Газдара (1941 — 1944)

Немци су после окупације, априла 1941. године, основали Генерално пуномоћство за привреду Србије ради економске експлоатације.¹ Оно је развило експлоатацију привредних и природних богатства за потребе немачке војске и становништва.² На овом задатку радио је читав окупациони систем. Сељаштво је било нарочито оптерећено безобзирним експлоатационим мерама. Од мештана Газдара окупатор је, уз велику помоћ српских власти, одузимао шпенишу, кукуруз, јечам, овас, раж, пасуљ, кромпир, стоку (говеда, овце, козе, свиње, коње), живину, јаја, маст, сир, вуну, дрво, конопљу, сламу, сено, детелину, ко же и друго. Често пута им нису остављане ни најнеопходније количине потребне за прехрану домаћинства и наредну сетьу. Разним репресалијама вршен је велики притисак на сељаке. Поред одузимања свих количина залиха, хапшени су, спаљиване су им куће, одвођени су на присилни рад у Немачку и Борски рудник, па чак и убијани. Све то тешко је погађало већ осиромашено сељаштво.

Генерално пуномоћство је одређивало квоту за Србију, а она је разбијана на округе, срезове, општине и села. За сваку реквизицију одређиван је рок и место предаје. Реквизиције су спроводиле немачке окружне команде (крајскомандантуре), команде места (ортскомандантуре), царинске заштите, полиција, фелдјандармерија и други војни органи, као и српски органи управе: окружна и среска начелства, општине и старешине села. На овом задатку често су биле ангажоване и српске оружане формације, саме или заједно с Немцима.

Село Газдаре, око 140 домаћинстава средњег имућног стања, налази се југоzapадно од Лебана, у медвеђској општини. Било је у рату (1941—1944) веома оптерећено давањем хране партизанима, четницима Косте Пећаница и Драго-

љуба Драже Михаиловића, затим војним формацијама Владе Милана Недића (оружани и добровољачки одреди, жандармерија, Српска државна стража, Српска државна пољска стража), повремено бугарској и немачкој војсци. За предају хране не постоји документација, јер је мало било писаних наредби, већ се више усмено наређивало. У хроници „Партизанска општина Бучумет“ записан је пример да су 16. марта 1942. године у Газдаре дошли Реткоцерски и Брвенички четнички одред. Њихови команданти — војводе Саво Миловановић и Милисав Булатовић — наредили су да се за њихове одреде испече по сто гибаница, кокошака и погача, спреми по лitar rakiјe, и све то донесе у зграду Основне школе. Осим тога, дванаест домаћинстава (најситакнутије породице партизана) задужена су да по десет комада гибаница, печене живине, погаче и десет литара rakiјe.³ Под претњом смртне казне све је извршено.

Документата о реквизицији налазила су се код старешина села Газдара,⁴ али је мали број сачувао само Иван Матејић.⁵ Из ове скромне документације изнећемо неке карактеристичне примере:

¹ На чело Генералног пуномоћства за привреду био је Франц Нојхаузен, предратни немачки генерални конзул у Београду.

² Систем експлоатације називан је реквизицијом и откупом, јер је за предато даван новац, без неке вредности. У послератној литератури из идеолошко-политичких разлога често је употребљаван термин — економска пљачка.

³ Драгољуб Ж. Мирчетић, Партизанска општина Бучумет, Медвеђа, 1981, стр. 127—128.

⁴ У Другом светском рату старешине села били су Величко Ковинић, Иван Матејић, Голуб Миловановић, Радисав Ковинић и опет Иван Матејић. Миловановић и Матејић су по два пута партизани упозорили да не раде за рачун окупатора, а Радисава Ковинића убили су новембра 1943.

⁵ Оригинална документа налазе се код аутора Николе Илића.

Командир Треће чете Јабланичког добровољачког одреда, поручник Владимир Перовић је 29. децембра 1941. године писмено наредио старешини села Газдара да „најхитније прикупи 5—6 литара петролеума (гаса)“ за потребе Команде места у Медвеђи. „Неизвршавање ове наредбе биће најстрожије кажњено“, следило је упозорење. Да би избегли репресалије, јер је претња била озбиљна, Газдарци су прикупили и предали петролеум.⁶

Владимир Перовић је, затим, тражио од Газдара да му преда 1.000 килограма шпенице за исхрану добровољача и њихових породица. Сељаци нису прихватили разрез, пружили су отпор, а штитила их је Газдарска партизанска чета. Уследиле су писмене и усмене претње да би се жито добило. Ни то Газдарце није заплашило. А онда, 2. јануара 1942. Трећа чета Јабланичког добровољачког одреда,⁷ са већом групом четника из горње Јабланице, пошла је из Медвеђе и преко Пустог Шилова упала у Газдаре, где је, после краће борбе, принудила Газдарску партизанску чету да се повуче у Бучумет. Том приликом одузели су три пушке и тражено жито од неколико домаћинстава.⁸

Председник општине Медвеђа Ђура Банковић је истог дана упутио наредбу старешини села Газдара да одреди сељаке који ће из својих забрана дотерати пет кола огревног дрвета за грејање људства Јабланичког добровољачког одреда у Медвеђи.⁹ Задужење је реализовано.

Октобра 1942. Газдарци су присиљени да предају 12 и по литара петролеума за осветљење Српске државне пољске страже у Медвеђи.¹⁰

Било је и сталних задужења. На пример, општина Медвеђа је 3. јула 1943. године упутила наредбу старешини села Газдара да од тада сваког петка на име реквизиције село испоручује по десет килограма живине и 38 комада јаја за потребе Немаца. У истом документу указано је на упозорење Начелства среза јабланичког бр. 9579 од 28. јуна 1943. да ће немачке власти ако се испоруке не спроводе на време, применити казне „много веће него за реквизицију стоке“.¹¹ Крајем јула исте године, Крајскомандантута је преко Начелства среза јабланичког интервенисала да се и ова реквизиција мора извршавати.

За потребе немачке Царинске заштите у Медвеђи, 7. августа 1943. од медвеђске општине стигла је наредба да

Газдаре мора да преда 1.000 килограма сена, као и по десет килограма кромпира и масти.¹² Реквизиција није извршена због тога што су се Немци из Медвеђе повукли у Лебане, јер су очекивали напад партизана.

Конопља је, такође, присилно одузимана, а задужења су често пута била нереална. Немци су били заинтересовани за кудељу коју су користили у индустрији. Тако је Начелство среза јабланичког актом бр. 9723, од 3. августа 1943, одредило квоту медвеђској општини да преда 41.400 килограма конопље у стабилькама, просушеним на ваздуху из рода претходне године. Пошто су друга села планинска па не сеју конопљу, општинска управа је овом количином задужила Газдаре. Ни овде није изостала претња произвођачима. Ако на време не изврше предају, биће им одузета сва количина бесплатно и свако ће посебно бити и строжије кажњен. У истој наредби се преко старешине села саопштава произвођачима да Немци траже и „целокупни принос конопље из ове године која се мора предати“. У том циљу постављен је задатак старешини села да одмах попише све произвођаче који су сејали конопљу и да им пренесе наређење Крајскомандантуте и Начелства среза. Уместо новца, за сваких 50 килограма осушене и предате конопље производњач ће добити „најмање по 1 килограм кудеље“.¹³ Недељу дана касније, Начелство среза је сторнирало своје наређење о предаји конопља у стабљикама, тражећи да се иста потопи, осуши, затим преради у повесма и балира, па онда преда надлежној откупној фирмама у Лебану.¹⁴ То је у многоме повећало рад

⁶ Наредба од 29. децембра 1941. код аутора.

⁷ У то време Јабланички добровољачки одред преименован је у Једанаести добровољачки одред, од тад су у употреби оба назива.

⁸ Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије (убудуће: Зборник), том I, књига 3, док. 108, стр. 318—319. Сутрадан је борба била у Бучумету.

⁹ Наредба општине Медвеђа од 2. јануара 1942. старешини села Газдара.

¹⁰ Петролеум је примио Ђушан Зарић 15. октобра 1942. и старешини села Газдара издао потврду.

¹¹ Наредба општине Медвеђа од 3. јула 1943. старешини села Газдара.

¹² Наредба општине Медвеђа од 7. августа 1943. старешини села Газдара.

¹³ Наредба општине Медвеђа од 3. августа 1943. старешини села Газдара.

¹⁴ Наредба општине Медвеђа од 9. августа 1943. старешини села Газдара.

произвођача. Настала је трка по рекама и вировима да се сва конопља потопи и на време испоручи. Према изјави бившег старешине села Газдара Ивана Матејића, реквизиција је делимично извршена. Док се конопља топила, партизани Првог јужноморавског одреда су угрозили пут Медвеђа — Лебане, и поново сељацима најстражије забранили да не предају реквизиције Немцима.

Упркос томе што су се Немци из Медвеђе повукли у Лебане, Крајскомандант Лесковац и Начелство среза и даље су настојали да од сељака присилно узимају реквизиције. Такође, и општина Медвеђа тражила је од Газдаре „10 кгр жита, ражи или јечма”, упозоривши старешину села да жито буде чисто, „јер ће се дати служитељу ове општине уз плату”.¹⁵ По овом питању је, затим, општина ургирала два пута, без успеха. А 13. августа 1943. упућена је нова наредба да Газдаре преда Немцима у Лебану 300 килограма сламе, 10 килограма живине и 38 комада јаја. Претње нису изостале ни у овој наредби.¹⁶ После пет дана старешина села Газдара примио је наредбу општине Медвеђе да одмах сапишти Газдарцима према „накнадном наређењу немачких власти и начелника среза јабланичког”, да „отпочну са предајом жита откупном магацину у Лебану“. Ако се наредба не спроведе на време, доћиће немачка полиција да примени строге казне. Општина Медвеђа је од рода из 1943. имала задужење да преда окупатору девет вагона пшенице, од тога Газдаре један вагон. Укорен је старешина села што још није доставио општини списак разреза жита по домаћинствима. Претње су биле реалне, и село је предало тражену реквизицију, каже Иван Матејић.

Крајем августа 1943. Крајскомандантура и Начелство среза јабланичког наредили су општини Медвеђа да испоручи 27.000 кг сламе и 16.000 сена. Од тога, село Газдаре је задужено са 3.000 кг сламе и 1.500 кг сена. Услед претњи партизана да се не испоруче реквизиције окупатору, Газдарци су одувлачили, па је председник општине два пута ургирао по овом питању.¹⁸ Сва количина није предата.

Nikola P. Ilić

QUELQUES ASPECTS DE L'EXPLOITATION DES PAYSANS A GAZDARE

Le système de l'occupation germanique, à l'aide du pouvoir Serbe, avait fait tout le temps de la guerre l'exploitation des paysans. On avait pris, par force, du blé, du bétail, de la volaille, du fourrage, de la laine, de la gra-

Због неиспоруке кукуруза из рода 1942, почетком наредне године, Немци су ухапсили Павла Илића и Славимира Милошевића из Газдаре и три дана их задржали у затвору Џаринске заштите у Медвеђи, присиљавајући их да предају кукуруз. Пошто су партизани запретили старешини села Ивану Матејићу да ће одговарати за пријављивање сељака због неизвршавање реквизиције, он је отишао и молио Немце да ослободе ухапшене, јер је проверио и установио да су обојица нереално задужени. Интервенција је успела.¹⁹

Две бугарске чете („ловне роте“) Првог краљевског корпуса у потери против партизана Првог јужноморавског одреда, кад су дошли у Газдаре мобилисали су 16 коња да им носе оруђа, муницију и друго. Тринаестог марта 1943. на Јововића ливада на Радан планини, партизани су прихватили борбу и нанели тежак пораз Бугарима, о чему постоји документација и позната литература.²⁰ Том приликом Газдарци су остали без својих коња који су били убијени или заплењени.

Јула 1943. четници Драже Михаиловића су у Газдару Вучку Миловановићу, Никодији Николићу, Павлу Илићу, Милутину Милојковићу, Милошу Милошевићу и Илији Илићу конфисковали целокупну покретну имовину: говеда, овце, козе, кола, жито, пасуљ, инвентар, покућанство, одећу, обућу и друго, и све то отерали.²¹

На бази оскудне документације, наведени су неки примери економске експлоатације села Газдаре, а тога је било много више и драстичније.

¹⁵ Наредба општине Медвеђа од 11. августа 1943. старешини села Газдаре.

¹⁶ Наредба општине Медвеђа од 13. августа 1943.

¹⁷ Наредба општине Медвеђа од 18. августа 1943. старешини села Газдаре.

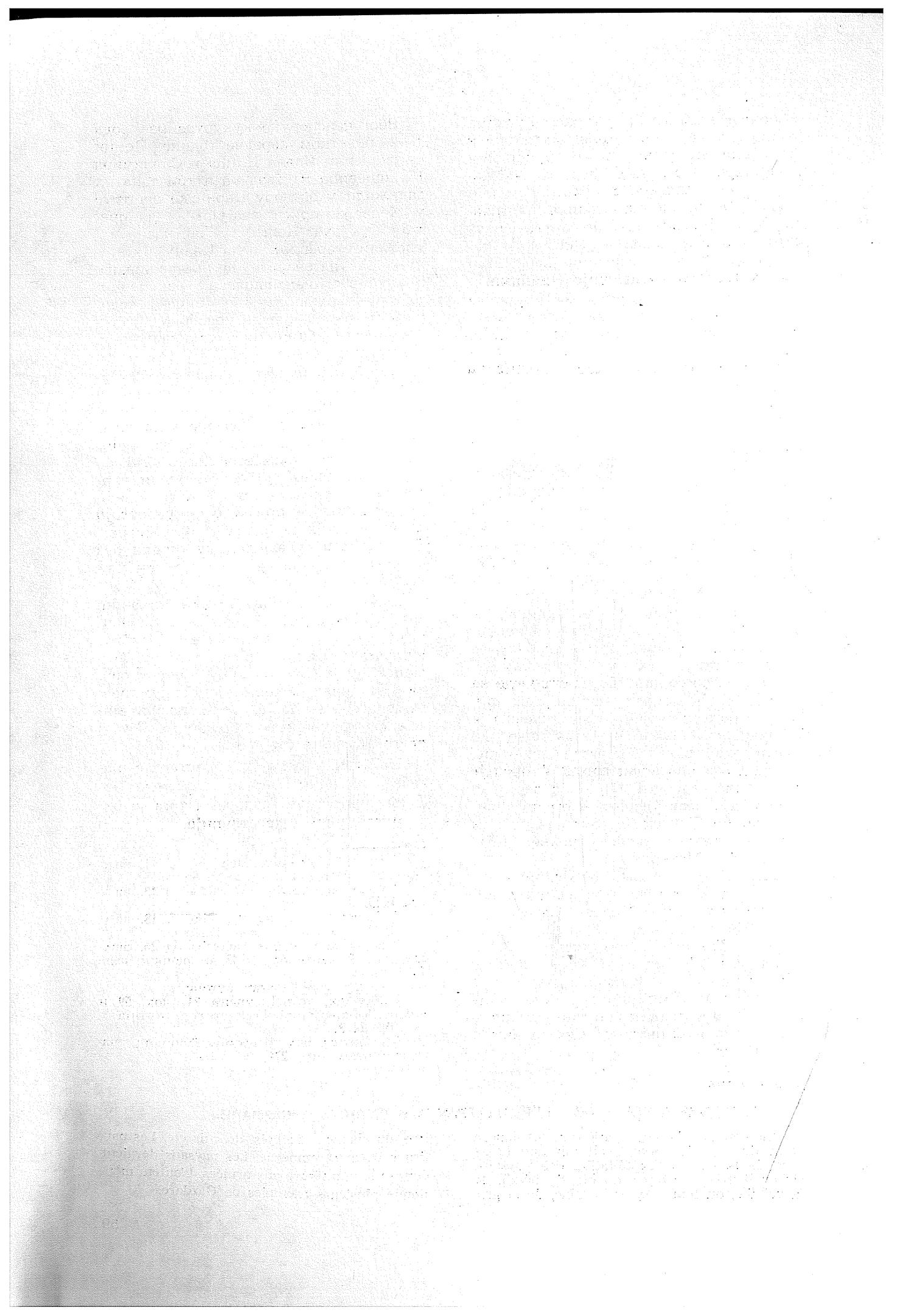
¹⁸ Наредба општине Медвеђа од 26. августа, 7. и 9. септембра 1943. старешини села Газдаре.

¹⁹ Цео случај познат аутору.

²⁰ Зборник, том I, књига 21, док. 59 и Архив Војноисторијског института, кутија 3, рег. бр. 24/3.

²¹ „Партизанска општина Бучумет“, најведено дело, стр. 278.

isse, du chanvre, du bois, du cuir etc. Les partisans l'avaient empêché. Les paysans devaient donner la nourriture aux armées. L'auteur mentionne plusieurs exemples de Gazdare.

др Милица Бодржић

Прилог о социјалним групама Лесковца и околине у ослободилачком рату и револуцији 1944. године

Ослободилачки рат који су водили народи Југославије од 1941—1945. је у суштини био и социјалистичка револуција. Зато је учешће у рату разних социјалних група као радништва — основне револуционарне класе и најбројнијег слоја становништва — сељаштва кључно питање за изучавање њихове конкретне сарадње и међусобних односа у борби која се водила против окупатора и њихових домаћих сарадника. Ништа мање није важно ни држање интелигенције која је у највећој мери потицала из редова сељака или радника и била знатним делом револуционарно расположена још у средњошколским данима, па и студентским, да би знатну револуционарност задржала и после запослења. Од значаја би било изучити и држање разних других слојева, као занатлија, трговаца и др. у 1944. години када се јасно видио исход рата у светским размерама, а југ Србије, крајем те године, био ослобођен. Међутим, о томе има врло мало писаних докумената па ће се највећа пажња посветити улози и држању радништва, сељаштва и интелигенције у 1944. Пошто је КПЈ са Скојем била руководилац и организатор ослободилачке борбе, неопходно је установити стање партијских и скојевских организација на овом терену у завршној години рата.

СОЦИЈАЛНИ САСТАВ КПЈ И СКОЈА У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ 1944. ГОДИНЕ

Има података да је фебруара 1944. ОК КПЈ за Лесковац и Окружно поверилиште за Топлицу имало око 350 чланова КПЈ и више од 50 кандидата. Почетком априла на терену ОК КПЈ

Крушевац било је 57 чланова и 10 кандидата. Значајно је да је средином марта 1944. на терену врањског округа дошло до стварања два ОК КПЈ: врањског и пиротског. Поред тога, крајем марта 1944. на терену ОК КПЈ Лесковац формирана су два окружна комитета: лесковачки и топлички (Прокупље).¹ У ово време велики број чланова КПЈ, Скоја и симпатизера НОП-а изгубио је живот, не само у оружаној борби против окупатора и њихових сарадника већ и у разним провалама и хапшењима. Врло су оскудни подаци о социјалном саставу. На основу мало-бројних докумената може се установити да је напр. у јуну 1943. у чланству КПЈ било просечно 30% радника, 50% интелектуалаца и 20% сељака. Међутим, првих месеци 1944. стање се знатно променило. Највише је било чланова КПЈ сељака (око 60%), интелектуалаца (око 25%), а радника свега 15%. Али када се гледа социјални састав руководећег кадра може се установити да су понекде радници били у далеко већем броју. Тако је ОК КПЈ за Ниш у јануару 1944. имао 5 чланова (4 радника и 1 интелектуалац), у априлу 1944. ОК Топлице — 7 чланова (1 радник, 3 сељака и 3 интелектуалаца).²

Марта 1944. по одлуци ПК КПЈ за Србију на територији Црне Траве формирана су два окружна комитета: пиротски и врањски. И већ у јуну 1944. на терену округа су деловале 4 срезска комитета, 8 општинских руководстава, 45 актива и око 298 скојеваца. Августа 1944. скојевска организација овог округа се осетно повећала. Имала је 75 актива са око 540 скојеваца. Марта 1944. формиран је ОК Скоја за Врање. И док је августа 1944. у њему било 185 чланова, децембра 1944. већ

их је било 700,³ из чега се може закључити да је скојевска организација јачала упоредо са НОП-ом југа Србије.

До септембра на лесковачком подручју формирano је 9 општинских комитета са укупно 51 чланом и 9 кандидата. У самом Лесковцу је било 12 чланова КПЈ. И на терену јабланичког среског комитета повећao се број партијских ћелија. На том подручју је формирano 14 партијских јединица у низу села. Било је укупно 23 партијске јединице са преко 100 чланова и 35 кандидата. Ове јединице су током 1944. јачале и организационо се учвршћивале, а формирane су и нове.⁴ Октобра 1944. на терену јабланичког среза 163 члана КПЈ била су распоређена у 36 партијских јединица и 5 општинских комитета. у тај број нису урачунати чланови КПЈ који су били на теренском раду. До краја 1944. број чланова КПЈ се нагло повећao па их је тада било 246 у 49 партијских јединица и 32 кандидата.⁵

И на територији власотиначког среза партијско чланство се омасовљавало. У пролеће 1944. на том терену је било 80 чланова КПЈ. На подручју СК КПЈ Власотинце било је 99 чланова КПЈ и 43 кандидата. Захваљујући залагању КПЈ, број чланова Партије је непрестано растао, нарочито после ослобођења Власотинца (10. X 1944), тако да је децембра исте године на том подручју било 130 чланова КПЈ и 40 кандидата у 26 партијских јединица. Било је такође 752 члана Скоја у 72 сеоска актива.⁶

„О социјалном саставу партијских организација, упоришта, као и скојевских актива немамо поузданних података. На основу неких показатеља већину њиховог чланства чинило је сељаштво, и то у неким крајевима у веома великим проценту. Али било је доста и радника, студената, учитеља, ћака и других професија. (...) Када је реч о социјалном саставу чланства мора се истаћи чињеница да је у редовима Партије и Скоја било земљорадника свих категорија од најсиромашнијих, па до богатих. У неким срединама преовладавало је средње и сиромашно сељаштво. Доста чланова Партије и Скоја из редова земљорадника било је и у јединицама НОВЈ. На то указује и податак да су се на терену Јабланице и Пусте Реке морали изнова стварати партијски и скојевски активи због ма-

совног одласка скојеваца у партизанске јединице⁷.

Интересантно је да је Окружно поверенство за Топлицу било састављено од делова нишког и лесковачког округа али су крајем 1943. били формирани ОК КПЈ и ОК Скоја. Број чланова Скоја се свакодневно увећавао тако да је крајем 1944. износио 837 чланова.⁸

УЧЕШЋЕ РАЗНИХ СОЦИЈАЛНИХ ГРУПА У ЈЕДИНИЦАМА НОВЈ 1944. ГОДИНЕ

Није нам намера да износимо војне акције јединица НОВЈ на овом терену, али је неопходно истаћи да је од јесени 1943. до средине 1944. у овом делу Србије формирano 17 бригада, да би у јесен 1944. створене још 8 НО бригада, укупно 25 српских НО бригада сврстаних у 8 дивизија (21, 22, 23, 24, 25, 45, 46. и 47. дивизија).

У наведеним бригадама и дивизијама нарочита пажња је посвећивана раду партијских организација. Настајало се да оне организују политички рад са задатком да се нови борци упознају са циљевима НОБ-а и у сваком погледу припреме за предстојеће одлучујуће борбе. Располажемо подацима да је 25. дивизија на свом четвроромесечном борбеном путу (од Јабланице до Пожаревца) нарасла на 2.782 бораца и битније повећала своју ватрену моћ. Дивизија је приликом формирања (23. VI 1944) имала око 150 чланова КПЈ, а 15. октобра исте године организационо стање партијске и скојевске организације било је следеће: 16. српска бригада је имала 22 ћелије, 131 члана Скоја и 199 бораца, 18. српска бригада је имала 2 ћелије, 95 чланова Скоја и 685 бораца, 19. српска бригада — 20 ћелија, 138 чланова КПЈ, 24 кандидата за члана КПЈ, 182 члана Скоја и 860 бораца, штаб дивизије и приштапске јединице — 4 ћелије, 24 члана КПЈ, 2 кандидата за члана КПЈ, 13 чланова Скоја и 172 бораца. У дивизији је укупно било 66 партијских ћелија, 388 чланова КПЈ, 51 кандидат за члана КПЈ, 426 чланова Скоја и 1916 обичних бораца. Социјални састав партијске организације био је овакав: 60% сељака, око 35% радника и 5% интелектуалаца. Борачки састав дивизије чинило је 80% сељака.⁹

Јула и августа 1944. год. 8. српска бригада имала је 59 чланова КПЈ и 19 кандидата. У септембру 1944. она има

готово двадесет више чланова Партије, 117, 42 кандидата и 140 чланова Скоја. Интензивнији рад партијске организације почиње нарочито после укључивања бригаде у 22. дивизију. Партијска организација 10. бригаде била је под непосредним утицајем делегата ПК КПЈ за Србију па је још у јуну у њој формиран бригадни комитет. Он је интензивно радио па је 10. бригада, иако најмлађа у дивизији, крајем јула 1944. год. имала 76 чланова КПЈ и 24 кандидата који су повезани у 4 штабне ћелије са 9 четничких и 3 баталјонска бироа. Због одласка неких чланова у Прешевску бригаду која је била под командом ГШ Македоније, број чланова Партије се смањује, па је 28. августа био следећи: 63 члана КПЈ и 19 кандидата. После формирања дивизијског комитета и у овој бригади расте број чланова КПЈ, а скојеваца је било 210. У јулу и августу 12. бригада је имала 69 чланова КПЈ и 10 кандидата и 65 скојеваца. Крајем августа и почетком септембра она је имала 188 чланова КПЈ, 35 кандидата и 80 скојеваца. После формирања бригадног и дивизијског комитета, дошло је до наглог пораста броја чланова.¹⁰

Према месечном извештају помоћника политичког комесара 8. српске бригаде 22. НОУ дивизије од 4. XI 1944. ПК КПЈ за Србију укупан број чланова Партије тада је износио 117, а кандидата у бригади било је 42. Социјални састав чланова КПЈ је био: 24 радника, 61 земљорадник, 6 интелектуалца, 15 ћака и 4 подофицира бивше југословенске војске.¹¹ Новембра 1944. 8. бригада имала 147 чланова Партије, од којих су 81 сељак, 35 радника, 27 ћака и интелектуалаца и 4 подофицира б. југ. војске.

Из извештаја секретара бригадног комитета 1. Јужноморавске НО бригаде од 14. II 1944. види се да је у 1. баталјону те бригаде било 19 партијаца и 10 кандидата, у Другом 17 чланова КПЈ и 6 кандидата, а у 3. баталјону 16 чланова КПЈ и 9 кандидата. У исто време укупан број скојеваца је износио 146 лица.¹²

Почетком марта 1944. у 2. и 3. баталјон 1. Јужноморавског НОПО било је 37 чланова КПЈ и 9 кандидата.¹³ Четврта Јужноморавска бригада је фебруара 1944. имала 46 чланова КПЈ и 27 кандидата.¹⁴ И поред настојања, нисмо успели да реконструишимо социјални састав КПЈ и Скоја у војсци, као ни

социјални састав читавих јединица. Милан Борковић је дошао до закључка да је током лета и јесени 1944. у војним јединицама било око 70% чланова КПЈ сељачког порекла „приближно исти проценат руководећих кадрова били су радници и интелектуалци“.¹⁵

Створени су многи активи и групе по предузећима, установама и школама, вршene су припреме за масовно одлажење у одреде. Рад омладине и одраслих је у заједничким активима. Тако су постојали масовни активи омладине и одраслих у Железничкој радионици, Мостовској радионици и другим предузећима у граду. За групом из фабрике дувана кренуле су у Одред касније и друге групе радника и омладинаца.¹⁶

Од посебног је значаја велика улога радника у партизанским радионицима. У заједници са Окружним одбором Команда подручја приступта 1944. проширењу и јачању низа радионица, као и формирању нових — пушкарске, за опрему и преправку оружја, столарске за израду кола, самара и др. обућарске, кројачке, пекарске радионице, сушioniце за сушење меса и припремање дрвопека итд. У свим селима око Радана: Добра Вода, Ивање, Магаш, Оране, Ображде, Гајтан биле су по једна или више радионица са по 10 до 30 радника.¹⁷

Од значаја је истаји да је политички комесар 14. корпуса НОВЈ у свом извештају од 30. IX 1944. упућеног ГШ НОВ и ПО Србије, истакао следеће: „Наша 23. дивизија као што сам прошли пут писао, добро напредује. Она је једна од наших најбољих дивизија у корпусу. Политички и војнички рад развија се добро. Партија је још увек млада и малобројна према броју људства које је за последњих месец ћана дошло у јединице 23. дивизије. Више од 50% у овој дивизији су радници и интелектуалци што ће омогућити бољи плански рад и војнички и политички. А уз то, појачаним темпотом рада наша Партија моћи ће да се омасови“.¹⁸

Борачки састав претежно су чинили људи са села, већином омладинци. Они су, према процени савременика, чинили око 75—80% бораца. Тако је маја 1944. у време одржавања II конгреса УСАОЈ-а са подручја југа Србије око 90% скојевског чланства ступило у борачке јединице тако да су поједина села остала без скојеваца. У писму ЦК

Скоја од 1. VII 1944. је писало: „У наше бригаде и дивизије дошло је и свакодневно долази велики број омладинаца из села и градова“.¹⁹ Већина омладинаца сељачког порекла била је углавном из породица сиромашних и средњих сељака, а било их је и из богатих породица. Због великог прилива бораца, само у јуну 1944. дошло их је око 5.000 бораца, осећала се оскудица у наоружању. Тако је само на планини Јастребцу било око 2.000 људи без оружја. Највећи број придошлих бораца у јединице југа Србије био је са села. Маја 1944. при добровољној мобилизацији из села Топлице одавало се око 2.000 људи. Међу њима је било 1944. омладинца, претежно са села, иако су Бугари и љотићевци упадали у поједина села, убијали, пљачкали и на друге начине терорисали људе. Капитулација Бугарске се веома позитивно одразила на свакодневни прилив нових бораца, посебно са села. Сељаци су показивали одушевљење за борбу. Јовановић је дошао до података да је са територије јастребачког среза добровољно у партизанске јединице ступило 864 омладинца а са терена добричког среза 727 омладинаца, претежно са села. Крајем августа из села Јабланице и Пусте Реке при мобилизацији се пријавио велики број бораца тако да су формирани Пусторечки и Јабланички партизански одред, а знатан део људства је распоређен у друге јединице југа Србије.²⁰

Поред радника и сељака, у јединицама НОВЈ су током 1944. наставили да се боре и интелектуалци са терена југа Србије и да у њих масовно ступају. Нажалост, о томе немамо бројчаних података. О суделовању интелектуалаца у ослободилачкој борби и револуцији на овом терену се већ писало.²¹

И свештенство јужне Србије учествовало је у НОР-у. Због њиховог снажног утицаја на заостале масе југа Србије од велике важности било је њихово учешће. Због тога је Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију Владимира Букилића (поп Мића) поставио за команданта Друге јужноморавске бригаде. Тако је он од политичког комесара поново постао војни руководилац. Букилић је био предавач на партијском курсу у Славнику. Погинуо на Белом Камену од Немаца и белогардејца 28. III 1944. год.²² Предлог члана ГШ НОВ и ПОЈ и секретара ГНОО за Србију Петра Стамболића средином

маја 1944. да буде свештеник у Народноослободилачкој војсци Мирко Михајловић, свештеник, је прихватио. После формирања Прве јужноморавске дивизије, касније преименоване у 21. ударну дивизију НОВЈ, за референта за верска питања постављен је свештеник М. Михајловић. Од тада се Михајловић, непрекидно до ослобођења земље, борио против окупатора и домаћих издајника са пушком, Јеванђељем, крстом, петокраком и мантијом. ГШ НОВ и ПОЈ за Србију га је октобра 1944. преместио најпре у 22. дивизију, а убрзо за референта за верска питања 13. корпуса НОВЈ. Месец дана касније, децембра 1944, Михајловић је постављен за референта за верска питања при ГШ НОВ и ПОЈ за Србију.²³

Свештеник Душан Јовановић, после ослобођења Горње Јалбанице маја 1944, једно време је задржан при Команди места у Медвеђи. Био је и члан Среског НОО-а. Ускоро је постао борац, најпре 6. а затим 13. српској бригади НОВЈ. Присуствовао је првој скupštini свештеника у ослобођеном Прокупљу, 16. IX 1944, и био потписник свештеничког партизанског прогласа. Јовановић је до краја рата радио у Среском НОО-у среза јабланичког и био председник среског одбора Народноослободилачког фронта (НОФ).²⁴ Свештеник Димитрије Божовић је јула 1944. ступио у НОВЈ и у њој остао до краја рата. Божовић је извесно време радио при Команди подручја Топлице, затим у команди места и на крају у Општинском НОО-у.²⁵

Несумњиво би од великог значаја било изучити рад лекара, медицинских сестара и другог санитетског особља у јединицама НОВЈ југа Србије.

И на основу скромних података може се закључити да су у јединицама НОВЈ југа Србије били бројни радници, а нарочито сељаци као најмного-бројнији део становништва. Међутим, знатно је било учешће и интелектуалаца, и то како свршених средњошколаца, тако и дипломираних студената различних факултета, а посебно ћака средњошколаца, студената, затим различних врста чиновника и др. Опредељивање просветних радника, свештеника, лекара, правника и других интелектуалаца било је од значаја за широке народне масе, јер су они имали великог утицаја на њих.

УЧЕШЋЕ РАЗНИХ СОЦИЈАЛНИХ ГРУПА НА ПОМОЋИ НОП-У И РАДНОО

Сви социјални слојеви су радили на прикупљању оружја и муниције за борце, спремали храну, прикупљали прилоге у новцу, одећи и обући и друго. Чували су илегалце и неговали рањенике. Радници су у фабрикама, предузећима и радионицама онеспособљавали машине, скривали поједине делове машине, производили шкарт у већој мери него обично пре одласка у јединице НОВЈ.²⁶ Окупатори и њихови сарадници су појачали терор да би сузбили илегалну активност присталица НОП-а. О томе сведочи и извештај Грађског бироа Партије за Лесковац ПК КПЈ за Србију од 7. II 1944. у коме се, поред осталог, каже да су формирана два фабричка партијска актива од којих је један састављен од радника, а други од интелектуалаца али да је „због реакције врло отежано састављање и остваривање партијских задатака“.²⁷

Чланови Партије у селима су се стварали о избору најбољих људи у органе власти, Народноослободилачке одбore (НОО). С тим у вези, праћена је њихова активност у раду и извршавању задатака, као и њихова омиљеност међу мештанима и могућност што већег рада у корист НОП-а. Чланови КПЈ су радили на политичкој и идејној апелацији, у објашњавању војне и политичке ситуације у земљи и свету, раскринавању лажи окупатора и њихових домаћих сарадника. Чланови Партије су позивали сељаке да се окупљају око КПЈ и организација НОП-а, да помажу борце НОВЈ и ступају у редове ослободилачке војске. У одређеним моментима саветовано је компромитованим сељацима да се склањају у случају потера. Тражено је од сељака да се по селима копају склоништа за склањање у случају потера и скривање жита из села. Такође, организовано је склањање становништва у време офанзивних акција непријатеља, тако да су по селима остајали само изнемогли и болесни. Посебна пажња је поклањана хватању шпијуна и припадника четничког покрета. Поред чланова КПЈ у организовању земљорадника на помоћи НОП-у значајну улогу су одиграли и скојевци којих је, као што је напред изнето, било крајем 1944. и почетком 1945. у сваком селу југа Србије. М. Перовић је навео да је у пе-

риоду претконгресног такмичења у лесковачком округу одржано и 180 сеоских омладинских конференција у присуству преко 5.400 омладинаца и омладинки, а око 2.580 омладинаца упознalo се са одлукама II заседања АВНОЈ-а.²⁸

На конференцији ОК Скоја Лесковац од 19. VII 1944. донета је одлука да у одбore УСАОС-а треба да уђу омладинци свих села. По једној одлуци те конференције требало је да одбори УСАОС-а решавају актуелна питања омладине на терену. Омладину је требало ангажовати на радним акцијама, кроз радне чете, омладинске домове, културно-просветне одбore, а пре свега у борби против непријатеља.²⁹ Ж. Јовановић је навео да се у низу села формирају одбори УСАОС-а. Али су непријатељи организовали пљачку и вршили злочине и хапшења по селима.³⁰ Међутим, упркос жестоком терору непријатеља, народ јужне Србије је помогао НОП. Сељаци, патриотски оријентисани, прихватили су и неговали рањенике и болеснике. Они су несебично пружали помоћ борцима НОВЈ у храни, одећи, обући, давали важне информације о јачини окупатора и њихових сарадника. Ово су чинили иако су знали да је у опасности био њихов живот, живот чланова њихових породица, као и читава њихова имовина, како покретна, тако и непокретна.

У вези са успесима НОБ интензивно се ради на стварању сеоских и општинских НОО где за то постоје погодни услови. Упоредо са нарастањем партизанских јединица и стварањем слободних територија током 1943. и 1944. створени су услови за образовање позадинских војно-територијалних органа и команди места и команди подручја. На слободној територији формирају се легални, а на неослобођеној илегални НОО-и. Тако се само на подручју Горње Пчиње, у врањском округу ствара око 30 НОО-а. Током борби за коначно ослобођење топличког округа стварају се сеоски НОО-и. Они су имали велику улогу у спровођењу мобилизације, снабдевању јединица НОВЈ и др. Током 1944. за обравожавање и изградњу народне власти у јужној Србији од велике важности је било одржавање првих слободних избора за органе народне власти у 50 села са слободне територије Јабланице, Пусте Реке и Добрине. Сељаци су НОО прихватили као своје истинске органе власти, који су радили на то-

ме да се остваре њихови захтеви. НОО-и су настојали да сељаци на време обаве орање, сетьу, жетву, вршидбу и друге радове на њиви. Они су се такође старави да се благовремено обезбеде тајни магацини за смештај жита и других сеоских производа. Бринули су да народу обезбеде довољне количине хране, шећера, соли, гаса, крече и других артикала. На томе су радили посебни сектори у оквиру НОО-а, који су такође вршили и размену вишке производа.³¹

Од друге половине 1944. на терену јужне Србије у јеку жестоких борби за коначно ослобођење Србије дошло је до формирања одбора Народноослободилачког фронта (НОФ). Сељаци су бирани у сеоске, општинске и среске одборе НОФ-а. Тако је у среском одбору НОФ за Лесковац, од 17 чланова било изабрано 7 сељака. Сеоске одборе НОФ-а претежно су чинили земљорадници који су били цењени у својој средини.

Од значаја је навести да су жене јута Србије активно учествовале у НОБ-у од 1941. Током 1944. жене су пружале несебичну помоћ НОП-у: припремале су храну за борце НОВЈ, племеће ћемпере, рукавице, шалове, чарапе и друго. Такође прикупљале су животне намирнице за партизане. Уз помоћ партијских ћелија и других органа НОП-а по селима су оснивани месни одбори Антифашистичког фронта жења (АФЖ). Априла 1944. у обављеним изборима у Пустој Реци од 15.496 бирача 7.866 биле су жење.³²

На иницијативу КПЈ, на ослобођењим теренима су одмах почеле да се формирају омладинске радне чете. Оне се у неким селима стварају још од јануара 1944. Радне чете су стајале на располагању НОО-има за извршавање најразноврснијих задатака. Тако је почетком јануара 1944. у Коњувцу формиран омладински радни батаљон од 150 сеоских младића и девојака. Радни батаљон од 150 бригадиста је формиран и у Пустој Реци. Априла 1944. је образована Лужичка омладинска радна бригада. У њу је ушао и један батаљон из власотиначког среза. Крајем маја 1944. у Гајтану је створен омладински батаљон од 180 омладинаца. Он је по читаве ноћи радио на сакупљању и превожењу оружја и материјала које су бацали савезници из авиона. Омладинци су даљу обраћивали имања бораца и неспособних мештана.³³

Формиране су и културно-уметничке групе чије су програме сељаци масовно посећивали. Приредбе су биле бесплатне, али се на њима прикупљао добровољни прилог у великом износу. На збору у Коњувцу почетком јануара 1944. је присуствовало око 10.000 људи.³⁴

Истакнуто је да су се у пружању помоћи НОП-у истакли не само радници и сељаци већ и интелектуалци разних професија. Тако су несумњиво апотекари и даље настојали да помогну јединице НОВЈ лековима и санитетским материјалом. Интелектуалци су помагали и у изналажењу илегалних станови, пружању помоћи у храни, одећи и обући и др. Располажемо подацима да је свештеник Никола Стошић био активни сарадник НОП-а иако је августа 1944. изложен страховитом мучењу од стране четника.

Прва скупштина свештеника са слободне територије Јабланице, Пусте Реке и Топлице одржана је 16. IX 1944. у привремено ослобођеном Прокупљу. Ову скупштину је организовао ГШ НОВЈ преко Окружног НОО-а за Лесковац и Топлицу. Учествовало је 22 свештеника а руководили су референти за верска питања дивизије, свештеници Мирко Михајловић и Милован Веселиновић. Циљ скупштине је био да организовано и јединствено ради на јачању НОБ-а. Учесници скупштине су признали тековине НОБ, одобрили рад нових органа народне власти НОО-а, признала НОВЈ у земљи на чelu с J. B. Титом, осудила издајнички рад четника, недићеваца, лјотићеваца, усташа и других квислинга. Скупштина је позвала народ да се приклучи НОБ и апеловала на заведена лица да се врате на прави пут. Народ је позван да се сврста у јединице НОВЈ и учествује у коначном ослобођењу Југославије. Учесници скупштине су издали „Проглас свештеника Јабланице и Топлице српском народу“. У њему се, поред осталог, каже: „... Зато, ми свештеници Јабланице и Топлице окупљени на својој скупштини 16. септембра 1944. год. у слободном граду Прокупљу изјављујемо — сви они Срби који се налазе у издајничким редовима Лјотића, Недића и Драже Михајловића јесу непријатељи и српства и православља и српски народ и његова светосавска црква немају ничег заједничког са њиховим издајничким радом. Житошући њихово служење шватским крволовцима као најпрњу националну издају,

одлучно подупирено захтев народа да сви они буду изведени пред неумољиви суд народне правде“. На крају прогласа су позвани сви поштени Срби родољуби „да се сврстају у редове Народноослободилачке војске, јер једино она води свети рат за слободу отаџбине. Сви поштени Срби у народни фронт слободе! Сви у борбу за последњи удар по фашистичким злочинцима да се светимо за проливену крв наших народа. Сви напред у сусрет братским словенским народима Совјетског Савеза за прославу победе над немачким фашизмом, те смртне море свега слободољубивог човечанства (...) Сви у фронт народне борбе да изграђујемо срећну, слободну Србију у Демократској Федеративној Југославији“. ³⁵

У вези са развојем просветног и културног рада од значаја је навести да је 10. XII 1943. у Славнику одржан први учитељски течај који је трајао 15 дана. Наставу на течају је држао Драго Мучалица. После општих теоријских излагања, он је одржао из сваке области по једно практично предавање. Течају је присуствовало 15 омладинаца и омладинки који су после његовог свршетка са пуно полета отишли да организују школски и културно-просветни рад по селима на ослобођеној територији. Због оскудице у учитељском кадру јануара 1944. одржан је други учитељски течај у Доњем Коњувцу који је трајао 18 дана. Њега је похађало 18 омладинаца и омладинки који су били одани НОБ. И овим течајем је руководио Драго Мучалица.³⁶

Окружни комитет КПЈ и УСАОЈ-а је организовање партизанских школа у Црној Трави поверио Бранку Павловићу, учитељу и члану штаба 2. јужноморавског одреда. Павловић је организовао курс за оспособљавање омладинаца за рад у школама и аналфабетским течајевима. Октобра 1943. прва таква основна школа је почела са радом у селу Јовановцу. Риста Антуновић Баја, студент, дошао је у Пусту Реку да тражи помоћ за стварање учитељског кадра. Драго Мучалица у вези с тим каже да су по договору, на територију Црне Траве послали Славку Недић, Михаила Бријанцева и Филиповића. Чим су стигли у Црну Траву, они су почели да раде на организацији школа. Обишли су све школе где је било учитеља вршећи припреме за одржавање течаја. Због наиласка велике непријатељске офанзије и на Црну Траву они су морали да

се повлаче. „Славка није издржала напоре, малаксала је и остала у једном селу на путу за нашу територију. Неко ју је потказао. Четници су је ухватили и стрељали у једном селу преко Мораве“.³⁷

Трећи учитељски течај одржан је у Броду, априла 1944. Он је трајао 15 дана, уз пријуство 15 омладинаца и омладинки, већином из Црне Траве и Брада. Течајем је руководио Михаило Бријанцев. На течају су, такође, радили: Борђе Златковић и Бура Јанковић, учитељи из Пирота, Борђе Ћирић, правник из Пирота и Фердо Вигеле, наставник из Власотинца. Прве партизанске школе су организоване средином 1943. у Пустој Реци у два села. После одржавања наведена три течаја учитеља отварају се школе у низу села. При отварању школе и увођења у дужност младог учитеља одржаван је збор житеља тога места. На збору је говорено о потреби и значају отварања школа и представљан је учитељ. Месни НОО су бринули о издржавању школе и исхрани учитеља. За време офанзије престајао је рад школе а по ослобођењу одмах се настављао са радом.³⁸

После прве скупштине учитеља — партизана у Горњем Брестовцу, одржава се неколико састанака учитеља и учитељица. Тако је у Вујанову 3. I 1944. одржан састанак учитеља. На њему је Видоје Смилевски Бата, секретар ОК КПЈ, говорио о потреби организовања културно-уметничког живота на слободној територији. Ускоро после тог састанка ствара се позоришна група са неколико уметничких секција чији су чланови обилазили села на слободној територији и давали приредбе. На састанку учитеља у Црквици 2. III 1944. образован је Окружни културно-просветни одбор. За његовог председника изабран је Драго Мучалица, члан Окружног НОО-а лесковачко-топличког округа, а за председника Среског културно-просветног одбора Драгутин Гроздановић, члан Среског НОО-а за Пусту Реку и Јабланицу. Убрзо је Драго Мучалица отишао на нову дужност, у Главни НОО Србије, а Драгутин Гроздановић је изабран за члана Извршног одбора Окружног НОО-а округа лесковачког. Истовремено, он је обављао и дужност Окружног просветног референта тог одбора. У селу Плавцу (Пуста Река) и Газдару (Јабланица) крајем септембра 1944, одржано је саветовање са учитељима на коме су упо-

знати са распоредом наставног градива. Тада је присутним наставницима речено да наставно градиво прожимају духом и материјалом из НОБ. Са те учитељске конференције у Плавцу одржане 28. IX 1944. послат је телеграм председнику Националног комитета ослобођења Југославије Ј. Б. Титу. У њему се, поред осталог, истиче да учитељи Пусте Реке, са пуно поверења, наде и љубави према свом народу и НОВЈ, после своје седнице одлазе у своја попаљена и порушена села да „истински и са љубављу приону на рад на пољу братске слоге, народне просвете и подизању борбеног духа широких народних маса против мрског окупатора и његових слугу, дајући од себе све, не штедећи ни своје животе“.³⁹

Са ширењем слободне територије отпор напредних просветних радника, ученика и ћачких родитеља против окупатора на окупираниј и полуокупираниј територији добија шире размере. Известан број просветних радника одлази у јединице НОВЈ, а други раде као илегални радници. Знатан број ученика обављају је курирску или обавештајну службу, док ћачки родитељи учествују у борби против окупатора и домаћих издајника као: одборници народне власти, чланови друштвено-политичких организација или борци јединица НОВЈ. Просветни радници због своје револуционарне делатности постају објекат прогона окупатора и њихових сарадника, а школе су претворене у концентрационе логоре или су постале ломаче. У нишком логору су стрељани учитељи Угљеша Вранеш и његова жена Даница, такође учитељица и Радомир Јеленковић. Четници су заклали учитеље: Александра Нагорског, Бранислава Костадиновића, Славку Недић, Наталију Стаменковић, а мучки је убијен Никола Ђурчић. Попину је Синиша Јањић, политички комесар Бабичког НОПО. У бомбардовању Лесковца, 6. IX 1944. погинули су: Владимир Денчић, Сава Чемерикић, Душан Крстић, Милунка Никчевић и Војислав Савић.⁴⁰

Током школске 1943/44. дошло је до масовног хапшења скојеваца и напредне омладине. Тако су затворени: Миодраг Бркић и Боса Миленковић и више ученика Гимназије и чланова Скоја који су отерани у Сmederevску Паланку; Милivoје Павловић, Јовица Милчић, Првослав Борђевић, Миодраг Поповић, Лепша Радосављевић, Станко Анђелковић и студент Спасоје Димитријевић.

Читав низ ученика и стуђената се борио против окупатора и њихових сарадника. Многи су у борби попинули или су стрељани 1944. као: Бурић Божидар, Лазаревић Јован, Борђевић Милан, Николић Благоје, Николић Стојан, Папић Алекса, Петровић Димитрије, Станковић Драгољуб, Стевановић Божидар, Цветковић Петар, а до ослобођења Лесковца и студент Момчиловић Миливоје 1944. Непријатељ је такође успео да ликвидира Душана Поповића и Блажа Секулића, професоре пимназије, 17/18. VI 1944. год.⁴¹ Одвијала се и просветно-културна делатност на ослобођеној територији, захваљујући залагању просветних радника. Током 1944. раде аналфабетски течајеви у низу места, затим, културно-уметничке групе. Развија се и партизанска техника и штампа. Раде читалачке групе, омладински домови, централна народна књижница у Магашу, течајеви за политичка и војна руководства.

И на основу овог кратког излагања се јасно види да су се сви друштвени слојеви, а нарочито радничка класа чија је КПЈ била авангарда, ангажовали и на пружању помоћи борцима НОВЈ и онима чији су хранитељи страдали у борби против непријатеља. Од посебног је значаја да су се свештеници, који су имали великог утицаја на масе, као и просветни радници, нарочито учитељи, у већини определили за НОВЈ. Руководство НОП-а, одржавајући зборове у низу села правилно је тумачило политику КПЈ и издајство љотићевача и четника ДМ, па је дошло до знатног осипања у контрапреволуционарним редовима ју-га Србије и до масовног ступања до тада неопредељених сеоских омладинаца у јединице НОВЈ. Овде нам није била намера да прикажемо суделовање разних социјалних група у контрапреволуционарном табору.

Напомене:

1. Милан Борковић, КПЈ у Србији 1941—1945, к-2, Београд, 1974, 176—180.
2. Исто, 181—182.
3. Милан Борковић, Ској и омладински покрет у Србији 1941—1945, Београд, 1970, 279—280.
4. Хранислав Ракић, КПЈ у лесковачком крају (1941—1945), Лесковац, 1982, 162—177.
5. Бошко Крстић, Јабланица и Пуста Река у НОБ, Ђојник, 1978, 377.
6. Ж. Јовановић, н. д., 141 и Х. Ракић, н. д., 186.
7. Ж. Јовановић, н. д., 143.
8. М. Борковић, Ској, 281—282.
9. Милојица Пантелић, 25. НОУ дивизија, Београд, 1977, 93.

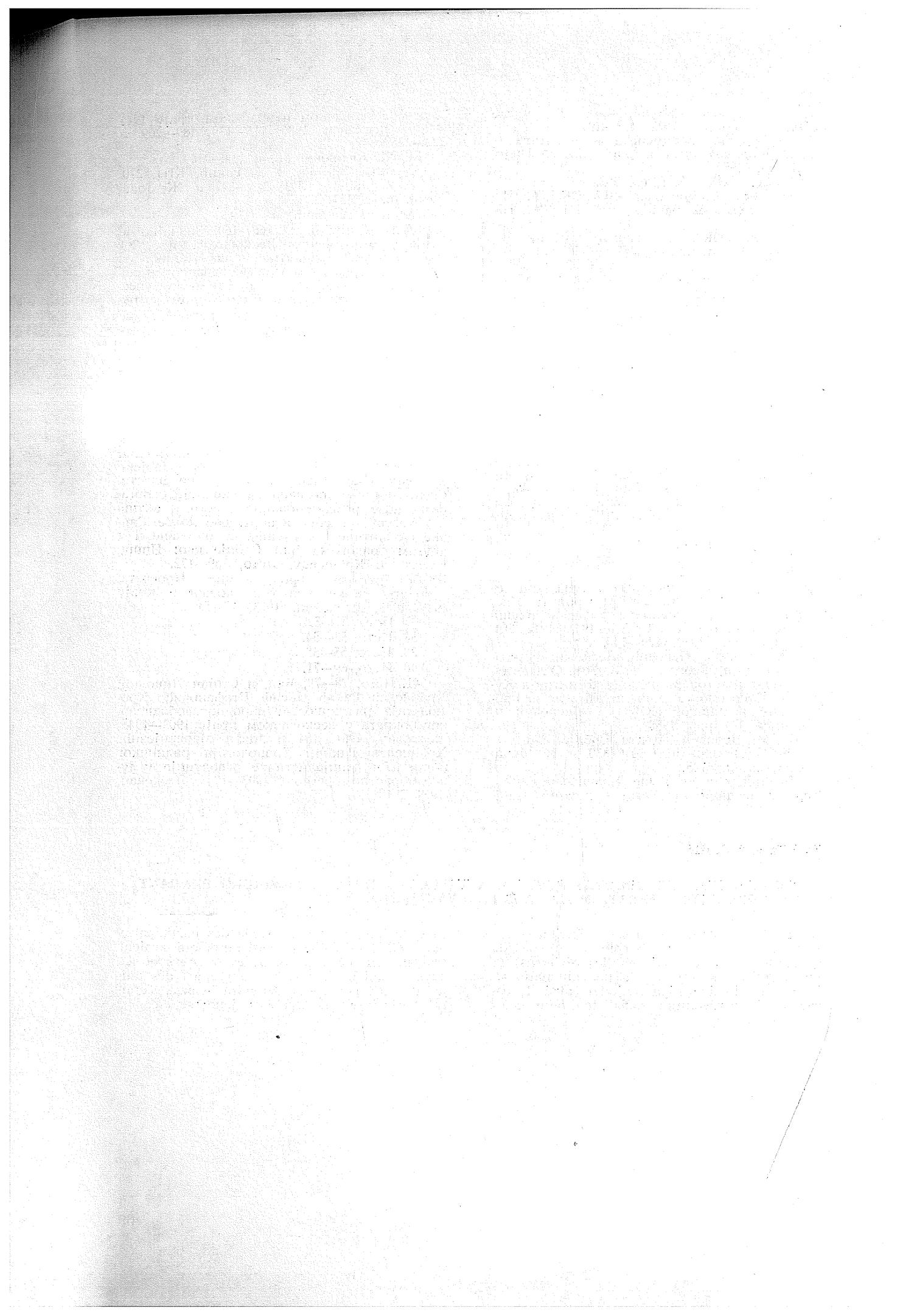
10. Живојин Николић Брка, 22. српска дивизија, Београд, 1972, 193—194.
11. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа (даље Зб. НОР), IX/7, 90, 465.
12. Зб. НОР, IX/5, 63, 382.
13. Архив Србије (даље АС), ОКЛ, 51. Извештај политкома одреда од 2. III 1944. ПК КПЈ.
14. Исто, ОКТ, 8. Извештај заменика политкома 4 бригаде ОК КПЈ за Топлицу.
15. М. Борковић, КПЈ у Србији, 200.
16. Миливоје Перовић, Јужна Србија, Београд, 1961, 380.
17. М. Геровић, н. д., 371.
18. Цитирано према Светислав Младеновић Славко, 14. српска НОУ бригада (нишка), Београд, 1982, 239.
19. Цитирано према Жарку Јовановићу, н. д., 143—144.
20. Исто, 144. Упор. М. Перовић, н. д., 376.
21. Вид. о томе више М. Бодрожић, Учешће интелигенције југа Србије у јединицама НОВЈ, ЛЗ, ХХIII, Лесковац, 1983, 151—162 и Иста, Учешће интелигенције југа Србије у илегалним акцијама (1941—1944), Нишки зборник, бр. 12, Ниш, 1983, 31—46.
22. Никола Илић, Свештенство јужне Србије у револуцији (1941—1945), Лесковац, 1972, 23—64.
23. Исто, 64—74.
24. Исто, 74—85.
25. Исто, 88—91.
26. О тим активностима у прве три године рата видети више М. Бодрожић, Илегална активност радничке класе у окупираним градовима југа Србије 1941—1944, ЛЗ, ХХ, Лесковац, 1980, 129—140.
27. Миливоје Перовић, Лесковац у рату и револуцији, Београд, 1968, 364. О илегалним акцијама говори и дело Димитрија Кулића: „Како смо то учинили, Прилог за проучавање радничког НОП-а у Лесковцу и околини“, Београд, 1958.
28. М. Перовић, Јужна Србија, 376.
29. М. Борковић, Ској, 350 и Ж. Јовановић, н. д., 145.
30. Вид. о томе више Хранислав Ракић, Терор и злочини окупатора и домаћих издајника у лесковачком и врањском крају 1941—1944, Лесковац, 1986, 115—139, 189—209 и 223—225.
31. Ж. Јовановић, н. д., 148—149.
32. Исто, 149—151 и Х. Ракић, КПЈ, 270.
33. Х. Ракић, КПЈ, 246—247 и Ж. Јовановић, н. д., 151.
34. Ж. Јовановић, н. д., 152.
35. Н. Илић, н. д., 166—169. Значајно је да је у ослобођеном Лесковцу 1. и 3. XI 1944. одржана скупштина свештеника из града Лесковца, као и власотиначког и лесковачког среза. На скупштини су учествовала 34 свештеника. Скупштином је руководио Мирко Михајловић, референт за верска питања 13. корпуса НОВЈ. Он је говорио о циљевима НОБ, о будућем уређењу наше земље, о месту и у洛зи свештеника у ослобођеној Србији и др. Скупштина је издала резолуцију и проглас. Скоре у исто време у ослобођеном Врању је одржана скупштина свештеника врањског округа. Нуј је организовао Окружни НОО. Скупштини је присуствовало мало свештеника, јер су за време окупације они прогтерани или убијени од бугарске окупационе војске и полицијске војске и полицијске власти. Свештеници су позвани да сарађују с организма нове револуционарне власти и активно учествују у обнови порушене земље. Сличне скупштине свештеника су одржане и у другим градовима југа Србије као: Нишу, Пироту и Крушевцу. Исто, 169—172.
36. Драгутин Гроzdановић, Просвета, школство и култура у лесковачком крају 1941—1945, Лесковац, 1973, 47—51.
37. Исто, 51—52.
38. Исто, 53—54.
39. Исто, 55—58.
40. Исто, 69—71.
41. Исто, 78—79. Вид. и Стојан Николић, Хранислав Ракић, Јосиф Стефановић, Хронологија радничког и народнослободилачког покрета у лесковачком крају 1903—1945, Лесковац, 1961, 184 и Јован Манасијевић, Хранислав Ракић, Хронологија радничког покрета и социјалистичке револуције у јужноморавском региону 1903—1945, Лесковац, 1979, 291.

Dr Milica Bodrožić

ANNEXE SUR LES GROUPES SOCIAUX A L'ESKOVAC ET AUX ENVIRONS PENDANT LA GUERRE DE LIBERATION ET DANS LA REVOLUTION |

En 1944 le mouvement de libération se développe en nombre en Serbie. On forme de grandes unités de partisans (les divisions) et on organise les organes du pouvoir national. La guerre de libération nationale avait le caractère de la révolution socialiste. L'auteur es-

saye de faire l'analyse sociale des participants de la GLN et de leurs assistants qui avaient travaillé en illégalité. Sauf les ouvriers et les paysans qui avaient rendu la plupart des unités de partisans, pour défendre le pays s'étaient levés intelligence, clercs, jeunesse etc.

Проф. др Милан М. Миладиновић

Недићевско-љотићевска пропаганда против антифашистичког и ослободилачког покрета на југу Србије 1941—1944. године

У току Народноослободилачког рата 1941—1945. године недићевско-љотићевска пропаганда била је добро организована, масовна, профашистички усмерена и антипатријотска. Остваривана је, свом бруталношћу, са циљем да оправда служење окупаторима (Немцима, Бугарима, Италијанима, Аустријанцима, Мађарима и другим), а Владу Милана Недића представи као заштитника српства, док је Димитрија Љотића истичала као вођу српског народа који га води у нови европски поредак. Чинила је све да докаже да су Недић и Љотић спасиоци српског народа, оптужујући истовремено патријоте, антифашисте и борце за ново друштво и слободу за злочине које су чинили окупатори над српским народом. Она је била у служби немачког окупатора и под директним утицајем на ционалсоцијалистичке пропаганде, користећи се фашистичким искуствима које је примењивала у свим доменима. Поседовала је бројна средства пропаганде: листове, часописе, књиге, радио станице, разгласне станице, као и институције специјално организоване за пропагандно деловање. Ослањала се на профашистички идејно и политички опредељене и добро плаћене кадрове. Чинила је све да квислиншки режим прикаже као хуман, јер штити Србе од уништења. Браница је монархију употребом монархистичких знамења и настојала да народ одвоји од борбе за слободу и утицаја Комунистичке партије Југославије и идеја народноослободилачке борбе.

Посебно је недићевско-љотићевска пропаганда била масовна, активна, свестрана, брутална и антинародна према ослободилачкој војсци и народу југа Србије ангажованом у борби за ослобођење и бољи живот. На овој територији ус-

танак је био стално у успону и веома активан. У ствари, најактивнији у Србији, почев од децембра 1941. године. На њој је деловало седам партизанских одреда, 25 народноослободилачких бригада, седам дивизија и два корпуса Народноослободилачке војске Југославије. Против антифашиста и патријота непријатељ је ангажовао велике снаге и јак војно-полицијски апарат, уз примењивање најригорознијих средстава против народа и његових оружаних снага.¹ Поред снага окупатора, биле су ангажоване јединице Милана Недића и Димитрија Љотића. Ниш је од марта 1942. године „био седиште Обласне команде СДС (Српске државне страже) која је обједињавала рад окружних команда у Нишу, Лесковцу и Зајечару”,² а окружне команде имале су среске одреде и станице државне пољске страже. Деловале су и јединице Српског добровољачког корпуса (љотићевци): 12. одред „Синђелић”, Банатски српски добровољачки одред, Први српски добровољачки одред и друге јединице. Све ове јединице формиране су по наређењу немачког окупатора. Тако генерал Бадер, главнокомандујући Србије, извештава 9. јануара 1943. године: „Хитно провођење крају послова у вези са формирањем Руског заштитног корпуса у Србији и Српског добровољачког корпуса” којима је сам командовао, а Добровољачким корпусом преко генерала Милана Недића.³ Уоста-

¹ Види: др Живан Стојковић, др Слободанка Стојчић и Хранислав Ракић, Историја Лесковца, Институт за савремену историју, Бгд. 1992. године, стр. 278—284 (у даљем тексту „Историја Лесковца”).

² Исто.

³ Зборник докумената НОР, Војно-историјски институт ЈНА, Бгд. т. XII, књ. 3, стр. 29 (У даљем тексту „Зборник НОР“).

лом, то се види из његовог извештаја кад пише „Српски добровољачки корпус (СДК), као домаћа јединица, која је оперативно потчињена делом немачким а делом бугарских јединица”⁴ над којима ће контролу вршити немачке полицијске окружне команде у многим окрузима, па и Лесковцу и другим местима на југу Србије. Постоје бројни подаци о заједничком командовању недићевско-љотићевским јединицама од Немаца, Бугара и генерала Милана Недића,⁵ које су имале за циљ да, одмах, без одлагања, гуше у српском народу чежњу за слободом, веру у победу, поуздање у себе и сопствене снаге и дух отпора”.⁶ Требало је доказати да је „менталитет нашег народа ропски”, како пише у листу Наша борба органу Збора Димитрије Јьотића,⁷ а био је израђен и „Српски цивилни план” по угледу на немачки расизам у коме, поред осталог, стоји „пажљива заштита српске крви и потомства”.⁸ Недић је на седници Владе за време приближавања ослободилачких, антифашистичких и патриотских снага са Црвеном армијом Београду рекао: „Победа Немачке је сигурна један је фронт против большевизма — борио се ти у Србији или на источном фронту”.⁹ Дакле, радило се о јасно дефинисаном фашистичком идеологијом од стране „оца Србије” како је себε називао, а служио је верно немачком фашизму.

Циљеви недићевско-љотићевске пропаганде су профашистички, а прикривени су патриотским фразама и само њима познатим хуманизмом. Требало је приказати служење окупатору као заштиту Срба од авантуриста и плаћеника Москве, Лондона, Јевреја итд. Мешање социјалног, националног и моралног бића Срба како би се интегрисали у нови поредак на челу са Немачком био је, такође, циљ ове пропаганде. У листу Обнова бр. 1 од 6. јула 1941. године пише: „За ту обнову, Немачки Рајх нам оставља одрешене руке: не само то, он даје видне знаке своје жеље да се она изведе брзо и одлучно” и наставља „ка своме препороду, који треба да измени наше социјално и морално биће” у ствари да Срби поприме германски менталитет, фашистичко социјално биће и морални дубоки пад.¹⁰ Ишло се за тим да се изгради нови патриотизам прилагођен немачким захтевима,¹¹ а то се види из става „само препорођени можемо ући у Нову Европу”.¹² Афирмација Немачке као историјског пријатеља и савезника Срба и удаљавање од Русије. У чланку „Непознате странице из срп-

ско-хрватске историје” у листу „Српски народ” шире се лажи о везама Срба и Немаца и указује на односе пријатељства између кнеза Михајла и канцелара Бизмарка”.¹³ Истиче се да се нови социјални поредак у „Новој Србији” треба да развија у „старом задружном духу”¹⁴ то јест, да Србија буде житница за Немачку. И нови тип српског омладинца треба да буде по узору на немачког па су слате групе младих у Немачку на усвајање немачког духа.¹⁵ Развијана је послушност и остваривана парола „рад, ред и мир!” што је значило служити, пре свега, немачком па онда и бугарском и другим окупаторима. Настојали су да путем пропаганде остваре циљ о враћању монархије и о томе да су масони убили краља Александра.¹⁶ Носили су и монархистичка обележја, а служили непријатељу српске државе. Чак су користили и знаменита имена из српске историје, али не и она из Првог светског рата под чијим су вођством побеђене Аустро-Угарска и Немачка. Чинили су све да што више популаришу немачке, италијанске, јапанске, Бугарске и успехе других фашистичких држава.¹⁷ Пропаганда се обраћала сељаштву као главном носиоцу српства и спашавање српства, јер је „српски сељак рођен против комунизма”¹⁸ и све „што је данас у истини српско — сељачког је порекла”¹⁹, јер су пропагандисти оценили да је сељак у Србији прихватио ослободилачку борбу и био његова најмасовнија оружана снага. У бројним написима кори-

⁴ Исто 509 и 524.

⁵ Види: **Младен Стефановић**, Збор Димитрија Јьотића, Народна књига, Београд, 1984. године.

⁶ Исто, стр. 220—221.

⁷ Исто, стр. 221.

⁸ Исто, стр. 221.

⁹ Исто, стр. 291.

¹⁰ Лист „Обнова“ који је излазио у Београду под великим утицајем Збора Димитрија Јьотића.

¹¹ Напис „Нови патриотизам“ објављен је у Обнови од 22. 9. 1941. год.

¹² Српски народ, бр. 37 од 25. 9. 1943. године, стр. 1.

¹³ Исто, бр. 1, од 6. јуна 1941. године, стр. 8.

¹⁴ Исто, бр. 3 од 19. 6. 1941. год. стр. 8.

¹⁵ Исто, бр. 13, од 28. 8. 1942. год. стр. 11.

¹⁶ Исто, бр. 11, од 20. 3. 1943. стр. 3.

¹⁷ Сви листови су на првим страницама објављивали победе хитлеровске коалиције, односно Тројног пакта (Обнова, Српски народ, Наша борба, Понедељак, Ново време и други).

¹⁸ Српски народ, бр. 2 од 12. 6. 1942. год. стр. 11.

¹⁹ Наглашено је да је ударен „темељ српске сељачке задружне државе“, Српски народ, бр. 25 од 3. јула 1943. стр. 1.

шћена су и религијска осећања како би се народ одвратио од оружане борбе. Нападани су Јевреји, масони, империјалисти, комунисти и партизани. Извршен је и снажан напад на интелигенцију, посебно учитеље.

Органи пропаганде били су организовани при војним јединицама, у Влади Милана Недића и у другим установама. Сваки добровољачки одред имао је одсек за пропаганду, како то пише у листу Наша борба, бр. 47 од 26. јула 1942. године. Српски добровољачки корпус је крајем 1942. и почетком 1943. године имао пет батаљона, а при сваком од њих и при свакој чети (било их је 20) били су просветари који су се бавили пропагандном делатношћу, а при Корпусу просветни одсек. Нису ово били једини органи, јер су постојали пропагандни одсеси и при јединицама Српске државне страже и другим. И Недићева влада имала је одељење за пропаганду. Поред њих, и разна удружења и организације су формирали своје органе за ширење профашистичких и пронемачких идеја, као и антипатриотских осећања и свест у име тобожњег патриотизма новог доба Србије. Новембра 1941. године формирани су одсеси за просвећивање народа ван школа. У Нишу је формиран одбор за народно просвећивање (Обнова, II, 255, стр. 5). Овакви одбори формирани су и у другим местима југа Србије. На њиховом челу стајали су недићевско-љотићевски веома образовани и оспособљени кадрови. Имали су и своје програме делатности усмерени да утичу на људе да не помажу антифашистичку и ослободилачку борбу, да прихвate Немце као савезнике и ослободиоце од западних империјалиста, Јевреја и комуниста. Штампа је нудила бројне идеолошко-политичке профашистичке идеје. Изненадује тежња да се у оквиру фашистичке идеологије и политике удene патриотизам, православље (своме је повод давао и Свети синод Српске православне цркве који је изразио захвалност и одао признање „досадашњем раду Врховног Заповедника на обнови земље и поновили су своју лојалност, дану већ јучерашњом одлуком Св. Синода“ — како то стоји у листу Обнова од 9. јула 1941. године), позитивне традиције, будућност Србије и српског народа итд. Разуме се, то није било могуће па су и поред велике активности, успеси били веома скромни, а на југу Србије и поражавајући јер се

борба за ослобођење распламсавала и јединице Народноослободилачке војске увећавале.

Садржај пропаганде огледао се у: фашистичкој усмерености, антикомунизму, омаловажавању патриота и ослободиоца, ширењу религијских осећања и нападу на „Безбожнике“, партизанске борце, трагању за основама српског националног и социјалног бића, доказивању да су Срби удаљени од европске немачке цивилизације и да треба да јој се врате; истицању да су Германи прави пријатељи Срба, чувању монархије и нападу на избегличку владу као експонента америчко-енглеског капитала. Једини спас за Србе је укључивање у нови поредак и васпитавање деце и омладине у фашистичком духу. Окупација се оправдавала као последица неразумности Срба 27. марта 1941. године када је срушен пакт Владе Милана Стојадиновића и Влатка Мачека којим се приступило хитлеровској коалицији. Пошто је све то наилазило на отпор српског народа, вршene су репресалије у разним видовима, чак до хапшења и предавања заробљених патриота — партизанских бораца и партијских активиста — немачким полицијским органима који су их убијали. Специјална недићевска полиција вршила је злочине над становништвом, као и оружане недићевско-љотићевске снаге.²⁰ Чак је Милан Недић вршио хапшење породица партизанских бораца,²¹ а тражио је и да Немци интернирају и одводе на рад Србе.²² Настојали су да докажу да се у Србији води грађански, а не антифашистички и ослободилачки рат. То се види из написа у Обнови „По-

²⁰ Види: Хранислав А. Ракић, Терор и злочин окупатора и домаћих издајника у лесковачком и врањском крају 1941—1944. Народни музеј, Лесковац, 1986. године; Драгољуб Ж. Мирчетић, Велимир Крстић, Србијски-Нишавски партизански одред, Градина, Ниш, 1978. године, стр. 250—302; Никола П. Илић, Јабланичко-пасјачки одред, (друго издање), Лесковац, 1971. год, стр. 107—128; Божко Крстић, Јабланица и Пуста Река у НОБ, Ђојник, 1978. године; Светислав Савковић, Топлица у НОБ и револуцији 1941—1942. стр. 216—229; Милан М. Миладиновић, Од времена бржи — Тихомир Ракић Вељко, Народни музеј, Лесковац, 1984. године.

²¹ Објављено у листу Обнова, год. II, бр. 229, од 2. 4. 1942. стр. 3.

²² Зборник НОР, т. I, 21, стр. 414 „— да се они на разне начине и постепено уклоне из села — упућивањем на обавезни рад у Немачку“.

четак грађанског рата у Србији".²³ У циљу очувања патријархалног морала и односа у српским породицама приказивање су као аморалне личности жене које су се ангажовале у народноослободилачкој борби.

Средства и облици деловања били су масовни у циљу да се покрије и подручје Србије и све сфере људског живота на основама искустава и истраживања немачке пропаганде. Најмајновија је била индивидуална пропаганда која је била систематска и стална. Употребљавана су бројна средства, новине, листи, прогласи, књиге, брошуре, плакате, радио-станице, разгласне станице, филмови, позоришне представе, разгледнице, карикатуре, слике, писма, музика, етикете, рекламе, политички вицеви, слогани, репитијска обележја итд. Били су и бројни облици: предавања по школама и на радио-станицама, разговори, састаници, сабори, митинзи, верски обреди, прославе и други. Они су били подређени садржају и циљу пропаганде и узрасту и образовању оних на које се утицало. Ту су и разне организације усмерене у том правцу: Српска заједница рада, политичке организације, разне тобожње хуманитарне институције, верске установе и друго. Вршена су пропагандна насиља над људима која су утицала на промену мишљења и понашања, али су давала и супротне резултате, јер се упоређивала пропаганда са стварношћу понашања и активности недићевско-љотићевске власти и јединица. Тако се жали начелник округа Лесковац да под „оваквим условима и оваквој психози народа, а при врло рђавој безбедности, не може бити говора о каквој пропаганди у народу”,²⁴ а вршилац дужности команданта жандармерије констатује да „Апел бив. министара и виђених личности објављен преко Новог времена и Одјека имао је врло слабо дејство, јер колико сам обавештен комунисти баш тим апелом утичу на народ како су апел потписали сами министри, генерали, директори банака, акционарских друштава и т. сл. и како су се ти људи продали Немцима да би сачували своје богатство”.²⁵

О остваривању пропагандне активности и усмерености ка реализацији постављених циљева сазнајемо из листова и других извора.²⁶

Предавања су била из разних области, али највише из политичке и идеолошке пропаганде, а то се види из насл

лова и садржаја: о хришћанству и демократији, о хришћанству и комунизму, о оригиналности српског лика, о данашњим идеологијама где је афирмисала националсоцијалистичка, о религији и марксизму, о јеврејском питању и друга. Највише су држана на радију, штампана као посебне брошуре и у школама и на факултетима, а и у логору у Сmederevskoj Паланци, где су били затворени ученици из Лесковца, Ниша и других места југа Србије.²⁷ У извештају Окружног начелства из Лесковца стоји: „И поред свих тешкоћа у току фебруара одржано је преко 40 конференција са предавањима”, а предавачи су били „махом учитељи и свештеници поред среских начелника, а у срезу власотиначком и прокупачком судије”.²⁸

Одржаване су и политичке конференције и зборови грађана. Конференција је одржана у Крушевцу августа 1941. године.²⁹ Министар Јосиф Костић одржао је 16 фебруара 1942. године у Лесковцу конференцију на којој је било присутно преко осам стотина људи.³⁰ Свој „Научни” говор др Сталајковић је одржао истичући апсурдни закључак да је Лењин у Русији успео „код оних делова народних маса које носе жиг умног, моралног и физичког дегенерисања”. Тиме је хтео да каже да је тако и у Србији, што је било провидан антикомунизам. Посебно су преношени говори Милана Недића, Димитрија Љотића и других владајућих личности Србије под скупцијом.

Ношене су литије и вршene бројне верске церемоније, а излагана су и тела убијених партизанских бораца. Тако

²³ У листу Обнова дат је коментар у коме се истиче да је почeo грађански рат у Србији, на шта се и сада инсистира, а не народноослободилачки и антифашистички какав је стварно и био. То значи да је Немцима, Димитрију Љотићу и Милану Недићу одговарало да га прикажу као грађански рат.

(Обнова, год. I, бр. 115, стр. 3 од 15. 11. 1941. год.).

²⁴ Лист Обнова, II, 229, стр. 3 од 2. 4. 1942.

²⁵ Зборник НОР, т. I, 21, стр. 414.

²⁶ Лист Обнова, I, 115, стр. 3 од 15. 11. 1941. године.

²⁷ Зборник НОР, т. I, 21, стр. 480.

²⁸ Исто, стр. 40.

²⁹ Истраживани су листови: Обнова Српски народ, Понедељак, Ново време, Наша борба, а не и билтени команди Српског добровољачког корпуса и Српске државне страже у којима је, такође, било пропагандних написа.

³⁰ Види шире: Младен Стефановић, Збор Димитрија Љотића, стр. 198—199.

су у Прокупљу изложена тела Никодија Стојановића Татка и другова,³¹ у Сврљигу Душана Трифунца Драгоша.³² У Лесковцу и околини таквих случајева није било.

Недићевско-љотићевска пропаганда настојала је да доведе у питање партиотизам, слободарство, антифашистичку активност и српство бораца и народа, учесницима народноослободилачког и антифашистичког рата. Тако „отац” Србије у свом говору каже да су партизани Јевреји, Цигани и они који су напустили српство. „Удруженци са одбеглим робијашима, најгорим олошем” — каже М. Недић — „из нашег народа, па чак и са нашим непријатељима, они су сами себе прогласили за највеће злотворе и душмане и Србије и српског народа”.³³ По недићевско-љотићевској пропаганди ослободилачки борци су „1. Салонски комунисти богаташи да би искоришћавали радну снагу, 2. Студенти и интелектуална омладина, 3. Радници”.³⁴ Овде нема сељака, јер би признали да су и они били учесници ослободилачког рата. У другом напису стоји да су то одбегли робијаши и комунистички плаћеници оружани од тамних сила „масона и Јевреја чине злочиначка дела”.³⁵ Затим пишу да се ради о плаћеницима и похлопицима Црвене Москве „предвођени Јеврејима са оружаним бандама одбеглих робијаша, Цигана и других пљачкаша, руше и пале, убијају невине људе, пљачкају”.³⁶ У настојању да се покаже како су партизани и пљачкаши, објављен је напис „Пронађен део плена пљачкаша са Кукавице” у коме пише да су откривени нови докази „који бацију још већу светлост на слику брадатог Косте и његових сарадника: Шпанца, Ленче, Ботева, Ставре, Левског и других авантуриста сакупљених с конција и конопца из неколико држава, казнених завода и концентрационих логора”.³⁷ Доказ је био и то што су приликом претреса заробљеног партизана из села Чукљеника нађена огледалца. Из тога се закључује: „што само потврђује причање сељака о авантурама овог сељачког ђилкоша и љубавника, человека без породице и икаквог занимања, који је само ради пљачке и отишао у комунисте”.³⁸

У Београду је приређена изложба слика и докумената заробљених, убијених и интернираних партизанских бораца, са циљем да се докаже да се ради о аномалним и аморалним личностима. Овако о томе пишу „Многобројни снимци партизанских вођа: животињски ли-

кови са којих је крвоточност збрисао сваки траг људског”³⁹ што је продолжење идеја др Спалајковића о којима је било речи. Међу њима дат је и Коста Стаменковић „који је познат у целом крају као страховити крволов”.⁴⁰ Разуме се, да ово није могло бити уверљиво кад се знало ко су партизани, комунисти, патриоти и антифашисти и из којих редова су регрутовани. За Косту Стаменковића се знало да се ради о хуманистима, који никоме никада није учинио ништа лоше. Истина, ова пропаганда могла је имати ефекта у срединама које нису познавале Косту и друге вође устанка и оружане ослободилачке борбе.

Недићевско-љотићевска пропаганда осетила је опасност од ширења схватања о једнакости и равноправности па је настојала да то сузбије. Њој је послужио напис у зидним новинама Кукавичког (Лесковачког) НОП одреда који је заплењен од непријатеља. Ради се о критичком напису да је штаб се боље хранио од бораца па чланкописац закључује „Опевана једнакост исчезава пред држањем људи који нису ни доочекали време о коме су они сањали, а већ су се показали далеко гори него они који не заступају њихове неостварљиве идеје”.⁴¹ Овде је јасно изражен циљ да се доведе у питање моралност партизана и развије сумња у могућност остваривања идеје једнакости и равноправности, односно комунистички и ослободилачки програм.

У пропагандне сврхе фалсификована су документа и изјаве заробљених партизанских бораца. Заплењена документа су презентирана јавности по жељи комуникатора — пропагандиста. Чак су

³¹ Зборник докумената НОР, т. I, 21, стр. 383—384.

³² Лист Обнова, I, 45, стр. 3 од 26. 8. 1941. године.

³³ Обнова, бр. 190, стр. 5 од 16. II 1942. године. Није истинит податак да је било толико присутних, јер просторија није могла толико да прими.

³⁴ Слободан Несторовић, Под Хисаром, Бгр. 1972. год, стр. 264—268.

³⁵ Драгољуб Ж. Мирчетић, Сврљишка брда и врх зелени, Сврљиг, 1984. године, стр. 175.

³⁶ Лист Обнова, I, 62, стр. 1 од 15. 9. 1941. год.

³⁷ Исто, год. I, 53, стр. 3 од 4. 9. 1941.

³⁸ Исто, год. I, 64, стр. 3 од 17. 9. 1941. год.

³⁹ Исто, год. I, 73, стр. 3 од 27. 9. 1941. год.

⁴⁰ Лист Понедељак, год. II, 55, стр. 3 од 30. 03. 1942. године.

⁴¹ Лист Ново време, год. II, 257, стр. 3 од 4. III 1942. године.

ширене лажи о поседовању документа, која су пропагандисти сами писали и настојали да их протуре као заплењена од партизана. То се посебно односи на тобожње заплене дневника које су водили поједини партизански борци и руководиоци. Под насловом „Ужасна зверства бандита над националним живљем“ у листу Ново време лажно се тврди да је заплењен дневник учитеља Марковића и препоручује се јавности да га чита, а у њему тобоже стоји како су „комунисти у својим зверствима ишли у крајност мучећи на најсвиредији начин своје жртве“. Тобоже су живе „људе привезивали за мотке и као на ражњу окретали изнад усијаног жара“. ⁴² Дата је и изјава Донатија, који је тобоже признао све што је знао оптужујући самог себе, своју супругу и партизанске борце. Коришћене су и изјаве ухапшених чланова Савеза комунистичке омладине Југославије у Нишу, које они сигурно нису дали, о томе да су заведени комунистичком пропагандом о слободној љубави, читањем напредне литературе и говорима напредних омладинаца.⁴³

Жеља је била да се компромитују патриоти, антифашисти и комунисти и да се оствари и морално убиство заробљених и ухапшених бораца. Имало је за циљ и да се унесе забуна код симпатизера и страх да ће и они бити ухапшени, јер ће их издати ухапшеници.

У својој пропаганди измишљали су и успеле у борбама које нису водили да би се показали Немцима и Бугарима као победници да би подизали морал својих плаћеничких јединица. Тако су измислили успех у борби која се није догодила између четника Косте Миловановића Пећанца и партизанских бораца код Бојника 23. септембра 1941. године, јер у то време на том терену није било партизанских јединица.⁴⁴ У тексту се каже: „Четници су позвали комунисте на предају. Кад ови на то нису пристали, четници су отворили паљбу на комунисте и убили четворицу“. ⁴⁵ Измишљена је и борба тобоже вођена код Власотинца 24. новембра 1941. године у којој је остало девет мртвих и 15 рањених партизана.⁴⁶ Највеће лажи су написане о измишљеном уништењу партизана на Пасјачи, а што се види из чланка: „После ономадњег пораза код Лебана*, где је побијено стотину бандита, сада су претрпели нову и најтежу погибију“ по писцу „у току ноћи 19. и 20. децембра (1941. године — МММ) кренули су четници о-

вог одреда и под заштитом мрака приближили су се месту где је био главни комунистички штаб. Навалили су на штаб, дигли га бомбама у ваздух и побили том приликом све комунистичке вође и поред њих 89 бандита, али је и 65 четника при том погинуло“.⁴⁷ Историја није забележила ову борбу, већ ону која се догодила октобра 1941. године када је разбијена четничка офанзива на Пасјачу.⁴⁸ Чак је дошло и до тога да је генерал М. Недић честитао четницима на победи.⁴⁹ Ту је и лажа да је на Пасјачи тада погинуо Никодије Стојановић Тресоглавац, односно Татко и Вук Бајевић, који је и данас жив.⁵⁰ Том типу написа припада и опис борбе код Вучја.⁵¹ Није потребно демантовати и неистину да је код Куршумлије „уништено 150 комунистичких бандита“, ⁵² као и то да је у борбама 1942. године у Јабланици и Пустој Реки убијено и рањено од 3. до 9. марта 411 комунистичких бандита.⁵³ Такве неистине, коришћене као пропагандно средство, недићевско-љотићевски пропагандисти користили су и касније у току оружане борбе, све до октобра 1944. године када је готово сва јужна Србија била ослобођена.

Посебно је недићевско-љотићевска пропаганда била уперена против жена — бораца ослободилачког покрета. Пропагандисти су чинили све да доведу у сумњу морални лик партизанки, комунисткиња и скојевки. О њима су написани најнеморалнији редови и изговорене речи. Приказивали су их као највеће злочинце, да су отишле у

⁴² Српски народ, бр. 14 од 1. 9. 1942. стр. 4.

⁴³ Ново време, II, 278, стр. 3 од 28. III 1942. године.

⁴⁴ Ново време, II, 256, стр. 3 од 3. 3. 1942. године.

⁴⁵ Исто, II, 261, стр. 3 од 8. марта 1942. године.

⁴⁶ Обнова, II, 289, стр. 3 од 14. априла 1942. године.

⁴⁷ Лесковачки одред није дејствовао у то време на терену Пусте Реке и Јабланице, а Јабланички је формиран 21. октобра 1941. године, док је Бабички НОП одред дошао на терен Пусте Реке 16. октобра исте године.

⁴⁸ Лист Обнова, I, 70, стр. 3 од 24. 9. 1941. године.

⁴⁹ Исто, I, 123, стр. 3 од 25. 11. 1941. године.

⁵⁰ Исто, I, 146, стр. 7 од 22. 12. 1941. године.

⁵¹ Драгољуб Мирчетић, Буна у Добрину, Житорађа, 1971. год, стр. 134.

⁵² Лист Обнова, I, 146, стр. 7 од 22. 12. 1941. године.

⁵³ Исто.

партизане и прихватиле комунистичку и антифашистичку идеологију због тога што су проститутке и аморалне личности. Под насловом „Једна комунисткиња из Лесковца побила лично пет сељака у Топлици“ лист Обнова објављује да је ухваћен Владимир Станковић из Великог Трњана који је изјавио да је „петорицу лично побила нека Ружа комунисткиња из Лесковца“. ⁵⁴ Још стравичније и драстичније пише о женама — партизанским борцима — лист Српски народ приказујући слику девојке испод које пише: „Ова девојка је живе људе тестирила, вадила им утробу и срце“. ⁵⁵ Измишљали су најгрозније ствари како би партизанске борце — жене приказали као монструме, извитеоперена бића која су могла да напусте породице и лате се оружја, које не употребљавају против окупатора него српског народа, а ето они су ти који штите оружјем свој народ и остварују патриотске задатке јер их је „носио национални полет и вера“ за време борбе Другог добровољачког одреда на Биљаници, фебруара 1942. године.⁵⁶

Међутим, јасама чињеница строгости у поштовању другарских односа на делу су демантовали партизански борци ове недићевско-љотићевске пропагандне лажи. Било је то и оправдање за злочине које су јединице Милана Недића, Димитрија Љотића и Драже Михаиловића учиниле над женама заједно са окупатором. За време кепријатељевих офанзивних дејстава репресивне мере су биле драстичне према женама које су биле масовно ангажоване у редовима народноослободилачке борбе.⁵⁷

Покушавало се да се борци прикажу као безбожници који руше верске објекте, уништавају верска знамења, књиге, средства, предмете и слично. Недићевско-љотићевска пропаганда је настојала да осуди партизанске борце за тобожње одбацивање вере, бога и рушење објекта, уништавање имовине, репресалије према поповима итд. Под насловом „Комунисти убијају свештена лица“ лист Обнова објављује напис где стоји да су одметници убијали свештенике секирома.⁵⁸ Тобоже, по изјави једног православног свештеника, рушили су борци „све духовно у нашем народу“.⁵⁹ Био је објављен и напис о нападу на женски манастир Св. Богородица код Црковнице када су наводно напаставили калуђерице, уништавали црквене књиге, опљачкали манастир. Лица која се наводе у

напису никада нису били у партизанским редовима нити су припадали ослободилачком покрету, већ су били обични пљачкаши.⁶⁰ Објављен је и напис у коме се износи како су комунисти кидали јеванђеље, ломили и газили крстове. И са цркве су „скидали крстове и место њих постављали су петокраке звезде“.⁶¹ Тон таквој пропаганди дао је лично Милан Недић, председник квислиншке владе, који је према листу Обнова у упућеном апелу српском народу рекао и ово: „Зато те у име српства позивам: устај брани своје огњиште од комунистичких пљачкаша, разбојника и одметника — од бога и власти, од породице и друштва од цркве и вере“.⁶² А не каже да то чини штитећи Немце од партизанских бораца и продужавајући народно ролство.

Чињеница да на југу Србије од стране патриота, комуниста, антифашиста — бораца народноослободилачког рата, није срушена нити оскрњављена ниједна црква или манастир, као и то да је у редовима НОВ и ПОЈ и ослободилачког покрета било и свештеника била је снажно средство у одбацивању и умањивању утицаја недићевско-љотићевске пропаганде у овој области. Нису ни забрањиване, напротив подржаване су, верске прославе и празници што је деловало снажно на сузбијању лажи које су ширене.⁶³ Уосталом, то признаје и командант Топличког четничког корпуса, а што се види из његове наредбе од 17. фебруара 1943. године у којој, поред осталог, стоји: „Комунисти и партизани лажу народ, јер су почели да отварају (никад их нису ни затварали —

⁵⁴ Исто, II, 163, стр. 5 од 15. 11. 1942. Када је тобоже уништена Шпанчева чета.

⁵⁵ Исто, II, 205, стр. 5 од 5. 3. 1942. године.

⁵⁶ Исто, II, 210, стр. 5 од 11. 03. 1942. године.

⁵⁷ Исто, II, 162, стр. 5, од 14. 1. 1942. године.

⁵⁸ Српски народ, бр. 15 од 11. 9. 1942. године, стр. 3.

⁵⁹ Лист Наша борба, бр. 40, од 7. VI 1942. године.

⁶⁰ Види: Жене Србије у НОБ, Бд. 1975. године; Хријислав А. Ракић, Комунистичка партија Југославије у лесковачком крају 1941—1945), Лесковац, 1982. године, стр. 268—272; Петар Станковић — Љуба, Власотинце и околина у ратовима и револуцији 1903—1945. год. Власотинце, 1979. године.

⁶¹ Лист Обнова, I, 72, стр. 3 од 26. 9. 1941. године.

⁶² Исто, II, 194, стр. 7 од 20. 2. 1942. године.

⁶³ Исто, I, 103, стр. 7 од 1. 11. 1941. године.

МММ) цркве, да врше опела умрлих и слично, а незнабожњаци су и рушиоце вере“.⁶⁴ У јединицама Народноослободилачке војске били су свештеници верски референти.

Будући да је средња интелигенција масовно учествовала у народноослободилачкој борби, недићевско-љотићевска пропаганда изложила ју је сталним нападима, представљајући је лажно као највећег убицу и рушиоца српских националних вредности. Посебно су анатемисани учитељи и професори. Они су их оптуживали зато што је омладина прихватила комунистичку идеологију, морал и политику, као и антифашистичко опредељење. По тој пропаганди испада да је Комунистичка партија Југославије главну пажњу посветила ширењу свог утицаја на школску и студентску омладину. Писали су да је у младе унесен црвени отров и да је КПЈ разарала „наше средње школе“.⁶⁵

Највише написа недићевско-љотићевска пропаганда уперила је против учитеља — партизанских бораца. Писали су о томе да је стрељана учитељица „која је била вођа комунистичке банде“.⁶⁶ Ради се о Лели Поповић, која је радила у партијској технички, откријена, ухапшена и стрељана, а није била вођа комуниста, како то истичу профашисти.⁶⁷ Критички је интониран чланак под насловом: „Заблуде српске интелигенције“ и наведена имена професора и учитеља, као тобоже, српских бандита: Вукајло Кухаљ, Добропла Стамболић, Душан Трифунац, Слободан Џекић и Дринка Павловић — борци са југа Србије,⁶⁸ као и имена других из Србије који „су затровали омладину комунизмом“, а не стварном чињеницом патриотизмом и прогресивним идејама и антифашизмом.⁶⁹ Јављено је у штампи да су ухапшена два учитеља који су ширили комунистичку пропаганду.⁷⁰ Односи се на Петра Манојловића и Светислава Станковића, који су ухапшени као учитељи у селу Пуковцу код Ниша.⁷¹ Тако се пише о учитељима и професорима који су остали верни свом народу, неговали патриотизам, храброст, поштење, отварали перспективу бољег живота, одговорност према националним и људским вредностима и на тај начин одгајили борце за слободу и бољи живот. Разуме се, да слуге окупатора и фашисти нису могли другојачије да поступају према стварним родољубима каква је била већина из редова српске и друге интелигенције.

Друге пропагандне активности чиниле су целовитост недићевско-љотићевске пропаганде. Димитрије Љотић је изјавио да „и школе и штампа, и гњижевност и уметност, морају престати да буду канали којима ће се разни туђинци подмукло увлечити у наш народни живот, богаљити духовно нас, којима је Господ даровао од искона обиље и здравље духовно“.⁷² Организовали су и школе живота „за младеж од 14 до 25 година живота“⁷³, на основама фашистичке и националистичке идеологије. Они пишу да је њихова намера да измире „идеолошко и информативно, усклађујући их у једном духу“, разуме се, фашистичком.⁷⁴ Писали су о историји Срба и Србије са намером да је фалсификују и ускладе са потребама фашистичке идеологије и новог поретка, прво у Европи, а онда и свету, када су Сједињене Америчке Државе ушли у рат. Употребљавали су и поклич „Викторија“ (победа), јер је, по њима, немачка победа била победа Европе.⁷⁵ Пароље су им биле усмерене против комунизма⁷⁶, а за фашизам. Тако је поп Мика Јастреб узвицивао „Све за фашизам!“⁷⁷ Били су против Југославије, јер је, по Богољубу Кујунџићу, наметнута српском народу, а жалили су краља Александра који ју је створио,

⁶⁴ Исто, I, 115, стр. 3 од 15. 11. 1941. године.

⁶⁵ Исто, I, 86, стр. 1, од 13. 10. 1941. године.

⁶⁶ Види Никола П. Илић, Свештенство југа Србије у револуцији, Лесковац, 1972. године.

⁶⁷ Зборник НОР, т. XIV., 2, стр. 192.

⁶⁸ Лист Обнова, I, 134, стр. 5 од 8. 12. 1941. године.

⁶⁹ Лист Обнова, II, 211, стр. 5 од 12. марта 1942. године.

⁷⁰ Драгољуб Ж. Мирчетић, Мирослав М. Миловановић, Општина Алексинац у народнослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији, Алексинац, 1982. године, стр. 144—147.

⁷¹ Лист Обнова, I, 144 од 18. 12. 1941. године.

⁷² Лист Обнова, II, 182, стр. 7 од 6. 02. 1942. године.

⁷³ П. Момчиловић и С. Станковић су били народни учитељи, који су својим делом и животима доказали да су и остали уз свој народ у најтежим условима када се поставило питање опстанка и најстрашнијег геноцида који су вршили немачки и други фашисти.

⁷⁴ Лист Обнова, II, 197, стр. 7 од 24. 02. 1942. године.

⁷⁵ Лист Обнова, I, 7, стр. 5 од 12. 7. 1941. године.

⁷⁶ Исто, I, 1, стр. 3 од 6. јула 1941. године.

⁷⁷ Исто, I, 9, стр. 3 од 17. 7. 1941. године.

као и Николу Пашића.⁷⁸ Повремено су и признавали „да је комунистичка пропаганда необично вешта, читав успех комунизма се базира на њој, на успешном и умешном искоришћавању слабости људских“.⁷⁹ Признају да је положај њихов бедан „због наше моралне катастрофе, која се огледа у тим комунистичким баханалијама“ не признајући да је то дело њиховог антипатриотског понашања и фашистичке активности.⁸⁰ Нападали су и литературу која се није уклапала у оквире виспитања народа у фашистичком духу, па су писали о потреби пречишћавања „појмова у књигама за народ“.⁸¹ У том духу је и напис „Шта културни свет дугује Немачкој“⁸² у коме настоје да представе фашистичку литературу уметност и целовиту културу ове фашистичке државе као узор за Србе.

Ти „велики“ патриоти писали су и ово: „Плаћање предратних обавеза између Србије и Јужне Мађарске (Бачке)“.⁸³ И тако испада, по Милану Недићу, да је Бачка јужна Мађарска. То се односи и на део Србије анектиране од Бугарске, па се говори о бугарским територијама.

Штампа је била усмерена на развијање духа денунцирања грађана међу собом. Позивали су да се пријављују сумњива лица, да се све сумњиво код својих комшија доставља полицији итд. Тако је у Нишу, према листу Обнова, организована грађанска служба безбедности а „грађани су дужни да воде рачуна о свим сумњивим лицима и о штетним радњама које би могле да поремете ред, мир и безбедност“.⁸⁴ Одређивани су и износи новца који се добија за издају и служење окупатору, па је Министарство унутрашњих послова „одлучило да новчано награди свако оно лице које би помогло да се комунистичке банде похватају или униште“.⁸⁵

Идејна основа недићевско-љотићевске пропаганде је суштински ослоњена на фашистичку, што се види и из написа у коме се истиче да се у Русији „боре две идеологије, большевичка и националсоцијалистичка идеологија, која је у ствари отеловљење немачког патриотизма који је стављен у службу Европе и њене цивилизације“⁸⁶ (веома савремено звучи). Чак Немци воде борбу да ослободе Русе од большевизма и они треба да им буду захвални за то.⁸⁷

Да би објаснили откуда устанак на југу Србије, недићевско-љотићевска пропаганда је доказивала да су тамо

дошли одбегли комунисти из западне Србије, што се види из ових реченица: „осетило се да се остати разбијених комунистичких банди покушавају да склоне на југ, верујући да ће ту избеги уништење“. И наставља: Јуче је откривена у Јабланици, на правцу Лебана, једна врло велика комунистичка банда састављена од бегунаца са свих страна где су комунистички бандити били поражени⁸⁸. Познато је да су политички комесари били најморалније личности, а по овој непријатељевој пропаганди ради се о покварењацима⁸⁹ па те речи стављају у уста др Левију, разуме се, Јеврејину.

Милан Недић је дао изјаву поводом десетогодишњице доласка националсоцијалиста (фашиста) на власт истичући светско-историјски значај тог чина: „Таква Немачка, националсоцијалистичка Немачка“ — истиче М. Недић — „под војством Адолфа Хитлера, једино је била у стању да преузме мушку и одлучну борбу за ослобођење Европе од јеврејско-масонског капитала и за њен спас од большевичке немани“.⁹⁰

Против овакве пропаганде устајали су пропагандисти и активисти народно-ослободилачке борбе. Била је то на изглед неједнака борба с обзиром на скромна средства којима су располагали борци ослободилачког рата и револуције, степена образовања, материјалних могућности, саобраћајних веза и стручних пропагандиста. Међутим, то је надомештено великим ангажовању, оданошћу ствари слободе и бо-

⁷⁸ Исто, I, 34, стр. 1 од 13. 8. 1941. године.

⁷⁹ Пропаганда им је била усмерена против комунизма, јер нису желели да признају ослободилачки и антифашистички карактер народноослободилачке борбе. Све учеснике НОР су проглашавали комунистима.

⁸⁰ Зборник докумената НОР, т. I, 1, стр. 305.

⁸¹ Српски народ, бр. 4, од 26. јуна 1942. године.

⁸² Лист Обнова, I, 74, стр. 3 од 29. 9. 1941. године.

⁸³ Исто, I, 112, стр. 3 од 12. 11. 1941. године.

⁸⁴ Лист Обнова, I, 116, стр. 8 од 17. 11. 1941. године.

⁸⁵ Исто, I, 117, стр. 1 од 18. 11. 1941. године.

⁸⁶ Српски народ, бр. 20, од 17. 10. 1942. године.

⁸⁷ Лист Обнова, I, 118, стр. 5 од 19. 11. 1941. године.

⁸⁸ Лист Обнова, I, 26, стр. 3 од 4. 8. 1941. године.

⁸⁹ Исто, I, 27, стр. 3 од 2. 8. 1941. године.

⁹⁰ Исто, I, 70, стр. 3 од 24. 9. 1941. године.

љег живота, сталним агитационо-пропагандним радом где је сваки борац и активиста био и пропагатор антифашистичке и ослободилачке идеологије и политike. На њиховој страни била је и истина која се недићевско-љотићевском пропагандом није могла сузбити и довести у питање. Ту је велику улогу одиграло начело склада мисли, речи и дела, патриотизам, свесност нужности и могућности борбе и победе.

У свим градовима и на читавој територији југа Србије развијена је велика активност за онемогућавање недићевско-љотићевске и друге непријатељеве пропаганде. То је чињено путем писане и усмене речи, али и деловањем антифашистичких и револуционарних организација и борбеним дејствима јединица Народноослободилачке војске. Најубојитије пропагандно средство је било патриотско, антифашистичко и револуционарно понашање бораца и старешина. Код њих је дошао до пуног изражавања склад између мисли, речи и дела. Они нису само говорили о патриотизму него су били патриоте, нису говорили да треба поштовати и чувати свој народ него су га чували борећи се за слободу и бољи живот, нису само позивали у борбу него су први кренули да се боре и нису само тражили да се буде моралан него су сами били морални. Стога се непријатељева пропаганда показивала као лажно патриотска, антинародна, профашистичка и аморална.

Није само путем понашања и борбеном активношћу сузбијана и онемогућавана недићевско-љотићевска пропаганда, већ су уништавана и пропагандна средства непријатеља. Тако су у Нишу, у више наврата, антифашисти палили плакате, паное и друго.⁹¹ То су чинили и у Лесковцу, Власотинцу, Алексинцу, Прокупљу, Куршумлији, Крушевцу и другим градовима и местима у којима је било седиште општина у која су стизала пропагандна непријатељева средства. У Лесковцу је паљена непријатељева штампа.⁹² То је чињено и у Власотинцу⁹³ и у Прокупљу.⁹⁴ Онемогућаван је рад пропагандних центара који су били организовани по градовима од стране квислиншке власти и Српског добровољачког корпуса и Српске польске страже.⁹⁵

Пропаганда ослободилачких, патриотских, антифашистичких и револуционарних снага била је заснована на: патриотизму, истини, складу речи и дела, антифашизму, слози међу људима и на-

родима и нацијама, припадношћу антифашистичкој коалицији, славним традиционалним вредностима српског и других народа, равноправности нација и националних мањина, отварању простора човечњем и слободнијем животу, уверености да је победа на страни оних који се боре за ослобођење, слободу, равноправност, правду и хуманијим друштвено-економским односима. Стога је и могла да се супротстави тако моћној фашистичкој и квислиншкој пропаганди и да утиче на ширење базе народног устанка, а потом и народноослободилачког рата и социјалистичке револуције. Таквим радом пропагандисти на југу Србије дали су допринос општој борби Србије и Југославије.

Закључни се могу свести на неколико битних суштинских одређења:

— недићевско-љотићевска пропаганда је била профашистичка, ослањала се на фашистичку — националсоцијалистичку идеологију,

— она је била антипатриотска и усмерена ка онемогућавању пружања отпора окупаторима (Немцима, Аустријанцима, Италијанима, Бугарима, Мађарима и другим),

— уперена је била против националних интереса српског народа, који су подређени немачком настојању да се створи светски поредак на основама националсоцијалистичке идеологије у коме би Немачка доминирала свим народима и расама,

— оправдавала је неопходност служења немачком и другим окупаторима као јединој могућности спашавања српског народа од уништења и укључивање у европски а онда и светски поредак, уз приказивање ове активности као хума-

⁹¹ Исто, I, 133, стр. 5 од 6. 12. 1941. године.

⁹² Исто, I, 146, стр. 6 од 22. 12. 1941. године.

⁹³ Српски народ, бр. 3. од 30. 1. 1943. године, стр. 1.

⁹⁴ Види шире у књизи групе аутора, Ниш у ослободилачком рату, стр. 174 Ниш, 1968. године. „Укидање пропагандне табле са трга у Нишу била је велика морална победа“ коју су извојевали млади комунисти и антифашисти.

⁹⁵ Види: Христијан А. Ракић, Револуционарни омладински покрет лесковачког краја 1941—1945. године, Лесковац, 1979. год. стр. 53 где пише о паљењу недићевско-љотићевских листова „Новог времена“, Понедељка“ и „Обнове“ од стране скојевца и омладинаца. Види: Драгољуб Ж. Мирчетић, Ској у нишком округу 1941—1945. Ниш, 1986. год. стр. 123.

ног и националног чина, што је био апсурд,

— антикомунизам је једна од суштинских карактеристика ове пропаганде, али успеха није било с обзиром на учешће свих слојева друштва у редовима Народноослободилачке војске Југославије и доминацију идеја антифашистичког и ослободилачког рата,

— била је антисемитска и нападала је Јевреје и Енглеску, Америку и Русију чиме је себе још више сврставала у фашистички табор и идеологију,

— масовна и добро организована, са обученим кадровима, користила је бројне облике и средства, али због своје антинационалне и профашистичке усмерености није могла да оствари постављене циљеве и доживела је крах заједно са снагама окупатора и генерала Недића Милана и вође фашиста у Србији Димитрија Љотића,

— била је највише изражена на југу Србије због масовности устанка, великих успеха у ослобађању територије, бројности партизанских јединица, дејству на комуникације долином Јужне Мораве, Нишаве, Топлице и друге које су биле виталне за окупатора.

Још једном се показало да служење окупатору води неминовном поразу, да народ не прихвати оне који су издали његове интересе, да следи своје славне претке, жуди за слободом и бОльим животом, прихвати праве народне борце а то су били припадници Народноослободилачке војске и партизански одреди Србије и Југославије и хоће да буде гospодар на своме. Савремена ситуација указује да се сличне појаве дешавају и данас, а искуства ослободилачког рата показују да ће профашистичке снаге бити опет поражене.

dr Milan M. Miladinović

LA PROPAGANDE DE NEDIĆ—LJOTIĆ CON TRE LE MOUVEMENT DE LIBERATION ANTIFASCISTE AU SUD DE LA SERBIE DE 1941—1944.

Les forces de quislinqe de Nedić et Ljotić, qui, en Serbie occupée, s'étaient franchement opposés au mouvement de libération essaient d'exercer une influence sur le peuple par la propagande qui avait toutes les caractéristiques de la propagande nationale sociali-

ste: orientation fasciste, anticomunisme, antipatriotisme, antipatriotisme, cléricalisme etc. Pour réaliser cette propagande on utilise des différents moyens: journaux, tracts, proclamations, livres, affiches, brochures, films, stations émettrices etc.

Академик Владимир Стојанчевић

Проблеми и методологија проучавања прошлости крајева југоисточне Србије

I

Проучавање прошлости крајева југоисточне Србије обавља се већ неколико деценија са запаженим и добрым усеком у организацији завичајних Музеја у Нишу, Лесковцу, Пироту, Врању, затим у Прокупљу. Резултати њихове делатности најчешће су објављивани у музејским годишњацима и посебним издањима. Број ових издања је импозантан, и оно што је одмах падало у очи то је богатство тема и број сарадника, а посебно откриће многих нових истраживачких налаза којима се познавање прошлости југа Србије знатно унапредило. У циљу једног вишег планског и методолошки боље усмереног истраживања **укупне прошлости целог гравитационог подручја у сливу Јужне Мораве, Српска академија наука и уметности и Универзитет у Нишу основали су, средином 1991. године, Центар за научна истраживања, са седиштем у Нишу.** Ова нова научна установа високог ранга, чији је предмет рада подељен у неколико одсека, има и Одсек за историју и археологију. Програм рада историјског дела овога одсека обухваћен је једним великим пројектом који се састоји из десет потпројекта. Њихови наслови су:

1. Источне границе Србије у средњем веку (XII—XV),
2. Етничке, демографске и социјалне прилике у источним српским земљама у време турске најезде,
3. Турски политичко-правни и друштвено-економски систем у српском народу XVI—XVIII века (Нишки, Лесковачки и Врањски пашалук),

4. Југоисточна Србија у периоду Српске националне револуције XIX века (1804—1878),
5. Политичка и друштвена историја крајева југоисточне Србије крајем XIX и почетком XX века (1878—1914),
6. Источни делови Србије под окупацијом у првом Светском рату (1915—1918),
7. Југоисточна Србија у периоду Краљевине СХС — Југославије (1919—1941).
8. Село и сељаштво од пропasti српске средњовековне државе до ослобођења (крај XIV века — 1877/78. године). Аграрни односи,
9. Источне епархије Српске православне цркве у периоду обновљене Пећке патријаршије (1557—1766),
10. Обичајно право, историјска традиција и национална свест на ширем подручју јужног Поморавља и Нишаве (од средњег века до ослобођења 1878. године).

У вези са реализацијом овог Пројекта и његових пратећих, посебних, тема:

1. Библиографија (историјска) — Попис,
2. Картографска збирка (са подручја југоисточне Србије) — Инвентар,
3. Историјска топономастика — Речник,
4. „Лексикон” знаменитих историјских личности (Радни Приручник),
5. Историјска хронологија — Преглед.

Намећу се одмах и неколико питања која се односе на концепцију и методологију обраде тема из овог пројекта. Ова питања, осим онога што је заједничко код научних истраживања у појединим

наукама, садрже и неке особености које се тичу историјског проучавања југоисточне Србије.

II

У новијој историји крајева југоисточне Србије, који запремају територију слива Јужне Мораве, после турских освајања ових простора у XV веку, до првих даљих већих промена дошло је тек у вези са продирањем на Балканско полуострво аустријске војске 1689. године и, након неуспелог ослобођења хришћана, настале Велике сеобе Срба 1690. године под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем. И аустријско-турски ратовање и Велика сеоба обухватили су читаво подручје југоисточне Србије, цео слив Јужне Мораве и Нишаве, цео слив Пчиње у Старој Србији и горње Повардарје, као и Шоплук у Бугарској. Осим историјских извора, доскора очувана народна традиција ових крајева, унеколико помућена протоком времена од преко двеста педесет година, помињала је учеснике у овим догађајима који су значили преокрет у целокупном народном животу ових подручја. Тако су се исељени Ђипровчани (у Загорју), Пироћанци и Нишлије, захваћени догађајима 1689—1690. године, нашли на крају 17 века чак у далекој Сентандреји, Будиму и другим околним местима у северној Угарској. Слично је важило и за јужније пределе око Прокупља, Куршумлије, Лесковца и Врања, па све даље на југу до Тетова, Скопља, Кратова, Велеса и Штипа у Повардарју. Обнова турске власти, потом, изазвала је велике, чак радикалне промене и у привреди, аграрно-правним односима, правном статусу преосталих хришћана, и утицала на развој насеља, промену комуникација, на културни развој и црквеноверске односе поменутих градова и њихових управних подручја. Стари записи из тог времена, али ни мериторни историјски извори, нису могли а да наједан изразито емотиван начин не говоре о тадашњем робљењу, пљачкању, убијању становништва, односно о „коначном запустенију — свеј српској земљи“. Те последице дуго су се осећале у овим крајевима и догађаји са краја 17. века чинили су главни симбол народног сећања све до времена избијања Првог српског устанка у северним пределима Србије, у Београдском пашалуку. Тек од тада, после читавог једног века (крај

17 и 18. века) предели југоисточне Србије улазе у нови развојни ток своје новије историје, која се затим одвијала под знатним утицајем догађаја које је, на великом подручју Балканског полуострва, покренула Српска револуција, односно Први српски устанак 1804—1813. године.

Са настанком нововековне, обновљене српске државе, крајеви данашње југоисточне Србије, као предели некадашње средњовековне српске државе, пред најезду Турака—Османлија, ушли су у орбиту општих збивања везаних за даљи ток развоја српске државе и српско-турских (Србије и Турске) односа. Прво раздобље овог новог периода националне историје Срба (1804—1912/18) које је трајало до ослобођења већег дела данашње југоисточне Србије до српско-турских ратова 1876—1878. и Берлинског конгреса 1878. године, било је на најнепосреднији начин везано за ослободилачки покрет Срба под турском влашћу у Старој Србији. Како је у науци познато, под ширим културно-историјским, географским и етнографским појомом Стара Србија, Вук Каракић урачунавао је и читаво подручје данашње југоисточне Србије, дакле цео гравитациони простор у сливу Јужне Мораве.

У вези са овим новим историјским околностима и историјска прошлост крајева јужне Србије 1804—1878. године добијала је нове карактеристике у својем развоју, решавајући многе проблеме на путу народног ослобођења од турске власти, проблеме како ранијег историјског и друштвеног наслеђа тако и новонасталих околности које су, у највећем степену, одређивали њен даљи развој у укупном систему српско-турских односа, и у локалном, завичајном смислу или, такође, и у ширим оквирима општенационалне историје Србије и Срба током 19. века.

III

( )

Проблеми проучавања историје југоисточних крајева Србије од краја 18. века па надаље, великим делом, у ствари су проблеми проучавања унутрашње историје Османског Царства, Турске, право комплекса односа турске управе према поданицима, у овом случају према Србима јужног Поморавља, Понишавља и Топлице, са суседним пределима. Велика криза у којој се нашло турско царство од краја 18. века пренела се на

стане и положај њених поданика, а њена карактеристика била је:

1. велико смањење јавне и личне безбедности хришћанске раје,

2. огромна пореска оптерећења и ванзаконске иновације у дажбинама хришћана,

3. убрзани процес обеземљавања српских сељака и масовно стварање чифлука у средини српског народа,

4. пропадање старих облика патријархалне организације и живота српског народа ранијих векова,

5. драстична пауперизација села и социјални ломови у друштвеној структури српског становништва,

6. насиљнички продор иностраних дошљака у етничку средину српског народа,

7. велики преображаји у друштвеним односима и обичајном праву код Срба у Турској, уопште,

8. појачани миграциони процеси и појаве декомпозиције становништва, социјално, економски, културно,

9. дехристијанизација и обесрбљавање поједињих предела и насеља у деловима југоисточне Србије,

10. појава нових схватања и струјања у друштвеном животу и политичким питањима ослобођења од турске власти,

11. крај верско-народне политике обновљене Пећке патријаршије и последице њеног укидања 1766. године на даљу интеграцију српске нације,

12. Обнова српске државе у северној Србији и учешће њеног становништва у ослободилачком процесу и националној политики Србије 19. века.

Све су ово били главни проблеми и основни облици новог положаја хришћана под турском управом крајем 18. века и првих година 19. века.

На овим новим основама положаја, стања и односа између турске управе и хришћанске раје, даљом ерозијом османског правног и безбедносног система, развијао се народни живот, губећи много од старијих установа и обичаја, уз усвајање нових које су нужда времена и историјске околности наметала. **Све ово** треба добро истражити, анализовати и приказати, како би се добила што тачнија и потпунија слика народне прошлости. А ову народну прошлост треба сагледавати не само кроз турске управне установе и законодавство (важеће у односу на рају) већ, посебно наглашавајући, и кроз целокупну обичајну културу, традиције, обичајно право, посебно кроз систем породичне и задружне организа-

ције српског села и варошких српских енклава и четврти, уделом цркве и њених лаичких установа, кроз црквено-народне општине, установу ктиторства, народних црквених сабора и светковија, улогом црквених архијереја и парохијског свештенства у помагању, пре свега, народних представки пред турским властима, посебно у заштити верских права, ослобађања од незаконских кулука и бесправних хапшења, затим у подизању и помагању школско-просветних подухвата.

Посебно, такође, треба утврдити установе самоуправних права у српском народу у систему турске управе, како оних са локалном сеоском самоуправом тако и оних са широм аутономијом у оквирима групе села или нахија, односно утврдити врсте по занимањима и обавезама за поједине категорије људи, односно насеља (посебно у вези са радом у самоковима, мајданима), као и обим статусног права села на царским имањима (у Пиротској нахији), при дербенџијској служби (у Врањском пашалуку), затим каквог је правног основа и обим права имала местимична територијална (!) самоуправа (лесковачко подручје), откада је постојала установа сталног народног представништва код виших турских органа власти, установа коџабаша (нишка нахија), у сваком случају врло интересантан самоуправни статус Знепоља и његових коџабаша (који вуче, можда, корене још из времена Српске Деспотовине и времена Стевана Лазаревића). У свом низу питања налазиле су се и привилегије Црне Траве (у ширем пределу реке Власине), односно, Драгомана и околине (у горњем току Нишаве, данас у Бугарској) итд. Дубину и значај ових историјских појава треба, при томе, сагледавати у међуодносу и реципроцитetu, између производних обавеза или специјалних дужности и служби за потребе турске државе (и султановог двора) с једне стране и привилегија и права хришћанског, у овим крајевима српског становништва, с друге стране, која су била озакоњена у систему турске управе, а која су, каткада, имала широке самоуправне и аутономне оквире и садржаје. Да ли је, у овом погледу, можда, читава источна половина територије југоисточне Србије и суседних предела у Бугарској, тј. у десној водопаји слива Јужне Мораве, била једна велика привилегована зона са одређеним самоуправама (разних облика и типова производно-услужног-историјски неизбежног-

двојства из правног статуса обавеза и права подручног становништва, треба тек да утврде пространа истраживања у турским архивама, али (још увек није сасвим касно) прикупљањем народне традиције о појавама и догађајима из ближе и даље турске владавине у овим крајевима. Разуме се уз обавезно систематско коришћење резултата историографије и других сродних наука које су доносиле „реминисценције” и податке о карактеру и систему турске владавине.

Инструктиван пример за истраживања ових историјских крупних или у многоме нејасних и контраверзних појава из баштине турске управе пре краја 17. века и пре краја 18. века (до Велике крџалијске узурпације великог дела овог подручја у последњој деценији 18. века, и страшног пустошења ових крајева уз велику ломљаву целокупног турског државног устројства) даје, више на посредан начин, и методом компарација и аналогија, Стојан Новаковић у делу *Гурско царство пред Први српски устанак*, од српских историчара, односно Захаријев у својим студијама о Крајишту, од бугарских научника, где треба консултовати и познатог старијег издавача турске грађе (успите о западним крајевима Бугарске, на простору од Видина до манастира Св. Јована Рилског) Ихчијева. Сvakако, овим истраживањима требало би приступити методично, и нарочито аналитички улазити у поједиње појаве и процесе, да би се, затим, приступило и уопштеном приказивању и оцењивању, тј. историјској синтези.

IV

У оваквом разматрању ствари имаједан посебан методолошки захтев, као општеважећи у историјском писању, који ће се морати, посебно, примењивати када је у питању проучавање прошлости југоисточне Србије, а то је:

прво, што потпунија хеуристика извора,

друго, интердисциплинарни поступак.

Ово све не само стога што је, за предмет нашег разматрања, сразмерно мање историјске грађе у односу на остале делове српског народа, већ и зато што нигде, изгледа, није свакодневни живот Срба у овим пределима Османског Цар-

ства, био тако богат по свим својим манифестијама и јавним иступањима у оквирима верско-народних и сеоско-општинских као и варошких, заједница, општина, као што је то било у јужном Поморављу (Ниш, Врање, Лесковац) и Понишављу (Пирот). Може бити да је то било стога што су ови предели, већим делом или за дуже време, били периферни у саставу српске средњовековне државе, те су, услед тога, могли трпети и стране утицаје суседних земаља. Треба нарочито обратити пажњу на друге две чињенице, друге две појаве: 1) на локална померања становништва (ове иначе у великој мери аметана стазичке области — мисли се на њен источни део), и 2) на појаве спонтане етносимбиозе, сроћавања, што је било, кроз прошлост ових крајева, типично за сточарски начин народне економије и за изградњу друштвене организације посебног типа који уопште карактерише, по Јовану Цвијићу, тзв. средњобалкански етно-психички тип јужнословенског и српског становништва. У вези са тим је и читава обичајна надградња и добрим делом и општи поглед на свет, народно поимање живота и историје.

Такође, треба имати на уму још и следеће: однос између сеоског и варошког становништва, и однос између старијаца и досељеника из других крајева, чак других земаља, скоро у истој мери како, местимично, за сеоско становништво тако и за варошку популацију. У вези са сточарским кретањима, најпре, ваља утврдити колико су утицала на експанзију и материјалну културу на старо српско, односно српско-словенско („славеносрпско“) становништво, — а у вези са етносимбиозом колико је тај утицај деловао на породични живот и у сфери културе, као и на менталитет и друге форме социјалне комуникације у становништву крајева југоисточне Србије, пре свега по варошким насељима (присуство и улога влашко-цинцарског, а после Морејског рата и грчко-јелинског становништва).

За израду историје о социјалној структури Срба под турском влашћу у југоисточним крајевима Србије потребно је урадити најпре више специјалних мањих студија, нпр. о настанку хришћанско-српских четврти „маала“, у турским варошким срединама; о професионалним занимањима становника српских вароши Ниша, Лесковца, Пирота, Врања, Прокупља и Трна у Знепољу; о уделу хришћана — варошана у економском

и културном уздизању — напредовању варошких центара југоисточне Србије; о занатлијским еснафима; о постанку варошког патрицијата (чорбација, хација, големаша); о социјално-економском положају варошке хришћанске сиротиње; о улози хришћанских занатлија и трговаца у трансформацији економске структуре турских вароши (пре и после Кримског рата 1853—1856), затим питања везана за положај и улогу хришћанских варошких првака у турским управним установама, нпр. меџлисима (коџабаше, азе) и у закупима варошких прихода (илтизамције, „спаије“); интересантна је и важна појава хришћанских спахија; хришћански трговци као турски „ортаци“ у аграрној експлоатацији хришћанских села, у извозној трgovини, у „двојном“ држављанству (турски поданици са турским пасошима и неким од европских држава).

Посебно је важна за научна истраживања проблематика постанка и рада српских црквено-народних општина и њеног унутрашњег функционисања; институције „синода“, затим појаве српских варошких трговаца као црквених ктитора (епитрона) и носиоца права за отварање школа (мутевелија), као заскупника народних интереса у јавном животу хришћанског становништва пред турским властима изван локалне средине живљења (већили), затим, посебно, њихових тајних мисија код српских власти у слободној Кнежевини Србији. Ту су такође и значјна питања историје Срба изван јужних граница ослобођене Србије до 1877/78. године: Ко су носиоци и шта су радили народни представници („кнезови“ — кметови), као и истакнутији носиоци идеје ослободилачког покрета (у време Првог српског устанка, тзв. титуларне војводе из Нишке, Пиротске, Лесковачке, Прокупачке, Вучитрнске и Знепољске нахије; посебно они који су радили на ослобођењу својих крајева покрај српско-турске границе (Милоје Јовановић из Нишке Каменице, Хаџи Неша Филиповић за Пиротску нахију, Станко Атанацковић за Лесковачку нахију, Михајло — Миша Стојановић Ђурчија за Врањску нахију — сви из времена прве владе кнеза Милоша и Михаила). То исто важило је и за друге виђене народне представнике из времена Уставобранитеља, друге Михајлове владе, Намесништва и владе кнеза Милана до српско-турских ратова 1876—1878. године (Никола — Коле Рашић у Нишу,

Хаџи Анђелко Димитријевић из Рупља — Грделичка клисura, Аранђел Станојевић у Знепољској нахији, Миладин Манчевић из Беровице Пиротске казе и Иван Пејчовић из Брезничке казе — данас у Бугарској, браћа Ђорђевићи у Пироту и др.).

Из политичке историје и историје ослободилачког покрета око средине и у другој половини 19. века до рата 1876. године, посебно је важно питање тзв. Гарашанинове тајне организације у крајевима југоисточне Србије, затим постанка и деловања тзв. тајног Нишког Комитета из 1874/75. за цео ондашњи Нишки санџак. Такође, за привредну историју и социјални положај сељака — установа и аграрно правни режим тзв. Господарљука, затим проблем обнове јавног црквеног живота Срба у Турској после Једренског мира 1829. а нарочито после Париског Конгреса и султановог хатихумајума 1856. године. Појава Егзархије, најпре као заједничке словенске противфанаријотске црквене организације, у пределима Нишког санџака чини допуну проблематици прошлости југоисточне Србије, посебно у варошима, што исто тако важи и за просветно-школске институције Срба у реченим пределима.

Постоји још низ отворених питања и, историографски, до сада, нерешених или недовољно објашњених чињеница, појава и збивања из живота Срба под турском влашћу уопште, а посебно за њихову новију историју, почев од времена неуспеха хришћанске реконквисте у аустро-турском рату 1688—1690. у пределима Старе Србије и, посебно, од времена Првог српског устанка и обнове српске државе 1804—1813. год. Њих треба решавати и истраживати, као несумњиву потребу историографије али и за шире друштвене, културне и национално-политичке потребе. У овом погледу, како је већ речено, добре и обухватне, са такође значајним резултатима, донели су многи прилози објављени у публикацијама завичајних музеја југоисточне Србије. Са наше стране, као (парцијални) увид у сагледавању основне проблематике у проучавању историјске прошлости крајева југоисточне Србије, изнели смо своје погледе још 1974. године у овећој студији „Историографски и методолошки проблеми у проучавању историје балканских народа у Турској половином XIX века (Лесковачки зборник, XIV, стр. 133—144), унеколико и у расправи „Јован Хаџи Васи-

љевић историчар Срба у Турској" (која се објављује у публикацији „Девет века Врања“ у издању Народног Музеја у Врању).

За решавање ових питања које је, као централна научна регионална установа, преузео напред наведени Центар за научна истраживања у Нишу неопходно је и веома тешко да се — пошто постоји прихваћени и усвојени Пројекат његовог рада и у области историјске науке, у његовом Одсеку за историју — најхитније обезбеде новчана средства и изврши избор и постављање његових првих службених кадрова научника — истраживача. Овај посао на систематском и програмском, по посебно утврђеном Пројекту, проучавању ис-

торијске прошлости југоисточне Србије и суседних крајева, започет са великим сочекивањима, од великог је историјског и научно политичког значаја не трипаше ни најмање одлагање, ни под којим изговором. Од његовог решења зависи и могућност да се систематски и по највишим критеријумима историјске науке истражи народна прошлост крајева југоисточне Србије као саставног дела општенационалне историје српског народа.

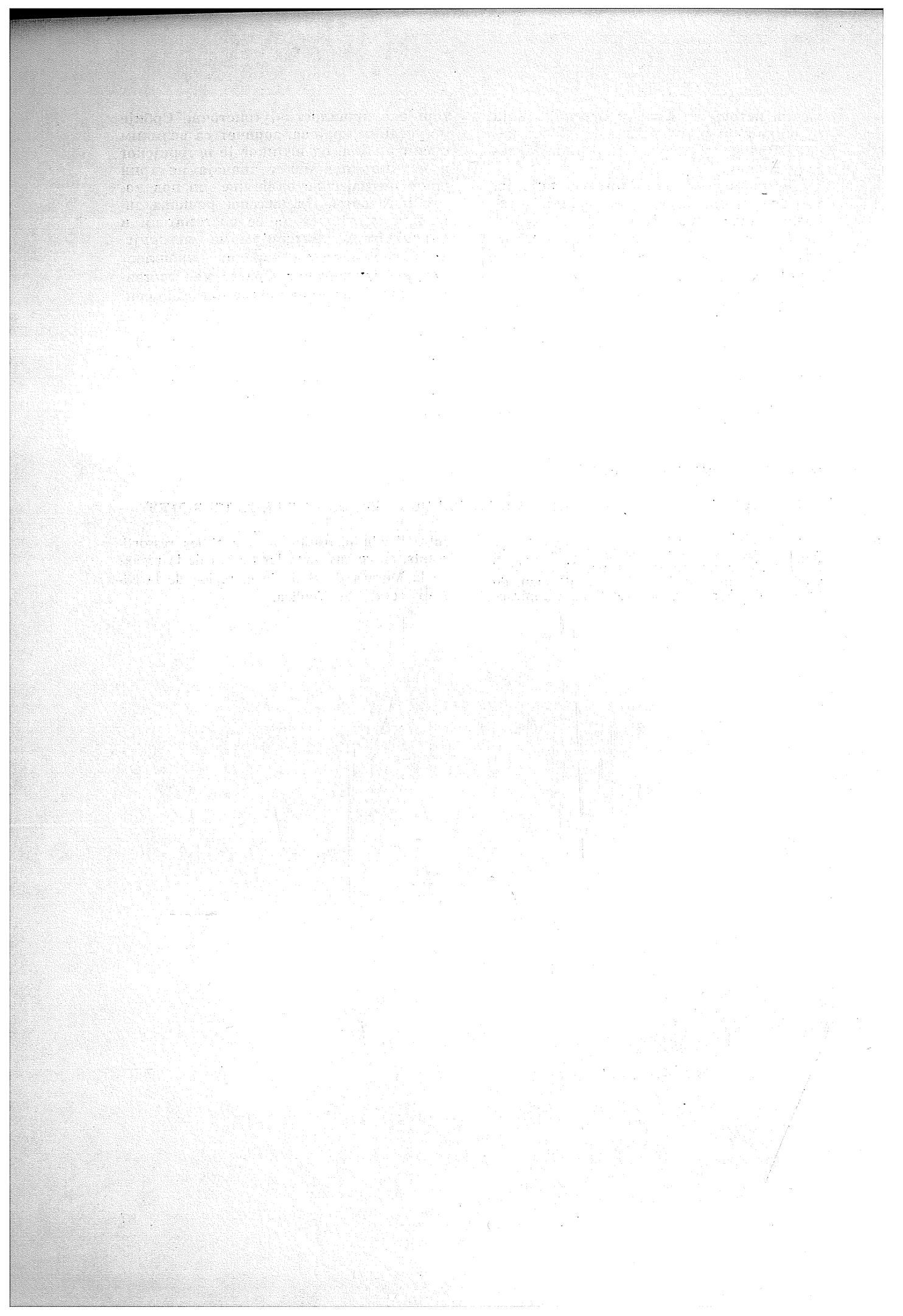
У концеповању проблема и методолошком разјашњењу о предмету, садржају и истраживачком поступку на проучавању ове историје налази се и смисао овог нашег рада.

académicien Vladimir Stojančević

PROBLEMES ET METHODOLOGIE DE L' ETUDE DU PASSE DE LA SERBIE DU SUD-EST

Les problèmes de l' étude de l' histoire des régions sud est de la Serbie dès la fin du XVIIIe siècle présentent les problèmes de l' étude de l' histoire de l' Empire ottoman, de la Turquie, à savoir, des relations complexes

entre l' administration turque et les ressortissants, en ce cas, avec les Serbes de la région de la Morava du Sud, de la région de la Nišava et de la Toplica.

Богумил Храбак

Економска питања и Бугарска у време бугарско-југословенског разграничења 1919 — 1920.

О конференцији мира у Паризу 1919. и 1920. године, којом је окончан дуги Први светски рат много се писало, нарочито из пера оних којих су издиктирали тај крхки мир. И у нашој земљи, нарочито после 1960. године, прихваћена су истраживања те конференције, на којој је Краљевина СХС стекла своје међународно признате границе. Записнике рада југословенске делегације, који представљају основицу за научна испитивања, објавили су почетком 1960. године Б. Кризман и Б. Храбак. О одређивању југословенско-бугарских државних међа и о проблемима с тим повезаним најбоље је писала Десанка Тодоровић (1968).¹ Она је, међутим, заобишла један значајан аспект мировног комплекса — економско-финансијски, који

је разрађиван на посебној секцији за репарације и друге обавезе економске и финансијске природе.

Колико су ратна разарања стајала Србију и који удео у томе има дејствовање бугарске солдатске и царског управног апарата никад нико није могао прецизно израчунати и аргументовано бранити своје цифре. У сваком случају, прописане репарације нису ни издалека надокнадиле све нанете губитке. Економска снага Србије и Бугарске уочи балканског рата може се доста егзактно установити, али бројке о ситуацији по изласку из Великог рата могу се сматрати само апроксимативним. Станје пре Првог балканског рата 1912. године било би следеће:

	Бугарска	по становнику	Србија	по становнику
Број становника	4.330.000		2.950.000	
Рогате крупне стоке	2.000.000	0,46		0,33
Коњи, муле и магарци	6.000.000	0,135	1.800.000	0,061
Овце	10.000.000	2,3	3.700.000	1,25
Укупно богатство (фран.)	14 милијарди	3.256,3	11 милијарди	3.728,8
Спољни дугови	750 милиона	173	1,1 милијарда	372,8
Станје после рата 1918:				
Број становника	4.200.000	умањено 3%	2.000.000	умањено 31,5%
Рогате крупне стоке	2.000.000	0,378	300.000	0,15
Коњи, муле и магарци	600.000	0,142	18.000	0,009
Овце	10.000.000	2,4	740.000	0,37
Укупно богатство (фран.)	14 милијарди	3.337,3	5 милијарди	2.520
Спољни дугови	3 милијарде	714,2	3,1 милијарде	1.550
Унутрашњи зајмови	милијарда	238,1	милијарда	500

Умањење у Србији код крупне рогате стоке износило је 1918. 70%, код коња, мула и магараца 90%, код оваца 80%, а код укупног богатства 55%.²

На дан 7. марта 1917. Народна банка Бугарске имала је следећи биланс: Активи и пасива износиле су 1,301.672,174⁸⁶ лева, злато у банчиним трезорима вре-

дело је 69,324.000 лева, злато у иностраним депозитима износило је 744,481.000 лева; сребра у готовини било је за 17,170.000 лева; златних новчаница било је за 630,431.000 лева, сребра за 286,432.000 лева или свега у циркулацији 916,363.000 лева. Месеца августа исте године министар финансија Д. Тон-

чев поднео је Собрању предлог о повлачењу из оптицаја никловане ситнине, која је замењена новчићима од желеza у укупној вредности од 20,000.000 лева.³ Бугарска Народна банка хитно и при силно је сакупила у бугарском делу окупирани Србије српске динаре, који су још и у ратној 1915. години важили као солидна монета, замењујући је са мање вредним левом, и то по принудном, не праведном курсу. После рата, у првој половини марта 1920. године, бугарска Народна банка продаја је српске динаре по 230 а грчке драхме по 620 лева, док круне, марке, леје и рубље, као девалвиране валуте, уопште није хтела да прима.⁴

Средином марта 1919. тадашњи бугарски министар финансија у поднесеном експозеу Собрању о финансијском стању Бугарске изјавио је да ће приходи у току 1919. године износити 18,000.000 франака, док би издаци износили само за неке буџетске позиције у првој половини године већу своту. Министар, међутим, није очајавао, јер је Народна банка Бугарске располагала депозитом у Берлину и Бечу у износу од 1.170.000.000 франака. Министар Данев се надао да ће се бугарска валута дићи кад се успоставе редовни привредни односи са великим силама и другим државама. Био је расписан унутрашњи зајам и Данев је очекивао да ће он бити успешан: ако он не би обезбедио потребна средства, применио би се присилни зајам. Тешила га је околност да се многа роба у земљи могла јевтиније купити него у иностранству.⁵

Једна од првих одлука (тј. друга по реду резолуција) Комисије за репарације Конференције била је (23. јануара) позив да се пре 2. марта 1919. утврди апроксимативна вредност добара не пријатељских земаља или и њихових држављана, па и оних добара која су на ранијој окупирају територији већ била ликвидирана. То се односило и на Бугарску и Турску (посебно вакуфска добра ове последње).⁶ Тиме није било обухваћено питање присилно одузетих добара окупационих сила, па је Делегација Краљевине СХС поднела предлог маршалу Фошу да се у будуће мировне уговоре унесу клаузуле којима би Бугарска и Мађарска морале вратити у натури стоку, пољопривредни инвентар и друге алатке које су њихови ратни органи отуђили на српском државном подручју; Фош је одговорио да није надлежан за потписивање примирја на источној страни, а да се за уношење

клаузула у мировне уговоре обрате председнику Конференције (Клемансоу). Делегација је прихватила сугестију па је решила да се обрати Клемансоу, који би издао потребна наређења ге нералу Франше д'Епереу.⁷

У том акту (од 25. марта) од Бугарске је тражено: 500.000 радних (тегљих) волова, 100.000 коња, 2.000.000 оваци, 500.000 коза, 30.000 мазги и магараца и 500.000 свиња. Од пољопривредног инвентара захтевано је: 20.000 обичних плугова, 2000 дрљача, 2000 сејачица, 1000 косачица, 1500 ветрењача за просејавање зрна, 500 жетелица, 500 комплетних вршалица, 500 пребирача за одабирање зрна, 2000 прскалица за бакарни сулфид, 30.000 лопата, 30.000 мотика, 30.000 грабуља, 25.000 вила, 30.000 секира и брадви разних врста, 12.000 тестера, 15.000 пијука, 1500 косира, 25.000 коса са брусилом, 25.000 српова, 25.000 лемеша, 22.000 ашова разне величине. У групи транспортних и саобраћајних средстава тражено је 100 локомотива и 3000 вагона разних категорија за нормалан колосек, инвентар нишке железничке радионице са машинама, алатним прибором, инструментима, електричним осветљењем, кајишевима за трансмисију, котловима и сировинама; 250 скретница за нормалан колосек, четири платформе за обртање, две од 16 и две од 21 метар, 10 парњача од 25—30 коњских снага и 10 резервних котлова за њих, 10 електромотора од 25 до 100 коњских снага, 10 казана за постаје са водом са пулсометрима, 100 километара шина за нормални колосек, 120.000 храстових трупаца, 1000 вагона за угљ за локомотиве, 2500 м³ дрвног материјала (дасака од 5 цм и 4 метара дужине за мостове), 250 аутомобила за путнике, 500 камиона, 20.000 кола и двоколица за воловску запрегу, 120.000 кг жица од галванизованог гвожђа по 4 милиметара дебљине, 5000 кг жица различите дебљине, 70.000 подупирача за телеграфске и телефонске линије, 70.000 порцеланских изолатора са другим прибором да се подигну 1500 км телеграфско-телефонских линија, 1500 морзеових апаратса батеријама, пет апарати Хјуц, 1500 телефонских апаратса са мтнетским индукторима, 30 телефонских замењивача за централне станице разног капацитета, 700 елемената „лекланше” — комплета са неопходном количином амонијачке соли, 70.000 телеграфских акумулатора, 80 ваге за железничке станице, 80 колица за транспорт на станицама, 50 вагонета за нормални коло-

сек, 50 дресина. Тражена је и: 30.000 цакова, 200.000 тона ужади разне дебљине. Покренуто је и питање повраћаја архивалија Државног архива, књига из јавних библиотека и музејских предмета, што је све однето из окупирале Србије. На дневном реду морали су да се нађу и: српски новац у металу и банкнотама, обвезнице и акције Народне банке и приватних штедних установа, што је све насиљно пренесено из Србије и депоновано у Бугарској. Српска секција за репарације предложила је рок од три месеца за постављену реализацију.⁸

Југословенска секција за утврђивање ратне штете почела је да делује одмах пошто је потписано примирје са Бугарском. Део посла свршила је Војна мисија у Софији, која је установила да су бугарски окупатори одвукли из Србије 85 локомотива, 119 вагона и 1614 разних кола, сву имовину пожаревачке скружне банке, у вредности од 500.000 динара.⁹ На основу налаза секције, Делегација је тражила враћање свих објекта које је однео непријатељ из земље, што је значило и сабирање и претходно идентификовање објекта и репарирање свих ратних трошка.¹⁰, посебно кад је реч о обавези Бугарске и Аустрије.¹¹ Будући да је Белгија (још фебруара 1919) стекла повластицу до 200 милиона франака на име одштете приими од првих немачких плаћања, то исто право наговестила је југословенска секција и за Србију.¹² Међутим, већ маја 1919. знало се да је Краљевини СХС додељена свата из опште суме репарација. Према предвиђањима Делегације СХС, Бугарска би платила само пет милиона француских франака. Већ тада је финансијско-економска секција саветовала да Делегација одбије да потпише мировни уговор са Бугарском. Како није било извесно да ће се ратна штета од Бугарске стварно наплатити, секција је сугерисала да се добије овлашћење да се поседну делови Бугарске, како би се наплата поуздано обавила. У свим таквим предлозима постојала је сарадња са Румунијом и Грчком. Комисија Конференције за репарације није усвојила предлог Делегације СХС.¹³

На седници Комисије за репарације 26. маја 1919. учествовао је у раду и др Велизар Јанковић, делегат СХС. После изјава које су учинили Анте Трумбић и К. Стојановић, Јанковић је затражио да начини неколико примедаба на процедуру коју су усвојили Савезници за

елаборацију прелиминара с Аустријом (за потписивање чијег мира стално је везивана Бугарска). Он је указао на лапусе због непознавања ствари и на недовољне елементе да се проуче евентуалне модификације; утврдио је да секције не располажу документацијом која се од њих захтева, тако да ће финансијска страна закључиваних уговора бити мањка; Делегација чак није имала ни текст прелиминара С Угарском, што је само отежавало рад када је реч о Аустрији, која је до 1918. била у заједничкој држави са Угарском.¹⁴

Савезнички експерти при склапању мира са Бугарском нису водили рачуна о стварно насталим штетама и отимачинама бугарских окупатора него о капацитетима плаћања тадашње Бугарске, с тим да репарације нису смеле Бугарску тако оптеретити да се изазову социјалне напетости, што би могли да испористе большевички емисари. Петога јуна делегатима Грка, Румуна и Југословена Италијан Д'Амелио предао је акта о клаузулама репарација у мировном уговору са Бугарском, тражећи да се о томе делегације изјасне, али стално имајући у виду бугарске економско-финансијске могућности.¹⁵ Нацрт мировног уговора са Бугарском, кад је реч о репарацијама и другим финансијским сдређбама, са југословенског становишта израдио је експерт Драгутин Протић, по занимању адвокат. Тај нацрт, уз неизнатне измене, на неколико седница, усвојили су и Румуни и Грци. Део о репарацијама спровела је још 7. јуна заједничком нотом грчка делегација, а 12. јуна и финансијске клаузуле. Тринаестога јуна позвани су представници Југословена и Грка у комисију за репарацију, а поподне истога дана и представници Румуније, мада за такво подвајање није било никаквог разлога јер јеnota била заједничка. Дискусија је вођена о томе да ли је Бугарска у стању да оствари онолико вредности колико траже њени оштећени балкански суседи. Разговори су имали само информативни карактер, мада су Југословени и Грци пре три-четири месеца предали по-драбан мемоар о капацитету плаћања Бугарске. Закључено је да износ од пет милијарди франака неће дирати у богојатства Бугарске, већ ће та свата компензирати повраћај опљачканих вредности. Седницама је присуствовао и Италијан Креспи, који иначе није припадао Комисији за репарације; он је имао појача фронт Савезника који су се

за интерес Бугарске борили против својих ратних савезника.¹⁶

О пропорцијама пројекта уговора о миру са Бугарском Делегација Краљевиће СХС расправљала је на састанку 17. јуна. Известилац др Коста Кумануди је прочитao одредбе које су имале ући у уговор и којима су велике силе настојале да заштите пре свега своје држављање у Бугарској, посебно у погледу судске и друге надлежности. Члан Делегације Мата Бошковић предлагао је да и Делегација тражи иста права у погледу својих грађана у Бугарској, тим више што ће та права у погледу јуридиције тражити и Грчка и Румунија. Председник Делегације Н. Пашић сматрао је да би било незгодно да јужнословенски сусед намеће Бугарима захтеве стarih капитулација. Ипак, решено је да правници Слободан Јовановић и К. Кумануди, Бошковић и један експерт извиде каква ће права имати држављани Грчке и Румуније.¹⁷ Делегација је о истом предмету расправљала и 6. јула. Кумануди је саопштио да ће у мировни уговор са Бугарском ући клаузула којој је смишао да велесиле задржавају право капитулација у Бугарској, чиме ће се користити и Грчка и Румунија; предложио је да се иста права траже и за грађане Краљевине СХС. Са предлогом су се сагласили министри Маринковић и Трифковић и Мата Бошковић. Председник владе Стојан Протић држао је да такво тражење не би било политички опортунно, него да влада мора налазити друга средства да заштити своје припаднике у Бугарској; Немци су такође чинили зверства, али им се ипак не намећу капитулације, које се могу користити још једино у Турској. Никола Пашић је саопштио да се о том питању већ расправљало на седници Делегације и да је већином гласова решено да се капитулације не траже, тим пре што се Италија одрекла тог права а за Румунију није сигурно да ће то право добити. Против капитулација изјаснили су се и министар Трумбић, Ј. Смодлака и делегат др Иван Жолгер. Посланик Веснић је био за то да се одлука одложи док се не види колико ће Румуни успети. Додао је: „Ми смо израњавани, али ново стање не треба да стварамо осветом, нити да копамо све јачи јаз између нас и Бугарске. Ми смо по снази јачи од ње, по срцу племенитији, наше је да ублажујемо, да сачувамо у Бугарима оно што у њима има словенског.”¹⁸

Пројект мировног уговора са Бугарском (14. јуна) у члану 2. дела о репарацијама предвиђао је плаћање ратне одштете у 30 ануитета са по 5% годишњег интереса. Члан 5. одређивао је да Бугарска од 1919. до краја априла 1921. има да плати Савезницима милијарду златних франака (у злату, роби, другим вредностима), чиме би се покрили трошкови окупацијске војске. Члан 8. предвиђао је да Енглеска, Француска и Италија имају своје представнике у органу комесара, коме би Румунија, Југославија и Грчка пријавиле своја идентификована однесена добра у Бугарској. Члан 13. је детаљно одређивао како ће се процењивати, укључујући у односна средства не само злато и хартије од вредности него и порезе, таксе и друге државне приходе, но пошто се најпре на миру трошкови окупацијских трупа Савезника, што је било важније од штета које су балкански ратни савезници претрели од бугарског окупатора. Бугарској је учињен попуст у томе што би сд 1. маја 1921. до 1926. годишњи интерес за неизмирене вредности износио само 2,5% а не 5%, али би потом од 1926. поред 5% био плаћен додатни проценат амортизације. Анекс III пројекта одредио је давања у натури. Краљевина СХС требало је да прими 1500 железничких вагона разних врста, 80 локомотива, 300 телеграфских и 2000 телефонских апарат, 10.000 километара телеграфске и телефонске жице. Румуни би на сличан начин добили подземне и подречне каблове (није установљена количина) и Морзеове апарате. Румуни би примли 5000 крава музара, Грци 3.500 а Југословени само 3.000; бикова — Румуни 200, Југословени 60; јуница — Румуни 40.000 и Југословени 40.000, јунади — Румуни и Југословени по 50.000; волова за вучу — Румуни и Југословени по 100.000 а Грци 10.000; кобила — Румуни 20.000, Југословени 10.000, а коња за рад — Румуни 40.000, Југословени 20.000 а Грци 600; оваца за приплод — Румуни и Југословени по 20.000, а овнова — Грци 200. Румуни 600, Југословени 500, оваци и овнова — Румуни 500.000, Југословени 300.000, Грци 200.000; магараца и мазги — Југословени 10.000, Румуни 10.000 а Грци уместо тога 2.500 свиња, 2000 овнова и још понешто. Сирове вуне Југословени су имали да добију 1000 тона, Грци 500, Румуни 100 тона; сирове коже — Југословени су имали да приме 35.000 комада волујских и козјих, Румуни 20.000 а Грци 10.000 во-

лујских. Од пољопривредног инвентара Југословени би добили 35.000 плугова, Румуни 10.000 али и 100.000 комада другог ратарског алата. Југословени су имали права на 5000 гарнитура дрвеног на- мештaja (што, 6 столица, два кревета, орман и полица). Румуни би били надок- нађени са 200 тона дувана. Члан 7 III анекса предвиђао је да бугарска влада има да због рушења што је изазвала бугарска војска у рудницима Србије, овој испоручи по 10.000 тona угља годишње у току пет година, и то из производње државних рудника у Пернику, на прузи између Пирота и Софије. На исти начин (члан 8) Грчка би добијала у року од пет година по 100.000 тona жита. И овде, као што се види, није реч о ефективним ратним штетама, него о првим потребама малих балканских савезника, при чemu је форсирана Румунија, велики губитник у ратним опера- цијама. Четврти анекс излагао је о бугарским изворима средстава за репара- ције; обухваћене су и државне таксе на неке предмете консомације (колонијал- на роба, со, уље, петролеј, алкохолна пића), монопол на сиров дуван, цигарет- папир и обланду за покле цигарета, ши- бице и карте за игру.¹⁹

Како је време пролазило и прибли- жавала се жетва, југословенска влада постала је нестрпљива, јер ништа у на- тури није стизало у земљу. Стога је на- ложила Делегацији да обнови питање о авансима, какве је добијала Белгија или да се бар убрза повраћај идентификова- них однесених ствари, међу којима би се налазили и архивски материјал, књи- ге из пиротске и других библиотека, новац, па чак и мошти краља Милути- на, које су се већ дugo времена налазиле у Софији. Још марта 1919. одређено је да Краљевина СХС прими из Бугарске 50 бикове, 6000 крава, 2250 коња, 1000 мазги, 4000 волова за вучу, 12.000 овно- ве, али ништа од тога није испоруче- но.²⁰

Седмога јула 1919. Делегација Кра- љевине СХС предала је анекс на свој мемоар у вези са клаузулама које је ва- јало унети у уговор о миру са Бугар- ском. Тражена је специјална реститу- ција за рушења по рудницима угља што је извела бугарска војска приликом по- влачења у износу од 100.000 тона из др- жавног рудника у Пернику; у том ци- љу, у Пернику би се завела експлоата- ција једног мешовитог друштва, по си- стему на који је пословало предузеће Disconto-Gesellschaft 1914—15. године.

Испорука угља би се обављала у два- наестинама сваког месеца на железнич- кој прузи Софија—Пирот. Поред тога, захтевано је да бугарска влада 15 дана по закљученом миру исплати влади у Београду десет милиона франака у злату, као компензацију за злато које је бугарска влада преко својих органа по- купила на окупираниј територији Срби- је. Влада Краљевине СХС није имала поверења у потписе бугарских представ- никова на мировном уговору, него је мо- лила да се обезбеде посебне гарантије да ће ратна одштета заиста на време бити намирена (ту је предвиђено учешће у наплати такси и порезима на промет свеколике трговачке робе, сировинске или фабричке, као и у прикупљању по-реза на посебне артикли, као што су пе- тролеј и друга минерална уља, алкохол- на пића, дуван и цигарете). Таква би интервентна акција трајала по шест месеци годишње док се не истера дугова- на свота. Посао би обављала посебна комисија коју би, поред југословенског органа, сачињавали изабрани представ- ници дипломатског кора акредитованих при бугарској влади. Та репарационна комисија би се посебно морала потруди- ти да бугарску владу примора да на по-четку деловања те комисије исплати једну авансну суму прихода од монопо- ла (на дуван и минерална уља). Ако бу- гарска влада не би била у стању да од- говори обавезама на тај начин, репара- цијона комисија би имала права да се повеже са кредитним установама савез-ничких и неутралних држава, које би Краљевини СХС дале кредит стварно присилан. Поред тога, Аустрија и Ма- ђарска имале би обавезу да солидарно гарантују исплату бугарских обавеза на време.²¹

Бугарска је уживала посебну нак- лоност Савезника. То је констатовано на седници Делегације СХС 23. јула, при- ликом анализе финансијских и репара- цијоних клаузула Комисије Конферен- ције која је тражила мишљење и Деле- гације СХС. Ова је најпре приметила да двојица чланова Делегације као и слични чланови грчке и румунске деле- гације, нису позивани на седнице Коми- сије. Према предложеним клаузулама, Бугарска би имала да унесе у заједнич- ки репарациони фонд свега 2.250 мили- она франака, а у исто време би јој био опроштен позамашан ратни дуг Немач- кој, јер се ова одрекла дуга у корист Савезника. Тако је Бугарска готово ос- лобођена репарационог плаћања. Рок

од 37 година плаћања могао би се даље продужити ако би Комисија за репарације то нашла за сходно, па се укупна свота могла умањити такође по истом нахођењу. Покрадене ствари, стоку и алате Бугарска није вратила. Ранији број стоке сведен је на 2000 расних волова, 3000 крава, 6000 оваца, и то ако не би било сточних зараза, које су и ту могле ослободити Бугарску обавеза; квота перничког угља је преполовљена (само 50.000 тона годишње). Делегација СХС је прихватила предлог економско-финансијске секције да упути Комисији за репарације најенергичнији протест.²² Главни заштитник Бугарске биле су САД, на што је на време указао председник југословенске владе Стојан Протић. У Америци је софијска влада упорно радила да буде потпуно ослобођена било каквог плаћања, позивајући се на своју ратну невиност и на своје слабо материјално стање у условима социјалних тензија. У Делегацији СХС је најпомирљивији члан из редова Србијанаца према Бугарској био председник Делегације Н. Пашић.²³

Министарство иностраних дела из Београда обавестило је Делегацију СХС да је српски делегат при Народној банци Бугарске (Р. Винтровић) својим писмом од 15. маја 1919. јавио да су бугарски часници по општинама окупирали Србије приликом бекства за Бугарску понели готовине општинских бла гајни и рачунске књиге; бугарске власти су од рачунополагача преузимале новац и књиге те су их депоновале у Народној банци. Банка је располагала и разликом између стварне цене артикала којима су снабдевани српски грађани и цене која им је наплаћивана. Најзад, Бугари су реквирирали летину 1918. године, али већина реквизиционих признатница није била исплаћена. Почетком септембра 1919. одредбе уговора о миру са Бугарском биле су већ перфектуирале и све југословенске примедбе су остале без одазива.²⁴ Једино је пре предаје мировног уговора бугарској делегацији изменењена одредба о рекуперацији стоке; ова је морала бити враћена, ако се сасвим сигурно установи идентитет отеране стоке из Србије.²⁵ После године дана и та је утеха била слаба.

Првих дана септембра 1919. Делегација СХС је примила мировни уговор у коректурама. Никола Пашић је одмах писао влади у Београду да нису уважени трипут поднесени захтеви Врховном савету, него је овај одговорио да су ју-

гословенска тражења начелно прихваћена, али у мери која се може остварити. Упоредо с тим, Делегацији је предат пречишћен пројекат мировног уговора с Аустријом и конвенција о мањинама. Нарочито је конвенција погодила чланове Делегације, те су неки од њих тражили аудијенцију код чланова Врховног савета, како би саопштили да Делегација не може да потпише мировни уговор и такву конвенцију у предложеном облику. Врховном савету је био познат став Делегације да се одредбе о мањинама могу односити само на нове територије, које су ушли у састав Краљевине СХС распадом Аустро-Угарске; Врховни савет је, међутим, конвенцију наметнуо и Грчкој, мада она није ратовала са Аустро-Угарском. Посланик Миленко Веснић је (5. септембра) био примљен од француског министра спољних послова Стефана Пишона; наishaо је на разумевање и добро расположење; Пишон је био спреман да примедбе достави председнику Конференције Б. Ж. Клемансоу, но могућности Француске заградили су остали ратни Савезници (В. Британија, Италија) и САД.²⁶ Конвенција о мањинама била је у директној вези са Бугарском, јер је њена влада код својих покровитеља настојала да исходи да се Македонци квалификују као Бугари, да Македонија изађе на плебисцит, добије бар аутономију или, у најмању руку, мањински статус.²⁷

Председник југословенске економско-финансијске секције Коста Стојановић је (22. септембра) службено обавестио Делегацију (а ова владу) о коначним пропозицијама мировног уговора са Бугарском. Она је од јануара до краја 1920. године имала да плати први ануитет ратне штете, уз 2% интереса на укупну неисплаћену своту од 2,25 милијарде златних франака; отплата репарација трајала би 37 година уз камату (од другог ануитета) од 5%. Прво плаћање би уследило 1. јула 1920, а касније уплате би стизале семестрално. Контролу наплате бугарских репарација обављала би посебна Међусавезничка комисија, у којој би биле представљене само В. Британија, Француска и Италија. Комисија би била посредник изменеју Бугарске и држава којима би дуговала. Њена функција била би и: (1) да проценује финансијски капацитет Бугарске; (2) да сдређује број бонова при исплатама; (3) да узапти све бугарске приходе ако би влада симулирала немогућност наплате или би одувлачила са исплатама; (4)

да одобрава исплату у натури (стока, друге вредности), искључиво према свом нахођењу а не према потребама земља — кредитора. Мимо установљене своте репарационог дуга, Србија је имала да добије за отету стоку контингент стоке за који су се Савезници сложили да је заиста био отеран из Србије, али и то после шест месеци (50 бикова, 6000 крава, 2250 коња, 1000 мазги, 4000 волова за вучу и 12.000 оваци). После две године Међусавезничка комисија је могла повећати контингент стоке која би се испоручила Краљевини СХС, али већ на рачун репарација. Србија би пет година, опет ван основног рачуна репарације, имала да прима годишње по 50.000 тона перничког угља. У току наредна четири месеца влада у Београду имала је да поднесе Међусавезничкој комисији подробан списак осталих однесених предмета са потребним објашњењима ради рекуперације, изузимајући стоку која је паушално одређена. У случају спора, поменута комисија би одредила арбитре. За установљавање бугарских злочина, задржавања заробљеника и отуђених архивалија поменута комисија могла је образовати одобр, у коме би Србија имала свог заступника.²⁸

Прва пријава опљачканих добара обављена је 23. октобра Врховном савету Конференције, а односила се на отете локомотиве и вагоне. Пошто су приказане врло тешке саобраћајне прилике у Краљевини СХС, речено је да је непријатељ после офанзиве септембра 1918. отуђио саобраћајна средства, порушио мостове и покварио железничке пруге, како би успорио наступ српске и савезничке војске. За три године окупације непријатељ (дакле не само Бугари него и њихови савезници) однео је саобраћајне спрave и девастирао је велику железничку радионицу у Нишу, тако да после ослобођења није било могуће поправити локомотиве и вагоне с којима су Срби располагали. То је изазвало слаб довоз хране, текстила и огрева, па је пред другу зиму после ослобођења затражена хитна помоћ Савезнику. Оне вагоне које је Србија имала или их је запленила на пругама приликом наступа своје војске, а који су служили за дотур ратног материјала из Солуна, реквирирали су Савезници за своје потребе. Зато је тражено да се ти вагони ослободе. Нису враћени ни вагони и локомотиве које је српска војска превезла у Солун приликом евакуације у јесен 1915. и предала депоу Савезнику. Бугари су успели да сва друга

саобраћајна средства преузму приликом повлачења 1915., што су одвезли у Бугарску приликом своје евакуације октобра 1918. Српска влада је тражила да Бугарска врати локомотиве и вагоне који су саобраћали за Бугаре на прузи Ниш—Цариброд и за време наступа српске војске, све до ослобођења Ниша; то је требало да врате преко Драме, где је промет био неблокиран ратним дејствијама. Како тај захтев није таксативио ушао у уговор о примирју у Солуну (29. септембра 1918.), Бугари су најпре одбили да ту имају било какву обавезу, а затим су, после више од године дана, предали у Скопљу свега две од тражених 80 локомотива. Октобра 1919. успостављен је редован саобраћај на деоници Цариброд—Ниш, те је влада у Београду тражила од Савезника да у Софији исходе да се врати сви остали отети железнички материјал, о чему је уопштено ипак речено и у тзв. солунском примирју; затражено је да се промпредаја не обави у Скопљу него у Пироту.²⁹

Боље није било ни са повраћајем отете стоке. Она из Бугарске никако није стизала, па је југословенска влада била принуђена да својим оскудним средствима купује стоку у Канади, Аустралији па чак и у Бугарској, чији сточни фонд није претрпео знатнију штету. Министар Милорад Драшковић тражио је да Делегација у Паризу испослује лифераџију од 10.000 јармова из Бугарске, док би иста количина била купљена у Хрватској и Словенији, чији сточни фонд, такође, није страдао.³⁰

У јесен 1919. поставило се питање опраштања ратних одштета Бугарској. Предлог је поднесен и Делегацији СХС. Ова је одговорила да је чланом 261 уговора са Немачком и чланом 209 уговора с Аустријом опроштено ратно дуговање Бугарске тим државама (која су потраживања пренесена на Савезнике). Тиме је Бугарска оспособљена да плаћа установљену квоту према клаузулама мировног уговора. О томе како ће Савезници наплатити дуг Немачкој и Аустрији који је припао Савезницима, ови ништа нису говорили. Стога је Делегација Краљевине СХС поручила: „Ми немамо претензије да критикујемо Савезнике односно начина употребе онога дела потраживања који њима припада. Иако не можемо да погодимо мотиве из којих они чине овај акт великодушности према Бугарској, ипак признајемо да је то њихово право, премда не можемо да сакријемо бол који осећамо пред тим ак-

том. Али мислимо да имамо права на то да се наше право поштује и да констатујемо да нико нема права да располаже нашим делом потраживања. Нама је апсолутно немогуће да чинимо такав поилон Бугарској, која је три године вршила терор у нашој земљи. То би био не само злочин према нашем народу, већ и један неморалан акт са гледишта наших интереса. Следствено, ми резервишемо сва права, која нам дају уговори с Немачком и Аустријом а у горе поменутим члановима".³¹

Савезници су лако запазили да земље у саставу бивше Аустро-Угарске и Немачке које су после рата постале независне државе не плаћају никакве контрибуције, за разлику од Немачке, Аустрије и Мађарске, које су као одговорна језгра водиле рат и морале платити репарације. Зато су одредили да нове државе плате „таксу за ослобођење”, разуме се да се компензирају ратни трошкови Савезника, јер им је било мало што су добро оптеретили нарочито Немачку, од чега је неке користи видела и мала Белгија, мезимица Савезника. Италија је била ослобођена таксе за делове бивше Хабсбуршке монархије које је прикључила својој територији. Чехословачка, као најразвијенија земља која се јавља као независна држава крајем 1918. године пристала је да плати половину расписане свете „таксе”, док су Југославија, Румунија и Пољска имале да плате преосталу половину. Пристанак на плаћање те таксе био је везано за потписивање уговора с Аустријом и Бугарском.³² Југословенској делегацији је приватно предлагано да се одрекне репарација на рачун Бугарске, па ће се скинути такса коју треба да плате југословенске области које су раније биле у саставу Монархије. Делегација СХС је успела да од те таксе ослободи Босну и Херцеговину, које су ратом много страдале. „Такса” је од Словеније и Хрватске наплаћена увећаним порезима, али је главни цех платила Војводина необично величим давањима.³³

Мировни уговор са Бугарском је потписан у париском предграђу Нејији, на Сени, 27. новембра 1919. Делегација Краљевине СХС је уговор потписала неколико дана касније.³⁴ Бугарска је ратификовала уговор током јануара 1920, о чему је обавештена Делегација СХС у Паризу, да би Југославија обавила ратификацију у свом представничком дому.³⁵

Иако је фебруара 1920. већ требало да се почне са враћањем однесених ст-

вари из окупирани Србије, Бугари су оклевали, очекујући да их заштитници САД и Савезници и те строго моралне обавезе ослободе, тако да извршеном пљачком бар делимично компензирају трошкове за вођење свог освајачког рата, уз пропале Централне силе. Због тога је влада у Београду захтеве упућивала преко министарства војног команданта Источне војске, генералу Франше д'Епереу, чије су трупе још држале Бугарску у условима окупације. За неиспоручен угљ француска команда је јавила да бугарске власти стварају тешкоће у Пернику и да стога не треба у догледно време очекивати да се изврши та обавеза. Није помогла ни интервенција владе преко Делегације СХС у Паризу.³⁶ У погледу железничког парка од 86 локомотива и 1500 вагона, одвучених из Србије за време окупације, и поред ревности генерала Франше д'Епера до краја фебруара 1920. повраћено је свега шест локомотива.³⁷ У исто време друкчије је поступано с Румунијом, која је била изложена борбама са руским притиску у Бесарабији. И њу је због тешких политичких консталација требало подржавати и на начин репарација. Првих дана маја 1920, кад је Црвена армија усмерила напад на шљахтинску Пољску, француска влада је решила да део бродовља и материјала аустро-угарске дунавске флоте, што је Источна војска запленила октобра 1918. на Дунаву, преда Румунији. Још раније, првих дана јануара 1920, генерал Франше д'Епера, али не и француска влада, сагласио се с тим да Србији припадну лађе и други материјал потребан за пловидбу који су српски пукови узаптили на Дунаву и његовим притокама. Од тога је ипак изузет материјал који су српске јединице саквостровале у Оршави. Пловни материјал од Оршаве до ушћа Дунава Француска је сматрала својим ратним пленом, којим је она слободно могла да располаже.³⁸

Иако је зима давно прошла и очекивала се добра жетва, бугарски финансијски кругови су (првих дана јуна 1920) решили да обавесте Савезнике у тешкој привредној ситуацији у земљи и о немогућности извршења репарационих обавеза већ са првим ануитетом.³⁹

И на другим странама запажало се да су Француска и В. Британија заграбили сувише велик део репарационог колача. У првој половини јуна ствар су покренуле Италија и Пољска, те су се председници владе Александар Милеран и Д. Лојд Џорџ 26. јуна састали у не-

ком месту на француској обали Ламанша да се договоре о евентуалном смањењу својих квота. Југословенско посланство у Паризу је одмах авизирало своју владу да се може десити да се смањи и српски улог у немачким репарацијама; посланство је сазнalo да би део Француске пао на 50% а Енглеске на 22%, а да би се преиспитао и удео Србије од 6%. Још пре тога, крајем маја посланик у Бриселу јавио је влади да ће на конференцији у месту Спа у Белгији „растеретити све мале државе“. Јунски предлог усклађивања свота био је: да Француска и Енглеска задрже 80%, а да Краљевина СХС добије само 5% немачких репарација.⁴⁰

Плаћање репарације требало је почети 1. јула 1920, али је Бугарска успела да увери Савезнике да јој то не дозвољава њено економско-финансијско стање и унутрашња политичка ситуација. Тек 21. марта 1923. Међусавезничка контролна комисија успела је да издејствује од бугарске владе конкретан предлог за извршавање члана 121. неијијског мировног уговора, по коме је удео Југославије у своти од 2250 милиона франака имао да износи око 10%. Према постигнутом предлогу Комисија за репарације је 1. маја 1923. бугарски дуг по основи ратне штете поделила на два дела. Део „А“ утврђен је на суму од 550 милиона златних франака, са 5% интереса и са шестомесечним роком отплата, а на распон од 60 година, почев од 1. октобра 1923. Део „Б“ представљао је сстатак дуга, чија је исплата могла кренути од априла 1923. и не би носила никакву камату, као и своте према члану 142, 145 и 136 неијијског уговора. Као гарантију репарационог дуга, бугарска влада је заложила следеће приходе: царину на увезену робу, процентне таксе, таксе на лежарину, попис робе, пломбирање и све остале царинске дажбине. На случај да ти приходи не би били довољни за исплату одређених шестомесечних рата, бугарска Народна банка имала је да узме потребне своте из општег рачуна државног трезора. Ануитети за исплату репарација имали су отад да сваке године улазе у састав државног буџета. Одобравајући тај протокол, Комисија за репарације је задржала обавезу по Бугарску да намири све терете по члану 133 о исплати окупацијских трошкова и трошкова контролне комисије, по члану 134 о исплати једног дела предратног дуга, по члану 128 о испоруци угља из перничких рудника

у корист Југославије и по члановима 125—127, о повраћају однетих предмета са територије Србије, уколико то дотад већ није било учињено. Првога октобра 1923. Бугарска је уплатила прву своту од два и по милиона златних франака, која је стављена на посебан рачун комисије за репарације, док се не утврде модалитет о исплати окупацијских трошкова. Као што се види, Француска је крајње себично наплаћивала прво своје рачуне, чак и оне предратне, мада се Немачка тих кредита одрекла још 1918. године. Обнова Србије се налазила и иза окупацијских трошкова, опет Француске. Слање угља из Перника Бугарска је почела извршавати још априла 1920; пријем угља вршен је редовно, без кашњења, а додељиван је министарству саобраћаја за потребе железница у целој држави. Обавезу у погледу враћања отете стоке Бугарска је одужила до 23. јануара 1922, већ према одредби члана 117 неијијског уговора да се стока мора предати две године после ратификације уговора. Нове контингенте стоке Бугарска није предала, јер је Комисија за репарације нашла да Бугарска није била у стању да изврши даље обавезе. Министар Момчило Нинчић, који је о томе поднео експозе 17. марта 1924. у Народној скупштини, није означио који део стоке је предат до јануара 1922. године.⁴¹

Два закључна протокола у вези са неијијским мировним уговором потписала је дипломатска служба Краљевине СХС у Софији 26. новембра 1923. Тиме је имало бити решено питање реституције. Према члану 125. мировног уговора за повраћај ствари и однесених вредности из Србије рок је продужен за два месеца, тј. до 26. јануара 1924, што је тражено са југословенске стране да би се могла тражити реституција и по списковима који су Бугарској достављени по истеку рока из члана 125. У погледу реквизиција бугарска влада је оспоравала право Краљевини СХС да тражи посебну накнаду за извршене реквизиције на српској територији, држећи да су реквизиције обухваћене обавезом Бугарске да даје репарације и да обави реституцију однесених ствари (члан 121. и 125. мировног уговора). Закључним протоколом је постигнуто да бугарска влада напусти негативан став и да се обавеже да на име накнаде за реквизиције исплати Југославији 300 милиона лева (према курсу од 4,9 златних франака за 100 лева). Половина те своте

имала је бити наплаћена у готову а друга половина у натури. Половину од 150 милиона лева бугарска влада је положила пре средине марта 1924. Вредност од 150 милиона лева у натури одређена је испоруком житарица и перничког угља — пшенице за 30 милиона лева са роком предаје у јуну 1924. и за 45 милиона лева кукуруза са роком предаје у две рате, од којих би друга пала априла 1925. године. У угљу је требало примити 75 милиона лева, тј. 105.000 тона првог квалитета; угаљ је имао да буде излифован од јуна 1924. до јуна 1927. године. Тај угаљ не би имао никакве везе са квотама од 50.000 тона годишње, према члану 189 неижијског уговора. Уређено је и питање исплате бугарских купона југословенским држављанима, и то по 4,5% златног зајма из 1909. године; нормални лев је установљен за 0,14 златног франка; дотад је бугарска влада купоне исплаћивала у лозовима или у динарима, према курсу алпари. Уговорена је и одштета југословенским грађанима за штете претрпљене применом бугарских изузетних закона (земља одузета законом о аграрној реформи). У исто време, југословенска влада је дигла секвестар са имања бугарских поданика на југословенској територији, већ према члану 177 мировног уговора.⁴²

Тако су тек прве половине 1924. године конкретизоване одредбе које су обавезивале Бугарску да накнади штете које је извршила окупацијом и отимачином на подручју некадашње српске државе. Од тих накнада није обештећена једино Србија, него су вредности уплате у општи финансиски фонд државе, те су користи имале и области на северозападу државе, које су јевтино прошли у току рата па и након рата, удруживши се са победничком Србијом.

Напомене:

1 D. Todorović, Pitanje jugoslovensko-bugarske granice na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919. godine, Istorija XX veka, knj. IX, Beograd 1968, 63—132.

2 Архив Југославије (у даљем тексту: AJ), фонде Делегације Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу (у даљем тексту: Делегација), фасц. 42, досије VII, № 7507.

3 Мир (Софија) 24. III 1918, 1; Народни права (Софија) 26. III 1917.

4 AJ, Пресбијро Министарства иностраних дела, Преглед стране штампе 16. III 1920.

5 L'écho de Bulgarie (Sofia) 17. III 1919, 1.

6 AJ, Делегација, ф. 42, дос. I, Коста Стојановић са бр. 52.

7 B. Krizman — B. Hrabak, Zapisnik sa sednica delegacije Kraljevine SHS na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919—1920, Beograd 1960, 68 (4. III 1919).

8 AJ, Делегација, ф. 43, дос. III, № 7518, Париз 25. III 1919.

9 AJ, Двор, фасц. 74, бр. 51, 68.

10 B. Krizman — B. Hrabak, Zapisnici, 57, 124.

11 AJ, Делегација, ф. 42, дос. VII, № 1100, 16. IV 1919; D. Todorović, Jugoslavija i balkanske države 1918—1923, Beograd 1979, 46—7.

12 B. Krizman — B. Hrabak, Zapisnici, 57, 124.

13 AJ, Делегација, ф. 42, дос. VII, № 1297, 24. IV 1919; D. Todorović, Jugoslavija i balkanske države, 47.

14 AJ, Делегација, ф. 42, дос. VIII, № 7636,пп. 28—9.

15 AJ, Делегација, ф. 42, дос. VII, № 7502, Париз 7. VI 1919.

16 AJ, АЦК СКЈ, бр. 17618, 17609; B. Krizman — B. Hrabak, Zapisnici, 150.

17 B. Krizman — B. Hrabak, Zapisnici, 150 (17. VI 1919).

18 Исто, 16—23, 6. VII 1919.

19 AJ, Делегација, ф. 43, дос. II, № 7514, 14. VI 1919.

20 AJ, Делегација, ф. 42, дос. VII, 19. III 1919; D. Todorović, Jugoslavija 47.

21 AJ, Делегација, ф. 42, дос. VIII, № 7636, 7. VIII 1919.

22 B. Krizman — B. Hrabak, Zapisnici, 171—2, 23. VII 1919.

23 AJ, Делегација, ф. 42, дос. VII, 22. IX 1919; D. Todorović, Jugoslavija, 46.

24 AJ, Делегација, ф. 43, дос. I, № 3436, МИД бр. 8838, 21. VIII 1919.

25 AJ, Делегација, ф. 42, дос. VII, № 3604, 9. IX 1919; D. Todorović, п. д., 48.

26 AJ, Делегација, ф. 43, дос. II, № 3545, Папић Београду 6. IX 1919, стр. пов.

27 О томе вид.: B. Hrabak, Zapisnici sednica Davidovićeve dve vlade od avgusta 1919. do februara 1920, Arhivski vjesnik XIII, Zagreb 1970, 31 i dalje.

28 AJ, Делегација, ф. 42, дос. VII, № 3825, К. Стојановић актом бр. 711 од 22. IX 1919.

29 AJ, Делегација, ф. 43, дос. II, № 4243.

30 B. Krizman — B. Hrabak, Zapisnici, 203, 10. XII 1919.

31 AJ, Делегација, ф. 43, дос. II, бр. 7517.

32 B. Hrabak, Zapisnici Davidovićeve dve vlade, 60 (28. XI 1919).

33 О томе вид. подробније: Б. Храбак, Аутономизам у Војводини 1919—1928, као реакција на финансијско исцрпљивање и политичко запостављање Покрајине, Годишњак Друштва историчара Војводине 1982—84, 69—112.

34 D. Todorović, Jugoslavija i balkanske države, 48.

35 B. Krizman — B. Hrabak, Zapisnici, 259, 6. II 1920.

36 AJ, Делегација, ф. 43, дос. I, № 8512, 12. II 1920, Београд.

37 Le Temps (Paris) 8. V 1919, 2; AJ, Делегација, ф. 43, дос. I, № 5797, Сталаковичев шифровани телеграм из Београда 25. II 1920, К. Т. бр. 474.

38 AJ, Делегација, ф. 43, дос. V, № 6770, ген. П. Пешин из Београда 4. I 1920.

39 АЈ, Делегација, ф. XXIV, дос. 3, № 6405, Нинчић Паризу са бр. 5847, 7. VI 1920.
40 АЈ, Делегација, ф. 43, дос. IV, № 6453, 6365, 6491.

41 Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС, редовни сазив за 1923—1924, књ. II, Београд 1924, 313.
42 Исто, 324—5.

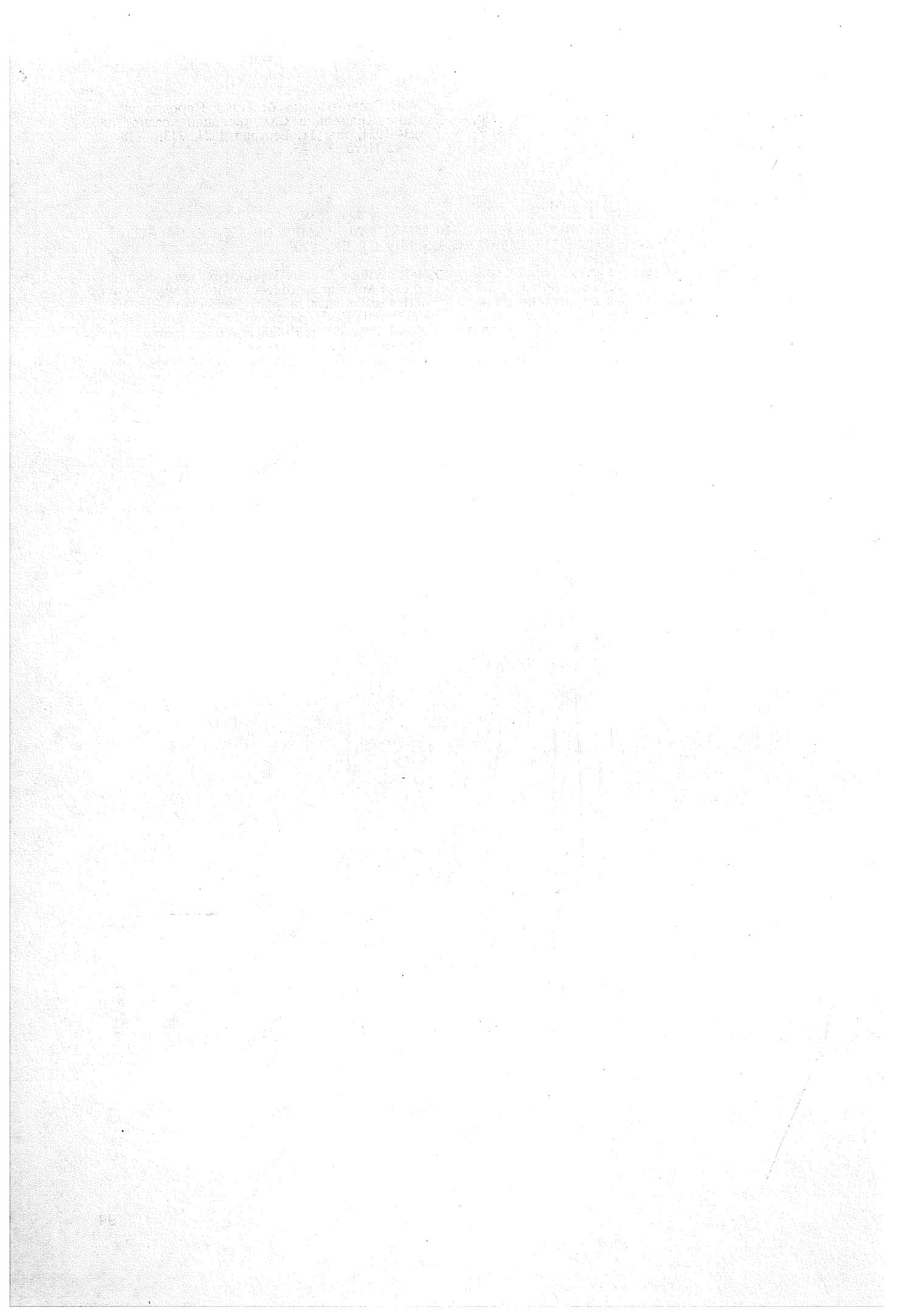
Bogumil Hrabak

LES PROBLEMES ECONOMIQUES ET LA BULGARIE AU TEMPS DE LA DELIMITATION YUGOSLAVO-BULGARE EN 1919 ET EN 1920

Après la Grande guerre la Serbie se trouvait détruite, dérobée et dévastée. Pendant les pourparlers de paix un des importants points était de dédommager les pays victorieux.

Les réparations prescrites, que la Serbie avait revendiquées de la Bulgarie n'étaient pas suffisantes du tout. En dehors, la transaction

était réduite. C'était la contribution des alliés et de l'Amérique qui voulaient encaisser leurs dettes et garder la paix sociale en Bulgarie. Une partie des réparations, que la Serbie avait réussi tirer de la Bulgarie, était attribuée aux régions du nord-ouest du nouveau créé royaume des SCS.

Др Радмила Жугић

Хидронимија доњег тока слива Јабланице

(СЕМАНТИЧКИ АСПЕКТ)

Систем назива за воде, хидронимија, на хидроареалу који је предмет испитивања, условљен је двојаким факторима. Будући да је слив географски систем одређен рељефом, јасно је да се утицај рељефа, физичко-географских својстава тла, из којих спет проистичу одговарајуће особине вода, рефлектује на именовање вода и водних токова. Ови чиниоци или фактори су анорганске природе.

Терен доњег тока слива Јабланице је претежно равничарски, са узвишењима незнатне надморске висине. Оваква природа рељефа условљава мањи број дужих водних токова па међу хидронимима преовлађују називи за именовање краћих водних токова као што је поток, или називи за стајаће воде као што су извор, кладанац, бара. У равничарским водама водни ток је мирнији. Овакве постојане особине воде, својом неупадљивошћу, нису могле постати мотивом номинације. За номинатора, мотивом именовања може бити особина воде која се повремено јавља, која није стална, као што је, рецимо, особина пресушивања. Њоме је условљен хидронимски назив *Сушица*. Мотивом именовања, такође, могу бити оне особине воде које одударају од оних особина које су пожељне, које се очекују: *Смрдљив кладанац*, *Смрдљив вир*.

Хидрониме мотивисане физичким особинама у којима је присутно описно и квалитативно значење, а на основу погуленог утиска номинатора, као што су хидроними са квалификативима који одређују величину, облик, локацију, боју или какво друго својство, типа: *Мала бара*, *Дубока долина*, *Куса долина*, *Крива долина*, *Горња долина*, *Доњи брод*, *Зелени вир*, З. Павловић назива правим потамонима.¹ У свим овим називима учествују хидронимиј-

ске именице, које због везаности за објекат који именују, лако прелазе у онице. Велику заступљеност хидронимијских апелатива у именовању вода и водних токова и њиховом преласку у хидрониме, истиче и П. Шимуновић: „Таква су имена врло давно потврђена у повијесним врелима, а хидронимизација: хидронимијска именица > хидроним представља најдревнији и најнравнији пут постанка властитих имена“². Хидроними мотивисани физичким својствима, а који у свом саставу имају хидронимијске именице, типа: *Извор*, *Вирови*, *Река*, *Поток*, *Поточак* и сл., спадају у праве потамониме. Такви су и ономатопејски хидроними: *Бучало*, *Бучињавке*.

У правим потамонимима карактеристично је одсуство посесивности, што проистиче из мотивисаности ових хидронима физичким својствима која непосредно утичу на њихово именовање.

Други важни чиниоци у мотивисању хидронима су органски чиниоци: човек, биљни и животињски свет. За такве хидрониме типа: *Дарков поток*, *Јасенска долина*, *Зајчи поток*, који су настали посредним путем, преношењем из једног у други онамастички слој, посредством других онима, карактеристично је присуство посесивности, освртено придевским компонентама твореним посесивним придевским суфиксима од онима преко којих је именовање извршено (Павловић 1981).

На питање како ће се утврдити значење посесивности хидронима, условљено структуром одговарајућег хидронима, као и о којој врсти посесивности је реч, нужно је дати обашњење. Примећено је да ће једна иста река која има дужи ток, у овом случају река Јабланица, имати различита имена мотивисана називима села крај којих

протиче: *Лугарска река*, *Војловачка река*, *Ћеновачка река*, при чему ће свакав назив бити у употреби ван села које је у основи назива. Суфикс -ски као структурални елемент придевског дела назива упућује на први глед на посесивни карактер ихдронима. Постојање више назива за исти водни ток, мотивисано другим топонимима, не може да потврди припадање те воде свим насељима која је именују, па се овде не може говорити о истицању посесивности, већ о релацији односа хидронима према другим топонимима. Ово постаје лако схватљиво ако се има у виду природа суфикса -ски којим се творе посесивни придеви: „Придеви изведени наставком -ски... посесивни су само кад означавају припадање једном одређеном појму... ако... не означавају однос према тачно одређеном него према било коме појму с именом у основи... више означавају особину него припадање.³

У правој посесивности, са очуваним мотивом именовања, може се говорити код хидронима који означавају краће водне токове, као што су потоци именован другим топонимом на, коме се налазе: *Пржарски поток* (према топониму Пржар) или код хидронима антропонимског порекла који означавају краћи водни ток, односно статички хидографски објекат (извор, кладанац): *Цветков поток*, *Станково кладанче*, *Дркулски поток*, *Маринковска бара*, *Милкићовско кладанче*. Овакви хидроними заиста означавају припадање водних објеката имену које је у основи назива јер се налазе на имању особе према којој је именовање извршено. У случајевима када је у придевском делу назива суфикс -ски додат ма суфикс -ов / -ин, који такође изражава посесивност, својство припадања је јаче истакнуто. О овој семантичкој димензији хидронима пише З. Павловић.⁴

Хидронимски систем доњег тока слива Јабланице је доста сложен. Заштежена је појава да се хидронимима уз именовање вода именују и земљишне површине уз одређени водени ток: *Река* (њиве, ливаде и повртњаци дуж реке у селима М. Војл., Бошњ., Шум.); *Речиште* (њиве и топољаци у селима Д. Бран., Луг., Ждег., Ђен.); *Бела вода* (њиве, ливаде и пашњаци у селима Ждег., Коњ., Н. Топ.); *Зелени вир* (њиве у Печ.); *Крива долина* (ливаде у Приб.).⁵ Хидронимским именницама за стајаће воде, као што су бара, вир, језеро

именоване су земљишне површине а не хидрографски објекти: *Бара* (њиве у Г. Трњ., Д. Стоп., Ждег., Турк., Ђен. и ливаде у В. Војл.); *Баре* (њиве у Цек.); *Барица* (ливаде у Бошњ.); *Вир* (ливаде у Д. Бран.); *Вирина* (њиве у Ждег.); *Вирови* (пашњаци и шуме у М. Војл. и Тог.); *Језерка* (њиве у Ђен.); *Језеро* (њиве у Д. Стоп., Перт. и Церн.). Пре-ма стању на терену, хидронимским апелативом бара (баре нису именованы хидрографски објекти као стајаће воде већ ливаде и њиве у низини чије је земљиште вододржно, подводно. Хидронимски апелатив језеро по коме су именованы локалитети под њивама сачуван је у народном предању о постојању језера на дотичном локалитету које је пресушило. Њиве чији је назив мотивисан овим апелативом, вододржне су.

С обзиром на мотивисаност, сви хидронимски називи су разврстани у седам семантичких подгрупа.

1. Географски термини у хидронимији

Именовање вода и водних објеката хидронимским и географским апелативима и терминима који су у употреби у локалном лексичком фонду, као што је већ речено, „представља најдревнији и најнаравнији пут постанка властитих имена“ (Шимуновић 1981, 194.) Будући да су хидронимски апелативи у употреби у свакодневној комуникацији, њихово присуство у именовању вода, нарочито краћих водних токова, сасвим је природно. Ови хидроними настали су хидронимизацијом, преласком хидронимских апелativa и термина у властита имена вода и водних објеката, у хидрониме. Овакви су хидроними, без обзира на то што у себи носе најмање ономастичких информација, присутни на свим словенским теренима. Њима су именована изворишта, проточне воде или воде текућице, стајаће воде, као и природна збиралишта воде. Код сваког од ових назива биће дат и опис објекта који је именован хидронимским термином, при чему ће моћи да се види и појава да су овако именовани и топографски објекти уз одређени водни ток или по хидрографским елементима који представљају физиогеографска својства локалитета (присуство воде која условљава влажно, мочварно земљиште).

Бара (ливаде у В. Војл. и Ђен., њиве у Д. Стоп., Ждег., Турк. и Бен.). Назив је мотивисан површинским својствима тла: земљиште је мочварно, вододржно. Овим хидронимским термином у значењу „мала текућа вода, поток, вода“ које стоји близу бугарском апелативу бара⁶ именован су и краји водени токови: **Бара** (долиница која протиче кроз село Г. Синк.); поток који од села Тогочевца иде хатаром села Горњег Трњана а онда се спушта до села Доње Трњане). Множинским обликом **Баре** именоване су мочварне и вододне ливаде и њиве у селу Џекавици. Информатори кажу да је на овом локалитету пре регулисања Хисарског канала било много бара. Од основе хидронимског апелатива бара, деминутивним суфиксом -ица изведен је хидроним **Барџа** (вододржне ливаде у Бошњ.). **Вада** (њиве и ливаде у Д. Вран.). Назив је настао према апелативу вада који има значење „ров, јарак за одвођење воде“.⁷ **Вир** (ливаде у Д. Вран., по апелативу вир који на овом подручју има значење: „удубљење у тлу у коме се задржава вода после падавина“). Исти апелатив је и у основи назива **Вирина** (њива у Ждег.) који је изведен аугментативним суфиксом -ина. Хидроним у множинском облику **Вирови**, назив је за већи број извора на релативно малом простору, брду под шумом и пашњацима (Тог.). По бројним изворима овако је названо и брдо на коме се налазе. „**Вирови**“, извори, искоришћени су за двод воде до села. По њима је највероватније назван и локалитет под шумом и пашњацима у суседном селу, Малом Војловицу. **Вода** (њиве у В. Војл. и пашњаци у Д. Вран. на јубали реке Јабланице). Њиве су вододржне, дуго задржавају влагу због близине реке, али мотив именовања је највероватније у значењу апелатива вода „водени ток или већа водена површина“ (Речник САНУ, под одредницом **вода**, зн. 2.б.). **Долина** (поток који се из села Кукуловца спушта у село Власе да би се код села Доњег Синковца улио у Јабланицу; у селу В. Војл. овако је именован дужи водни ток који настаје спајањем вода двају потока: **Малог дола** и **Церничког потока**; у селима Ждег., Жив. и Луг., овим хидронимским апелативом именованы су дужи водни токови који настају од мањих потока и извора, колебљивог су водостаја, а за време летњих врућина близу су пресушивања. Уливају се у Јабланицу). У дијалекатској лексици ис-

питиваног подручја, апелатив долина, осим као топографска именница, функционише и као хидронимски апелатив. Речник САНУ не доноси ово значење одреднице „долина“. У дијалекатској лексици у околини Лебана и Лесковца хидронимски апелатив долина има значење: вода текућица која је по дужини водног тока дужа од потока, а краја од реке. **Извир** (ливаде у селу Шип., по извору). **Извор** (локалитет под шумом и пашњацима, по месту одакле извире вода, Чек.). **Јаз** (њиве у Бошњ., Г. Стоп., Ждег.). Хидронимом су именоване њиве по јазу „каналу за одвођење воде“. Хидронимски апелатив јез, настао преласком вокала а>е, налази се у основи хидронима **Језава**. Овим називом именоване су њиве у селима Бошњ., В. Војл., Луг. и М. Војл. Слика ових њива, пренета са терена, изгледала би овако: њиве су ложиране близу речне обале, земљиште је вододржно. Мештани кажу да се вода у њима „зајази“. И данас су видљиви остаци јаза, канала којим је вода из њива одвођена у оближњу реку. **Језеро** (њиве у Д. Стоп., Душ., Перт., Ђен., Џерн., и ливаде и пашњаци у В. Војл. и М. Војл.). Хидрографски објекат језеро у значењу стајаће воде, остао је да живи само у наведеном хидрониму. Информатори саопштавају да је некада давно на овим локалитетима постојало језеро. Језеро је пресушило а као спомен на њега остао је хидронимски назив за њиве, чија површинска својства (вододржне су) упућују на некадашње присуство већих вода на њима. Хидронимски апелатив језеро налази се и у основама хидронима **Језерина** (њиве у Бошњ.) и **Језерка** (њиве у Ђен.). **Поток** (поток као краји водни ток и њиве дуж потока у селу Зал.; поток и њиве и ливаде дуж њега у селу Турк.; поток и ливаде дуж потока у селу Н. Топ.). Хидронимски апелатив поток у значењу мање текуће воде, налази се и у основи хидронима **Поточак** (Поточић, ливада и њива у његовој близини). **Река** (њиве и повртњаци у селу Бошњ.; њиве и ливаде у М. Војл.; њиве и засек у Шум.). Хидронимским апелативом река који значи дужи водни ток, како се из описа називом именованих објеката види, именованы су топографски објекти а мотив именовања налази се у локацији овако названих објеката. Сви ови локалитети смештени су на обалама реке Јабланице, која за кориснике ових назива носи име **Река**. **Речица** (долина као водни ток и њиве и

ливаде дуж ње у селима Печ. и Приб.). Долина овако именована тече од села Душанова, а улива се у реку Јабланицу неколико километара испод села Печењевца. У основи овог назива на лази се хидронимски апелатив река. Деминутивни суфикс - *ица* упућује на својство њене дужине. Именовање краћег водног тока називом који у свом саставу има апелатив река који значи дужи водни ток, свакако је мотивисано значајем који овај водни објекат има за оне који су га овако именовали. *Речиште* (њиве на обалама реке Јабланице у селима Д. Вран., Ждег., и Тен.; спруд и топољаци на месту где се река Јабланица повукла из свог корита у селима Д. Трњ. и Луг.). У основи назива је хидронимски апелатив река, а суфикс - *иште* уноси у назив значење места на коме је некада било оно што је у основи назива.

2. Називи који изражавају различита својства морфонима

Називи ове подгрупе мотивисани су различитим физичкогеографским својствима хидрографских објеката. Највећи број назва ове подгрупе је синтагматског типа од хидронимског апелатива као идентификационог члана и другог дела назива, и придева, квалификатива, који истиче неко карактеристично својство хидронимског објекта означеног именницом. На овај начин добија се властито име специфично за одређени водни објекат. Придеви као квалификативи у синтагматским спојевима јесу одредбе за величину, облик и изглед, локацију, боју или неко друго својство објекта који се именује. Малији број назива чине једночлани називи настали осамостаљивањем квалификатива: *Сушица, Шараница*. Уношењем придева у хидрониме богати се њихов ономастички садржај. У хидронимима ове подгрупе, придевима се врши дескрипција хидрографског објекта који је означен апелативом.

Према врсти својства које је у називу придевом истакнуто, на терену су забележени хидронимски називи мотивисани:

2.1. Бојом воде: *Бела вода* (њиве, ливаде и паšњаци у селима Ждег., Коњ., Н. Топ.). Као што се из описа објекта види, хидронимом су именовани топографски елементи. Појава преносења хидронима на околне локалитеће није необична на нашим просторијама.⁸ Назив је мотивисан појављивањем

воде на више места у овим локалитетима, као и особином воде да је бела у значењу: бистра, прозирна, провидна. Мештани кажу да је ова вода до скора била по свом квалитету таква да је употребљавана за пиће. Постојање и појављивање воде са оваквим својствима на терену на коме су, због геолошког састава тла, овакве воде реткост, био је јак мотив за настанак оваквог хидронима. *Бели поток* (поток са чистом, бистром, провидном, прозирном водом у Н. Топ.). *Зелени вир* (њиве у Печ.). Идентификациони део назива је хидронимска именница вир која означава већу стајаћу воду, синоним за бару. Придевска компонента назива је квалификатив који означава зелену боју воде која је условљена мirovaoњем воде као и биљним светом који је присутан у таквим водама. Информатори кажу да је овај вир исушен али је назив њива по том виру састој *Црвена бара* (њиве и виногради у Печ., виногради и шуме у Цек.). И овде се срећемо са појавом која на себе скреће пажњу, а то је појава сецундарних микротопонимских назива јер су именованы примарним хидронимским називима. Црвена боја као доминантна особина именованог објекта, највероватније долази од црвене боје тла, од земље црвенице, земље црвене боје. *Црни кладанац* (извор који се налази у густој шуми као и потес под шумом). Црна боја изворске воде, највероватније је условљена смештајем извора у густој шуми која ствара својим сенкама утисак мрака што се преноси и на изворску воду.

2.2. Релативном величином и дубином воде: *Велика бара* (поточић у селу Ђл.). Хидронимски апелатив бара овде има значење воде текућице. Придевска детерминанта као одредба хидронимског апелатива истиче доминантно својство водног објекта, величину, димензионалност (а то наравно на основу индивидуалне процене номинатора). Истовремено, придевска компонента назива је и у функцији диференцијације међу називима који имају исти апелатив. У овом селу је забележен и хидроним *Мала бара* (поточић). У оба назива, именницом, идентификационим чланом, означена је проточна вода, која је по дужини свог тока краћа од потока. Разлог који је номинатора мотивисао на то да једну проточну воду именује апелативом који означава стајаћу воду, и поред тога што у свом лексичком фонду располаже апелативом поток, највероватније лежи у ква-

2.3. Odnirkom n niznjeđon božnior ođe-
juha. Kpape uđupa (hinec y cemima Bi.).
J. To. ha kogjina je ođe njeđekar ro-
kumohetha hanbra "kpib" nma share-
che: "kogj ce he nipyka y nipađi jinjini,
carjneñ, carhnyt, nckpabreh, kpiby-
tar, nipyka y oron sharebra nrae ošahabaa
v.3. sharebra gaba kogj nrae ošahabaa
carjashy boyj hnjn binj nipočinpađa han-
krao he noko inu ipabam jinjnom. Ha-
meh ce jemha epobrata moryh-
roct, c ođenipom ha nipočinpađe ca te-
Peha, ja je ha orome norkanterry gnođ
hinec gaba, nmeđohare nrae ošahabaa
trap ceja. Lelerebra hanbra kpos x-a-
upohni 3ađerekeñ, upođyakara kpos x-a-
tijotoka pere jazahnu. Obaj xntipo-
heva, ynjje ce y Peđuđi kogj je bëha
kogj ce 36or nippopale kopnra kogjine teke
jazahna y kogj nrae ošahabaa. (Kogj
hinkra pere jazahnu) kogj ce y kogj
jazahna y kogj nrae ošahabaa. (Kogj
hinkra pere jazahnu) kogj ce y kogj
jazahna y kogj nrae ošahabaa.

2.4. Kogjina tijerim kogjina krođitima kao
utro cy temepatrypa bože, mpingc, mpeko-
tijabro, vognjajebot hivta, kpnjyjat,.
"upaptri" ca sharehe: ckpetrini tijari
sinsa noko ce tipetocarbinu kogj
iliehēberly n hekmny kogj ce y jinna
ky. Llapahua (ajzku ntor kogjine
jazahna y kogj nrae ošahabaa. (Kogj
hinkra pere jazahnu) kogj ce y kogj
jazahna y kogj nrae ošahabaa. (Kogj
hinkra pere jazahnu) kogj ce y kogj
jazahna y kogj nrae ošahabaa.

cejy T. Cnhr.).
kogj je nchona homnajhor orgina, sampeđene;

je nchona homnajhor orgina, sampeđene;
mjan yntopeđephe je y sharehe: "kogj
Lepnukum ntorokun jinni llaunti y ce-
hink CAY. Mau doa (nutor kogj ca
gy, nočereñ, y hnyi ntorpbyje n Per-
aykine, kparak, koge kao jeđiy hinja-
yntopeđephe je y sharehe: heđahne
jazahna kogj ce y jinna ce y kogj
jazahna (Pehink CAY). Kjca dojuna
upjrol kpsja, ognjho y xpođnathacion
jin nma shareha ođen sharehe: "ko-
haznima, a hocn y ceđen sharehe: "ko-
jjir, hećt je atpndyty y ntratim
joka, herora aykina, llnpere ayralar,
nmehorahsa je jomnajhara ođenha mo-
ljazahna ntor (nutor y llyu). Motiva
jehnkro crathnhuntro nis llphe lopé.
sadejekan y cejy y kome knden jocce-
tipeda lutipnado. Herora fohercikin jinhe
y3 sharejatinu ntor kogjine sharehe ha-
ekojihini y cejy I. Pnt). Llnpere ayrok
jor y cejy I. Pnt). Llnpere ayrok
jor y cejy I. Cnhr). Llnpere ayrok
jazhe hebe ođi ipocetnou nma yognajse-
her jeo ipoher kpsja; kogj nma to pacto-
upjzashje ođi ipocetnou jeo ipocetnou
jimha Bon, n Ller). Llnpere ayrok
jazhe nrajana ntaran okjicha motra y ce-
dounha (jognha kogj sa peme ođijin-
cty hocjogađo Benika jeđepo. Uloga
nhipomatopa, hekađa je ha obome me-
po (hinec y cejy llypoin). Tođemo jeđee-
nou myjom y nctom cejy. Tođemu ntor
zane mpehet je n ha orjihin jokajnter
ha y cejy I. Cnhr). Xntipomckin ha-
kora hine hine nmehorahn ntoron-
boraho amajho. Tođemu ntor (nutor
nntera: tio je tppao, 3emphintre heđo-
heka upjira ckocitra nmehorahn joka-
Obaj xntipomckin hanbra yilyjje n ha
nckonan, ređinre ayjone, ayrok yomute.
hinkra amajhun sharehe: ayrok
cemahntky, nra orje nra sharehe: ayrok
hinkra amajhun sharehe: ayrok
hem —, bekjihin ce y hanbra yilyjje
hem", ca llnpahun sharehe: "jo-
ophmatopa, Llnpereka ođepahuna "jo-
kajntety he jocceke tamhehe mođox jo-
njjer pemeha ntorjaha ha orom jo-
num jazakun nraorahem, gypapom, no
nicaan xntiporafckin ođekton hacta-
gypahd (hinec y llyr). Hanbra je mot-
kofnijpahijj tija n cactar tra. Tođem
je carakao hinej cijayi nrajha y binjy
hehe nictore, qpsine, gejne, nra or-
nutor kogjepnctnha cy ckocitra
intarnenun kogjina kogjina tija n cactar tra. Tođem

женим у селу Миланову, именовани су водни објекти по свом смештају, локацији. Горњи бунар именује хидро-графски објекат, бунар, у засеоку Горња мала, као и сеоски пањњак око бунара. Доњи бунар именује бунар и сеоски пањњак у доњем делу села, засеоку Доња мала. Оба ова назива мотивисана су положајем и односом према називима заселака у којима се налазе. Називи уз локацијску имају и оријентациону функцију јер упућују на водне објекте који се налазе у горњем или доњем делу села. Долина више село (долина у хатару села Шишинца). Именовање водног тока мотивисано је просторним односом према селу. Прецизирање просторног односа гостигнуто је предлогом *више* у значењу: „изнад, с горње стране, близу а на већој висини... или надмашујући висином“: (Речник САНУ). Извор у Каравалу (извор на локалитету под именом Каравала. Кладанац у циганске куће (кладенац у делу села Залужња где су настањени Цигани). Средорек (њиве и ливаде у Ждег.). Структурално посматрано, назив је сложеница од предлога *сред* у значењу „насрет, у средини“, спојног вокала *-о-* и основе хидронимског апелатива река. Тако гледано, то би биле њиве и ливаде које се налазе усред реке. Оно што се на терену могло видети, именовани локалитети се налазе уз реку, на обали реке Јабланице. Највероватније је да се ради о следећем: у лексици овога говора постоји апелатив средорек који означава оно место у води, онај део речног корита на коме је вода најдубља. Ако кренемо за објашњењем путем значења апелатива и положаја који њиве и ливаде имају у односу на апелатив река, може се претпоставити да је назив мотивисан положајем, који именовани локалитети имају према делу речног корита где је вода најдубља.

3.2. Категорија односа, поред локализације, подразумева и однос према околним локалитетима (ојконимима, микротопонимима) који је код назива насталих од ојконима оријентационе природе за разлику од назива насталих од микротопонима посесивне природе: Гложанка (долина именована по селу Гложану одакле долази, Зал.). Ђачки поток (поток у селу Н. Топ. који долази из села Ђаца). Бинђушки поток (поток као и њиве и ливаде уз поток). Назив је мотивисан ојконимом Бинђуша одакле поток долази. Лапатиначки поток (поток у селу Церници

именован по ојкониму *Лапатинцу* одакле долази). Милановачки поток (поток који извире у селу Миланову, тече кроз хатар села Горњег Стопања у коме је назив забележен, а улива се у Цернички поток. Тогочевачка долина (долина која долази из села Тогочевца и улази у хатар села Власа у коме је назив забележен). Цернички поток (поток који извире у селу Церници, тече хатарима села Белановца, Миланова, Горњег Стопања и код села Доњег Стопања улива се у Јабланицу).

Хидронимски називи настали од ојконима су по својој структури синтагматски називи од придева који је изведен од ојконима суфиксом *-ски* и хидронимског апелатива. Суфиксом *-ски* није исказан однос посесивности, припадности именованих вода ојкониму који је у основи придевског дела назива већ оријентација откуда вода дотиче (исп. објашњење у раду на стр. 3).

3.3. У називима насталим према другим топонимима, на семантичком плану присутан је однос посесивности, припадања локалитету према коме је именовање извршено: Горњомалски бунар (бунар у засеоку Горња мала у селу Шишинцу, из кога воду захватају мештани засеока). Делнички поток (поток у Душанову, именован према локалитету са називом Делнице кроз који протиче). Јазбински извор (извор у селу Шишинцу на локалитету Јазбине). Јужарска долина (долина која тече локалитетом који има исти назив, у селу Д. Вран.). Кућишчи извор (извор на локалитету Кућишту у Чекмину). Првопарцелски поток (поток у Н. Топ. који протиче кроз локалитет Прва парцела). Пржарска долина (долина у Коњину која је овако именована по локалитету Пржар). Пржарски поток (поток у Белановцу на локалитету под именом Пржар). Селски бунар (локалитет у селу Церници, место на сеоској утрини на коме је бунар из кога воду по потреби захватају мештани села, бунар који припада селу односно његовим житељима). Смрчанско језеро (језеро дубине тридесетак метара у селу Доњем Врановцу на локалитету који се зове Смрчије). Цернички поток (поток у селима Великом Војловцу и Шуману). И у једном и у другом селу потоци су именовани према локалитету Церница. Црвенобарски поток (поток у селу Печењевцу, који је именован по локалитету Црвена бара). Шаваршки извор

(извор у селу Чекмину на локалитету под именом *Шавариште*).

Као што се види, ови хидронимски називи, топохидроними, нису настали непосредно, какав случај имамо код хидронима који су мотивисани физичкогеографским својствима, већ је њихов настанак везан за други ономастички слој, микротопониме, односно за претходни ономастички слој, који је мотивисао настанак микротопонима. Примера ради, топохидроним *Шаваришти* извор мотивисан је микротопонимом *Шавариште*, а овај опет фитонимом „шавар“. На ову појаву указује З. Павловић (Павловић 1981, 144).

V.4. Називи антропонимског порекла

У хидронимским називима антропонимског порекла, именовање вода се врши посредством другог онима, антропонима. Називи су настали из односа припадности воде или водног објекта имену које је у првом, придевском делу назива. На структуралном плану ово је постигнуто присвојним придевским суфиксима. У ову подгрупу, а на основу значења, биће уврштени и они хидроними који у свом придевском делу имају име које означава службени положај, занимање, етник.

4.a. *Арсин бунар* (бунар на сеоској утрини у Шипп.). Арса је хипокористик од личног имена Арсенија, варијанте имена Арсеније (грч. Αερενίος).⁹ *Коларска долина* (долина на истоименом локалитету у Шум. Хидроним је мотивисан породичним надимком Колари који је изведен по занимању. *Брнићно кладанче* (извор на имену рода Николић чији је породични надимак Брнићни). У овом говору „брница“ значи слина. *Бурчино водопојиште* (више извора који служе за напајање стoke на локалитету под шумом који је власништво Бурче у селу Шум.). Бурча је хипокористик изведен од имена Бура наставком -ча. М. Грковић наводи тумачење Т. Маретића да су име Бура добијала деца рођена за време буре (Грковић 1977). Можда је ово име настало према апелативу буре. *Бучар Милићевића* (извор на имену Милићевића у Н. Топ.). Патроним је настало од имена Милић које је изведен од корена Мил+ић или од Мил(а)+ић (Грковић 1977). *Бучар Николића* (извор на имену Николића у Н. Топ.). Нико је варијанта хипокористика Нике према именима Никадор, Никола (Грковић 1977). *Вёлково језеро*

(локалитет под њивама на коме је некада било језеро). Име је изведенено од хипокористика Вел(а), Вел(е) имена Велибор, Велимир, деминутивно-хипокористичким наставком -ко (Грковић 1977). *Владин Кладанац* (ограђен извор на имену Владе у селу Дрвод.). Хидроним је мотивисан хипокористичком Влада од имена сложених словенских основа Владимир, Владислав (Грковић 1977). *Врањански извори* (неколико извора на имену рода са секундарним презименом Врањанци, насталом по месту одакле се род доселио). *Гргина вада* (назив је топохидроним будући да означава колски пут који је назван тако по хидрографском објекту, вади, који је запуштен, као и воденици до које је вада доводила воду). Мотивисан је именом Грга хипокористиком од имена Гргур, Григор, Глигорија (Грковић 1977). *Гузин бунар* (њиве и багремова шума у Бошњ. које припадају роду са породичним надимком Гузини, изведеном према личном надимку Гуза). *Дарков поток* (поток у селу Мил. који протиче кроз локалитет *Даркове њиве*). Хипокористик Дарко изведен је од корена дар- који се налази у бројним личним именима као што су Даривоје, Дарије, Даринко, Дарослав хипокористичким наставком -ко (Грковић 1977). *Дендин поток* (поток који тече кроз локалитет под именом *Дендина граница* у селу Г. Рид; улива се у Цветков поток а мотивисан је именом Денда). Сматрам да је Денда лични надимак за особу која воли да се кинђури, кити. Речник САНУ доноси одредницу дендати се из Црне Горе у значењу: кинђурити се, китити се. Исти извор потврђује и гримизме Денда. *Дркулски поток* (поток који протиче кроз имене рода Николић у селу Вл. чији је породични надимак Дркулци). Дркул је варијанта имена Дракул према рум. dracul- ђаво (Грковић 1977). Речник САНУ доноси потврде презимена Дракул, Дракулић и Драколовић. *Ђорђијин бунар* (бунар који је данас напуштен а назив је пренет на њиву која је власништво Ђорђије). Ђорђије је варијанта личног имена Ђорђа, варијантите имена Ђорђе, насталог према грчком имену Γεωργός. Ово грчко мушки име ушло је у старословенску деклинацију, тачније у групу грцизираних и грчких мушких личних имена која се у старословенском језику завршавају на -и/-ји, чији је номинатив преузет из грчког језика транслитерацијом, а зависни падежи се уклапају у деклина-

цију на - ио¹⁰. Ђуровића поток (поток који тече кроз имање Ђуровића у селу Н. Топ.). Хипокористик Ђуро настало је према личном имену Ђорђе (Грковић 1977). Заимов бунар (локалитет у В. Војл. на коме се налази бунар из турског времена). Име Заим настало је од тур. Zaim према ар. zāim „вођа, старешина, поглавар, пуковник“¹¹. Јерин вир (њиве у Живк.). Назив је мотивисан мушким именом Јера које је настало од имена Јеврем, Јеремија (Грковић 1977). Могућна је и мотивисаност женским личним именом, хипокористиком Јера од женских личних имена Јерина, Јеросима. Јовина долина (долина у Ждег. која тече кроз истоимени локалитет). Име Јова настало је од Јован које долази од хебрејског Сибилијског имена Iōhānān (Грковић 1977). Конина долина (долина у Шиш. која тече кроз истоимени локалитет а улива се у Сушицу). Хидроним је мотивисан хипокористиком Коне, варијантом хипокористика Кона, насталим према личним именима Иконија, Костадина, Костадинка (Грковић 1977). Јаушевића поток (поток у Н. Топ.). Патроним је настало од имена Јауш, варијанте имена Јајош, мађ. Lajos < германског Hluttwig (Грковић 1977). Максимовића поток (поток на имању Максимовића). Име Максим је ушло у старословенски језик морфолошком адаптацијом грцизирањем мушких личних имена Μαξιμος према старословенским личним апелативима основе 'на - о (Јовићевић 1985). Манчин поток (поток у селу Мил. који тече кроз истоимени локалитет а улива се у Црнички поток). Манча је хипокористик изведен према именима Манасија, Манојло, од Ман(а) или Ман(е) наставком - ча (Грковић 1977). Мањиндојличинче (долиница у Д. Вран. која тече кроз истоимени локалитет а улива се у долину Смрчанку). Мања је хипокористик према именима Манојло, Немања, Милан (Грковић 1977). Марков поток (поток у Душ. који се спаја са Дугачким потоком и чини речицу Џараницу која се испод села Печењевца улива у Ј. Мораву). Маркова долина (долина у Шиш. која тече кроз истоимени локалитет а улива се у Сушицу). Име је настало према лат. Mārcus, имену једног од четири јеванђелиста (Грковић 1977). Милкићовско кладанче (извор на имању рода Милкићовци). Име Милкић је изведено према женском имену Милка наставком - ић. Митин кладанац (извор и потес под шумом у Луг.). Назив је на-

стао према хипокористику Мита, од линих имена Димитрија, Митра (Грковић 1977). Недељков поток (поток и истоимени локалитет под шумом, вођњаком и њивом, власништвом Недељка). Име Недељко изведено је од назива седмичног дана недеља(а) наставком - ко. По значењу може бити и превод грч. имена Κυριακός, недељни, име хришћанског светитеља (Грковић 1977). Петкова долина (долина на истоименом локалитету у Шиш. а улива се у Сушицу). Петко је хипокористик од имена Петар. У литератури се не искучује могућност постанка овог имена према седмичном дану (Грковић 1977). Пробиров бунар (напуштен бунар на имању које је припадало Пробиру). Име Пробир је варијанта имена Порфириј у коме је дошло до метатезе групе ор у ро, као и до замене гласа ф гласом в (Грковић 1977). Радојев поток (поточић у Н. Топ. који тече кроз имање Радоја). Име Радоје изведено је од корена рад- и наставка -оје (Грковић 1977). Ранђелова долина (долина у Шиш. која се улива у Сушицу а налази се на истоименом локалитету). Ранђел је варијанта имена Аранђел са испуштеним иницијалним а. Име Аранђел настало је према грчком апелативу αράγγελος у значењу: старешина анђела, први анђео (Грковић 1977). Ристин бунар (топохидроним, по бунару који је ту постојао). Риста је варијанта имена Христа са испуштеним иницијалним гласом х. Име и хипокористик према именима Христовој, Христифор и сл. (Грковић 1977). Рушко кладанче (извор на истоименом локалитету у селу Вин.). Рушка је хипокористик изведен од имена Руж(а) + ка (Грковић 1977). Станкова долина (долина у Дрвод. мотивисана личним именом Станко). Станко је хипокористик према именима Станислав, Станиша, Станоја (Грковић 1977). Станково кладанче (ограђен извор на имању Станка Станојевића у Мил.). Трајков кладанац (ограђен извор на истоименом локалитету у Шум.). Трајко је изведенено име од хипокористика према имену Трајан од рум. Trajan < лат. Trajanus и суфиксa -ко. У народу се ово име даје као заштитно име и повезано је са глаголом трајати (Грковић 1977). Ђосина бука (њиве које су некада припадале Ђоси; хидронимски апелатив „бука“, по обавештењу са терена, значи јаз, канал за довођење воде). Филипова долина (долина која тече кроз истоимени локалитет у Д. Вран.). Цветков поток (поток у Г. Рид

који се улива у Ђачку реку. Име Цветко је изведено од корена цвет+ко. „Може бити да је настало од назива хришћанског празника Цвети, а давало се најчешће деци која су тада била рођена или крштена“ (Грковић 1977). Цецино кладанче (ограђен извор на локалитету Цецин забел у Вин.). М. Грковић не потврђује мушки име Цеца. Јисти извор доноси хипокористик Цеца према именима Светлана, Цецилија (Грковић 1977). У савременој антропонимији испитиваног подручја постоје имена Цеца, Цеце, Цеци као варијантне хипокористике према мушким личним именима Светислав, Светолик. Чупарско кладанче (извор на имању рода са породичним надимком Чупарци). Шапинов поток (поток који тече Шапином долином у Дрвод.). Шайн[<]Шахин <тур. Sahin перс. šahin је муслиманско мушки име.¹² Шојов извор извор који је мотивисан именом Шојо, Н. Топ.). Шојо је име одмила (Грковић 1977).

4.6. Бéгова долина (долина која тече кроз истоимени локалитет у селу Шиш; долина која тече кроз локалитет под именом Бéговица у селу Приб.). Апелатив бег је турског порекла који значи титулу турског великодостојника, војну титулу и сл., титулу племића: бег <тур. ћеу (Шкаљић 1989). Шóпско кладанче (ограђен и уређен извор на локалитету Шóпски забел у Вин.). Хидроним је мотивисан породичним надимком Шоппи. Шоп је у овим крајевима погрдно име за особу досељену из пограничних места са Бугарском.

Хидронимски називи антропонимског порекла мотивисани су припадношћу воде или водног објекта имену које стоји у придевском делу назива. Та припадност проистиче из власништва над локалитетом кроз који протиче именована вода, најчешће долина, где имамо поклapanje назива локалитета и назива проточне воде. У случају именовања уређених извора, кладенаца, као и водних објеката насталих човековим радом, именовање се везује за име особе која је извор уредила, или име особе која је бунар ископала.

Из прегледаних хидронима антропонимског порекла види се да у именовању учествују лична имена, лични надимци, породична имена и презимена. Међу личним именима преовлађују мушки имена: однос мушких и женских личних имена је 38:3. У скupини имена преовлађују словенска лична

имена. Само су два имена турског порекла. Неочекивано мали број турских имена може се објаснити тиме да је хидронимски систем именовања нећ био формиран пре турске најезде, или пак појавом ишчезавања мање важних турских назива. Од апелатива турског порекла заступљени су: бунар, бег. За један породични надимак, Дркулци, претпоставља се румунско порекло.

5. Називи фитонимског порекла

Забележен је само један назив фитонимског образовања: Jasénska dolina (долина која тече кроз истоимени локалитет у селу Ждеглову а улива се у Јабланицу). Хидронимски назив мотивисан је биљком јасен. Придевски, диференцијални део назива изведен је од фитонимске базе јасен, опште словенског и прасловенског (*асенъ), присвојним суфиксом -ска.

6. Називи зоонимског порекла

Број хидронима мотивисаних именами животиња, већи је у односу на хидрониме фитонимског порекла. Од укупно забележених 7 хидронима који у својој основи садрже име неке животиње, именовање јеленом јавља се у два села, козом у три села а соколом такође у три села. Изузев једног назива који је по својој структури једночлан, сви остали називи су двочлане синтагме од придевског члана, у чијој је јоснови име животиње, и хидронимског апелатива.

И у овој подгрупи хидронима примећена је појава, иначе честа у ономастици, преношења примарног хидронимског назива на околне локалитетете, као и појава секундарног именовања коза по примарном микротопониму.

Називе дајем у целости, азбучним редом: Зајчи поток (поток као и њиве у његовој близини у селу Доњем Стошњу; назив је мотивисан зоонимом „зајац“, дијалекатским обликом лек-сме зец). Јелéни кладанац (извор и локалитет претежно под шумом и по неком њивом у селима Винарцу и Залужњу; у основи придевског дела назива је зооним јелен). Козарска долина (проточна вода, долина, названа тако по истоименом микротопониму у селима Ждеглову, Коњину и Лугару; мотивисаност и примарног микротопонима и секундарног хидронима условљена је зоонимом коза, односно онима

који су се бавили око коза, козарима). *Лесичји поток* (примарни хидронимски назив који је пренет и на именовање околних шума у селу Винарцу; у основи назива је зооним лисица, односно њен дијалекатски лик „лесица“). *Рибњак* (поток у Власу, назван тако по рибама којих више у потоку нема). *Соколова долина* (секундарно именована текућница по примарном микротопониму у селима Ждеглову и Шумани; оба назива мотивисана су птицом соко; (долина извире у потесу *Rid* у селу Шуману, спушта се у равничарски део хатара суседног села Ждеглова, где се у више кракова разлива и задржава у локалитету под именом *Ливаде*). *Соколово долинче* (долиница у Доњем Врановцу, улива се у долину *Смрчанку*).

7. Називи за хидронимске објекте који су настали човековим радом

Ова подгрупа обухвата називе који су мотивисани хидронимским апелативима који означавају воде и водне објекте на којима је видљива и присутна човекова делатност или његова интервенција. Изузев апелатива Кладанац, сви остали апелативи, чијом су деривацијом настали хидронимски називи, турског су порекла. Од примарних хидронимских назива образовани су секундарни називи којима су именованы локалитети у непосредној околини онога што хидронимски апелатив означава. Називе ћу дати у целости азбучним редом: *Бунариште* (њиве и ливаде у Доњем Врановцу, друштвено добро настало пре десетак година комасацијом индивидуалних њива у селу Доњем Стопању). У основи назива је апелатив бунар (тур. *bınar*) који означава објекат за снабдевањем водом. На терену сам се могла уверити да бунара којим је назив мотивисан данас нема на именованом локалитету. На означавање места, на коме је некада било оно што основа апелатива значи, упућује и структурални наставак - иште којим је назив изведен. Хидронимским апелативом бунар мотивисан је и назив *Бунарка* (њиве у селима Цекавици и Тогочевцу).

У ову подгрупу спада и неколико назива мотивисаних хидронимским апелативом „кладанац“ чијом је топонимизацијом настало назив *Кладанац* којим је у селима Доњем Врановцу и Малом Војловцу именован извор чисте, питке воде, као и околни локалитет

под шумом. Кладанац је дијалекатски чик апелатива кладанац (праст. *kol-dezъ), који у говору испитиваног подручја има извесну семантичку нијансу значења које Речник САНУ доноси „извор, студенац, врело“, будући да Кладанац није сваки извор већ само онај извор на коме је присутна човекова интервенција: то је онај извор који је човек откопавањем проширио или продубио, извор до кога је човек направио приступ, онај извор који је човек озидао или покрио каменом или дрвеном плочом. Творбеним поступком суфиксалне деривације апелатива Кладанац настали су следећи називи: *Кладанче* (уређени извори на локалитету *Rid* у селу Доњем Врановцу и селу Коњину). *Кладанчина* (уређен извор богат водом као и локалитет под шумом, њивама и паšnjацима у селу Доњем Врановцу; уређен извор и шума у којој се извор налази у селу Малом Војловцу). *Кладанчиште* (уређен извор као и локалитет под њивама и шумом у селу Доњем Врановцу).

Апелатив чешма (< тур. *cesme* < перс. *čeşme* у значењу „извор“) (Шкаљић 1989), мотив је именовања хидронима: *Чешма* (уређен и озидан извор у селима Доњем Синковцу, Џерници и Шипшинцу, али и извор са околним њивама у селу Ђеновцу). *Чешмарке* (њиве назване тако по чешми која се налази у једној од њих, Г. Стоп.). *Чубура* (извор на локалитету *Смрчије* као и околне шуме и њиве у Доњем Врановцу).

НАПОМЕНЕ:

1 Zvezdana M. Pavlović, *Sagledavanje sistema hidronima u okviru areala*. — Četrtja jugoslavanska onomastična konferenca, Ljubljana (Slovenska akademija znanosti in umetnosti), 1981, 145 (скраћено: Павловић 1981).

2 P. Šimunović, *Hidronimski apelativi i hidronimima*. — Četrtja jugoslavanska onomastična konferenca, Ljubljana (Slovenska akademija znanosti in umetnosti), 1981, 194 (скраћено: Шимуновић 1981).

3 Михаило Стевановић, *Савремени ерискохрватски језик*. — Београд (Научна књига), 1964, књ. I, 575.

4 Zvezdana M. Pavlović, *Tvorbene mogućnosti sufiksa-ska/-ski i hidronimiji*. — Onomastica jugoslavica, Zagreb (Zavod za jezik — Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti), 1979, knj. 8, 57 (скраћено: Павловић 1979).

5 У раду се употребљавају следеће скраћенице: за села: Бел. — Белановце; Боњ. — Боњаце; В. Војл. — Велико Војловце; Вл. — Власе; Г. Рид. — Голи Рид; Г. Трњ. — Горњо Трњане; Г. Стоп. — Горњо Стопање; Г. Синк. — Горњо Синковце; Д. Вран. — Доњо Врановце; Дрвод. — Дрводеља; Д. Стоп. — Доњо Стопање; Д. Трњ. — Доњо Трњане;

Душ. — Душаново; Ждег. — Ждеглово; Зал. — Залужње; Коњ. — Коњино; Луг. — Лугаре; М. Војл. — Мало Војловце; Мил. — Миланово; Н. Топ. — Нова Топола; Перт. — Пертате; Печ. — Печењевце; Приб. — Прибој; Тог. — Тогочевце; Церн. — Церница; Цек. — Цекавица; Живк. — Живково; Турк. — Турковце; Бен. — Беновац; Чек. — Чекмин; Шип. — Шипинце; Шум. — Шумане.

6 Petar Skok, *Etimološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. — Zagreb (Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti), 1971, knj. I, 109 (Сок 1971).

7 Речник српскохрватског књижевног и народног језика. — Београд (Српска академија наука и уметности. Институт за српскохрватски језик), 1959—1989, књ. 1—14 (скраћено: Речник САНУ).

8 Бистрица Миркуловска, Ономастички лик на вељ СР Македонија. — Onomastica jugoslavica, Zagreb (Zavod za jezik — Jugoslavica, 1980).

slavenska akademija znanosti i umjetnosti), 1982, 151; Јаворка Маринковић, *Микротопонимија Врања и околине*. — Ономатолошки прилози, Београд (Српска академија наука и уметности. Одељење језика и књижевности. Одбор за ономастику), 1989, 87, 103.

9 Милица Грковић, *Речник личних имена код Срба*. — Београд (Вук Караџић), 1977 (скраћено: Грковић 1977).

10 Радојица Јовићевић, *Лична имена у старословенском језику*. — Београд (Филолошки факултет београдског универзитета), 1985, 107—109 (скраћено: Јовићевић 1985).

11 Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpsko-hrvatskom jeziku*. — Sarajevo (Svetlost), 1989 (скраћено: Шкаљић 1989).

12 Ismet Smailović, *Muslimanska imena crijetalnog porijekla u Bosni i Hercegovini*. — Sarajevo (Institut za jezik i književnost u Sarajevu. Odjeljenje za jezik. Monografije knj. I), 1977.

dr Radmila Žugić

HYDRONYMIE DU COURS INFÉRIEUR DU BASSIN DE LA JABLANICA

Ce travail analyse sémantiquement les 139 hydronymes dans les villages du cours inférieur du bassin de la Jablanica.

A l'égard de la conditionnalité sémantique, les matériaux des hydronymes sont classés en sept sous-groupes sémantiques.

L'analyse montre que la plupart des hydronymes est motivée par les antroponymes (44). Par rapport aux autres hydronymes et topo-

ynes sont motivés les 32 noms. De différentes qualités des morphonymes présentent le motif de nommer les 26 hydronymes. Par les termes géographiques sont nommés les 20 noms des eaux. Il y a les 9 noms pour les objets de l'hydronymie faits de la main humaine. Un hydronyme est conditionné sémantiquement par le phytonyme, tandis que par le zoonyme sont motivés les 7 noms.

Станиша Војиновић

Једночинка *Status-kvo i Frau od Bal-placa* или Балкански рат Симе Бунића

Истраживачи дела Симе Бунића су истицали његове драме и драматизације као пример популарног и лаког позоришног дела без веће књижевне вредности. Сви су се они, без изузетка, посебно задржавали на Бунићевој драматизацији Сремчеве Зоне Замфирове, која се одржала на нашим позоришним сценама до данас. Иако његове драме и драматизације немају већих литерарних вредности, ипак, оне дају значајан допринос развоју позоришног живота тога времена.

Прво озбиљније проучавање живота и дела Симе Бунића започео је Сергије Димитријевић, скромним радом, који је на срећу настао као плод усмених саопштења Бунићеве супруге Кaje и брата Михајла.¹

Полазећи од ове основе, даљи истраживачи: Фреди Фазловски,² Славко Грданички,³ Драгољуб Трајковић,⁴ Боривоје Стојковић⁵ и Синиша Јанић,⁶ користећи се личним сећањима, архивском грађом, белешкама и чланцима, знатно су употпунили слику о животу и раду Симе Бунића. У наше време се појавила и прва озбиљнија анализа његових дела. Године 1992. Сања Живановић је у саопштењу на симпозијуму о путујућим позоришним дружинама извршила анализу Бунићеве драме *Војвода Брана*.⁷

Сумирањем резултата истраживања наведених аутора и коришћењем хрестоматије позоришног живота у Србији Петра Волка,⁸ види се да је Сима Бунић написао девет оригиналних комада и пет драматизација.

Оригиналне драме су:

Ловац или нови Калча (први пут приказана 1906. године у Ваљеву)

Војвода Брана (Београд, јануар 1910)

Једна ноћ у харему (Лесковац, април 1912)

Дочек краља Милана у Лесковцу (1912)

Војвода Глигор (1912)

Отуђена крв (1912)

Status-kvo i Frau od Bai-placa или Балкански рат (Ниш, децембар 1912)

Нишлика (једночинка) и

Невзани гости (једночинка).

Бунић је драматизовао следећа дела наших писаца:

Стеван Сремац, *Зона Замфирова* (Ја-година, 1910)

Јанко Веселиновић, *Хајдук Станко* (1910)

Светолик Ранковић, *Горски цар* (1910)

Михаило Ризнић, *Светли мученици и Манојло Борђевић Призренаш*, Кравији јаглук (1913).

Драмска дела и драматизације Симе Бунића биле су веома популарне, пре првог и између два рата, и на репертоару већег броја путујућих позоришних дружина и сталних позоришта од Солуна, Битоља, Скопља, Лесковца, Ниша, преко Београда, до Новог Сада и Сарајева. Док се Сима Бунић налазио на челу позоришта „Заједница“ и „Трифковић“ она су финансијски најбоље стајала у целој Србији захваљујући и репертоару који су углавном сачињавала његова дела и драматизације.

Нажалост, до данас су сачувана само три његова дела. То су драма *Војвода Брана* (сачувана у два рукописа), једночинка *Status-kvo...* и драматизација Сремчеве Зоне Замфирове (сачувана у преко десет различитих рукописа).

За живота Бунић је објавио само једно своје дело, једночинку *Status-kvo...* под псеудонимом „Зафир“. Књига је штампана у Нишу 1912. године у штампарији „Гутенберг“ Милана П. Стевановића (има 32 стр., величине 13,0 x 19,5 цм).

Први је на ову књигу указао Сергије Димитријевић доносећи о њој и опште библиографске податке.⁹ Доцнији проучаваоци дела Симе Бунића само су

је помињали или укратко препричавали податке које је први дао Србије Димитријевић. Озбиљнија анализа ове једночинке је изостала и због чињенице да ни једна јавна библиотека нема ову књигу. О њој нема никаквих података ни у ретроспективној библиографији Народне библиотеке Српска библиографија књиге 1868—1944.

Судећи према једном сачуваном приказу представе ове драме нишког Буњићевог позоришта „Трифковић“, једночинка је играна у Нишу са успехом, уз симпатије гледалаца, понесених патриотским осећањима. Непознати рецензент пише:

„Балкански рат или *Status quo*, хумореска у једном чину, од Симе Јов. Буњића даје се већ неколико пута у нишком позоришту „Трифковић“, најопште задовољство тамошње публике, коју, поред осталих, сачињавају и наша браћа Руси. Ствар је пригодна за данашње време, пуна хумаора и лепих сцена, које су често врло често и узбудљиве у патриотском смислу, зато се радо и гледа. Извесне сцене прекидају се бурним аплаузом и силним узвицима: Живео баћушка, живела Рушија! Доле прија!

Комад, узгред напоменуто, има за тенденцију, да покаже, како сваки онај, који се пача у туђе ствари мора, да добије ћушку по носу.

Г. Буњић, само школе да има, дао би много и бољих и лепших ствари.¹⁰

Из ове кратке рецензије се може закључити да је Сима Буњић написао ову драму између 8. октобра 1912. године (почетак Балканског рата) и почетка децембра исте године, када је први пут приказана.

Једини данас познати примерак ове штампане једночинке Симе Буњића налази се у оставштини Сергија Димитријевића, коју смо користили добротом и разумевањем његове супруге Наде Димитријевић, на чemu јој и овом приликом посебно захваљујемо.

Како што смо већ рекли, једночинка *Status-kvo*..., готово хумореска, припада политичко-патриотском жанру. Писана је без озбиљних претензија, са једном жељом да насмеје и у првим данима балканског рата хумором осуди политику великих сила (Аустрије и Немачке). Насупрот њима, дата је карикатурална слика турског царства супротстављеног балканским народима у борби за ослобођење.

СТАТУС-КВО

и

Фрау од Бал-плаца

или

ЕВРОПСКИ РАТ

Алзуја на савремену политику европске дипломације у 1 чину

ЛИЦА:

Статус-Кво, стражар на мртвој стражи,
Фрау од Бал-плаца, његова мати
Виљко фон Звецкић, човек с мамузама
Армоникаш Верглашевић, звани „Макаронац“

Силе у Савезу

Баћушка

Леди Дреднот, од Британике

Мадам де ла франсе, Зајмодавка

Силе у Споразуму

Кадуна

Албанче, њено мезимче

Шумадинче)

Загорче)

) Балканчићи

Пирејче)

Сердарче)

Догађа се у Балканској махали. Време садашње.

У средини на дну позорнице изанђала капија са трошним кровом, испод која је утиснут грб Отоманске Царевине. С крова штрчи црвени барјак са полумесецом. Од капије лево и десно пружа се низак камени зид, који се губи иза кулиса. На зиду је још и дрвена ограда, склона паду. Кулисе лево и десно, озанчују пролазе.

1. Појава

Статус кво. (У шалварама и хусарском мундијру. Капа, обућа и остale значке, комбиноване од униформи европских велесила. Механички се креће: Наивног и глупог изгледа. Према свакоме врши савесно своју дужност, једино је попутљив према својој матери, с обзиром на крвно сродство).

Пева:

Ја сам стражар ал без пушке,
Јер се зовем „Статус кво“.
Једем, спавам потрбушке
И гојим се као во.

Статус кво, Статус кво,
Једем, пијем као во.

Мати ми је од Бал-плаца,
Верна љуба, Кадуна
И још имам пет отаца,
Служе као допуна.

Статус кво, Статус кво,
Допуна је прави во.
Још да нису пасторчићи,
С кадуном би био рај,
Ал' ти гадни Балканчићи
Загорче нам швалерај.
Траже сви, имање сво.
Вичу: „Доле, Статус кво“.

Уф, баш сам гладан. Кадуна се свађа тамо преко реке са оним армуникашем, што оре нашу њиву „Триполитанку“, па мучно, да ће се за мене сетити. Још да није моје мамице, која ми по некад донесе „Винершицлу“, умро би од глади. Е баш је безобразан човек тај верглаш. Он ко вели, „овамо га преко реке нема Статус кво, а иначе разграђена земља. Кадуна нема од ње тапију, па дај ко вели, да је анектирам“. И оте нам. Хе, да је моја мамица родила још једног сина, као мене, за преко реке, не би армуникаш засадио ни једну макарону на „Триполитанку“. Хе, али шта ћеш, кад сам јединац. Бададва се Кадуна жали целом комшију, не помаже јој ништа. Армуникаш обећава, да ће дати свима сваког четвртка макароне за у супу. Тхе, шта ме брига, ја сам одговоран само за овде.

2. Појава

Албанче, пређ.

Албанче. (Прљаво, поцепано, босо, дивљег изгледа. Утрчи носећи бич). Пусти ме, чично, да прођем.

Статус кво. Чујеш ти, Албанче! Немој да ми се шеткаш тамо амо. Што не седиш кући, кад ти мати иначе није на дому?

Албанче. Позвала ме к себи тетка од Бал-плаца.

Статус кво. Моја мамица? — Ради чега?

Албанче. Купила ми нов бич. Што ћу да бијем сад оне ћаурчиће. Немају се чиме бранити, јер нам је кадуна покупила све штапове. Али ја сад имам бич. Види само како брзо пуца! (опине неколико пута).

Статус кво. То је брзометни бич.

Албанче. Кад их опинем; липнуће им крв на све стране.

Статус кво. Да се ниси главом шалио, обешењаче један. Само се усуди, да дир-

неш кога. Од како је кадуни дошао у госте њен брат Младотурчин-беј, строго је забрањена битка.

Албанче. Па и он се клања пророку, а пророк нам то не брани.

Статус кво. Ја те опомињем последњи пут, да не чиниш то.

3. Појава

Фрау од Бал-плаца, пређ.

Фрау. (Висока, сува, са великим шпицастим носом, у балетском костијму, са штифлетнама, са високим штиклама, има круну на главу. Кад иде; потскакује, лебима се извија, а осталим врцка. Говори крештећи).

Пусти га, синко, нек чини што му је драго. Иди, иди, дете моје! (помилује га), Албанче уђе кроз капију.

Статус кво. Зашто му, мамице, одобравате; да чини покоре? Сад ће их толико мазати, да ће њихова дрека узбунити цео комшију.

Фрау. То је баш добро, ја то и хоћу. Нека се узбуње сви, нека им досади дрека, на крају крајева, ипак ће ме молити, да уђем унутра, заведем ред и уведем мир.

Статус кво. И ови Балканчићи то траже, хоће силом да уђу унутра.

Фрау. Не шали се, да их пустиш, то би ми још требало. Па зашто те је мајка родила и оженила кадуном, него да јој верно чуваш кућу и једнога дана мене у њу дочекаш. А кад ја уђем, онда, ћеш ти ишчезнути са овог прага.

Статус кво. Како зар да умрем? То ли ви мени желите? Добро, добро, то ми је хвала, што сам вас пустио пре неки дан, да уђете у нашу авлију и оградите једно парче, што сте узеши да калдрмишете, па да нам га опет вратите.

Фрау. Није тако синко, то парче ми је кадуна дала као повојницу, кад сам тебе родила.

Статус кво. Болје да ме нисте рођили, кад ми желите смрт.

Фрау. А која би мати пожелила смрт своме чеду? — Ја кажем, ишчезнућеш са овог кадуниног прага, па ћеш доћи да стражариш пред мојом кућом. Кадуна је иначе болесна, лека јој нема, за који дан умреће.

Статус кво. Па то ћу ја ускоро постати удовац. — А је ли мати? Зар и теби треба стражака? Од кога да те чувам?

Фрау. Од кога чуваш кадуну, чува-ћеш и мене. (Иза сцене у дну, чује се јаук и запомагање). „Недајте нас браћо! Помозите нам! Убише нас и т. д.)“

Статус кво. Чуј, чуј, колико јаучу!

Фрау. Добро је, добро је, то сам ја и желела.

Статус кво. Погледај, мамице, тамо крај зида, Балканчићи вире унутра. Кад год је код нас сваћа, они дојуре као махнити и моле ме, да их пустим унутра.

Фрау. Не, не, само то никако!

Статус кво. Нећу, не бојте се! — Шта не чине, да ћу! Покушавају да прескоче ограду или да је развале, али кад ја викнем: „Стој, натраг, Статус кво!“, одмах подбију реп и врате се кукајући одакле су и дошли.

Фрау. Закукаће они, ако их ја повијам.

Статус кво. (Довикује). Хеј, ви тамо, не развљајте ограду. Доле ти, што хоћеш, да је прескочиш. Натраг, Статус кво!

4. Појава

Шумадинче, Загорче, Пирејче, Сердарче прећ.

Шумадинче. (У шумадиском оделу). Ми морамо унутра. Тамо нашу незаштићену браћу бију, ни криве ни дужне.

Загорче. (У своме народном оделу). Ако нас не пустиш на капију, ми ћемо преко ограде.

Пирејче. (У своме народном оделу). Или ћемо је развалити.

Сердарче. (У своме народном оделу, са јатаганом за силавом). Оли пуштат, да не уљемо аеропланима?

Фрау. Ију, виле вас растргле, да Бог да. Дома се вуците дериштад једна, док нисам узела оклагију.

Шумадинче. Молим те, врајла, остави нас, ми тебе не дирамо.

Загорче. Што ми имамо са Кадуном, то су наше личне ствари.

Пирејче. Тамо нашу рођену браћу бију.

Сердарче. А сердарске ми крви, гриота је Божија!

Фрау. Што правите од комарца магарца! Деца се бију међусобно у шали, играју се.

Шумадинче. Тако кажеш ти и за твоју децу кад плачу.

Фрау. Кад деца плачу, јачају им прса и расту.

Загорче. Али ово није плач, већ јаукање из свег гласа.

Пирејче. Као да их на крсту распитьу.

Сердарче. Часнога ти крста, ако га имаш, баба врајла, пуштај нас да унићемо (пођу).

Фрау. Ни корака унутра кад кажем, коме је живот мио! Одмах да сте ишли својој кући! Ко ме не послуша, зло ће од мене проћи! Ако Кадуни затреба помоћи, она има кога ће звати, да уведе ред. А сад севајте!

Шумадинче. (Окупши другове око себе, па тихо). Ништа нам не остаје друго, него да се пожалимо Баћушки.

Загорче. То си право рекао!

Пирејче. Хајдемо брзо к њему!

Сердарче. Џаба ће нам, браћо бити труд!

Сви. А зашто?

Сердарче. Ја био мало час до њега, па спава.

Шумадинче. Можда га је ова дрека пробудила.

Сердарче. Толико хрче, да се сви пенџери тресу, а мумла у сну, као медвед.

Шумадинче. Треба му метнути под нос мало вотке, па ће се одмах пробудити.

Сви. То си се добро сетио, то ће зар помоћи, хајдемо, хајдемо! (одлазе лево у прву кулису).

Фрау. Гледај ти обешњака, само би ми још то требало, да се умешају. Е шта нисам радила, да их позавађам, па да се побију између себе. Покушаћу још ово: даћу једноме „милихброт“, а осталима ћу рећи, отмите му, луде једне, зар само он да једе, а ви да гледате, па кад настане отимачина, кад настане туча, ја само пребацим узамчен конопац преко њих, па кад их стетнем, душа ће им на нос испasti. Онда ћу их узети к себи, да им ко бајати међем мелеме на ране, а у ствари, покрхаћу им руке и почупати језике. Моја девиза: „Завади па владај“, имала је увек успеха.

Статус кво. А кадунина је девиза: „Јаваш, јаваш, смеј се, утамањуј, па владај.“

Фрау. Није синко на моралној основи постављена. Како ћеш владати над оним, кога утамањиш? Та је девиза за старела. И ја се радо смејем, само што ми често преседа, а о јавашлуку не треба никад говорити, и ако постоји. Кадуна се тиме поноси и зато је сваки осуђује, јер се то чује и види. Међутим, ја радим све тајно. Једноме кажем ово, другоме оно. Они се побију, а ја их развађам. И цео свет каже: Сирота

жена, баш муку има са том немирном децом.

5. Појава

Виљко Фон Звецкић, човек с мамузама, прећ.

Виљко. (Са брковима à la Виљем, има шлем на главу. Војничка униформа, чизме, мамузе, којима често звецка.) Четири му милијона баконета, једва те нађох. Шта радиш овде, ако бога знаш. Овде смрди као у штали.

Фрау. Е па Боже мој шта ћу, кад немам пољско добро, као што га ви сви имате.

Виљко. Баволски скупо кошта. Међутим никакве користи. Мене више коштају чувари, него што вреди све мое пољско добро.

Фрау. Ћути Бога ти, Леди Дреднот и Зајмодавка злато довлачи отуда у карлицама, а ја сирота немам где ни летњу сезону да проведем на миру. Ви сви одете на ваша добра, а ја сама останем, да се бочим са овом дечурлијом, која се по цео дан играју каменицама и дижу прашину. Да се бар сложите сви, па ди ми допустите да калдрмишем цео овај сокак, да посадим зеленила, воћа, па да имам и ја где да пропушtam.

Виљко. То би те ђаволски скупо коштало.

Фрау. Не марим ја за новац, али да се уговори, да ту нико не прође, док мени не плати ћерам, па да ова дечурлија дођу под моју команду, иначе би ми она све прве згазила и воће још зелено обрала.

Виљко. Али оставимо пољска добра за други пут. Да гледамо на своје куће, јер се у комшију спрема ватра. Ако буке пожар, треба да га дочекамо са шмрковима брзометног калибра.

Фрау. Ију, шта ми рече. Знаш ли ти то посигурно?

Виљко. Кад си ти пре неки дан поднела Зајмодавки мениџу на есконт, она те одби, је ли?

Фрау. Одби, гром је спалио, тражи веће гаранције.

Виљко. Није ту ствар била до гаранције. Армуникаш ти је био одоздо, а ја на леђа потписник и то је довољно јемство, него ти ниси добила новац за то, јер те је Леди Дреднот опаљкала, да хоћеш тим новцем, да купујеш нове цевке и остале гвожђурије за одбрану и напад.

Фрау. То је истина, ја и не кријем.

Виљко. Е, ал они би желели, да ти као моја пријатељица, останеш голорука и наравно, кад се једнога дана побијемо, ти јурнеш на једнога, он те дочека с преда боксом, јурнеш на другога, он извади жилу па те повија са страга.

Фрау. Јест, јест, могла бих рђаво да се проведем. (Чеше се по крају леђа). А знаш ли ти за сигурно, да Зајмодавка има новаца?

Виљко. Како да нема, кад су јој пуне касе. Баћушки је јуче дала и капом и шаком, па се још и домунђавају. Него да ти одмах одеш до Кадуне. Она тебе у свему слуша, а ја ћу да зовнем и Армуникаша, па да их измиримо. Пријатељи су нам обоје. Нека Армуникаш да који грош Кадуни за „Триполитанку“, она иначе има страст, да продаје своје ствари.

Фрау. Добро, добро, да их измиримо. Ако дође до чега, да смо сложни. После ове погодбе, да наговоримо Кадуну, да ми прода ову њену кућу, она иначе има преко реке другу.

Виљко. Батали то сад, није згодно време. Хајде само брзо, наћи је. (Одлазе, Виљо лево, Фрау десно).

Статус кво. Добро је, добро је, чуо сам добрe вести, доћи ћемо до паре. Одмах ћу тражити од Кадуне, да ми купи топлију униформу, иде зима, ако духне северац, смрзнућу се.

6. Појава

Баћушка и Балканчићи

Баћушка. (У козачком оделу, са великом брадом, носи кнуту). Тако, тако, дечице моја, послушајте вашег старатог чику, па се нећете кајати. Лепо се братски споразумите о свему, притећните опанке, наоружајте се моткама, па чим прву дреку чујете у Кадуниној кући, а ви сложно јурните унутра, па је распалите по туру и истерајте из куће, јер је то иначе ваша дедовина.

Пирејче. Ја Бога ми не смем. Једаред сам улетео тако, па сам добио грдне батине од ње.

Баћушка. Кад си био луд, па сам угрчао, друга је ствар сад, кад будете сложни.

Загорче. А ако нас она ипак све надјача? Бојим се да ће нас везати и заробити.

Баћушка. Е ту сам ја, да вас одвежем.

Пирејче. Знам, чико, али батине?

Сердарче. Вала и батине су за чојека.

Шумадинче. Та ја сам је три пута сам тукао, а надам се, да ћу и четврти пут. А овако удружени, дотући ћемо је сасвим.

Баћушка. (Тапше га по рамену). Браво Шумадинче! Предњачи им. Напред само, кад вам кажем!

Шумадинче. Само незнам, чико, како ћемо изићи на крају, ако се умеша ова матора намигуша од Бал-плаца?

Баћушка. Не бојте се. Њу ја узимам на душу! Пође ли Кадуни у помоћ, тако ћу је сецнути за турнир, да ће љоснути на земљу, колико је дуга и широка.

Загорче. Е онда хајде, да се договоримо шта ћемо и како ћемо.

Сви. Хајдемо, хајдемо! Збогом чико, хвала ти!

Баћушка. Збогом, децо, срећно пошли и до Стамбола ми срећно дошли, (Балканчићи полазе).

Шумадинче. (Зауставља их). Станите, станите, на главну смо ствар заборавили.

Сви. Шта то?

Шумадинче. Хеј, јадни смо ти ми. У радости заборавили смо на највећу препреку.

Баћушка. Та не очајавај, нема никакве препреке.

Шумадинче. Како да нема, а Статус кво?

Сви. Еј тешко нама, њега смо заборавили.

Баћушка. Та не кукајте, није Статус кво тако страшан.

Шумадинче. Како да није. Шта ћемо да чинимо, кад појуримо у Кадунину авлију, а он се испречи пред нас, па викне из свега гласа: „Стој, Статус кво, натраг!”

Баћушка. (Смеје се) Ха, ха, ха. Па то је лако, децо. Чим он викне, стој, Статус кво, а ви га лупните мотком по глави и он ће отегнути папке као во.

Шумадинче. А зар га смемо убити?

Баћушка. Их, што сте наивни, децо, удрите и убијајте, ко вам год смета.

Загорче. Али његови родитељи ће нас довести на оптуженичку клупу, пред суд великих сила.

Баћушка. Нема он родитеља. Он је онако рођен.

Сердарче. Ма то ће бити нека пасја вјера!

Баћушка. Погодио си, ћетићу мој! Управо он има родитеље. Мати му је ова Бечка намигуша, а за оца не знам вам посигурно рећи. Било нас је повише.

Шумадинче. Па стога се ми и бодимо, што знамо, да има једну матер, а повише отаца.

Баћушка. Ни један га од нас не прими за своје законито дете. Сви га се одричемо. Да му није мајке, која га једино одржава у животу, по нама би одавна црко.

Загорче. Е, кад је ванбрачно дете, онда је друга ствар.

Баћушка. Дакле напред децо! Ако вам будем штогод затребао, наћи ћете ме тамо код казанице. Печем ракију, биће 25 гради јака. Кад свршите посао, пићемо је заједнички и то по руски.

Сви. Збогом, чико и хвала ти! (одлазе десно).

Баћушка. (Смеје се). Ха, ха, ха! Сирота деца, колико се од Статус квоа уплашили. Мртво слово, на трулој хартији. (оде лево).

Статус кво. Баш ми је криво, што незнам о чему су говорили. Мамица ми је рекла, да ћу, увек добити колача од ње, ако што дознам, па јој јавим. А где, ево је долази са кадуном.

7. Појава

Кадуна, Фрау, прећ.

Кадуна. (У широким димијама, са великим чалмом, носећи ибрик, пушни чајбук). Јок, јок! Бива, нека ми поврати њиву, па ћемо опет у севдаху живети, а дотле јок, јок! (Лењо се довуче до капије и, седне, прекрстивши ноге, диманећи непрестано).

Фрау. Немој да си тврдоглава. Дај се култивирати. Научи се правилно резонирати. Човек ће ти платити, колико је право.

Кадуна. Е пеки. Ако ми плати, колико је право, алалићу му је. И теби сам теслимила једно парче, али си ми поштено платила. (Задрема).

8. Појава

Виљко, Армуникаш, и прећ.

Виљко. Цела ствар лежи у томе, да не будемо изненађени догађајима, и када наступе, потребно је, да будемо сложни у савезу.

Армуникаш. (Шешир са перјаници, широке панталоне, о рамену му виси армуника. Са лулом у устима). Добро, даћу јој нешто за њу, тек ко-

лико да не каже свет, да сам лопов, који краде туђе баштине.

Вилько. Е, тако је право. Дакле, Кадуно отварај уста. Колико тражиш за „Триполитанку“. Армуникаш ће ти платити готовим новцем, па да се лепо измирише и живите у љубави, као и до сада. — Дакле, одговарај.

Фрау. Јесус Марија, она заспала! Кадуно, прија Кадуно, пробуди се.

Кадуна. Не дрмай ме, пријо. Чему си мукајет.

Фрау. Кад пре заспа, Бог те видео! Пита те човек, колико тражиш за „Триполитанку“.

Кадуна. Аха — тражим — 1000 гроша.

Армуникаш. Иха — ти баш прећера!

Кадуна. Ако сам ти рекла цену, нијам ти кесу извадила. — Зини, колико ти дајеш?

Армуникаш. Даћу ти 10 гроша.

Кадуна. Бре аферим јолпаз! Ја прећера, ал' ти болан, не доћера. Од 1000 гроша нећу окрњити, Алаха ми, ни једну аспру.

Армуникаш. Даћу ти, колико тражиш, али да ми даш и ову твоју кућу, Балканију.

Фрау. (дрекне). Она није за продају. Кадуна ако ће је коме давати и продавати, тебе се то не тиче.

Армуникаш. Де, де, пријо, не цичи, као да те је змија ујела. Ја брате хоћу да купим све, што ми се продаје. Ево ако хоћеш, да ми продаш што и од твог имања, купићу и ако је некад било моје.

Вилько. Молим да се то питање не потрже, врло је незгодно време. Лепо ће нам ићи, ако се будемо између себе свађали. — Дед Кадуно, ти спусти, он нек подигне, те закључите.

Кадуна. Е пеки, кабулим и тако. Нека да 600 гроша.

Армуникаш. 600 — али да одбијемо последњу нулу.

Вилько и Фрау. Пристани, Кадуно, доста је човек дао.

Кадуна. Е па ала нека ти је! Удри! — Него ко ће давати алвалук?

Армуникаш. Па то се зна! Ко прима новац.

Кадуна. Пеки и то кабулим.

Фрау. Хвала Богу, кад се намириште. Сад би требало позвати цео комшилук, нека види, да смо у савезу.

Вилько. То је главна ствар!

Кадуна. Дај ми човече тих 60 гроши.

Армуникаш. Ево ти! (Изброји јој новац).

Кадуна. Нисмо се морали свађати.

Да си ми је одмах тражио за паре, ја бих ти је теслимила.

Фрау. А би ли мени што продала, Кадуно?

Кадуна. Јаваш, јаваш, ти си моја стара муштерика. Имамо каде диванити о томе.

Фрау. Право кажеш, али знај, ни један ти телалин неће више платити од мене.

Кадуна. Алака ти, пријо, да се не дижем ја, довијни Москову, нека дође са његовим пријама на каву. (виче унутра). Децо! Сварите нам каву!

Фрау. Хер Баћушка! — Мадам Франсе! — Леди Дреднот! — Комен си каву пити. — Ево их долазе.

Вилько. Пазите само, какав ће утисак начинити, кад се појаве, а ја звећнем мамузама.

9. Појава

Баћушка, Леди дреднот, Зајмодавка, прећ.

Леди. (У морнарској блузи са адмиралском капом). Дакле сте се измирили? То ми је мило.

Вилько. (Звећка мамузама.) Гледајте утисак. —

Зајмодавка. (Са тефтером у руци, у костиму маркетанице, са Наполеоновом капом.) Чујеш ли га, како звећка.

Леди. Нека звећка на суву, много му вреди, нека дође да по води звећне.

Баћушка. Е па да седнемо. — А како се намириште?

Кадуна. Платио ми је колико сам му тражила.

Зајмодавка. Сада када си при новцу, треба да даш мало одплате по оној облигацији.

Кадуна. Јаваш, јаваш, имамо кад и плаћати. На посљетку даћеш ми још мало паре, па додај и интерес, те да начинимо нову облигацију.

Зајмодавка. Под условом, да ми допустиш финансијску контролу.

Кадуна. Драговољно, иначе сам неука у томе послу.

Фрау. А мени ниси хтела да есконтујеш меницу.

Зајмодавка. Даћу и теби, да новац трошиш под мојом контролом, као и Кадуна.

Фрау. Зар ви држите, да сам ја дотле дошла, да имам тутора у овим годинама.

Зајмодавка. Бога ми, скоро.

Фрау. (За се). Ах, само да је не морам молити.

Кадуна. Отур, сад ће се кава донети.
Баћушка. Ја бих више волео вотке.

Кадуна. Децо, ој децо, мичите се и донесите каву. — Ех, морам устати. (Оде).

Фрау. Сирота жена,јако је жалим, има грдну муку са овом њеном лењом и непослушном дечурлијом. Некако је невешта и неспремна, не уме са њима да се обходи.

Баћушка. А већ што ти умеш!

Фрау. Бога ми умем. Моја су деца тако послушна и кротка, као јагањци.

Баћушка. И овну кад се сабију рогови, а вуна остржиже, изгледа као јагње.

10. Појава

Кадуна, Албанче, пређ.

Албанче. (Носи каву и служи).

Кадуна. Послужи дете редом.

Фрау. Хвала душо моја слатка. — Ово ти је дете красно. Тако га волим, као да је моје рођено. Вредно је и послушно.

Кадуна. То је мамина маза. Алах ми га даровао, Слава нека му је! Да ми није њега, не би имала кога милоувати.

Баћушка. А ја сам чуо, да, је много немирањ.

Зајмодавка. И да не иде у школу.
Леди. Него се по ваздан скита које куда.

Баћушка. И замеће кавгу по сокаку.

Фрау. Јесус Марија, како су изнели на рђав глас. Зинули сви на њега, а дете се брани.

Баћушка. Ја нећу каву, подај г-ђи од Бал-плата 2 шоље, она иначе воли све што је муфте.

Фрау. Ију — Баћушка — језик прегризли да Бог да.

Баћушка. Хтео сам рећи, да јако волиш турску каву.

Леди. То је цела истина. У кафи би се купала.

Баћушка. То би требала, да чини. Још ако би јој лице примило прну боју, бар се не би чудили, што никад не црвени од стида.

Фрау. Е да у кафи има алкохола, знам да би ме прозвали пијаницом.

Баћушка. Больје је пити него ли зла чинити.

Фрау. Па коме сам ја јадна што учинила на жао.

Баћушка. Никоме — из твоје куће све тече мед и млеко и онај ко га пи-

је, ништа му не буде, само га мало мука подухвати, те стане повраћати.

Фрау. (Виљку). Ти, допушташ, да ме врећа. Звећни, звећни, мамузама.

Виљко. Изгледа да не упаљује више звећкање.

Фрау. (Албанчету). Слушај синко, сад је погодно време за оно, трчи унутра, па удри где кога стигнеш. Што већу галаму направиш, добићеш већи колач.

Албанче. Хоћу ја и без тога, тетка. Ја са њима ништа друго и не радим, него их само бијем. Овај бич што си ми дала, птуца као пушка.

Фрау. Што јаче ударај, нека јаче пуца.

Албанче. Сад ћеш чути дреке. (Оде).

Виљко. Четири му милијона бајонета, баш ми се игра. — Хеј, армуникаш, засвирај један трајлиш.

Зајмодавка. Као бајаги — игра му се. У ствари хоће само, да му се чује звећкање мамузама.

Фрау. Е кад смо се овако лепо састали, баш и да поиграмо. Баћушка, после ћу и са вами играти.

Баћушка. Можемо — али „Козачац“.

Фрау. А то више не. Један пут сам играла, па сам била толико истрешена, мало што нисам душу испустила.

Кадуна. А „чочек“, зар ти се то не допада.

Фрау. „Чочек“ да. Њега бих сада најрадије играла.

Баћушка. Па можеш, иначе си згодна фигура за „чочечке“ игре.

Виљко. Дакле молим фрајлајн (армуникашу) Ајде сад.

(Армуникаш свира Трајлиш.)

Армуникаш. (Зајмодавки и леди). Хватајте се и ви.

Зајмодавка. Ја више волим да гледам, кда други играју.

Леди. А ја уживам само у веслању.

(Из кадунине куће чује се велика дрека).

Сви. Шта је то?

Кадуна. Ништа ништа. Код мене је то. — Продужите, продужите.

Леди. Трчи Кадуно, умири своју децу.

Зајмодавка. Само брзо, побиће се.

Кадуна. Јаваш, јаваш — није поште, да се мало продрмају, а после није ми мило, да се мешам у њихову распру. Бојим се, добићу и ја који ударац. Сами су се позавађали, сами нека се мирије. Ја им не помогох.

Фрау. Невешта је она сирота. Не уме она то. Него шта велите, да идем ја, да их развадим? (поће).

Баћушка. (Ухвативши је за тур, сецне је). Ти ту остани.

Фрау. Али да их умишим,

Баћушка. Умири прво твоју децу, па онда туђу.

Фрау. А кад се то моја деца свађала?

Баћушка. Кад нису?

Фрау. Кад се из моје куће чула овакова ларма.

Баћушка. Ако није овакова, њој је слична.

Фрау. То је лаж.

Баћушка. Море каква лаж. Дигла си хајку по кући, те сваки час неки: велеиздајници, афере, шпијуни, жандарми, комесари, демонстрације, дезертације — и Бог те пита шта још.

Фрау. То мије све подметнуто. — У мојој кући влада највећи ред. Ето, нека каже Вилько, сведочиће Армуникаш. — Звецни, звецни Вилько.

Вилько. (Звецкајући). Цела је истина. Код ње је већи ред и од самог реда.

Фрау. У осталом Кадуна нема ништа против тога, да ја јубем.

Кадуна. Нека, нека, пријо, ја ћу сана. (Пође).

Статус кво. Кадуно, ови Балканчићи опет вире кроз ограду.

Кадуна. Па ти што си се удрвенчио ту? Знаш шта ти је дужност. (Оде у кућу).

Статус кво. Немај бриге, Кадуно, само нека дођу овамо.

Вилько. Сад би било згодно време да предложиш децентрализацију. Нас двојица ћемо те својски помоћи. Ако се ко упротиви, пошто звецкање више не пали. Ја ћу одржати један говор у ратном духу,

Из Кадунине се куће чује још већа ларма).

Баћушка. Како јубе Кадуна, сад се већа ларма чује.

Фрау. Међутим, кад би ја ушла, ниједан се уздах неби чуо.

Баћушка. То ти верујем и да не кажеш.

Фрау. (Пође.) Па да јубем онда.

Баћушка. (Сецне је.) Море седи ту, кад ти кажем. Да те пустим да јубеш? Па после — пре би истерао бивола из кулпса, неголи тебе отуда. (За се.) Што ли их нема до сада?

11. Појава.

Балканчићи — прећ.

Балканчићи. (Са моткама.) Напред, напред!

Фрау. Куда сте ви нагли?

Балканчићи. Шта те брига?

Баћушка. (Ухвати је за тур и довуче

Фрау. Ни корак даље, јер ћете самом имати после.

је сасвим напред.) Море остави децу на миру, па седи овде с нама.

Фрау. (Паднувши.) Сине Статус кво — врши своју дужност.

Статус кво. Стој — Статус кво — на-траг!

Балканчићи. (Ударајући га.) Ево ти Статус кво — ево ти — Статус кво!

Статус кво. Мамице, брани ме! (па-да и умире праћкајући се.)

Балканчићи. Напред, напред! (Улете у Кадунину кућу).

Фрау. У помоћ! Убише Статус кво! Чујете ли — убише наше дете! Зар не чујете, зар не видите!

Вилько. Трчите брзо по лекара.

Армуникаш. Доцкан је, он је мртав.

Леди и Зајмодавка. Бог да му душу прости.

Баћушка. На врби му кости.

Фрау. Шта — он је мртав? Не, не, то не може бити — ја ћу га оживети мојим дахом.

Баћушка. Можеш га дувати са сваке стране — оживети га нећеш.

Вилько. Како би било да му убрзага-мо неки серум?

Армуникаш. Све што може да му се учини, то је да ја одсвирам један погребни марш.

Фрау. Шта — ти се шегачиш? — А и ти си отац овога детета.

Армуникаш. Кад га остали очеви не жале нећу ни ја.

Фрау. Еј, куку мајци? — А ти Вилько? Што не кукаш заједно самном? И твоје је дете.

Вилько. Батали дерњаву сад, кад га нико не жали, изгледаћемо смешни.

Фрау. Дакле и ти га се одричеши. За Бога, Вилько, то не иде тако. Сви моји планови уништени су његовом смрћу. Балканчићи јубоше у Кадунину кућу и ко зна, како ће се свршити.

Вилько. Не губи наде! — Кадуна ће их добро каштиговати. Ја сам је научио модерној борби, од мене је верно при-мила тактику, а колико она вреди, сад ћеш се уверити, кад их стане избацива-ти једно по једно.

13. Појава

Балканчићи, Кадуна, прећ.

Балканчићи. (Избацајући Кадуну, која се на леђа одупира). Напоље, напоље из наше куће.

Кадуна. Јаваш, јаваш, децо! Пријо, помози?

Баћушка. (Замахнувиши кнутом). Само нека мрдне ко, осетиће кнуту.

Балканчићи. Избацивши Кадуну, избаце за њом ибrik и чибук). Торњај се својој кући.

Кадуна. Саветуј, ме пријо, шта ћу да радим?

Фрау. Напни кожу добро, па јурни натраг.

Кадуна. Немогу је напети, јер је пукла на све стране и овде, и овде и... стид ме да покажем сва места. — Заузмите се добри људи и помирите ме са њима. Даћу им што је њихово, драге воље, само нека ми оставе гостинску собу.

Леди. Обрати се њима. Ми смо неутралне. Њихова је ствар, хоће ли ти што дати.

Кадуна. Тешко мени, зар све да изгубим! Зар да више не будем у вашем комшијуку?

Зајмодовка. Да се сасвим отера, то-ме се и ја противим. Дугује ми толике паре; Од чега ћу се ја наплатити, кад јој се конфискује све.

Баћушка. Има она још имања. Пре-ко реке је њена стара кућа стави инта-булацију, узми у попис, па ако ти не плати, изнеси на добош, лицитираћемо сви и наплатићеш свој дуг.

Кадуна. (Балканчићима.) Тако вам Алах помогао, дајте ми бар гостинску собу.

Шумадинче. Нек те носи ћаво — ено-ти је — ми смо задовољни са нашим со-бама.

Фрау. Нису све ваше. Она с прозори-ма, до реке, то је Албанчетова соба, ње-му је морате дати.

Шумадинче. А шта се ти мешаш, опет?

Фрау. Мешам се, јер недам, да је уз-меш ти.

Баћушка. А због зашто па да је не узмем?

Фрау. Јер ће бацати ћубре, те ће ми воду мутити.

Шумадинче. Ти си та, која воду мутиш. Собу с прозорима, поделићемо ми како знамо. Мени један прозор мора до-ћи на део. Ваљда и мени треба светlostи и ваздуха.

Фрау. Лажеш, ти си и досад, живео без светlostи и ваздуха. Тад прозор ти узимаш ради Баћушке, без покривања.

Баћушка. Писмено ти дајем, да нећу, јер кад бих те видео у таквом стању, изгубио бих густ на сав женски род.

14. Појава

Албанче пређ.

Албанче. (Долази плачући). Тетка и ја сам добио батине.

Фрау. Ти, а зашто?

Албанче. Бранио сам Кадуну. — Тет-ка, они ми одузеше бич, хоћеш ли ми купити други?

Фрау. Хоћу, хоћу, али трчи брзо унутра, па напиши изнад оне собе са прозорима „Аутономија“.

Албанче. А хоћу ли да се прогласим за господара те собе?

Фрау. Под мојим окриљем.

Албанче. Идем! (оде).

Фрау. Соба с прозорима несме да се дели.. Ако коме треба прозор, нека га буши на другу страну.

Шумадинче. Ја немам куда, него или ту где је већ прозор или да пробушим твоју кућу, па да оградим цео тај део, јер је то иначе моја дедовина.

Фрау. Несретниче, зар смеш да по-менеш, да у мојој кући има твоја соба, знаш ли да си се писмено одрекао све-га тога.

Шумадинче. Јесам, јер сам био сам, јер сам са мојом браћом био у завади, јер ми је чика био на путу у Порт-Артуру али данас, када је он овде и кад сам се са браћом помирио, не бојим те се. Још ти и то кажем: Не чеши се, где те не срби. Јер кад ти тражиш, да Ал-банче има самостално своју собу и ја тражим, да ми вратиш моје собе, што си узела насиљно од мојих старијих.

Фрау. Знаш ли да ћу те за те речи прогутати.

Баћушка. Пази да се не загрићеш.

Фрау. (Виљку). Чујеш ли како ме врећа?

Виљко. (Звеџкајући). Ја не допуш-там да се госпођа врећа у моме присуству.

Зајмодавка. Аха, ето га већ звеџка.

Леди. (Баћушки). Немој му остати дужан Баћушка. (Виљку). А шта ми се ти ту копечиш?

Виљко. Четири милијона бајоне-та, то је и сувишне.

Баћушка. Седам милијона козака, зар је то мало.

Виљко. Знаш ли, да ћу те прегазити.

Баћушка. Знаш ли да ћу и тебе и ту твоју намигушу појести као мезе уз вотку.

Зајмодавка. Баталите свађу људи, ради једног прозора.

Леди. И ја им се чудим.

Армуникаш. Ама није то само ради прозора.

Фрау. Животно питање настаје за мене.

Зајмодавка. Па шта то теби смета, ако он добије прозор.

Фрау. Ију слатка, како то говориш. Од прозора ће начинити врата! Па ће ићи на све четири стране света.

Леди. Па нека иде. И до сад је ишао.

Фрау. Ишао је, али је кроз моју авлију пролазио.

Зајмодавка. Тим боље, сад те више неће узнемиравати.

Фрау. Али ми више неће ни ћерам плаћати.

Баћушка. А — Берам њу пече.

Шумадинче. Нећеш га више добити.

Фрау. Али ја ти недам прозор, недам.

Шумадинче. Али ја хоћу, хоћу!

Фрау. Пре ћу те убити.

Шумадинче. Ходи ако смеш.

Фрау. Шта чикаш ме? (Вильку).

Смем ли.

Вилько. Пробај па ћемо видети како ће испasti.

Фрау. (појури на Шумадинче). Стани да ти покажем, ко сам ја.

Шумадинче. (Балканничкима). За мном, браћо!

Балканчићи. (Свладају је, пошто су је добро измлатили, оборе је).

Фрау. Вилько, звецни, помози!

Баћушка. (дигнувши кнугу). Нека проба ако сме.

Фрау. (Видећи да нема помоћи, ста-не запомагати). Пустите ме, покваристе ми фризуру. Шта вам је децо, што сте се помамили, та за Бога, ја сам се шалила, само сам се шалила.

Баћушка. Ништа, ништа, и деца се мало с тобом прошлише.

Фрау. А ја јој Кадуно, ако су и тебе овако измесили, као мене, како ли си јадна издржала.

Кадуна. Тако као и ти пријо.

Фрау. Враг однео твоју кућу и врати и прозоре.

Кадуна. Хоћеш ли, да ти скувам једну каву?

Фрау. Хоћу, хоћу. Кад сам ово попила, што си овако горко скувала, пићу и кафу. (Вильку). Ах ти, ти, у теби се преварих.

Вилько. За Бога како ћу, видиш да се више не плаше звецкања, а Баћушка још замахнуо кнутом.

Баћушка. Хајте децо споразумите се како знате о деоби, али најпре да сахранимо ово наше чудо.

Сви. Какво чудо?

Баћушка. Па Статус-Кво за Бога. Програм сахране биће овакав. Ти Шумадинче понеси му крстачу, Загорче рипиду, Пирејче нека води мртвачка кола а Сердарче као почасна стража. Армуникаш ће му одсвирати погребни марш, ја ћу га опевати, а г-ђа од Балплаца нега га окука. Вилько, Леди Дреднот и Зајмодавка нека га прате до вечне куће, где ће га Кадуна сахранити.

Леди. А где му је ископан гроб?

Баћушка. Код Куманова. — Хајде сад, почни г-ђо од Балплаца — ти кукај а ја ћу ћа певам. (Фрау кука, он пева).

Зашто кукаш стара мајко
Над Статус кво-ом.
Крокодилску зашто пушташ
Сузу за судом.

Фрау.

Браћо мила, драга
Идите до врага
Он ми беше нада
Да Балкан пострада
Да га окупираш
Па да анектирам.

Баћушка. Хе, што ова жена има страст за анексију. Пази ти да тебе не анектира онај што чешће звецка мамузама, иначе се говори, да живите невенчано.

Фрау. Варац се Баћушка. Он ми је само почасни пријатељ.

Баћушка. Гледај па се венчај с њим. Срамота је да и даље рађаш ванбрачну децу, као што је и ово Статус кво. И после нека му се зна отац, јер овако многи мисле, да ја и ти у љубавном заносу исчепркамо по које дете.

Армоникаш. Па на чему је остало? Хоћу ли да свирам мртвачки марш.

Баћушка. То ћемо кад се крене спровод, а сад развуци „Дрдавку“.

Армуникаш. (Свира).

Кадуна и Фрау. (Кукају над Статус кво-ом). Остали играју, Баћушка води коло, а Сердарче му је „кец“).

Дрдавка, дрдавка
Бечка фрајла смрдавка
Хопса—са Статус кво
Одалео као во.
А прија ѡстрија
Друго коло извија.

Баш је леп овај жур
Испрашише Кади тур
А прији сав турнир
Сад ће тек да буде мир!

(Коло се продужује. Завеса лагано пада).

НАПОМЕНЕ:

- 1 Лесковачка енциклопедија, Лесковац, 1952, 5—8.
- 2 Сима Бунић као драмски писац, Лесковачки зборник V, Лесковац, 1965, 115—118.
- 3 Из сећања на Симу Бунића, Лесковачки зборник VI, Лесковац, 1966, 185—186.

4 Глумац, сценограф и драмски писац Сима Бунић и његово позориште, Лесковачки зборник XV, Лесковац, 1975, 225—252.

5 Историја српског позоришта од средnjег века до модерног доба, Београд, 1977, 485.

6 Нишко позориште 1887—1944 (са Боривојем Стојковићем), Београд, б. г., 66.

7 Животопис Симе Бунића и његов оригинални комад „Војвода Брана“ [у зборнику радова:] Путујуће позоришне дружине у Србији до 1944. године, Београд, 1993, 111—117.

8 Позоришни живот у Србији 1835—1944, Београд, 1992.

9 Цит. дело, 7.

10 „Вечерње новости“, XX, 1912, бр. 343, 13. децембар, 3.

Staniša Vojinović

PIECE EN UN ACTE »STATUS QUO ET FRAU DE BAL-PLACE« OU »LA GUERRE BALKANIQUE« DE SIMA BUNIC

L'œuvre dramatique de Sima Bunić, l'un des premiers acteurs et auteurs dramatiques au sud-est de la Serbie, n'est pas volumineuse. Il a écrit les neuf pièces dramatiques originales et a mis en scène les cinq pièces dont la plus connue est »Zona Zamfirova« de Sre-

mac. Jusqu'à présent on'a gardé que les trois pièces: le drame »Le duc Brana«, la pièce en un acte »Status Quo et Frau de Bal Place« et la mise en scène de »Zona Zamfirova«. A la suite, l'auteur donne le texte original de cette pièce en un acte qu'il a datée en automne de 1912.

Драгиша Костић

Банке и банкарство на Лесковачком подручју до почетка првог светског рата

Лесковачка удеоничарска штедионица

Формирање Лесковачке удеоничарске штедионице је био први корак у развоју банкарства у Лесковцу и околнини. Потреба за једним оваквим заводом се осећала и раније али тек са пре-растањем Лесковца у привредни и саобраћајни центар јужноморавског краја та потреба је била још израженија. Група предузимљивих људи, међу којима има индустријалаца, трговаца, занатлија и адвоката, обавестила је начелнику лесковачког среза о формирању ове штедионице.¹ У том циљу они су основали друштво, саставили правила и са осталим потребним документима, у складу са законом, послали министру народне привреде на одобрење. Оснивачи овог првог новчаног завода у Лесковцу су Борђе Алексић, Проко С. Мазнић, Тодор Стојановић, Јован Х. Прокоповић, Лазар Лазаревић, Петар Живковић и др. После позитивног решења министра и обављених претходних радова, Лесковачка удеоничарска штедионица је од 1. јула 1888. год. почела са радом. Према првим правилима њен основни капитал је био предвиђен на 150.000 динара у злату, подељен на 3000 акција од по 50 динара и чија ће се уплата извршити у два кола.² Прво коло од 2000 акција по 50 дин. одмах је пуштено у промет док ће о пуштању другог кола од 1000 акција одлучити скупштина када нађе за потребно. На тај начин је целокупни износ главнице од 15.000 дин. уплаћен до 1892. год. Према истим правилима, циљ оснивања штедионице је „да би сваки могао уштеду умножити и да што лакше може наћи зајам, за унапређење своје радње или уопште за намирење својих потреба“.³ Банка ће се нарочито бавити примањем новца на штедњу, давањем зајмова на залоге, есконтовањем

и реесконтовањем меница, а за сваки посао посебно Управни одбор ће саставити правилнике. Иначе, Управни одбор је представљао извршни орган банке који је обезбеђивао њено функционисање. Састављен је од дванаест чланова које је бирала скупштина на две године, и то тако што ће прве године иступити шест чланова одређених коцком, а сваке следеће године друга шесторица, што не искључује могућност да они буду поново бирани.⁴ Дужност Управног одбора је да води све послове банке, а нарочито да се стара о набавци потребног новца за обрт. Осим тога, он сазива редовне и ванредне скупштине, саставља месечне, полугодишње и годишње извештаје о раду штедионице и подноси их скупштини на преглед и одобрење. Заједно са Надзорним одбором прописује пословник, правилник и упутства за рад. Од свих проблема на које је он наилазио у свом раду, највећи је био обезбеђивање потребног капитала за обрт. То се нарочито испољило на самом почетку рада Лесковачке удеоничарске штедионице јер је уплата главнице текла споро па је изостало веће поверење штедишица и других повериоца. Према извештају⁵ који је Управни одбор поднео првој редовној скупштини акционара, одржаној 2. фебруара 1889. год., број уплаћених акција је био 1746 комада у вредности од 36.933 дин., и то захваљујући трговачко-бакалском, терзијско-абацијском и механицијском еснафу. Поверење улагача у ову банку је тек требало стицати јер је до 31. децембра 1888. год. примљено свега 11.375,80 дин. а враћено 7.462,35 дин. Због тих тешкоћа банка је постојећа средства пласирала само у сигурне послове, као што је био есконт меница. Наплаћена камата од тог послла је износила 2.276,90 дин., док је укупан добитак износио 2.631,05

дин. После подмирења разних трошкова за поделу, акционарима је остало 300 дин. по акцији, што је Управни одбор предложио да се пренесу у 1889. год. и да се у будуће дивиденда не дели док се не уплати предвиђена главница.⁶ Следеће године је унеколико поправљено стање у вези с недостатком новца јер је уплаћена главница на крају године износила 84.098 дин., чиме је ликвидност повећана, а самим тим и поверење повериоца. Међутим, улози на штедњу су и даље занемарљиви, а њихово стање ће се поправити у 1890. год. У извештају поднетом на трећој редовној скупштини 1. фебруара 1891. год. констатовано је задовољство радом штедионице, а поготову што се пред њом указала перспектива још успешнијег рада јер „почео је у 1890. год. код нас смишсао о штедњи нагло да се шире и захвата све шире и дубље корене кроз све слојеве нашега друштва“.⁷ Улога на штедњу је било за 20.461,69 дин. више него у 1889. год. па је банка нарочито добре резултате постигла у есконтовању меница. Штедионица је, поред тога, уживала већи кредит код београдских завода, а нарочито код Народне банке који је скупа износио 105.302,13 дин. а захваљујући добром пословању успела је да пола тог кредита врати, тако да је на дан 31. децембра 1890. год. остало дужна Народној банци 49.999,14⁸ дин. Како се види из записника са ове скупштине,⁹ између поједињих акционара отворена је дискусија поводом предлога Тасе Петковића да се добит подели сразмерно броју акција. Скупштина је одлучила да се дивиденда за прошлу годину подели и да се у будуће редовно дели, а да се услед тога капитал не би умањио пустите се одмах у промет и друго коло акција које ће бити доступно сваком, а не само старим акционарима. У суштини изражена је жеља акционара да повећањем ликвидности банке привукне више улога на штедњу да би добили веће кредите од београдских завода, чиме би обрт капитала био повећан, а све то у циљу веће добити. Зато је активност Управног одбора до 1896. год. била усмерена у том правцу. Већ у току 1892. год. друго коло од 1000 акција по 50 дин. било је уплаћено па је на

крају те године основни капитал банке износио 150.000 дин. у злату с којим се ушло и у 1893. год. а већ 31. марта 1894. год. сазvana је прва ванредна скупштина која је требало да реши питање о пуштању у промет и трећег кола акција од 1000 комада по 50 дин. чиме би се оснивачки капитал повисио на 200000 дин. Тој скупштини је присуствовало 59 акционара који су депоновали 1237 акција и са правом на 247 гласова што је пре- ма члану 40. друштвених правила био довољан број за њено одржавање.¹⁰ Повећање главнице била је прека потреба јер је штедионица разгранала послове али се показала оскудица у новцу због чега је наступио мали застој у раду, док је Народна банка смањила кредит, а помоћ других београдских завода била је недовољна. Осим тога многи се служе зајмом, а нису акционари штедионице, што по мишљењу Управног одбора не би требало да буде јер завод мора прво да удовољи потребама акционара. Пуштањем трећег кола акција ти дужници би били позвани да их купе, и сви други који су волни да постану акционари Лесковачке удеоничарске штедионице. Такође и поједињи акционари, који су 1891. год. били против поделе дивиденде, сада желе да уложе новац у куповину нових акција. Уплата овог кола би се извршила у сребру како би се она брже одвијала. Предлог о пуштању трећег кола је изазвао међу акционарима дугу расправу у којој је главни противник овом предлогу био Глигорије Јовановић наводећи да ће тим поступком пасти номинална вредност акција првог и другог кола¹¹. Ипак је предлог Управног одбора примљен са 50 за, 4 против и 5 није гласало.¹² Почев од те скупштине па до 1896. год. уплаћен је цео износ главнице од 200.000 дин. Банка је према билансима за ове прошле године стално напредовала и бележила успехе из године у годину, и то захваљујући само есконту меница и нешто мало давањем зајмова на залоге. За све то време камата коју је наплаћивала при давању зајмова је износила 10%, а на улоге на штедњу је плаћала 6% годишње камате. Ево како су повећања главнице утицала на пораст улога на штедњу, чиме је пословање банке повећано, па самим тим и добит од камата по есконту меница и зајмова на залоге.

Година	Уплаћена главница	Улози на штедњу	Камате од еск. меница	Камате од зајма на залоге	Добит за поделу акционарима
1888.	36.863,35	3.913,45	2.276,90	29,90	300
1889.	84.098	8.405,40	11.425,50	154,30	5.745,08
1890.	105.229	28.867,05	18.235,05	246,45	7.585
1892.	150.000	60.429,07	27.412,11	769,10	12.960,71
1894.	169.730	61.177,77	34.333,21	1.109,30	17.733,53
1895.	193.790	65.308,47	36.927,88	1.205,20	24.006,42

Са таквим пословањем банка је наставила и у следећим годинама. Како се види, она се консолидовала и уплошила у мирније воде свога рада за разлику од почетних година када се константно суочавала са недостатком новца. Главница више није повећавана будући да су улози на штедњу пристизали, а такође и редован кредит који је она уживала код Народне банке. Све то говори о великом поверењу и угледу које је она имала код грађанства и међу повериоцима. Захваљујући томе, она је у 1897. год. остварила укупан обрт капитала од 5049538.42 дин., а већ у 1898. год. он је достигао цифру од 5921065.94 дин. У тој години есконтовано је 5247 меница у вредности од 1729935.05 дин. што је био знак да банка проширије своје пословање. Да је есконтовање меница био њен највећи, најважнији и скоро једини посао потврђује и чињеница да је само наплаћена камата од есконта у 1898. год. износила 48950.55 дин., док је укупан добитак за ту годину био 49676.08 дин.¹³ Обрт капитала се још више повећао у 1900. год. на 6259846.44 дин., а број есконтованих меница је био 5327 у износу 1871707.- дин. Несумњиво, банка је остваривањем своје функције, као једни новчани завод у Лесковцу, увеклико допринела развоју трговине у овом периоду. На њеном примеру се види да је банкарство у Лесковцу нашло на плодно тло где ће пустити дубоке корене са перспективом даљег развоја, поготову када се узме у обзир да је тада текстилна индустрија тек узимала залет. Својим пионирским корацима Лесковачка удеоничарска штедионица је прокричала пут осталим новчаним заводима који ће у овом периоду бити формирани. Тражња кредитита се и даље повећавала тако да је штедионица у 1902. год. достигла обрт капитала у износу од 6830174.80 дин. У њено правилно функционисање имали су прилике да се увере и представници Народне банке. Контрола њеног ра-

да од стране директора Народне банке Бранка Бошковића и чиновника Милана Ковачевића извршена је 26. маја 1902. год. Установили су да је све било исправно и тачно на шта је Управни одбор био нарочито поносан, како се види из извештаја о раду у 1902. год.¹⁴

Уопште банка се од 1898. год. суочавала само са једним проблемом — недостатком капитала у сребру. Још на 9. редовној скупштини 18. фебруара 1899. год. на предлог Управног одбора одлучено је да се половина главнице од 100000 дин. у злату промени у сребро по најнижем курсу од 23.- дин. по наполеону, а да се добијена ажија резервише и чува за касније покриће тог мањка у злату.¹⁵ Ово је образложено већом потражњом зајмова у сребру па је те године капитал у злату лежао бесплодан, због чега је банка показала слабији резултат и у 1899. год.¹⁶ У 1900. год. је промењено 7400.- дин. а 1901. год. још 21100.- дин. Због неповољног курса, јер вредност наполеона није никако долазила на 23.- дин., у 1902. год. није ништа замењено. Потреба штедионице за сребром била је толика да је одбијала штедњу у злату или је спуштала камату. Из извештаја о раду у 1903. год. види се да је фебруара те године одбијена штедња лесковачке општине у злату од 70000.- дин. У исто време спуштена је каматна стопа по меницима у злату од 10% на 8% са циљем да се тражења кредита у злату повећа.¹⁷ Али када се увидело да ни тако ниска камата не доприноси узимању зајма у злату, она је 24. марта опет враћена на 10%. Ни у тој години није ништа замењено тако да је и она показала слабије резултате од 1902. год. што се види по броју есконтованих меница у 1902. год. (5542 менице у износу од 1843587.75 дин. а у 1903. год. 5511 меница у износу од 1751522.60 дин.). Узрок томе је слаб извоз у 1903. год., док је и у сезони бербе грожђа била мала тражња зајма. У 1904. год. банка

није уопште примала улоге на штедњу у злату тако да је њихов раст био мали у односу на 1903. год. само 218659.07 дин. према 211445.62 дин. Износ есконтованих меница је био у порасту 1854074.80 дин. Камата по меницама и зајмовима на залоге у сребру и злату је износила 10% док је на улоге на штедњу у злату прописана камата била 4% и 5%, а у сребру 6%. На тој скупштини је одлучено да се остатак главнице од 100000 динара претвори са ажијом у сребро.¹⁸ Тако у 1905. год. већина капитала је замењена па је на дан 31. дец. 1905. за промену остало само још 5131.63 дин. од 200000 динара. Тиме су остварени повољни услови за рад, а уз то је и Народна банка давала кредитне кадгод је то од ње затражено. Такође су и улози на штедњу повећани за 71991.08 дин., што се све скупа повољно одразило на есконт меница. Као што је изгледао есконт меница, скоро једини посао којим се банка бавила, најбоље се види из следеће табеле која обухвата период од 1898. год. до 1905. год.

Година	Број меница	Вредност еск. меница
1898.	5247	1.729.935,50
1899.	5072	1.728.690,50
1900.	5327	1.871.707
1901.	5806	1.943.320
1902.	5542	1.843.587,75
1903.	5511	1.751.522,60
1904.		1.854.074,80
1905.		2.140.633,85

Есконтовањем се банка искључиво бавила и у наредним годинама тако да је тај посао у 1910. год. достигао цифру од 2578039.- дин., и поред неповољних услова у периоду од 1906. год. до 1911. год. које је наметнуо царински рат Србије и Аустро-Угарске. У 1911. год. он је почeo полако да јењава, па је штедионица повећала есконт на 5492 менице у износу 2812250.10 дин. До септембра 1912. год., када је проглашена мобилизација и ратно стање, а октобра исте године и мораторијум, она је есконтовала 4181 меница у вредности од 2328123.45 дин. После тога је престао сваки рад осим издавања улога на штедњу. О томе сведочи и податак да је у 1913. год. поднето на есконт само 123 менице, вредности 174935.- дин., а есконтовано је 120 у износу од 173185.- дин.¹⁹ С почетком Првог свет-

ског рата банка је обуставила своје послове, а сва архива (акције, вредносне папире, књиге и др.) је закопана, што је учињено пре окупације од стране бугарске војске октобра 1915. год. Децембра исте године у заводску зграду је уселила Бугарска народна банка која је ту остала до септембра 1918. год. Дугогодишњи председник Лесковачке удеоничарске штедионице Сотир Н. Тодоровић је приликом интернације за Бугарску, убијен па је имовина банке проглашена без сопственика, чиме је покушано да се присвоји као бугарска државна својина. После повлачења бугарске војске утврђено је да је, осим књига, сва архива уништена.²⁰

Лесковачка кредитна банка

Овај новчани завод је са радом почeo 1. августа 1911. год.¹ и његов рок трајања је одређен на 50 година од дана оснивања. Предвиђена главница приликом оснивања је износила 200000 динара у сребру подељена на 2000 акција. Њена уплата ће се извршити у два кола од којих ће свако имати по 1000 акција по 100 динара. Упис и уплата првог кола почела је одмах по одређењу ових правила, а упис другог кола ће се уплатити после потпуне уплате првог и када Управни одбор то одреди. Покретачи оснивања овог завода су Бора Поповић, адвокат, Милан Митић Крњић, трговац, Мијаило Цекић, терзија, Благоје Поповић, трговац, Тодор Ј. Влајчић, трговац — сагунција, Светозар Ђоковић, трговац, Андрија П. Тасић, терзија — трговац, Јордан Живковић, трговац и Глигорије Стојановић. У члану 14. ових правила набројани су послови којима ће се она бавити. Отвориће магацин за смештај разноврсне робе ради снабдевања малопродајаца, као и за смештај производа и сировина за извоз. За свој и туђи рачун примаће у комисион сваку робу, посредоваће и учествоваће у трговачким, банкарским и индустријским пословима за рачун домаћих и страних фирми и за свој рачун. Есконтовање и реесконтовање менице које не гласе на мању суму од 25 дин. и на дужи рок од три месеца. Примаће новац на штедњу почев од 0.50 дин. па навише, оставе и аманете на чување. Даваће зајмове и робу на основу државних папира, адиџара² и уопште, хартија и ствари од вредности. Вршиће наплате и исплате за туђи рачун, отвараће текуће ра-

чуне, даваће робу на кредит са сигурном подлогом, тј. на непокретна добра до половине процене вредности од стране председника Управног и Надзорног одбора и једног акционара. За разлику од других банака којима је готово једини посао био есконтовање меница, ова банка је показивала више смисла за трговачке послове.

То се види из извештаја Управног одбора поднетог на првом редовном збору акционара 26. фебр. 1912. год.³ за рад банке у првих пет месеци свог постојања. Од укупне добити у овом периоду у износу 9286.26 дин. само зарада на роби је износила 4975.71 дин., док су наплаћене камате још есконту меница и зајмова на залоге износиле 2891.85 дин.⁴ Међутим, одмах на почетку рада банке правила су морала бити промењена на захтев министра народне привреде у смислу повећања основног капитала на 250000 динара. Тако је предвиђено да цео капитал буде подељен у 2500 акција по 100 дин.⁵ Акције ће се уплаћивати на акционарске књижице, и то по 10 динара при упису, а остатак у недељним уплатама по 1 динар од сваке акције до коначне уплате, после чега ће се акционарске књижице заменити сталним акцијама. Главница се има уплатити за две године иначе ће се банка ликвидирати. Члан 8. предвиђа и да сваки акционар положи при упису по 1 динар за сваку акцију на име оснивачких трошкова, а она суме која од тога остане уписане ће се у резервни фонд.

Уопште, у извештају, Управни одбор у саставу председник Глигорије Јовановић, чланови Никола Патроно-гић, Тодор Влајчић, Светозар Цветковић, Милан Станојевић, Глигорије Јорѓаћевић, Милан Крњић, Јордан Живковић, Атанасије Тасић, Милан Џекић, М. Станковић и Јован Гребенаровић је констатовао да је банка имала и друге циљеве, а не да се задржи само на есконту меница. Зато је она купила непокретно имање браће Стаменковића, банчара из Београда, за 25000 дин. с тим што је једну четвртину те суме одмах уплатила, а остатак ће уплаћивати у три рате са каматом од 6%. Осим тога, банка је купила и дућан Трајка Борђевића Кукара за 4000 дин. од чега је одмах дала 1000 дин., а остатак ће платити у року од 6 месеци са каматом од 8%. У плану је било и да подигне магацин са подрумом за смештај своје robe.

Међутим, између самих чланова Управног одбора није постојала слога по штању пословања банке, што ће избити на виделу већ априла 1912. год. Наиме, Тодор Влајчић, један од оснивача ове банке, у свом писму од 2. априла 1912. год.⁶ жали се министру на појединачне чланове Управног одбора, који су се сложили и узајамно обавезали меничним јемством да њега и још неке чланове са већим бројем акција смене само зато што у извесним приликама не одобравају рад и поступање банке. Зато хоће да на њихова места доведу друга лица која ће одобравати њихов рад, а која, уз то, имају и мањи број акција. Пошто ово није било у складу са правилима банке и законом о акционарским друштвима, по коме чланове управног и надзорног одбора бира и разрешује скупштина акционара, министар је сигурно позитивно решио жалбу Тодора Влајчића, мада докумената о томе нема. То се види и из тога што су ти чланови, када им остварење намере није пошло за руком, продали своје акције и дали оставке.⁷ Због тога је 15. јула 1912. год. сазван и први ванредни збор акционара Лесковачке кредитне банке под председништвом Глигорија Јовановића на коме је осуђен гест ових акционара као непоштен посао и на коме су изабрани нови чланови Управног одбора: председник Глигорије Јовановић, чланови Таса Тасић, Спира Цветковић, Милан Марић, Гавра Николић и Димитрије Савић и чланови Надзорног одбора: Тодор Живковић, Глигорије Андрејевић и Милан Јовановић. Из документа се не види који су чланови Управног одбора направили овај преступ.

Банка је до мобилизације 12. јула 1914. год. радила у смањеном обиму, а када је на снагу ступио закон о мораторијуму, августа 1914. год., који је одложио рокове плаћања, сви банкарски послови су престали. Једини рад који је и после тога продужен уз помоћ чланова управе је рад робних одељења, тј. коморног и колонијалног, како би се остала роба што пре уновчила. Тај посао је настављен и под окупацијом од стране бугарске војске, све док она није почела са реквизицијама.

Лесковачка прометна банка

Четврти по реду новчани завод у Лесковцу, Лесковачка прометна банка,

почео је са радом 1. јула 1908. год. Његово оснивање пада у јеку царинског рата Србије и Аустро-Угарске и нема сумње да се његово постојање исплатило самим тим што је и сама власт својим законским прописима поспешивала развој банака и банкарства, а по готову у тим тешким тренуцима кроз које је Србија морала да прође. Међутим, овај новчани завод није испунио очекивања својих оснивача у смислу развоја трговине, индустрије и занатства у Лесковцу јер се његови послови нису могли развити за тако кратко време његовог постојања, јер се већ после рата, 1921. год., фузионисао са Лесковачком удеоничарском штедионицом у нову банку под именом Лесковачка централна банка. То су два једина предратна завода у Лесковцу која су престала да постоје после рата. На жалост, документа о његовом оснивању и раду у тим првим годинама не могу се наћи¹ али постоји статут Лесковачке прометне банке из 1908. год.²

По њему, банка је основана са капиталом од 250000 динара у сребру, подељен у 2500 акција по 100 динара. Уплата капитала би се извршила у два кола од по 1250 акција. Прво коло се пушта одмах у промет, а друго коло по целокупној уплати првог. У члану 7. се каже да оба кола морају бити уплаћена за четири године. На крају истог статута помињу се имена оснивача, међу којима су Атанасије К. Стојановић, адвокат, Стојан П. Николић, трговац, Никола Маринковић, трговац, Глигорије М. Тасић, ћурчија, Борђе Петровић, бакалин, Димитрије П. Тасић, трговац, Костадин Стојановић, столар, Милан М. Стаменковић, трговац, Стојан Тасић, трговац и Милан Поп-Димић, трговац. Овај новчани завод ће вршити све банкарске послове, а нарочито ће куповати и експортовати за туђи рачун све земаљске производе и другу робу, примаће у комисион разну робу и даваће на њу предузе, примаће заступништва страних фирм за куповину и продају разне робе, посредовање у закупима, куповинама и продајама свих врста, примаће новац на штедњу, примаће разне депозите на чување, есконтовање и реесконтовање менице које не гласе на мању суму од 30 дин. и на дужи рок од три месеца, а које су снабдевене са најмање два сигурна потписа, даваће зајмове на државне папире, адваре, брилијанте,

златне и сребрне ствари и остale предмете и хартије од вредности, посредоваће и учествовати у оснивању и ширењу послова индустриских и грађевинских предузећа за свој рачун и у заједници са другим заводима, вршиће наплате и исплате за свој и туђи рачун. Овако широки репертоар послова које ће овај новчани завод обављати захтевао је и већи капитал.

Тако је већ на трећој редовној скупштини 2. фебр. 1912.³ Управни одбор је предложио измену правила у циљу повећања главнице. Зато је предвиђено да после уплате главнице од 250000 дин. Управни одбор има право да исти повећа на 500000 дин. О начину повећања може бирати између две солуције: или да отвори упис нових кола или да повиси цену старих акција од 100 на 200 динара. Измењен је и чл. 17. у смислу да при упису другог кола акција првенство имају стари акционари, међутим, са тим се није сложио министар народне привреде тако да он није изменјен.⁴ Под тачком 4. дневног реда⁵ прочитан је извештај Управног одбора о раду банке у 1911. год. и у којем је констатовано задовољство јер је у односу на 1910. год. постигла боље резултате и постигла још веће поверење код штедиша и повериоца. Захваљујући београдским заводима, од којих је добијено кредита у износу од 320000 динара. Лесковачка прометна банка је проширила своје послове отварањем текућих рачуна разним лицима и на подлози разних остава. Средства која је банка пласирала у зајмове по текућим рачунима достигли су висину од 181204.90 дин., а осим тога банка је вршила и есконт меница и давање зајмова на залоге. Постигнут је обрт свих послова у износу 17939300.32 дин. Управни одбор се потрудио да још више прошири пословање ове банке па је отворио одељење за продају свих пољопривредних машина, алата и справа које је набавио у комисионом стоваришту Српске банке у Београду и наводи се да ће зарада од овог послова због умерених цена бити мала, али да ће зато банка добити на гласу.⁶ Овако широко пословање се одразило и на чист приход који је у 1911. год. износио 28271.62 дин.⁷ По одбитку разних фондова и таније Управном и Надзорном одбору скупа у износу 4806.10 дин. остаје добити за поделу акционарима од 23465.52 дин. Та сума је подељена на следећи начин: акционарима првог кола на име диви-

денде за 1911. год. по 14 дин. од акције што износи 17500 дин., акционаријма другог кола по 4 дин. од акције што скупа износи 5000 дин. и да се од добити другог кола пренесе у фонд за куповину банчине куће 750 дин. и на крају да се Управном одбору стави на располагање 215.52 дин. како би он то расподелио у виду награде особљу банке.⁸

Са оваквим пословањем банка је наставила и у следећим годинама, све док њен развој није прекинуо Први светски рат. После рата Управни одбор под председништвом Василија Миленковића је ступио у преговоре о спајању са другим новчаним установама. Већ 22. маја 1921. год. одржан је збор акционара Лесковачке прометне банке⁹ који је прихватио извештај Управног одбора о преговорима који су вођени са Лесковачком удеоничарском штедионицом, тако да је на ванредном збору акционара оба новчана завода 5. јуна 1921. год. извршена њихова фузија.

Лесковачка трговачка банка

Полет који је лесковачка текстилна индустрија узела на почетку XX века и све оштрија конкуренција у трговини изискивали су већу количину новца коју, пак, једини постојећи завод Лесковачка удеоничарска штедионица није могла да обезбеди у потребној мери индустријалцима и трговцима. Осим тога, у писму министарству привреде од 18. IX 1903. год. у којем оснивачи моле да се одобре правила и оснивање овог завода наводе се и други разлози којим су се они руководили да покрену и оснују ово акционарско друштво. То су пре свих да се занатлијском, трговачком, индустријском и уопште производњачком свету пружи могућност да у својим пословима буду успешни јер: „У Лесковцу има 15.000 становника. По величини и по становништву варош је трећа у Србији, а по развијености трговине, индустрије и заната може се слободно уврстити међу првим, међутим иако у много мањим вароштима постоји најмање два или више новчаних завода у Лесковцу је само један. И овај једини завод има свој капитал у злату и тиме знатно отежава развој трговине, индустрије и заната. Баш у ово време увек и систематски када је трговина у највећем јеку свом, кредит се отказује или се поједини упућују да чекају док

се новац не скупи... зна се како убично утиче злато на ток трговине кад се зна да ажија није стална, када се мора наполеон примљен са 20.20 вратити заводу са 22.- дин. па и више. Док на супрот томе овај би завод (Лесковачка Трговачка Банка) имала (капитал) само у сребру.“¹ Оснивачи се обавезују да ће, поред тога, увести нове начине пословања са давањем зајмова на текуће рачуне и зајмова на залогу еспапа и земаљских производа. Главни покретачи оснивања овог завода су били власници најстарије текстилне фабрике у Лесковцу „Фабрика вунених тканина и предива Илића, Теокаревића и Петровића“ Сотир К. Илић и Глигорије Петровић. Нарочито се око оснивања овог завода заузела породица Илић, што нам сведочи и писмо Милана К. Илића у коме он пожурује да министар што пре одобри правила јер је на прагу сезона куповине кудеље па би капитал овог завода био у томе од велике помоћи.² Шта више и сам Сотир К. Илић 9. XII 1903. год., својим доласком у Београд, пожуривао је доношење одobreња за рад и лично доное потребна уверења среског суда у Лесковцу да су оснивачи поданици Краљевине Србије, по националности Срби, владања доброг да уживају сва грађанска права и да могу сами својом имовином располагати.³ Оснивачи су Глигорије Петровић, фабрикант, Сотир К. Илић, банкар, Тодор Наумовић, судија, Михајло Б. Бабамиљкић, кафенија, Димитрија Спиринић, трговац, Трајко Б. Калаџић, трговац, Василије Миленковић, трговац, Михајло Буринчић, трговац, Јован Џекић, опанчар-бакалин, Трајко Младеновић, трговац и Милан К. Илић. Они су се обавезали да ће свако у оснивању учествовати са по најмање 10 акција. Министарски савет је предложио 25. IX 1903. год. да се рад овог завода одобри јер је Лесковац по величини и по броју становника трећи град у Краљевини, зато што је предложени оснивачки капитал у правилима од 200.000 дин. у сребру довољан за вршење послова и зато што Лесковац има само један новчани завод који не може да подмири све потребе за готовим новцем. Министар народне привреде је решењем бр. 6445 на основу чл. 12. закона о акционарским друштвима, дана 18. XII 1903. год. одобрио правила Лесковачке трговачке банке. Претходни збор је одржан 8. II 1904. год. у гостионици „Круна“ за ко-

ји је 132 акционара уписало 1000 акција. На њему је изабран и први Управни одбор у саставу: председник Сотир К. Илић, чланови Глигорије Петровић, Василије Миленковић, Михајло Буренчић, Прокла Мазнић и други. Поступом обављених претходних радњи које су обухватале прве уплате акција, протоколисање фирме, набавку књига, смештај канцеларије, израду правилника за примање улога на штедњу и давање зајма и друго, Лесковачка трговачка банка је 1. III 1904. год. почела са радом.

Према правилима, трајање трговачке банке утврђено је на 50 година а по одлуци редовне скупштине и истека тог рока он се може продужити за још 20 година. Такође банка може престати са радом и пре у случајевима предвиђеним чл. 67. ових правила,⁴ кад министар народне привреде то нареди у смислу чл. 79. зак. о акц. друш., кад се друштво споји са другим акционарским друштвом и на крају кад број акционара овог завода буду мањи од 10. У чл. 14. истих правила набројани су послови које ће банка обављати, и то све трговинске, банкарске, комисионерске, агентурске, предузимачке и индустријске послове за које ће Управни одбор прописати посебан правилник.

Правилима је прописана и подела чисте добити. Њиме је одређена одговарајућа награда председнику и потпредседнику Управног и Надзорног одбора и члановима тих органа за дежурство, седнице и цензуре. Затим од чисте добити издваја се најмање 5% резервном фонду, 3% пензионом фонду чиновника и службеника банке, а остатак се подједнако дели акционарима према броју акција на име дивиденде.⁵

Међутим, правила банке су се врло често мењала, а нарочито чланови који су се односили на главнице, поделу добити, резервни фонд, чланове Управног и Надзорног одбора и др. Већ на првој редовној скупштини одржаној 27. фебруара 1905. год. у присуству 59 акционара који су депоновали 622 акције са правом на 195 гласова, Управни одбор је предложио промену члана 9. бандничких правила који се односио на начин уплате главнице, па уместо ранијег „недељно од сваке акције по 0,50 дин. до коначне уплате“, треба стајати „недељно од сваке акције по један динар до коначне уплате“.⁶ Та промена правила је уследила због жеље управног одбора

да се уплаћивање предвиђене главнице убрза јер према његовом извештају „само у почетку уплаћени део основног капитала од 10.000 дин. није био довољан ни за прву цензуру“.⁷ Већ на самом почетку банка се суочила са недостатком капитала, а при тражењу кредита је наилазила на велике тешкоће. Народна банка и остали београдски заводи чак ни под личном гаранцијом појединих чланова Управног одбора (вероватно К. Илић) нису хтели да дају кредит правдајући овај поступак тиме што је банка нова установа и што њен капитал није још потпуно уплаћен. Међутим, захваљујући појединачним у Лесковцу, као и самим акционарима банке који су јој дали потребан кредит, изашло се у сусрет лесковачким трговцима и занатлијама. Банка је за првих 10 месеци свог постојања достигла обрт од 1.820.575,70 дин. иако је основни капитал на дан 31. децембра 1904. год. уплаћен само у износу од 31.684 дин.⁸ Због недостатка капитала она је вршила само есконтовање меница док остале послове предвиђеним правилима банке Управни одбор није пуштио у промет. Есконтовано је 690 меница у вредности од 327.821 дин. Од тога су 23 менице протестоване у вредности од 7.670 дин. Оне су на време плаћене па ни једна није предата адвокату ни суду за наплату. Интересна стопа на издат зајам по меницима и залогама на сребро је износила 10%, а на злато 8%, док је на улоге на штедњу камата варирала између 4% и 7%. Управни одбор је, поред свих тешкоћа, био задовољан радом банке у 1904. год. јер је по одбитку свих трошкова остало добити за поделу акционарима у износу од 1.598,15 дин. на 1000 акција.⁹ Из биланса се види којим се пословима банка бавила и стање на дан 31. децембар 1904. год.:

Благајна је располагала готовином у злату и сребру 39.849,50 дин. Станје меница је било 120.945 дин., зајмова на залоге 4.676 дин., улога на штедњу 82.601,35 дин., текућих рачуна повериља „Поповић, Илић и комп.“ и других особа 48.536 дин.¹⁰

Већ у 1905. год. ове послове је банка још више развила тако да је 31. децембра 1905. год. стање било следеће:¹¹

Благајна је у току године примила 752.998,05 дин, што заједно са стањем из 1904. год. износи 792.847,55 дин, а исплатила је у току године 761.265,70 дин. тако да је стање на крају 1905. год. износило 31.581,85 дин. У току године

есконтовано је меница у вредности од 664.468 дин., што заједно са стањем из 1904. год. износи 785.413 дин. Од тога је наплаћено 625.337 дин. тако да је на крају године стање било 160.076 дин. Издато је зајмова на залоге 6.440 дин., што са стањем из 1904. год. износи 11.116 а наплаћено је 3.036 па је стање 31. дец. 1905. год. било 8.080 дин. Стање улога на штедњу на крају 1904. год. је било 82.601,35 дин., примљено је у току 1905. год. 118.059,20 дин., а од те укупне суме 200.660,55 исплаћено је 78.480 тако да је стање на дан 31. дец. 1905. било 122.180,55 дин. Захваљујући томе, чиста добит за поделу акционарима, по одбитку резервног фонда, тантијеме једном члану Управног одбора и особљу, износи 5.650 дин. или 5,65 дин. по акцији. Кроз све ове послове интересна стопа по меницима и залогама на сребру је била 10%, а на злату 9%, док је на улоге на штедњу и даље варирила између 4% и 7%. Управни одбор је одобрио на есконт 1823 менице у вредности 610.705 дин. При тако високом броју присутан је био и већи ризик па су од тога протестоване 122 менице које су биле на време изравнане. Уопште за све банке које су тек почињале са радом па тако и за Лесковачку трговачку банку, било је карактеристично да обављају само есконт меница као најsigурнији посао услед смањеног ризика пласмана и који је услед краткорочности тих кредитита омогућавао да банка буде ликвидна према својим штедишима и повериоцима у сваком тренутку. И сама Народна банка је избегавала да тим заводима у почетку даје кредите пуштајући их да есконтујем меница полако уђу у остале банкарске и др. послове. Такав је случај био и са Лесковачком трговачком банком која је и у 1905. год. пословала без икаквог кредита и само са улозима на штедњу који су на дан 31. дец. 1905. год. износили 122.180,55 дин. и што је према износу уплаћене главнице у том тренутку 69.376,50 дин. био знак великог поверења штедиша у ову банку. Целокупни обрт је достигао величину од 3.558.908,70 дин.

Овај извештај, који је Управни одбор поднео на другој скупштини акционара 19. фебруара 1906. год. је једногласно примљен. Међутим, такве слоге није било када се расправљало о предлогу поделе добити за 1905. год., што се види из записника са ове скупштине.¹² Председник Надзорног одбора Тодор Наумовић је предложио да се, пошто су се чланови Управног одбора 17. јануара

1905. год. одрекли тантијеме у корист акционара, осим једног члана коме је она и исплаћена у износу од 29,60 дин., она не дели њима него да се одвоји од чисте добити и њоме установи фонд за помагање локалних хуманитарних и др. установа. Тим фондом ће располагати Управни и Надзорни одбор по своме нахобењу, као нпр. за грађење дома трговачке омладине, где Тодор Наумовић предлаже да се банка упише за првог добротвора са улогом од 500 дин. Међутим, дискусија поводом овог предлога се претворила у оштру расправу између акционара и Управног одбора. Индустиријалац Мита Теокаревић је био против установљавања фонда, а слаже се да се Трговачком удружењу изда 200 дин. Тодор Наумовић је боље формулисао предлог, тј. да од издвојене суме остане банци на приплод 300 дин. којом ће располагати Управни и Надзорни одбор, а да се Трговачком удружењу изда 200 дин. док се остатак не умножи па тек онда да се банка упише за највећег добротвора са улогом од 1000 дин. Мита Теокаревић, Михајло Буринчић и Трајко Младеновић су дефинитивно остајали при својим ставовима да се не формира никакав фонд, чак су расправи дали још оштрији тон захтевом да се сва добит подели акционарима. Зато су Наумовић и Коста П. Мазнић били приморани на компромис па су одустали од захтева за формирањем посебног фонда. Прихваћен је предлог Мазнића да се Трговачком удружењу само изда 500 дин. Овакав компромис је био резултат отпора акционара формирању неког фонда који би био изван контроле скупштине, а чије би оснивање и под његовим надзором ојачало позиције Управног одбора у самој банци. Уопште, јагма за поједина места у управи је стално била присутна будући да су ти положаји доносили добру зараду па су појединачи настојали да се на њима стално задрже, што је било у супротности са правилима банке и са законом о акционарским друштвима. Формирањем овог фонда са врло нејасном функцијом и изван контроле осталих акционара, чланови Управног одбора су хтели пречицом да добију до средства која би могли да користе у различите сврхе, као нпр. да им он служи као стални извор додатних прихода или да тим новцем откупљују акције осталих акционара, што је уједно и други пут стицања моћи у банци или процеса још веће концентрације капитала у рукама појединача. Колико год нам се чинило да је Мита Теокаре-

вић, намерно или ненамерно, пошто је и сам био индустијалац, са осталим акционарима успео у својој намери, процес централизације и концентрације капитала се није могао зауставити. Тек после Првог светског рата он ће се показати у свом пуном сјају.

Оваква динамичност и жестока обрачунавања на скупштинама нису угрожавали рад банке, сем у случајевима шпекулантских послова за које су предвиђене ригорозне казне законом о акционарским друштвима. Из извештаја Управног одбора поднетим на трећој редовонј скупштини акционара¹³ види се да је рад банке у 1906. год. био нарочито успешан. Целокупни обрт је достигао суму од 6.657.426,10 дин. Констатовано је да послови нагло напредују и да поверење грађанства у ову банку расте, што се види по улозима на штедњу. Есконтовано је 3788 меница у износу од 1.204.880 дин. Пословање у овом обиму је омогућено потпуно уплаћеној главници првог кола од 100.000 динара до јула 1906. год. чиме је банка повећала своју ликвидност па су повећани улози на штедњу, а такође су створени услови да банка узме кредите код београдских завода. Међу поверијелима се јављају Народна банка, Београдска задруга и Банка Андрејевић и Ко.

Интересна стопа на издате зајмове по меницима и залогама у сребру је била 10%, у злату 9% до 1. септембра, а од тада 10% док је на улоге варирала између 4% и 7%. Поред ових послова Управни одбор је 23. августа одлучио да пусти у ток давање зајмова на робу и других предмета који не подлежу квару, међутим, тај посао није заживео јер није било интересената вероватно због затворених граница услед царинског рата са Аустро-Угарском.

Са оваквим пословањем банка је наставила и у следећим годинама па се осетила потреба за повећањем главнице у циљу проширивања њеног рада. На шестој редовној скупштини акционара¹⁴ 1910. год. прихваћен је предлог Управног одбора да се приступи изменама правила и главница повећана на 200.000 динара. Повећање би се извршило тако што би капитал и даље био подељен у 1000 акција, али би вредност једне акције била повећана на 200 дин. Иако тај капитал неће бити уплаћен до почетка Прв. св. рата, он је позитивно утицао на пословање банке самим тим што ће стећи веће поверење београдских завода, а такође и код грађана чији ће улози бити знатна ставка у средствима

којима ће банка располагати у наредним годинама 12. маја 1911. год., по наређењу министра бр. 4220 од 21. априла 1911. год., извршен је преглед рада и стања Лесковачке трговачке банке од стране Милана Обрадовића и Николе Станаrevића, изасланика министра народне привреде. Том приликом је установљено да се нађено стање по књигама слагало са фактичким стањем, а једина замерка је била што се вредност резервног фонда није налазила у каси већ је дата на коришћење без икаквог покрића, на реверс. Осим тога капитал резервног фонда није био цео пласиран у хартије од вредности како то предвиђа закон. Из тог извештаја се види да је банка почела са давањем кредитита по текућем рачуну на подлогу непокретног имања које се код суда пренесе на име банке. Сума улога на штедњу дана 12. маја 1911. год. је износила 263.665,05 дин. а уплаћена главница 135.311,15 дин., што је био „леп знак поверења које банка ужива у публици“,¹⁵ док је укупна сума кредитита код београдских завода износила 239.686,15 динара.¹⁶ Са тим средствима банка је достигла обрт капитала у 1911. год. од 18.009.056,78.¹⁷ Истим темпом је банка наставила са радом и у 1912. али је под притиском ратне психозе дошло до повлачења улога на штедњу, а по објави мобилизације и закона о мораторијуму 17. септембра 1912. год. престао је сваки рад банке.

Као што се из свега види, темељ који је Лесковачка удеоничарска штедионица својим оснивањем и успешним радом поставила у развоју банкарства. Лесковачка трговачка банка је на свој начин добрајивала чинећи још један корак на том путу са којег ће привреда Лесковца и околине добијати основну снагу.

Лесковачка привредна банка

Околности у којима је она основана биле су веома повољне јер је из царинског рата (трајао са малим прекидима од 1906. год. до 1911. год. и који је већ јењавао) Србија изашла чвршћа и јача за нова тржишта која је у том рату освајала, а осим тога могла је да рачуна и на стара која јој до тада нису била доступна. Лесковачком банкарству, које је финансирало трговину са Бугарском и преко њене територије, и на тај начин одиграло веома важну улогу у том периоду, сада се пружила још повољнија прилика за развој услед повећања интезитета трговине. Међутим, конкретни-

ји разлози којим су се оснивачи овог новчаног завода руководили приликом његовог оснивања су непознати јер се документи, који се односе на сам чин оснивања опет негде „крију“ у Архиву Србије.¹

Оснивачко друштво је 17. септембра 1911. год. код српског суда, бр. 28649² протоколисало овај новчани завод под именом Лесковачка привредна банка. Њено трајање је одређено на 50 год., може и мање у случајевима предвиђеним законом о акционарским друштвима. Главница ове банке према члану 6. статута је предвиђена на 500.000 динара у сребру, а овај се капитал може и повећати по уплати предвиђене суме и по одлуци Управног одбора. Он се дели на 2500 акција од по 200 динара. Уплата ће се вршити са по 1 динар недељно по акцији. За трошкове израде акција и уопште трошкове оснивања завода сваки акционар при упису акција положиће по 1 динар. Послови којима ће се банка бавити набројани су у члану 18. статута. Међу њима су магационерски, есконт и реесконт, примаће новац на штедњу, даваће кредите на основу залога и непокретних добара и бавиће се свим другим пословима који спадају у делокруг банака.³ Органи банке су Управни одбор, Надзорни одбор, Збор акционара и особље банке. На примеру правила Лесковачке удеоничарске штедионице приказана је улога и функција управног одбора једне банке, док се овде пружа прилика да се нешто више каже о збору акционара.⁴

Збор састављају сви акционари. Зборови су редовни или ванредни и одржавају се увек у Лесковцу. Редовни збор сазива Управни одбор на почетку сваке године, и то у року од прва четири месеца, а ако он то не учини онда га сазива Надзорни одбор у року од 15 дана, а ако ни он то не учини онда га сазивају акционари који представљају двадесет пети део целог броја акција. Ванредни збор сазива Управни одбор према свом нахочењу и Надзорни одбор према овом статуту. Могу га сазвати и акционари који депонују десети део акција и морају наговестити питање ради којег то траже, а ако Управни одбор и Надзорни одбор не сазове збор по тражењу акционара, онда то сами раде пошто испуне услове прописане чланом 61. Закона о акционарским друштвима. Учесници збора дужни су положити Управном одбору своје акције најдаље на 3 дана пре збора. На те депоноване акције управа издаје реверс и улазницу

на којој мора бити означенено име и презиме акционара, ко је и колико акција депоновао и колико гласова има. По завршетку збора акције се враћају уз повраћај реверса. На основу свега саставља се списак акционара. Збору мора присуствовати комесар, тј. заступник министра народне привреде који оверава списак депонованих акција и коме се предају преписи свих предлога и питања о којима се расправља на збору. На дан збора Управни одбор је дужан да састави и списак дошавших акционара са бројем депонованих акција према улазницама и бројем гласова. Сваке три акције на збору дају један глас али ни један акционар не може имати више од десет гласова ма колики рбој акција депоновао. Једног акционара може заступати други, а овлашћење за то ставља се на полећини улазнице. На редовном збору акционара осим објављеног дневног реда месец дана пре збора (у Српским новинама и Трговинском гласнику) решаваће се и следећи послови: бира се скупштинско часништво, одлучује се о извештају Управног и Надзорног одбора за рад у прошлој години, о билансу, рачуну губитака и добитака и о подели добити, о давању разрешнице Управном и Надзорном одбору за рад и рачуне у претходној години, бирају се нови чланови за упражњена места одбора. Збор пуноважно решава већином присутних гласова од четвртине акција заступљених на збору. На збору треба да буде заступљено најмање половине бачких акција и да за предлог гласа три четвртине присутних акција па да се предлог усвоји у следећим случајевима: кала се решава да банка престане или да продужи свој рад, да промени циљ предузећа или да се споји са којим другим друштвом. О изменама и допунама ових статута решава збор на коме је заступљена најмање једна трећина акција и да за то гласа апсолутна већина присутних. У случајевима када на првом сазваном збору не буде депонован довољан број акција сазива се други збор, најдаље за десет дана, на коме пуноважно решавају они акционари који су дошли без обзира на број акција и број гласова. Гласање је јавно, а по одлуци збора може се и тајно гласати. На сваком збору води се записник који потписују председник, деловођа и три акционара, а оверава га комесар министра народне привреде. Кауције чланова одбора не могу се дифи све док збор не одобри бачке рачуне за дотичну годину и не изда им разрешницу. Одлуке

збора се извршују пошто министар народне привреде одобри рад збора. Против одлука и рада збора министру народне привреде може се жалити сваки акционар који је присуствовао збору.

Из биланса за 1913. годину види се да је банка дosta добро развила послове, тј. искључиво се бавила есконтовањем меница, што се види из рачуна губитака и добитака на дан 31. децембар 1913. год. Од укупног добитка 31.635,75 динар. само есконтовање меница је донело 30.672,85 динара. Од те укупне добити после подмирења свих трошкова остало је чисте добити 12.718 динара. Остатак од 10.555,95 динара представља чисту добит за поделу акционарима. Целокупна актива износила је 1.015.458 динара, а пасива 983.822,25 динара па разлика од 31.635,75 динара представља успех банке у току 1913.⁵ Овакво пословање Лесковачке привредне банке омогућено је захваљујући кредитима Прашке кредитне банке филијале у Београду, Београдској трговачкој банци и Банци Андрејевић и улозима на штедњу који су 31. децембра 1913. године износили 84.489,20 динара. Већ тада је главница од 500.000 динара била потпуно уплаћена. Будући да је ово била тек друга рачунска година, Управни одбор, под председништвом Борбе Ј. Џекића, потпредседник Јоца Станковић и чланови Сотир Митровић, Костадин Јовић, Андон Дачић, Стојан Катанић и Костадин Тончић, могао је бити задовољан радом банке. Међутим, Први светски рат зауставиће сваки даљи рад банке.

Лесковачка задруга

Ова банка је основана 1906. године, и то је трећи по реду основан новчани завод у Лесковцу. Међутим, о самом чину оснивања и њеном раду до Првог светског рата у Архиву Србије се не налази ниједан документ. Уопште, за период од 1906. до 1910. године се ни за једну не може наћи. Међутим, мора се напоменути да се у регистрима МНП из 1906, 1907 и 1911. године налази не-потпуно инвентарисана грађана о оснивању и раду Лесковачке задруге и која се због тога не може наћи. Битно је да та грађа ту негде постоји и да ће у додгледно време наћи места у нечијем раду.

Њено постојање је предвиђено на 20 година, а може и пре истека тог рока престати са радом у случајевима предвиђеним законом о акционарским дру-

штвима. Главница износи 200.000 динара у сребру, подељена у 2000 акција по 100 динара. Тај капитал је подељен у два кола од по 1000 акција. Прво коло ће се пустити одмах на упис и уплату, а друго коло тек када се прво потпуно уплати и када скупштина нађе за потребно. На крају ових правила, као основачи су наведени Мика Цветковић, трговац, Спира Р. Вуксановић, адвокат, Глигорије Поповић, трговац, Борбе Ј. Џекић, трговац, Димитрије Спирин, трговац, Димитрије Гаврић, трговац, Василије Ристић, обућар, А. Т. Дачић, гвожђар, А. М. Стојановић, кројач, Димитрије Аргировић, кафеџија, Михајло Ј. Буринчић, трговац и Тодор Бокић, бакалин.

НАПОМЕНЕ

ЛЕСКОВАЧКА УДЕОНИЧАРСКА ШТЕДИОНИЦА

1 Архив Србије, фонд Министарства народне привреде, ТФ 12 бр. 134/897, Писмо начелнику среза од 1. 5. 1887. год (У даљем тексту АС, фонд МНП).

2 АС, фонд МНП, ТФ 12 бр. 134/897, Правила лесковачке удеоничарске штедионице из 1889. год.

3 АС, МНП, ТФ 12 бр. 134/897, Правила из 1889. год.

4 АС, МНП, ТФ 12 бр. 134/897, Правила из 1889. год.

5 АС, МНП, ТФ 12 бр. 134/897, Извештај о раду банке у 1889. год.

6 Исто,

7 АС, МНП, ТФ 12 бр. 134/897, Извештај о раду банке у 1890. год.

8 АС, МНП, ТФ 12 бр. 134/897, Рачун изравнања на дан 31. 12. 1890. год.

9 АС, МНП, ТФ 12 бр. 134/897, Записник са III редовне скупштине одржане 1. 2. 1891. год.

10 АС, МНП, ТФ 12 бр. 134/897, Записник I ванредне скупштине одржане 31. 3. 1894. год.

11 Исто,

12 Исто,

13 АС, МНП, ТФ 21 бр. 5/906, Рачун изравнања на дан 31. 12. 1898. год.

14 АС, МНП, ТФ 21 бр. 5/906, Извештај о раду банке у 1902. год.

15 АС, МНП, ТФ 21 бр. 5/906, Извештај о раду банке у 1898. год.

16 АС, МНП, ТФ 21 бр. 5/906, Извештај о раду банке у 1899. год.

17 АС, МНП, ТФ 21 бр. 5/906, Извештај о раду банке у 1903. год.

18 АС, МНП, ТФ 21 бр. 5/906, Извештај о раду банке у 1904. год.

19 Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије, бр. 65, Ф 1321, АЈ 2305, Извештај о раду банке у 1913. год. (У даљем тексту АЈ, МТИ)

20 АЈ, МТИ, бр. 65, Ф 1321, АЈ 2305, Писмо министра трговине и индустрије од 8. 4. 1919. год.

ЛЕСКОВАЧКА КРЕДИТНА БАНКА

- 1 АС, МНП, Грађа, Одељак Т, год. 1912. бр. 3822-9962, Рачун изравнања.
2 АЈ, МТИ, бр. 65, Ф 1320-2304, Правила Лесковачке кредитне банке из 1913.
3 АС, МНП, Грађа, Одељак Т, год. 1912. бр. 3822-9962, Извештај о раду банке у 1912.
4 АС, МНП, Грађа, Одељак Т, год. 1912. бр. 3822-9962, Рачун изравнања са рачуном губитка и добитка на дан 31. 12. 1912.
5 АЈ, МТИ, бр. 65, Ф 1320-2304, Правила Лесковачке кредитне банке из 1913.
6 АС, МНП, Грађа, Одељак Т, год. 1912. бр. 3822-9962, Жалба Тодора Влајчића од 2. 4. 1912. год.
7 АС, МНП, Грађа, Одељак Т, год. 1912. бр. 3822-9962, Записник са ванредне скупштине одржане 15. 7. 1912.

ЛЕСКОВАЧКА ГРОМЕТНА БАНКА

- 1 АС, Документа су непотпуно наведена у регистру МНП, Одељак Т, год. 1911. због чега се не могу наћи.
2 АС, МНП, Грађа, Одељак Т, год. 1912. БАНКЕ-2, Статут Лесковачке прометне банке из 1908. год.
3 АС, МНП, Грађа, Одељак Т, год. 1912. БАНКЕ-2, Статут Лесковачке прометне банке из 1908. год.
4 АС, МНП, Грађа, Одељак Т, год. 1912. БАНКЕ-1, Измена и допуна правила.
5 АС, МНП, Грађа, Одељак Т, год. 1912. БАНКЕ-1, Извештај о раду банке у 1911. год.
6 АС, МНП, Грађа, Одељак Т, год. 1912. БАНКЕ-1, Извештај о раду банке у 1911. год.
7 АС, МНП, Грађа, Одељак Т, год. 1912. БАНКЕ-1, Рачун изравнања са рачуном губитака и добитака.
8 АС, МНП, Грађа, Одељак Т, год. 1912. БАНКЕ-1, Извештај о раду банке у 1911. год.
9 АЈ, МТИ, бр. 65, Ф 1320-2304, Записник са збора акционара, одржаног 22. 5. 1921. год.

ЛЕСКОВАЧКА ТРГОВАЧКА БАНКА

- 1 АС, МНП, ТФ 42, бр. 10/906, Молба оснивача Лесковачке трговачке банке од 18. 9. 1903.

2 АС, МНП, ТФ 42, бр. 10/906, Молба оснивача Лесковачке трговачке банке од 18. 9. 1903.

3 АС, МНП, ТФ 42, бр. 10/906, Писмо од 25. 9. 1903.

4 АС, МНП, ТФ 42, бр. 10/906, Молба Сотира К. Илића од 9. 12. 1903. год.

5 АС, МНП, ТФ 42, бр. 10/906, Правила Лесковачке трг. банке из 1903.

6 АС, МНП, ТФ 42, бр. 10/906, Правила Лесковачке трговачке банке из 1903. год.

7 АС, МНП, ТФ 42, бр. 10/906, Измене и допуне правила на I редовној скупшини одржане 1905. год.

8 АС, МНП, ТФ 42, бр. 10/906, Извештај о раду банке у 1904. год.

9 АС, МНП, ТФ 42, бр. 10/906, Рачун изравнања на дан 31. 12. 1904. год.

10 АС, МНП, ТФ 42, бр. 10/906, Извештај о раду банке у 1904. год.

11 АС, МНП, ТФ 42, бр. 10/906, Рачун изравнања на дан 31. 12. 1905. год.

12 Библиотека Народног музеја, Лесковац, Извештај о раду банке у 1906. год. (У даљем тексту: БНМЛ)

13 БНМЛ, Извештај о раду банке у 1906. год.

14 БНМЛ, Извештај о раду банке у 1906. год.

15 АС, МНП, Грађа, Одељак Т, год. 1912. бр. 1011-2496, Извештај са ванредног прегледа стања банке

16 АС, МНП, Грађа, Одељак Т, год. 1912. бр. 1011-2496, Извештај са ванредног прегледа стања банке

17 АС, МНП, Грађа, Одељак Т, год. 1912. БАНКЕ-1

ЛЕСКОВАЧКА ПРИВРЕДНА БАНКА

1 АС, МНП, Одељак Т, год. 1911. Документација је непотпуно инвентарисана.

2 АЈ, МТИ, бр. 65, Ф 1320-2304, Писмо начелнику среза Лесковачког од 2. 6. 1932. год.

3 АЈ, МТИ, бр. 65, Ф 1320-2304, Статут Лесковачке Привредне банке из 1912. год.

4 АЈ, МТИ, бр. 65, Ф 1320-2304, Статут Лесковачке привредне банке из 1912. год.

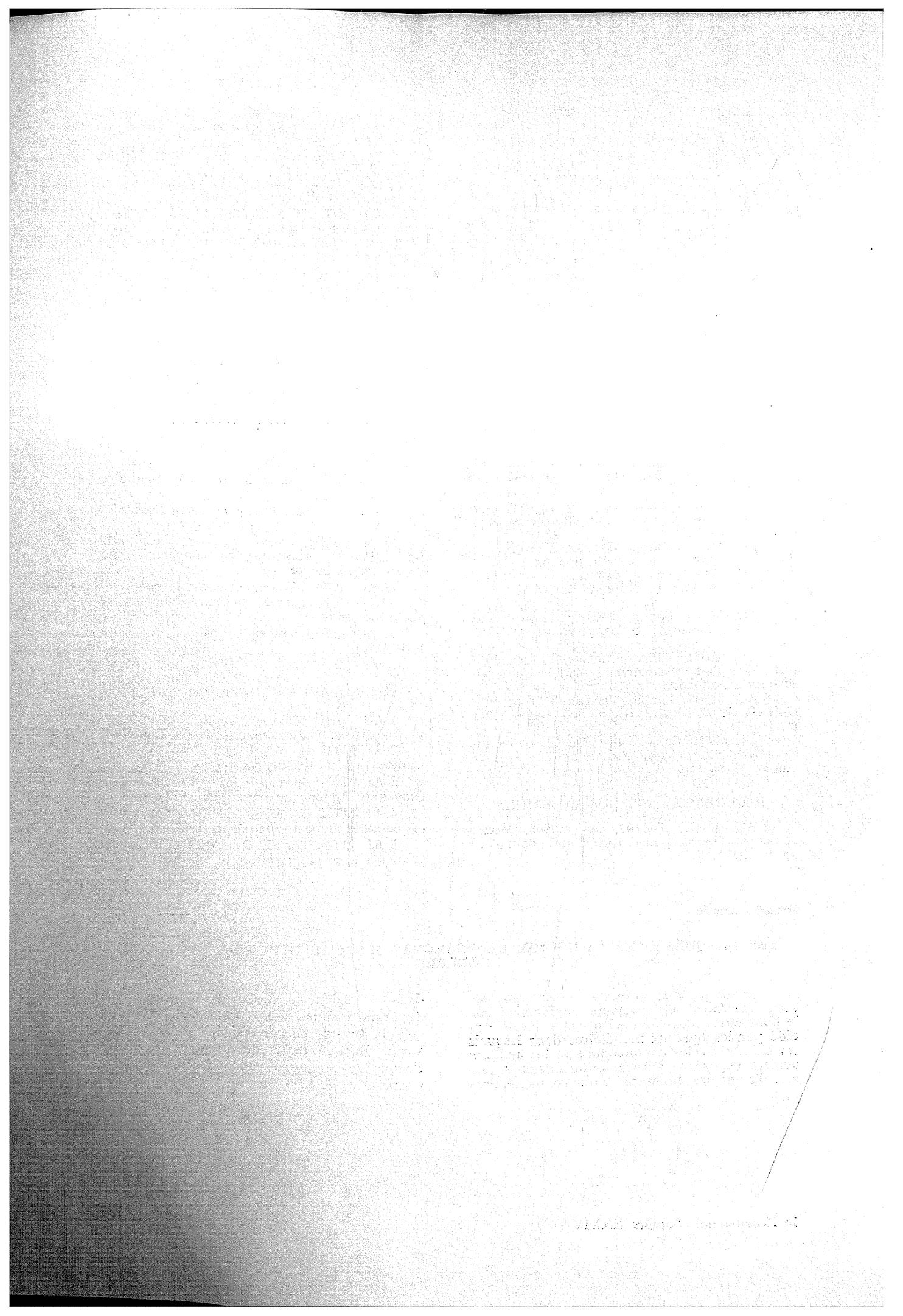
5 АЈ, МТИ, бр. 65, Ф 1320-2304, Рачун изравнања и рачун губитка и добитка.

Dragiša Kostić

LES BANQUES DANS LA REGION DE LESKOVAC JUSQU'AU DEBUT DE LA GRANDE GUERRE

Immédiatement après la libération des Turcs, Leskovac se développe rapidement sur le plan économique. Un tel progrès devait être aidé par les bureaux monétaires dans lesquels les industriels, les commerçants et les artisans avaient déposé de l'argent pour mieux le placer. Parmi les premiers bureaux monétaires

dans la région de Leskovac était la Caisse d'épargne commanditaire fondée en 1888. Jusqu'à la Grande guerre étaient fondées à Leskovac: Banque de crédit, Banque de trafic, Banque de commerce, Banque économique et Coopérative de Leskovac.

Др Борислава Лилић

Пирот на Берлинском конгресу 1878. године

Улазак Србије у Други рат 1/13. децембра 1877. године означио је почетак краја Турске империје на Балканском полуострву. После заузета Пирота и Ниша, српска војска запосела је Адлију (Кулу) дошла до Белоградчика, ослободила Трн и Брезник и код Сливнице састала се са савезничком руском војском.¹ То је одговарало захтевима руске Царске владе на почетку уласка Србије у њен други рат са Турском — да српска војска својом главнијом оперише у долини Нишаве, са циљем да се заузму Бела Паланка и Пирот и операције пренесу на Софијско поље, чиме би српска војска извршила два важна задатка — сдесекла турску војску у Северозападној Бугарској од њене позадине и олакшала руској војсци надирање ка Софији. Оба ова задатка била су извршена до почетка јануара 1878. године и српска војска је похваљена од стране Царске руске војске.

Српске трупе су „по заузету Пирота, допрле на истоку до Гинаца, Сливнице где су се састале са руским одељењима”.² На крају рата српске трупе наплеле су се на територији Бугарске у два санџака — софијском и видинском. Одмах по заузету Софије, Руси су чак сматрали да би нека одељења српске војске требало да чине део посаде Софије.³ по обустави непријатељства 19/31. јануара 1878. године почели су преговори о миру, најпре у Једрену а затим у Сан-Стефану. За све ово време у ослобођеним крајевима од турске власти организује се цивилна управа по тзв. привременом Закону о ослобођеним пределима, од 3/15. јануара 1878. године.⁴

Велики значај у решавању послератних проблема на Балканском полуострву имала је Аустроугарска, која је после уласка Србије у други рат почела да спроводи своју нову балканску политику, тешко се мирећи са неочекиваним падом Турске моћи на Балкану.⁵ Наро-

чи то је то тешко падало њеном министру иностраних послова грофу Ј. Андрашију. Аустро-Угарска је, поред Велике Британије, била главни противник стварања једне велике словенске државе на Балкану, нарочито ако је то требало да буде Србија. Али је била и против стварања велике Бугарске државе да се преко ње не би учврстио утицај Русије на Балкану. Порта је, с друге стране, настојала да придобије Аустро-Угарску и у том циљу упућена је Андрашију молба за помоћ, а Аустро-Угарска прихвата да као гарант избави Турску из крајње тешког положаја.⁶

Мировни уговор између Русије и њених савезника са Портом потписан је 19. фебруара (3. марта. 1878. године у Сан-Стефану, али је он био одмах подвргнут великој критици у Лондону и Бечу. Руској влади се журило са закључењем мира са Турском да би Европу ставила пред свршен чин. Преговоре је у одсуству болесног Горчакова водио убеђени присталица великодржавне руске политике, генерал Игњатијев који није показивао никаквог разумевања за захтеве српске владе, иако је Србија у другом рату са Турском, у који је ушла на позив Русије, као њен савезник, поднела велике људске и материјалне жртве. Србија није учествовала у мировним преговорима.⁷

Од примирја 19/31. јануара до закључења Санстефанског мира, 19. фебруара/3. марта, прошло је тачно месец дана. За то време се, поред осталог, преговарало и о територијалним питањима. Српска влада је још у току преговора о примирју обавестила Руску Врховну команду о својим захтевима: тражила је признавање пуне националне независности и територијално проширење, односно будуће разграничење према Турској и према новонасталој Бугарској држави. Од испуњења ових српских захтева зависио је будући државни развој

Кнежевине Србије и будућност српског народа на Балкану.⁸ Јавно мнење у Србији, влада Кнежевине Србије и шири слојеви народа примили су Санстефански мир са великим разочарењем, углавном због малих политичких добитака, према ономе што је руска дипломатија постигла за бугарску државну организацију.⁹ Уговором о Санстефани било је предвиђено да Србија добије тек 1/3 земљишта што је српска војска ослободила од Турака и око половине од укупне територије нишког санџака. Нишка, прокупачка, куршумлијска и лесковачка каза припадају Србији, док су врањска, пиротска, трнска и брезничка каза додељене Бугарској. Према новој бугарској држави источна српска граница била је на Морави од Калиманца да ушћа Власине и од Власотинца до Беле Паланке на Нишави.¹⁰

Званична влада Србије је примила санстефанску стварност са достојанством, као неминовност, али са пуно оправданих страховања за даљи опстанак саме Србије, без обзира на то што јој је овај уговор признао независност и неизнатно увећање њене државне територије. На седници владе, у присуству Кнеза Милана, 20. фебруара/4. марта 1878. године, закључено је да команданти на ослобођеним територијама благотворно евакуишу војни материјал и храну из места која би остала изван српске границе и „да се ниједно ни на источној ни на јужној страни, које српска војска држи или је под српску управу већ узето иако се налази изван уговорене границе српске не напушта док се год мешовитом комисијом не обележи нова граница, и док Турци не предају места која припадају у нашу нову границу“.¹¹ Чланови III, IV, XXVIII. Санстефанског уговора односили су се на Србију. Источна и јужна граница Србије, према Турској и новонасталој бугарској држави, требало је да иде од извора реке Ветернице право на Јужну Мораву код села Калиманци, Моравом до ушћа реке Власине, па узводно Власином и Љуберађом, онда низводно, речицом Врело до Беле Паланке и села Крупца на Нишави, а одатле најкраћом линијом на стару Српско-Турску границу код карауле Баре одакле старом границом на Стару планину и Тимоком до његовог ушћа у Дунав.¹² Кнез Милан се ипак надао да ће се нешто променити пре него што руски цар изврши ратификацију текста Санстефанског уговора. Полазило се пре свега од расположења

становништва које је српска управа имала на својој територији, а које је требало вратити Турској или уступити Бугарској, да ће оно листом бити за присаједињење тих крајева Србији.¹³ Српска влада је настојала да се народни представници појединих општина што више заузму слањем петиција не само српским властима већ и руском цару. Главна пажња била је обраћена на пиротску, трнску и врањску казу јер је српска влада сматрала да је тамошње становништво за Србију, будући да је и само српског порекла, језика и народних традиција.¹⁴ У том смислу српска влада је, с једне стране, руској влади поставила молбу за ревизију српско-бугарског разграничења, а с друге стране, упућивала је и даље тамошње народне прваке да и сами моле руског цара да их не одвaja од Србије.¹⁵

Излазећи пред Берлински конгрес, Српска влада је углавном заступала тезу о тзв. историјској Србији — Старој Србији из времена пред пад под турску власт, борећи се притом и за територију Косовског вилајета и за територију Видина. Наилазећи на руској страни на одбијање српска влада је закључила да би статус милитаре одговарао реалној ситуацији односа у Турској, а и политичким интересима и Србије и Бугарске. Територија нишког санџака означена је као минимум захтева јер је и географски и историјски и етнички увек припадала српском народу и српској држави.¹⁶ Као представник српске владе и Кнеза Милана Ј. Ристић је на путу за Берлин стигао 26. 5/6. 6 1878. године у Беч где је одмах ступио у контакт с Андријашијем. Ту су вођени разговори који су се тицали аустро-угарских односа, економских и других интереса Аустро-Угарске у Србији, а с друге стране међународног положаја Србије. У односу на Србију Андриаш је истакао интересовање своје земље за: 1. Склапање трговачког уговора са Србијом и 2. Изградњу железнице кроз Србију која би се касније повезала са турским железничким комуникацијама.¹⁷

У име српске владе Ј. Ристић је Андриашу изнео следеће захтеве: 1. Независност Србије, 2. Европске гарантије за независну Србију и 3. Територијално увећање.

Питање о независности Србије било је одмах прихваћено; европске гарантије које је Србија захтевала су одбачене као практично непотребне, док је за територијално увећање на рачун бивших

турских територија, Андраши Босну и Херцеговину, укључујући ту и предео новопазарски и митровачки, резервисао као искључиви домен аустријских интереса, допуштајући српске претензије до Копаоника и у јужном и југоисточном правцу.¹⁸ За Пирот, Трн и Драгоман, Андраши је обећао подршку упркос постојећем руском противљењу, пошто је од Ристића добио уверење о тамошњем расположењу народа.¹⁹ Ристић је известио Министарски савет да му у Бечу нису чинили „никакве примедбе против Пирота, Трна и Врања, док су се успротивили против Гиљана и гиљанског округа”.²⁰ Ристићев закључак био је: „Ако пристанемо на предлоге Аустријске, имамо потпоре суседне монархије са изгледима на територијално увећање и преко граница Сантстефанских прелиминарија; не пристанемо ли онда све долази у питање, па и саме границе сантстефанске с Нишом, то ми је дато доста гласно на знање”²¹ Тежак и неодржив положај Србије проистицао је из њене међународне изолованости, а делом и због недостатка снажније подршке од стране Русије. Аустро-Угарски политички и економски интереси очигледно су били доминантни на Берлинском конгресу јер је хтела да својим продором у Србију истисне утицај Русије, што је изазвало велику неизвесност у даљим српско-руским односима. Тежак положај Србије према Аустро-Угарској изнео је Јован Ристић у свом извештају српској влади 8/20. јуна: „Све стреми на то, да је не само задовољи, но да и избегне или с пута уклони, што би њену осетљивост могло повредити”.²² Ово Ристићево уверење о моћи монархије на конгресу одговарала је реалном стању јер су и Велика Британија и Немачка сматрале да конгрес може успети, пре свега, ако се задовоље Аустро-Угарски интереси на Балкану. Чак је и гроф Шувалов упозоравао Србију да не предузима ништа „што би ударило на осуду грофа Андријашаја”.²³ Србији ништа није преостало него да прихвати Андријашеве предлоге у преговорима. Иако је мишљење руског војног представника Бобрикова у војној комисији Конгреса било да Трн и Пирот остане Бугарима, Српска Влада, а нарочито Кнез Милан, као и целокупна српска јавност у Србији и осталим српским крајевима држали су много до Пирота и Трна, надајући се да ће на Конгресу „мишљење Бобрикова пасти, ако се ми са Аустро-Угарском нагодимо јер у томе случају рачунам и на грофа

Шувалова. Тада нећemo имати Гилане, али ћemo имати Трн и Пирот и теснац Св. Николе.”²⁴

Неслагање између српске и руске дипломатије на Берлинском конгресу изазвало су границе између Србије и Бугарске. Пиротска каза (са Царибродом и Драгоманом) упорно је браћена за Бугарску, а посебно сама варош Пирот, коју су Руси сматрали за бугарски град. Од судбине Пирота зависило је и остало разграничење у Понишављу, јер се знало да ко има Пирот имаће под својом управом и његово административно и географско-привредно подручје. Зато је на супрот руској страни, српска влада упорно наглашавала српско народно осећање у маси сеоског становништва пиротске и трнске казе, као и доброг дела варошког пиротског становништва. Отуда је и било толико упорности с руске стране да добије Пирот за Бугарску, а са српске да га сачува за Србију.

У таквој напетости Ристић је чак директно говорио грофу Шувалову како „нама није до голог Пирота, већ до природних граница, а оне су иза Пирота”.²⁵ С друге стране, председавајући Конгреса кнез Бизмарк (који је, када је Берлински конгрес отворен 13. јуна 1878. године мислио „да за три дана сврши са судбином читавих земаља и народа”)²⁶ у више махова је истицао да нема смисла трошити толику енергију на претрење судбине тако „смрдљивих касаба” као што је Пирот и неки други балкански градови.

Српско-руско пријатељство испробавало се на случају Пирота јер је становиште Српске Владе било поштовање принципа народног самоопредељења, а у том смислу „нека се пита народ, нека се гласа, а ми се ево унапред потчињавамо резултату гласања, макако он испао”.²⁷ Тражећи истину као основу за српско-руско усаглашавање, Ристић је писао: „говорило се, да у Пироту и Трну живе сами Бугари, да је то Бугарска земља и да Срби немају на те земље право по другом основу, сем по основу освајања”. Српски је заступник доказивао да су у тим местима становници прави Срби, да се ни обичајима, ни иначе по језику не разликују од нас. То се примало и не примало; напослетку он је изјавио да би Србија готова била да се потчини резултату гласања народа из тога краја тј. да се позове народ у том крају да гласа: „је ли Србин или Бугарин, и где жели да се пријдружи, Србији или Бугарској”...²⁸ Ристић је исти-

ција да „ми рачунамо на добро расположење овог становништва, које је у великој већини српско и које има симпатију за Србију, и што је било сведок крви, проливене за његово ослобођење“.²⁹ Став Руса је био да посебна комисија изврши извиђај на лицу места, чemu се Ристић успротивио, истичући да би то било штетно ако се не чује глас народа, тражећи да Руси прихвате плебисцит, а у исто време указујући да ће остати историјска погрешка ако се питање Пирота и Трна реши на неки други начин.

Одлуке Берлинског конгреса двоструко су примљене у српској јавности и код српске владе. У односу на Санстефански уговор, Берлински конгрес је донео извесно увећање које је у Србији изазвало радост, поглавито због добијања Пиротског округа. Али Србија није добила све што је ослободила српска војска у ослободилачким ратовима 1876—1878. године, односно крајеве који су стављени под српску управу, што је отприлике представљало половину територије на истоку која је уступљена Бугарској у кулском, брезничком и трнском срезу и у деловима софијске, радомирске и Ђустендилске казе где су се, по одласку турака налазиле српске јединице. У поређењу са добицима у Сан-Стефану добици у Берлину изгледали су овако:³⁰

кв. миља станов.	кв. миља станов.
По Сан-Стевану	По Берлину
Србија 180 —	210 280.000
Црна Гора 210 —	80 50.000
Бугарска 2.500 4.000.000	1.170 1.700.000
Румунија — —	660 1.000.000

Из једног извештаја начелника округа П. Срећковића Ј. Ристићу од 8/20. августа 1878. године види се како је изгледао резултат Берлинског уговора пре ма територији, односно броју становника. По њему, Србија је на источној граници губила у корист Бугарске, (од земља где је била успостављена српска Управа по основи „војног статуса“)³¹

- ,1. Губитак — цео Брез. срез 2.600 п. г.
- 2. „ — од Трнског среза 5.000 „
- 3. — од Височког среза 2.910 „
- 4. Губитак — По мапи имало би отпасости још од срезова Трнског и Луж. 2.500 п. г.

13.010 п. глава

На укупно 25.746 пореских глава у „Пиротској управи“, губитак (13.010) био је већи од броја ожењених који су остали у Србији, тј. 12.736 пореских глава (заједно са белопаланачким срезом који је „свагда припадао и мора припадати Пироту — 2.160 пореских глава Пиротски округ имао би укупно после Берлинског конгреса 14.896 пореских глава“).³²

Губитак неколико стотинак села про страног софијског санџака, као и делова пиротске казе од Драгомана до Цариброда, па и предела нишког санџака који је ослободила српска војска 1877. године примљен је са болом и нездадољством и због тога што су многи добровољци и устаници из тих крајева сарађивали са српском војском, јер су ту живели становници са српским народним осећањем, а ти су крајеви припадали Старој Српској држави и пре пада под Турску власт. Велики број молби и петиција које су упућиване кнезу Милану и српској Влади током ратних месеци децембра — јануара, па и после тога писали су да је Србија оштећена и да су Бугарској предати делови територије српског народа. Тако П. Срећковић 8/20. августа 1878. године шаље службени рапорт из Пирота „не могу преболети губитак Височког и Трнскога среза, то су људи — јунаци као орлови“. ³³ Иако је Берлински конгрес одредио државну границу Србије не само према Турској него и према Бугарској, ипак је српска влада отезала да изврши евакуацију својих војних и цивилних власти, полазећи, с једне стране, од сталних молби становништва тих крајева, а с друге, ишчекујући да међународна комисија најпре обави свој посао технике и топографске делимитације. Иако је пролазак комисије био предвиђен за септембар 1878. године, посао примопредаје границе извршен је тек у мају и јуну 1879. године.

Владе Великих сила ратификовале су Берлински уговор у предвиђеном року и њихове су одредбе постале извршене. Народна скупштина Србије прихватала је 13/25. јула 1878. године извештај министра иностраних дела Ј. Ристића о његовом раду у Берлину и одредбе Берлинског уговора. Признање државне независности и територијално проширење прихваћено је као велики успех српске Владе, а кнез Милан је посебном проглашавајући објавио крај рата у коме су пале многе жртве, уз захвалност живим ратницима, „благодарећи им на пле-

менитим жртвама и дивном јунаштву које су показали".³⁴

Одлукама Берлинског конгреса Србија је добила територије бивших каза нишког санџака, с нишком, прокупачком, куршумлијском, лесковачком и највећим делом врањске и пиротске казе, као и мање делове приштинске и трнске казе. Уговором је предвиђено да међународна комисија одреди тачну линију нове државне границе према Бугарској. Историјска наука није до данас тачно разјаснила зашто је српска влада избегавала да изврши одредбе једног међународног уговора, без обзира на то што је те територије ослободила српска војска, а још мање је јасно зашто руска влада, као гарант и извршилац Берлинског уговора о Бугарској, није настојала да се правовремено изврше одредбе о Бугарској. У контравезри политичких схватања изгледа да је једно време било неодређено гледиште да се нерешени проблеми препусте директном решавању између српске и бугарске владе када се она буде конституисала.³⁵ Међународна комисија за разграничење, због наступајућих јесенњих и зимских дана, свој рад је одложила за пролеће 1879. године, те је и проблем уређења српско-бугарских односа био сдложен. Када је комисија приступила послу, показало се да картографски подаци нису свуда одговарали месним приликама (коришћена је карта Аустро-Угарског генералштаба по којој је трасирана граница на Берлинском конгресу). Српски органи управе у Пиротском округу, чији су срезови брезнички и трнски и део височког са Царибродом по одлукама Конгреса требало да припадну Бугарској, приступили су још у јулу и августу 1878. године прикупљању тачних података о траси којом је имала да прође нова граница у нади да ће се, када прође међународна комисија за разграничење ипак нешто моћи учинити у корист Србије. О проблемима разграничења према Бугарској говори и извештај окружног начелника у Пироту П. Срећковића 8. августа 1878. године. Због нетачних обележавања топонима у вези са аустријском генералштабном картом у питању је била судбина 25 села на територији пространог трнског и лужничког среза који су се пресецањем границе могли дodelити било једној или другој страни. Из извештаја Срећковића се види да је у овим селима живело 2.500 пореских глава под српском Управом

које би требало одвојити и предати Бугарској.³⁶

Оваквих случајева било је и на другим странама пространог пиротског округа, те је питање границе према Бугарској могло да изазове компликације у будућим односима са Бугарском. Зато је Ј. Ристић 17/29. августа упутио посебно пријатељско писмо шефу дипломатске канцеларије при главном стану царске армије Николају Хитрову, тражећи од њега да се заузме за повољно решење граничних питања.³⁷ По Ристићевој забелешци то би могао бити онај део лужничког среза, односно драгоманског среза који је полазећи од границе трнске казе ишао „од Грлечке планине два километара северно од реке Дивљанске и Лукавичке до села Сегуше (Жељуше) где граница више тог села пресеца пут у Нишаву, па се протеже скоро у правој линији између села Дојкинаца и Сенокоса на планину Радосину”.³⁸ Срећковић наводи да је овај височки срез бројао 2.910 пореских глава и ако би се тај губитак вратио Србији по дефинитивном разграничењу, донекле би надокнадио остале губитке које је Србија, због руског става, морала уступити Бугарској, који је у брезничком износио 2.600 пореских глава и 5.000 у трнском срезу.³⁹ Николај Дурново рачунао је да „на територијама које је ослободила српска војска могло да живи око 200.000 житеља”.⁴⁰ Српска влада рачунала је да је према Бугарима коначно изгубљено (драгомански срез) преко 100.000 становника,⁴¹ дотле је са бугарске стране сматрано да су њихови губици према Србији на основу одлука Берлинског конгреса знатно већи. За време турске управе пиротски округ имао је по статистичким подацима: села 326, општина 83, укупно становника (без Турака) 115.461, од тога 4.555 пореских глава.⁴² Насупрот томе, по попису од 1880. године трнски округ са срезовима трнским, брезничким и царибродским имао је укупно 64.662 лица. Оваква процена становништва служила је и Српској и Бугарској страни за сталне политичке препирке које ће трајати до 1885. године и првог српско-бугарског рата који ће се завршити без промена у територијалном погледу на основу мировног уговора 1886. године у Букурешту.

По извештају српског посланика у Цариграду Филипа Христића, Јовану Ристићу 26. децембра/7. јануара 1879. године, високи царски комесар у Бугарској изјављивао је наводно „да је зау-

зеће Пирота право разбојништво и да Руси ни Бугари неће трпети да у српским рукама остане".⁴³ Из даљих извештаја види се да су Бугари спремни и да „силом оружја отргну извесне пределе, што је повећавало ривалство између Срба и Бугара на придобијању пиротског, трнског и брезничког краја. Поглавно је на удару био Аранђел Станојевић Трнски, бивши коцабаша Трнске казе и срески начелник у Трну за време српске управе. Бугарском комитету је нарочито било стало да Станојевић пређе на бугарску страну ради лакшег остваривања права на Брезник и Трн. Он је, међутим, одбио све предлоге и са породицом се преселио у Пирот 28. 9. 1878. године.⁴⁴ За њим су се у Пирот иселили Иван Пејчовић из Брезника, такође срески начелник, Миладин Манчевић из Беровице, једно време општински кмет за срез Височки у Цариброду, као и више стотина породица.⁴⁵ Миладин Манчевић из Беровице 21. марта/2. априла 1879. године извештавао је Ј. Ристића да сељаци „у Височком срезу плачу као деца када су сазнали да српска пописна комисија није хтела да узме регрутете из њихових села“. Наводи пример села Жељуша да ће се иселити у Србију „ако остане наше село у Бугарии“.⁴⁶ А Фотије Станојевић, син Аранђела Станојевића, пише: „Аранђел Станојевић, разјарен изјављује да ће се борити до последњег човека да се осујети извршење поменуте учињене мом народу неправде. Народ разјурује поменуту комисију код села Жељуша, вади и разбације побивено гранично колје. Хорватовић моли и преклиње Аранђела да се смири речима: „ми се морамо покорити одлукама Конгреса, а остаје нам пуна нада и пуна вера у будућност која ће једнога дана изгладити“.⁴⁷ Народ трнског краја упутио је цару Александру II следећу молбу: „Српски народ нахије трнске у најбољој покорности на иљаде скупен данас око чланова међународне комисије у Знепољу моли Ваше Царско Вличанство да издате високи и милостиви налог заступнику руском члану комисије међународне да не повлачи границу између наше нахије и Бугарске по Берлинском Уговору, јер ми као Срби нећемо да будемо Бугари“.⁴⁸ Овакве молбе морале су изазвати изненађење, код Међународне комисије јер су потврђивале карактер народног осећања тих људи, а с друге стране, оправдавале Андријашево тражење трнске казе за Србију на Берлинском кон-

гресу, полазећи од српске опредељености становништва овог краја.

Док је комисија обележавала границу на сектору Пирот—Цариброд, јасно је било да се неће одступити од општег топографског правца назначеног од стране војне комисије. После обележавања границе следила је примопредаја управе од стране српске власти новој бугарској власти. Замена српске управе бугарском извршена је брзом интервенцијом мањих одреда руске војске, која је у неким mestима добила облике бруталног настата на српске власти. Поглавно такав тежак случај одиграо се у Трну. Док је пиротски начелник чекао инструкције своје владе, начелник среза трнског Аранђел Станојевић, известио је да је „један руски официр са два наоружана војника, понашајући се крајње грубо и вређајући српску власт, претећи српским чиновницима козацима, да је Трн бугарска земља“.⁴⁹ Дошавиши у Трн, помоћник окружног начелника А. Марјановић могао је да утврди да је српска управа већ укинута. Он је ове догађаје овако коментарисао: „По мом схватању његова је ствар била ићи са војском или без војске да управу прими, али је у реду било да нас извести, да ће доћи са војском, те да и ми наше власти и пограничне страже известимо, како би знале и војску пропустиле, а свако лако је могла наша стража одупрети се са војском и тако би се догодио сукоб и пролила братска крв без икаква оправдана узрока“.⁵⁰ Срби су напустили Трн 5/17. јуна 1879. године и отишли у Пирот, чиме је била завршена српска управа у Трну и Брезнику који су прешли под управу Бугарске Кнежевине. О томе како је протекао растањак српских чиновника са бугарским чиновницима А. Марјановић пише: „Овако су браћа Руси и Бугари извршили пријем управе у срезу Брезничком и Трнском које је српска војска од Турака ослободила. За све неправилности ја сам у присуству 4 чиновника учинио оштру примедбу Г. Губернеру и изјавио да је то увредно за наше народно достојанство, и да се чудим његовом поступку сматрајући господина Губернатора као бугарског чиновника, на ово он ми је изјавио: „да је он управо примио као руски а не као бугарски чиновник; да је војску довео што је био извештен царски комесар а и он да ће наићи на отпор“.⁵¹

Догађаји у Трну и Брезнику прикупли су пажњу дипломата великих

сила и због народних манифестација у вези са достављањем молби приликом преласка међународне комисије за разграничење. По извештају британског посланика у Београду Гоулда, Срби су одбили да изврше евакуацију крајева додељених Бугарској по члану XLI Берлинског уговора, с тога што су сматрали да ће директним преговорима владе Србије и Бугарске решити питање Тријаде и Брезника. Завршетак обележавања српско-бугарске границе био је последњи велики подухват који је руска управа извела у Бугарској под кнезом Дондуковом — Корсаковом. После напуштања Софије 10/22. јуна 1879. године сви ти крајеви које је српска војска ослобо-

дила припадали су Бугарској, а британски посланик у Цариграду као председник главне комисије доставио је завршни акт са протоколом и описом нових граница, чиме је био завршен најважнији и најкомплекснији део спровођења Берлинског уговора.⁵²

Треба на крају истаћи да је борба српског и осталих балканских народа у периоду велике источне кризе 1875—1878. године била праведна и ослободилачка. С једне стране, рушила је турски феудализам, а с друге, затварала пут освајачким тежњама Аустро-Угарске и Немачке према Балкану и источном Средоземљу. Покушај да балкански народи оружаном борбом реше горућа

БРОЈНИ ПРЕГЛЕД ТУРСКИХ ВОЈНИКА, ПОДОФИЦИРА И ОФИЦИРА КОЈИ ЈЕ ЗАРОБИЛА СРПСКА ВОЈСКА У РАТУ 1877—1878.

Редни број	Место где су заробљени	официра			Подофицира	Значара	Редова	Башибо-зука	Укупно	Примедба
		Виших	Нижих	Цивилних старешина						
1	Око Ак-Паланке и Свете Николе						4	24	28	
2	Око Пирота и Тријаде	1	2	1			87	137	228	
3	Око Лесковца и Власотинца	1	1	3	1		63	42	111	
4	Око Врања	1	47	4	251	12	1307	3	1625	
5	На другим местима		2				24	141	167	Нишки гарнизон, који се по уговору пренео, пуштен је без оружја ван наших предстраха, и није у ове бројеве урачнат.
	Свега	3	48	11	253	12	1485	347	2159	
	Умрло по болницама српским		1		3		207		211	
	Вратило се турским властима	3	47	11	250	12	1278	347	1948	

питања на Балкану само је делимично успео, јер је свођење резултата велике источне кризе на Берлинском конгресу имало типично империјалистички карактер. На том конгресу су велике сице вратиле Турском Јужну Тракију, Македонију и Стару Србију, а Босну и Херцеговину предате су Аустро-Угарској. Тако су ове две југословенске покрајине

у којима је букуну устанак против Турске, којим је отпочела источна криза, само промениле господара. Сувереност Србије и Црне Горе знатно је сужена обавезама које су им на Берлинском конгресу наметнуле велике сице. Споразуми које је Србија закључила у Берлину довели су је у опасност од економске и политичке зависности од Ау-

стро-Угарске о чему је касније потписник поменутих споразума Јован Ристић у једном мемоару Кнезу Милану писао: „Искуство што смо га до сада стекли од Берлинског конгреса, доволно је да нас увери да је све већи апетит суседне монархије за истоком, и да ми источњаци, а нарочито Срби, не можемо стећи њено пријатељство“.⁵³

Горка искуства из Сан-Стефана и Берлина допринела су да у Србији и неким другим балканским земљама поново оживи мисао да Источно питање треба да реше сами балкански народи, ослањајући се на сопствене снаге и политику узајамности, без учешћа било које велике силе. Та мисао је коначно сживотворена 1912. године стварањем Балканског савеза, који је за само месец дана бацио Османско царство на колена, а велике силе ставио пред свршен чин.

Напомене

1. Записи Јеврема Грујића, књига трећа (Друга влада Обреновића и турски ратови), СКА, књ. IX, Београд 1923.

2. Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877—1878. године (са две карте) Изд. Врховне команде српске војске Оперативно одељење Врховне команде, Београд 1879, 192.

3. Б. Бобриков, У Србији. Из успомена у рату 1877—1878. године, Београд, 1892, 134.

4. Српске новине за 1878, № 2 од 6. 1.

5. Србија 1878, документи. Приредили Михаило Војводић, Драгољуб Р. Живојиновић, Андреј Митровић и Радован Самарџић, Издање СКЗ, Коло LXXVII, књ. 473, Београд 1878, 130—131.

6. Рат Србије са Турском, 195.

7. Александар Новотни, *Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses 1877*, I. Band; Österreich, die Türkei und das Balkanproblem im Jahre des Berliner Kongresses, Graz — Köln, 1957, 144 (№ од 15. 3. 1878); В. Стојанчевић, Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса, Историјски институт, посебна издања, књ. 22, Београд 1986, 23.

8. Освобождение Болгарии од турској власти. Документи в трех томах. Том второй, Борба за национальное освобождение Болгарии в период русско-турецкой войны 1877—1878, Москва 1964, 502. (док. 455 од 7. 19. 2. 1878).

9. Србија 1878, документи, 130—131.

10. Рат Србије са Турском, 194—195.

11. Српске новине за 1878, 95.

12. Записи Јеврема Грујића, 318—319.

13. Рат Србије са Турском, 195.

14. В. Л. Борђевић, Српско-турски рат, успомене и белешке из 1876—1878. године, књ. II, Београд 1907, 118; В. Стојанчевић, Сарадња Срба из ослобођених крајева и српске војске у рату са Турском 1877—1878, АИЗКС, VI—VII, Београд 1978, 3—5.

15. В. Борђевић, Српско-турски рат, 118—119.

16. Ј. Ристић, Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење

и независност, књ. II, Други рат, Београд 1898, 169.

17. Записи Јеврема Грујића, књ. 3, (Друга влада Обреновића и турски ратови), Зборник ИЈК СКА, књ. IX, Београд 1923, 223.

18. Нав. дело 325.

19. Нав. дело 307.

20. Нав. дело 329.

21. Нав. дело 330.

22. Нав. дело 334—335.

23. Нав. дело, 335.

24. Нав. место.

25. Јован Ристић, Дипломатска историја Србије, 214.

26. С. Скоко, Српско-турски ратови, 328.

27. Ј. Ристић, Дипломатска историја Србије, 215.

28. Исти, нав. дело 221.

29. Нав. дело 222.

30. Нав. дело 288.

31. В. Стојанчевић, Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса, Историјски институт, посебна издања, књ. 22, Београд 1986, 121.

32. Исти, нав. дело 122.

33. Исти, нав. дело 123.

34. С. Скоко, Српско-турски ратови, 336.

35. Ј. Ристић, Дипломатска историја, 71.

36. Архив II, инв. 22/199, сигн. XXII/2;

В. Стојанчевић, нав. дело 131.

37. Нав. место.

38. Нав. место.

39. Нав. место.

40. Николај Д. Дурново, Државе и народи Балканског полуострва, њихова прошлост, садашњост и будућност и бугарска неправда, Београд 1891, 80.

41. М. Ракић, Из Нове Србије, Отаџбина, књ. 6, св. 21, Београд 1880, 119.

42. Исти, нав. дело, св. 23 (1881), 430.

43. В. Стојанчевић, Србија и Бугарска, 136.

44. Никола Шкеровић, Записници Седница Министарског савета Србије, 1862—1892, изд. Државна архива Н. Р. Србије, Грађа, књ. II, Београд 1952, 364.

45. Године када су Трн и Знепоље одузети од српске државе Аранђел Станојевић није хтео да остане под Бугарима и са породицом се преселио у Пирот. Још за време турске владавине он је у својству председатеља "Знепоља и Трна, често долазио у Пирот пошто су ови крајеви у административном погледу потпадали под пиротски кајмаклук. У исто време као син овога краја он је бринуо о пиротским приликама и његовој судбини, штитећи и Пироћане од турској зулума, он је у Пироту био врло популаран и омиљен; зато су се Пироћани увек радовали његовом доласку. Одседаје је у дому пиротског грофије Васка и његових родитеља чији се дом налазио недалеко од пиротског начелства. Пошто је дом Васка био мали да прими његову бројну породицу, септембра 1878. године, понуђен му је један конак који је он преко угледног пиротског трговца Руфе Ароновића, пристао да купи. Власник конака био је веома богат турчин Мустафа — Ага, који се после Берлинског конгреса иселио из Пирота, претходно отпративши свој хarem и своје буле у Једрене, оставивши да Аранђел сам одреди цену, изјавивши да ја волим да у моме дому живи велики човек, као што је Аранђел Станојевић када мени Алаки није одредио да у том конаку живим целог свог века и да у њему умрем, онда

Ослобођење Пирота 16. децембра 1877.

нека бар у њему живи човек од угледа и лепог имена, као што је купац". Погодба је брзо завршена и куповна цена од 2.000 дуката одмах исплаћена... Пошто још два врло богата Турсина остављају нашу земљу, Аранђел је од њих купио три чифлика. Од Тамишгије велико имање — Враниште и мали чифлик — Сињац, а од Вели Аге купио је чифлик Церовик (Блато). Аранђел је све погобеће суме одмах исплаћивао јер је располагао новцем као син богатог оца Стјаноја Апостоловића, највећег тадашњег извозника на Балкану и као унук Хајдука Апостола Стевановића, који је Аранђелу оставио велико имање поред села Бабе, недалеко од Трина", из рукописа Фотија А. Станојевића, 10. март 1952. Београд МПП; општије о конаку Аранђела Станојевића, видети: Д. Кирић, **Мустаф — агин конак**,

Borislava Lilić

PIROT AU CONGRES DE BERLIN EN 1878

Après les guerres de 1876, 1877/78 la Russie victorieuse avait dicté les conditions de la paix qui étaient formulées dans le contrat de Saint Stéphane par lequel on devait sanctionner la défaite de l'Empire ottoman et établir le nouvel ordre sur la péninsule des Balkans. Comme la Serbie avait mené la guerre de 1877/78 pour se libérer du pouvoir turc et pour obtenir l'indépendance, elle devait résoudre beaucoup de questions frontalières avec la Turquie et la Bulgarie, le nouveau-créé pays. Par rapport au nouveau pays de Bulgarie la Serbie avait obtenu, selon le contrat de Saint Stéphane, l'indépendance nationale et de mi-

ном Аранђела Витеза триског ГЗ 3, Пирот 1970, 71—85.

46. В. Стојанчевић, Србија и Бугарска, 141.

47. Фотије Станојевић, Пирот и Пиротске прилике, рукопис од 15. 4. 1952, Београд, МПП.

48. В. Стојанчевић, Коџабаша Триске ка-
зе Аранђел Станојевић и српско-бугарски
спор око Трина и Знепоља, 1878—1879, ИЧ,
XXV—XXVI, Београд 1979, 212.

49. В. Стојанчевић, Србија и Бугарска 143.

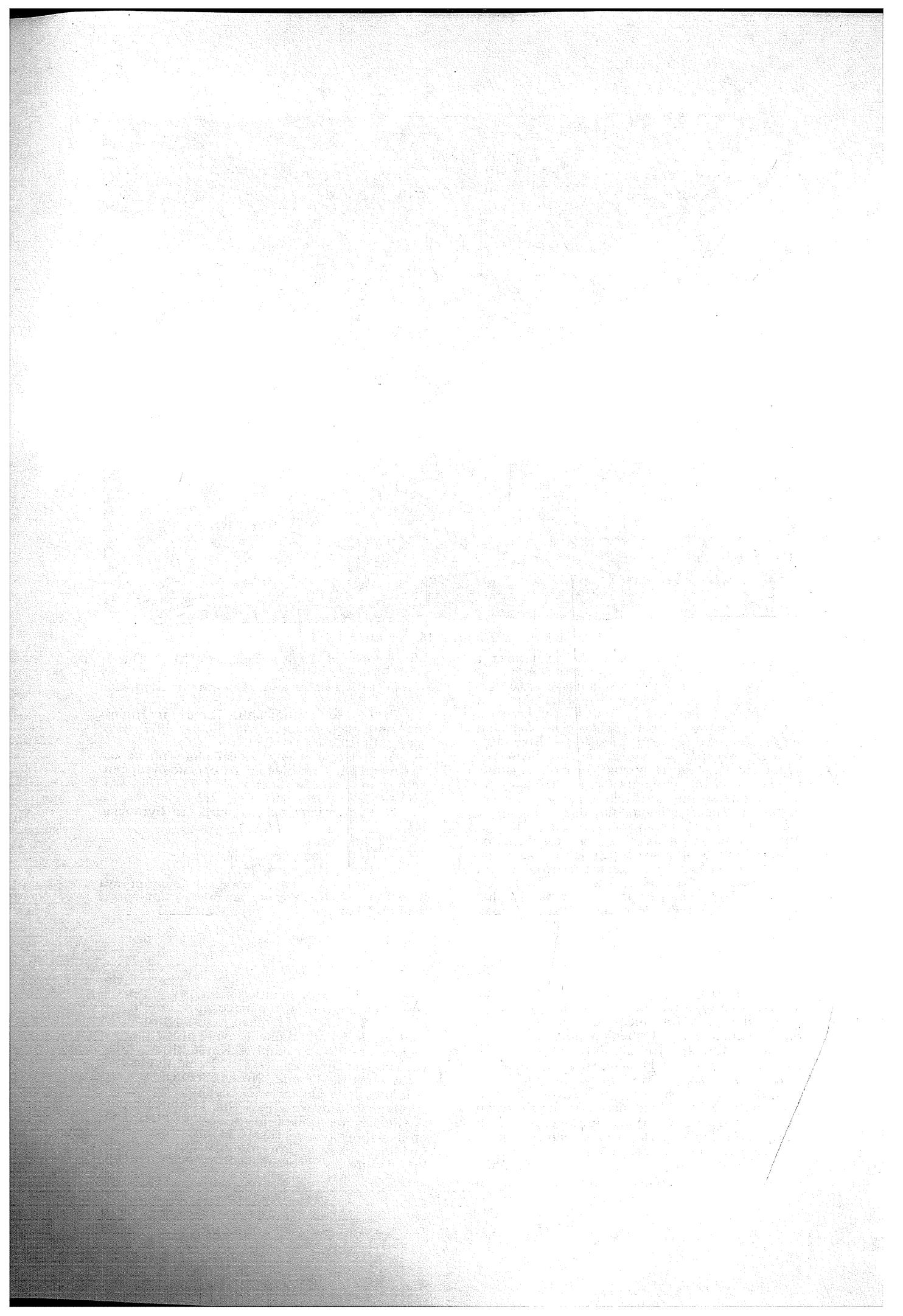
50. Нав. место.

51. Исти, нав. дело 144.

52. Исти, нав. дело 151.

53. С. Скоко, нав. дело 338; Зулуми ага
и бегова у Косовском вилајету, приредио
Бранко Перунчић, Београд 1989, 41.

nimes corrections frontières au lieu de se libérer du pouvoir ottoman ce qui était le but de la I^e et de la IIe guerre serbo-turque. Le contrat de Saint Stephane avait prévu que les régions de Niš, Prokuplje, Kuršumlija, Leskovac seraient appartenues à la Serbie tandis que les régions de Vranje, Pirot, Breznica seraient adjointes à la Bulgarie. Le congrès de Berlin, après avoir renvoyé à la Serbie la mineure partie de ses territoires jusqu'à alors sous l'administration turque, avait établi la frontière juridique, c'est à dire administrative entre la Principauté de Serbie et la Principauté de Bulgarie.

Добросав Ж. Туровић

Ослобођење Лесковца 1918. године

ФОРМИРАЊЕ ПРИВРЕМЕНЕ ЛЕСКОВАЧКЕ ОПШТИНЕ

После потписивања бугарске капитулације на Солунском фронту и потписивања примирја, бугарска војска почела је да напушта Србију и повлачи се ка Бугарској. Пре напуштања Лесковца, 20. IX (2. X), командант бугарског гарнизона одобрио је да се формира привремена лесковачка општина и „одређен је од стране бугарске власти привремени председник општине лесковачке“ Александар Стојановић Кмет. Уочи напуштања Лесковца, бугарски командант је предао председнику Стојановићу преко 42.000 кг опљачкане пшенице која је била смештена у млин Живка Стоилковића, као и 6.000 кг пшенице у млин Милана Таталовића. Поред пшенице, бугарски командант предао је и 57.085 кг брашна. Александар Стојановић Кмет о примопредаји, у извештају Дивизијској области, између осталог, пише: „Одређен од стране Бугарске власти привремени председник општ. лесковачке, при одласку исти поднесоше ми протокол од стране официра бугар. војске о заоставшту храну по млиновима и овд. магацина Гарнизона бугар. на подпись, предајући Општини на чување и то у млину Живка Стоилковића преко 42000 кгр. пшенице и брашно, и у млину Милана Таталовића 6000 кгр. у магацинima... што је извучено још као заоставште од Бугара 48.610 кгр. брашно, дакле свега је изузето од истог млина 57.085 кгр. Сва ова количина сматра се као заоставши плен од Бугара.“¹ По формирању Лесковачке војне станице запленио брашно и жито предато је магацину станице на чување и издавање путем требовања. За начелника станице је одређен Радомир Угриновић, а за контролора магацина Костадин Шоп-Ђокић. Одређена је и општинска комисија, коју су чинили: Петар К. Јанковић, Славко Миленковић и Трајко К. Митровић.²

Плашећи се одмазде српске војске за почињене злочине, спаљена села и пљачку имовине, бугарске окупационе јединице су се повлачиле ноћу и бежали су према српско-бугарској граници. Бугарски гарнизон, 21. септембра (3. октобра) ноћу, напустио је Лесковац и упутио се према Власотинцу и Црној Трави. На том правцу, гонећи непријатеља, делови српске Прве армије заробили су тај гарнизон и разоружали га. Приликом бекства из Лесковца, бугарски војници дали су се у пљачку, учењивали Лесковчане и односили све оно што је било вредније. Поменуте ноћи, у 23 сата, бугарски војници упали су у кућу пекара Димитрија Горчића, узели му 1.200 српских динара и претукли га. После 15 дана Димитрије је умро од бугарских батина.³ Приликом повлачења, код једног бугарског заробљеног војника пронађено је три килограма српских банака. Бежећи из Лесковца, бугарска војска није могла да однесе опљачкано жито и брашно из млинова Живка Стоилковића и Милана Таталовића.

После бугарског бекства, у Лесковац су стигле IX аустријска дивизија и 11. немачка дивизија, које су дошли са западног фронта у циљу спречавања брзог пророда савезничке војске. Поред тих дивизија, у Лесковцу су биле и мање аустријске радне чете које су експлоатисале лесковачке фабрике.⁴

Након бугарског повлачења, а уз одобрење немачко-аустријске војне команде, управа привремене лесковачке општине наставила је рад. Једини услов био је да српске власти у граду не ометају немачку команду. Привремену лесковачку општину чинили су угледни Лесковчани, а општинску управу: Александар М. Стојановић Кмет, председник, и чланови Костадин Шоп-Ђокић Дина, Јован П. Живковић, Петар Си-

МОНОВИЋ, Чеда Тодоровић, Михаило БУРИГЧИЋ, Петар К. ЈАНКОВИЋ, Славко МИЛЕНКОВИЋ, Трајко К. МИТРОВИЋ, Јосиф МИЛЕНКОВИЋ, Радомир УГРИНОВИЋ и други. Управа општине формирала је органе: општински суд, општинску управу, команду места, лесковачку војну болницу, лесковачку главну војну станицу и општински магацин. Оспособљени су млинови Живка Стоилковића, Тасе Тасића, Милана Таталовића и Косте Шоп-Бокића, затим приватне пекаре, па ковачке, ливачке, коларске, шнајдерске и сбубарске радње. У илегалним условима, управа лесковачке општине радила је и припремала дочек и смештај српске и савезничке војске.⁵

ОСЛОБОЂЕЊЕ ЛЕСКОВЦА 7. ОКТОБРА 1918. ГОДИНЕ

Команда XI немачке армије, 5. октобра, да би спречила напредовање савезничке војске, организовала је одбрану на линији Преполац—Лесковац. Алпски корпус, под командом Фон Тучека, на линији Рударски превој, јужно од Куршумлије—Пасјача, 219. дивизија, под командом генерала Фон Коча, у продужењу лево на линији Ђетина—Драшкова Кутина, а армијску резерву код Прокупља чинио је један пешадијски пук и једна батерија Алпског корпуса, коме је био потчињен одред пуковника Клема, јачине два батаљона и једне батерије. Девета аустријска дивизија наставила је убрзаније одступање долином Јужне Мораве.⁶

Прва српска армија 6. октобра наставила је напредовање и гоњење малаксале IX аустријске дивизије и других непријатељских јединица на правцу Пирот—Niш—Прокупље. Одступајући, непријатељ је рушио мостове, пруге и све објекте на комуникацијама. Код Предејана је пружио отпор на коти 720 — Палојце —, на коти 508 — Котор и на излазу клисуре код Грделице. Прва Дунавска пешадијска бригада енергичним дејством сломила је непријатељски отпор и 6. октобра, у 17 сати, ослободила Грделицу и заробила 250 непријатељских војника и неколико официра. Запленила је 10 митраљеза, као и већи број кола и коња и ратног материјала.⁷ Дунавска дивизија овладала је и непријатељским положајима северно и северозападно од Грделице и присилила непријатеља да се повлачи ка Лесковцу. Десна колона Дунавске дивизије заноћила је код Грделице, а њени предњи

делови посели су коте 306—472—село Добротин—кота 446, а једна јединица од батаљона те колоне упућена је правцем Лисац—Вртешка—Китка—кота 378. Леве колона дивизије наступила је преко Големог села и долином Ветернице. У исто време, Дринска дивизија, са мештанима, присилила је непријатељски одред (јачине око 500 војника, 20 коњаника, 4—5 митраљеза и 50 товарних коња) на повлачење од Цепа преко Дикове на Мачкатицу у правцу Црне Траве и Банице. Одступајући, непријатељ је оставио артиљерију у Гавраничкој реци. Француски ескадрон сслободио је Мачкатицу.⁸ Моравска дивизија из Владичиног Хана и Прибоја продужила је марш путем Цеп—Предејане.⁹

Коњичка дивизија, уз садејство Дунавске дивизије, наступала је левом обалом Јужне Мораве у правцу Лесковца и Прокупља, гонећи и заробљавајући разбијене непријатељске јединице, које су се у паници повлачиле према северу. Предњи делови Коњичке дивизије су избили на линију: кота 358, западно од Лесковца, Бунушки Чифлук, кота 913, северно од Доње Оруглице. Дринска, Дунавска, Моравска и Коњичка дивизија и француска Коњичка бригада су успешно наставиле напредовање.¹⁰

Аустријска IX дивизија покушала је да задржи избијање Прве српске армије из Грделичке клисуре, па чак и да јој нанесе губитке. У Лесковачком пољу испречило се пет свежих дивизија Немаца и Аустријанаца. Борбена дејства су настављена и 7. октобра 1918. године. Прва армија је наступила незадржivo и поразила делове IX аустријске дивизије, који су пружали местимичан слаб оружани отпор. Коњичка дивизија је присилила непријатеља да се повуче из Големога Села у правцу Лесковца и ка Оруглици. Борбе су вођене са разбијеним деловима 30, 80. и 102. аустријског пуча на Големој чуки, Пољаници, у Трстени, Копиљаку, Горњој Оруглици, Липовици и Тупалском вису. Друга коњичка бригада, претходног дана, избила је на Лесковачки вис (Хисар). О томе, у извештају команданта II коњичке бригаде, између осталог, пише: „Претходнички ескадрон избио је на Лесковачки вис; овог часа и главнина бригаде пре-лази на њега. По извештају официрске патроле у селу Стројковцу има заосталих аустријских војника. Тамо су упућена 2 воде; пошто у главнини има 70 војника, молим упутите 1 ескадрон дивизијске резерве да их похватамо. У

Лесковцу се виде велике ватре и чују експлозије.”¹¹

Савезнички обруч се стезао око Лесковца. Из Грделичке клисуре, усљеним маршем, избиле су Дринска дивизија и Коњичка бригада Гамбете, са правца Јастребац планина, на леву обалу Власине: Дунавска дивизија на линију Богојевац, северно од Лесковца, Каменита чука и кота 370, док је Коњичка дивизија обухватила терен доњег слива Ветернице, а са извиђачким ескадроном код села Ђакуса, на путу Прокупље—Niш и Житног Потока; а Моравска дивизија, као армијска резерва, јужно од Предејана. Борбе на прилазу Лесковцу биле су жестоке. Непријатељ се извлачио из града у правцу Печењевца и Брестовца. Коњички ескадрон Дунавске дивизије, потпомогнут једном четом пешадије, у 11.15 сати, ушао је у Лесковац и ослободио град на Ветерници. Заробио је 380 аустријских војника. О ослобођењу Лесковца командант Дунавске дивизије Драг. С. Милојевић послao је извештај војводи Бојовићу, у којем, између остalog, пише: „24. септембра моја десна колона продужила је наступање ка Лесковцу. У 9.10 час. командир коњичког ескадрона јави ми се са јужне ивице вароши Лесковца са извештајем, да води пешадијску борбу са слабијим непријатељским деловима. У 11.15 часова командир коњичког ескадрона јавио ми је, да је са ескадроном, потпомогнут једном четом пешадије, ушао у Лесковац. Једновремено са западне стране ушли су у Лесковац прво патроле коњичке дивизије, а доцније и цела дивизија. Кад је моја претходница прошла кроз варош у 15.30 часова нашла је у њој целу коњичку дивизију и одмах продужила покрет даље и била дочекана митраљеском и артиљеријском ватром са положаја северно од Лесковца. Отворила се упорна борба; непријатељ је одбачен и претходница заузела линију: Белановце—Кота 359 (Винарце)—Богојевац. У 16.15 часова ја сам ушао у варош на челу главнице. Дошао је одмах код мене начелник штаба коњичке дивизије и на моје питање шта зна о непријатељу у ширем смислу, ништа ми није могао рећи. На основу свега напред изложеног, молим како се има разумети у заповести ОБр. 18700 израз: „Коњичка дивизија по заузећу Лесковца”, јер би мојим официрима, подофицирима и војницима било жао, да им се спори заузимање Лесковца, јер су оставили жртве у мртвима и рањеним.”¹²

Војвода Петар Бојовић, 24. септембра (7. X), послао је српској Врховној команди извештај о борбама Прве армије за ослобођење Лесковца. У извештају Бојовић, између остalog, пише: „ДУНАВСКА ДИВИЗИЈА: коњички ескадрон потпомогнут са једном четом пешадије данас у 11.15 час. ушао у Лесковац, после краће борбе. Пртходница дивизије ушла у Лесковац у 15.30 час. и одмах продужила гоњење на север, наилазећи на отпор непријатеља. После упорне борбе непријатељ је потиснут у 18 час. и пртходница занећила на линији Белановце—Винарце—к. 359 — Богојевац. Главнина десне колоне северозападно од Лесковца. Лева колона доспела до Јебана. Заробљеника има око 40.

КОЊИЧКА ДИВИЗИЈА јутрос нападала Хисар и после упорне борбе потисла непријатеља и у 11.15 час. ушла у Лесковац. Продужила Гоњење. У данашњој борби заробљено 200 војника и 6 официра из 30. аустријског пук; запленjen један теретни аутомобил и други плен.”¹³

Лесковчани су радосно дочекали српске и француске ослободиоце. Залепшале су се српске заставе, чули су се повици Лесковчана: „Живела српска војска! Живела Француска војска! Живели ослободиоци! Живела Србија и Француска!” У име града, српску и савезничку војску поздравио је председник привремене лесковачке општине Александар Стојановић Кмет. Одушевљење и славље Лесковчана трајало је поподне и целу ноћ. Грађани су ослободиоцима износили здравице и дарове. И „Српске новине” у Солуну о ослобођењу Лесковца донеле су вести. У вестима од 26. септембра 1918, под насловом „Српске трупе у околини Ниша — Француске трупе у Феризовићу”, се каже: „Солун, 26. септембра. — Званичан извештај Источне Војске. — Гонимо енергично и са необичном брзином аустријске трупе, које су хитно биле доведене и бачене против нас, да би зауставиле или успориле наше наступање. Срби су, у сарадњи са француском коњицом, прошли кроз Грделички Кланец, јужно од Лесковца, и после јаких борби заузели су варош Лесковац. У тим акцијама српске су трупе заробиле око 500 заробљеника. Једна српска дивизија прешла је за три дана, у беспрекидним борбама са непријатељем, пуних 60 километара. Благодарећи томе наглом надирању, сада нам је отворен приступ у нишку долину.”¹⁴ Грађани Лесковца и сељаци ок-

олних села, као и све сеоске општине, свесрдно и са великим одушевљењем су дочекали српске и француске јединице и указали им гостопримство, пружајући им помоћ у људској и сточној храни, санитету и лечењу рањеника и оболелих војника. О тој помоћи осиромашених Лесковчана и сељака у акту привремене лесковачке општине пише: „Излази већа количина издатих но што има, од којих је узето, а нешто је узимано како од овдашњих грађана тако исто и од сељака и општина овог среза”¹⁵.

СМЕШТАЈ И ОСКРБА СРПСКЕ И САВЕЗНИЧКЕ ВОЈСКЕ У ЛЕСКОВЦУ

Након уласка ослободиоца, Лесковац је постао велики прихватни војни логор српске и савезничке војске: Дунавске, Дринске, Моравске и Коњичке дивизије, штаба Прве српске армије, затим савезничке војске — француске Коњичке бригаде генерала Гамбете, 145. пукове тешке артиљерије, I пешадијског пукова мароканских спахија, VII пукова — регименте „Африкан“ стрелца, енглеске добровољачке шоферске јединице, топографске службе А. А. О, радио-телеграфске станице А. Ф. О, потом 149. регименте артиљерије (6. батерија), француске колонијалне трупе, аутомобилског одреда, француског сервиса топографа, санитетске, итендантске, инжењеријске, техничке и муницијске службе. По ослобођењу града војвода Петар Бојовић са штабом прешао је из Врања у Лесковац, одакле је командовао српским јединицама и Нишком операцијом.¹⁶

Управа привремене лесковачке општине, са председником Александром Стојановићем Кметом, нашла се пред сложеним задатком. Требало је, у времену од 24. септембра (7. X) па до 12. октобра 1918. године, сместити јединице Прве српске армије и савезничке војске, као и организовати исхрану војника, лечење рањеника и оболелих војника и прехрану коња и волова. За веома кратко време управа је успела да смести скоро целокупну српску и савезничку војску која је дошла у Лесковац, да организује рад млинова, пекара, месара, обућара, кројача, поткивача, колара, сарача и техничких радионица за оправку оружја и војне опреме. Формирана је Главна војна станица са начелником капетаном

I кл. Владимиrom K. Симоновићем, Команда места војних обвезника Лесковца, Државни магацин за жито и брашно, Слагалиште прехрамбених артикала и сточне хране, Телеграфско одељење, Жандармерија начелства, Батаљон команде места и прихватни центар (затвор) за немачке и аустријске заробљенике. Успешно је организован санитет и болница коју су опскрбљивали и опслуживали варошани и сељаци. Лесковчани су за болницу дали и своје кревете и постельину, а сељаци околних села су организовано рањеницима и болесним војницима доносили млеко, сир, погаче, пите, слаткише и воће. Ангажовани су ковачи и мајстори за оправку теглењих кола, техничких машина, камиона, затим оружја и војне опреме, као и за обућу и одећу. Поред ангажовања Лесковчана, акција је добила и шире разmere код суседних општина: печенејачке, црковничке, лебанске, вучјанске, орашачке, губеревачке, великотрњанске, стројковачке, затим мрштанске, турековачке, белановачке, богојевачке и трњанске. Ангажован је велики број угледних сељака и кметова који су обилазили села и за српску војску и савезничке јединице сакупили: 24.575 кг пшенице, 94.989 кг брашна, 116.630 комада хлеба, 17.321 кг мекиња за коње и волове, затим 102.799 кг јечма и 5.203 кг сена. У акцији збрињавања српске и савезничке војске нарочито су предњачила села: Винаре, Прибој, Мрштане, Богојевце, Турековце, Велико Трњане, Горње Стопање, Дупљане, Горње Трњане, Чифлук Разгојински, Чекмин, Печењевце, Брејановце, Пискупово, Орашјац, Стројковце, Накривањ, Бели Поток, Шишинце, Бабичко, Горња Лакошица, Загужане, Мала Грабовница, Зољево, Велика Грабовница, Подримце, Доњи Бунирод, Губеревце, Горњи Бунирод, Црковница, Граданица, Ораовица, Бистрица, Несврта, Слатина, Падеж, Тулове, Букова Глава, Мирошевце, Горина, Дрводеља, Славујевце, Игриште, Бучје, Брза, Тодоровце, Бунуша и Радоњица. Њих 214 дародавалаца сељака поклонило је српској и савезничкој војsci: 133 овце, 44 козе, 10 телади, 5 крава, 3 вола, 2 бивола и 2 свиње. Било је и оних који су дали и више стоке, као: Јован Јовановић из Лесковца, Цветко Стаменковић из Велике Грабовнице, Нака Милошевић из Стројковца, Таса Митровић из Накривања, Никола Живковић из Губеревца, Петар Стојиљковић из Орашјаца, Стојан Анђелковић из Славујев-

ца, Никола Станковић из Игришта, Ко-
стадин Крстић из Вучја, Милош Стан-
ковић из Тодоровца и Младен Илић из
Бунуше.¹⁷

Управа привремене лесковачке опши-
тине из општинског магацина издала је
за потребе српске и савезничке војске:
63.380 кг хлеба, 3.320 кг брашна, 2.190
кг соли, 7.580 кг меса, затим 248 кг кач-
каваља, 38 кг масти, 10 кг шећера, 280
кг гершле, потом 50 кг сувог поврћа, 24
кг лука, 100 кг парадајза, 440 кг купу-
са, 439 кг кромпира, 50 литара вина итд.
Такође, из магацина, управа је издала
и опскрбу за коње и волове, и то: 102.799
кг јечма, 10.302 кг мекиња, 4.419 кг сена
и 500 кг сламе. Вредност поменутих пре-
храмбених артикала је износила 322.563
српских динара у злату.¹⁸ Поред тога,
општина је уступила савезничкој и срп-
ској војсци и 82.741 кг брашна и 1.375
кг соли, од чега је испечен 107.561 хлеб.¹⁹

Управа привремене лесковачке опши-
тине ангажовала је пекаре Младена Ми-
тића, Здравка Бојковића, Добрена Ди-
митријевића, Анту Стаменковића, Колу
Стевчића, Трпка Петровића, Спиру Ан-
ђелковића Душничког, Горчу Паћу, Але-
ксу Ђокића, Мила Станковића, Добрија
Николића Дивдика, Тасу Стаменковића,
Васу Илића Ђаволинку, Цила Илића
Ђаволинку, Прокопа Стевића, Милана
Ђорђевића Шаркова, Маринка Стамен-
ковића, Јована Миљина, Подворце, Јо-
вана Тасића Кокоза, Колу Тасића Коко
за, затим Богородичку фуруну, Тасу Ар-
сића Брку, Марка Стојковића, Михаила
Ђокића Жижу, Мику Х. Јованчића и
Арсу поп Танића Грка за печење хлеба
за српску и савезничку војску, као и ли-
маре Трајка Ђорђевића и Мику Стефани-
ћића „за поправку изломљених бол-
ничарских кревета“.²⁰

Управа општине оспособила је за рад
и млевење жита млинове Тасе Тасића,
Милана Таталовића, Живка Стојлови-
ћа, Косте Шоп Ђокића и Душана Пет-
ковића. Управа је обезбедила и смештај
штаба Прве српске армије и савезнич-
ке војске у згради среског начелства, а
штабовима Дунавске, Моравске, Дрин-
ске и Коњичке дивизије, као и Коман-
де места у општинској згради. Све школ-
ске зграде, кафане, сараји и хотели ис-
коришћени су за смештај рањених и
оболелих српских и савезничких војни-
ка. Такође, смештени су и војнички ко-
њи и волови за вучу у лесковачким и
сеоским шталама.²¹

Привремена општинска управа није
имала довољан број чиновника за рад

на вођењу администрације и пословних
књига о издатим артиклима српској и
савезничкој војсци. У једном докумен-
ту о томе се, између остalog, каже: „Ка-
ко за време од 24. IX — до 5. X 1918.
год. нисмо имали довољно чиновника за
рад приликом снабдевања пролазних на-
ших и савезничких трупа са храном и
фуражи, а по требовањима јединичним
излази већа количина издата но што
има од који је узето, а нешто је узима-
но како од овдашњих грађана тако исто
и од сељака и општина овог среза.“²²
Велики број административних и по-
словних књига лесковачке привремене
општине потиче из Бугарске, штампане
на бугарском језику. После одласка бу-
гарске војске из Лесковца, у недостатку
хартије за писање, општинска управа
користила је бугарске књиге и обрасце
за вођење евиденције издатих прехрам-
бених намирница и сточне хране за срп-
ску и савезничку војску.²³

На завршетку опскрбе српске и са-
vezничke војске и ликвидације послов-
них књига издатих намирница и другог
материјала, председник управе привре-
мене лесковачке општине Александар
Стојановић Кмет, актом се обраћа 4.
априла 1919. године начелнику среза ле-
сновачког и каже: „Да би привремена
општинска управа могла извршити лик-
видацију са издатом храном и фуражи
пролазећих наших и савезничких тру-
па за време од 24—IX—5—X 1918. год.
по староме. Молим Г. начелника да из-
воли издати решење свима сеоским оп-
штинама, да све општине као и сеоски
грађани; који имају квиту о доношењу
појединих артикала, као и који немају
квите а предали су било шта, привре-
меној управи за горе означено време,
донесу одма, којима ће приврем. управа
издати оригинална требовања ради сигур-
ног потраживања“.²⁴

Привремена лесковачка општина сп-
ремно је дочекала ослободиоце. За вре-
ме боравка Прве српске армије, од 7.
до 17. октобра 1918, Лесковац је српској
и савезничкој војсци организовао смеш-
тај, исхрану војске, лечење рањеника и
болесних војника, затим опскрбу војних
коња и волова. Град је организовао и
рад млинова, пекара, месара, кројачких,
обућарских, ковачких, поткивачких и
техничких радионица за оправку оруж-
ја и војне опреме. Прва српска армија
и савезничка војска из Лесковца су на-
ставиле напредовање, а њен штаб са
војводом Бојовићем на челу успешно је
руководио нишком операцијом. Допри-

Пријеодавање

за време првогодишње Нападне и Савезничке

штогодиша од 24. септембра до 5. октобра 1918. год. који спојен
дат није била обједињена војна Скупиница, пао надвор.
има биткојницији примили су привремене ^{члановите} "Српске војне
управе, који је за то време организован и то:

1. Трошак за мешаве хлеба №р. 8224.

2. Соли " " " №р. 1325.

Да моје пријеодавање привременој омнивој.

управи хлеба

5. октобра 1918. год. из. савет.

Лесковачки.

нос Лесковца и Лесковчана у завршним
операцијама српске и савезничке војске
је велики и видан.

Успешно командовање војводе Петра
Бојовића из Лесковца убрзalo је слама-
ње непријатељске одбране испред Ни-
ша, па је Прва српска армија 12. октоб-
ра 1918. ослободила Ниш.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1—6 Велики рат Србије, књига XXIX,
стр. 249; Архив Србије, б. б. бр. 411; Сре-
тен Динић, Бугарска зверства у врањском
округу, књ. I, Београд, 1921, стр. 83; Велики
рат Србије, књига 29, стр. 280—289; Архив
VII ЈНА, к. 372, бр. 1/60, ф. 2; Архивска
збирка докумената породице Стојановић—
Чуљковић Лесковац; Историја Лесковца,
нав. дело, стр. 181—182;

7 М. Б. Недић, Српска војска и Солун-
ска офанзива, Београд, 1932.

8 Архив VII ЈНА, к. 374, бр. 1/60, ф. 2;
к. 11, бр. 2/1, ф. 1; Д. Туровић, Бурна исто-
рија, Наша реч, 1. X 1993. г.

9 Српске новине, Солун, 27. IX 1918. г.;
Збирка докумената привремене лесковачке
општине породице Стојановић—Чуљковић
(копије се налазе у збирци Д. Туровића);
VII ЈНА, к. 11, бр. 2/1, ф. 1.

10 VII ЈНА, к. 11, бр. 2/1, ф. 1; к. 374,
бр. 1/188, ф. 2.

11 Велики рат Србије, књ. XXIX, стр.
251; VII ЈНА, к. 11, бр. 2/1, ф. 1.

12 VII ЈНА, к. 374, бр. 1/79, ф. 2.

13 VII ЈНА, к. 11, бр. 2/1, ф. 1.

14 Српске новине, Солун, 27. IX 1918. г.;
Добросав Туровић, Лесковчани спремно до-

Dobrosav Turović

LA LIBERATION DE LESKOVAC EN 1918

Après la percée du Front de Salonique l'ar-
mée serbe et les alliés avancent en grands
pas et écrasent l'ennemi. L'escadron de la divi-
sion du Danube, aidé par une compagnie de
l'infanterie, avait libéré Leskovac le 7 octobre
1918. Les libérateurs étaient accueillis chaleu-
reusement par le peuple qui faisaient tout pour

да Надзорнице биткојнице
управе чује се

Оверово

времене лесковачке општине

управе привремене:

А. М. Стојановић

чекали ослободиоце, Наша реч, 8. X 1993. г.

15 Спискови I српске армије, францу-
ских и енглеских јединица и акт од 7. IV
1919. г. — Збирка породице Стојановић—
Чуљковић у Лесковцу.

16 Спискови Граве српске армије и са-
везничке војске и издатих намирница —
Збирка Стојановић—Чуљковић.

17 Списак лица од којих је узета стока
за војску и требовања — Збирка Стојано-
вић—Чуљковић.

18 Требовања — Збирка Стојановић—
Чуљковић.

19 Требовања од 5. X 1918. г. — Збирка
Стојановић—Чуљковић.

20 Спискови издатих намирница Дунав-
ској, Моравској, Дринској, Коњичкој, Шта-
бу I армије, француским и енглеским једи-
ницима, Команди места и начелству Лесков-
ца — Збирка Стојановић—Чуљковић.

21 Исто.

22 Бугарски обрасци „Блжка №2
Службен спик“ и писмо привремене општи-
не од 7. IV 1919. г. — Збирка Стојановић—
Чуљковић.

23 Акта привремене лесковачке општи-
не од 4. IV 1919. г. — Збирка Стојановић—
Чуљковић.

24 Писмо од 4. IV 1919. г. — Збирка
Стојановић—Чуљковић.

subvenir les unités de l'armée serbe et alliée.
A part la nourriture, beaucoup s'étaient joints
à l'armée serbe, soit seuls, soit en compagnies.
Avec le duc Petar Vojvodic à la tête, la Première
armée serbe affermie avait libéré Niš le
12 octobre 1918 et avait continué les opérations
de guerre.

Миле Станић

Илустративни материјал из јужне Србије у заоставштини Феликса Каница у архиву САНУ

У Архиву Српске академије наука и уметности, између осталих, налази се и заоставштина Феликса Каница.¹ Она садржи илустративни материјал који је настајао и сакупљен током друге половине XIX века на његовим бројним путовањима по Србији.² У њему је и сачувани део који се односи на јужну Србију, а састоји се од цртежа и фотографија. Цртежи су, углавном, планови основа античких и средњовековних утврђења и надгробних споменика са понеком скицом. Има и цртежа Ђеле-куле, као и два која илуструју неке од радних процеса у текстилној индустрији из Лесковца, затим и један препис натписа из римског доба испод Скеле на Карагузовом делу.

Аутор је датирао само два цртежа, Марково кале код Врања и утврђење у Злати код Прокупља, па време настанка за друге немамо, али са сигурношћу можемо тврдити да су настали између 1860. и 1889. године.

На основу цртежа, које је Каница радио и на терену, и фотографија рађене су у Лайпцигу и Бечу литографије за његове књиге и чланке. У односу на српски оригинални цртеж (скицу) неке објављене литографије разликују се у известним појединостима. Различитости су у томе што оне не доносе димензије (дужина, ширина и дебљина зидова), однос величине за размеру, неке бележене речи са стране, понеки топоним како је забележен на оригиналу, датирање итд.

Тако је, на пример, код надгробног камена (редни бр. 1) испод оригиналне скице, која је настала 1887. или 1889. године, написано немачким језиком место на коме је и када нађен, а са леве и горње стране дате су димензије, док је за основу античке грађевине код Брезог Брада назначена размера (редни бр.

3—4). Овај цртеж настало је, највероватније, 1864. године кад је Каница први пут посетио Брзи Брод или 1887, односно 1889. године, када је поново туда прошао.

Цртеж Ђеле-куле (редни бр. 5) је комплетан, са фигуrom човека који води коња иза кога има слободног простора, а објављена литографија изгледа као да је исечена са леве стране у доњем делу и фигуру коња показује до половине. Други цртеж Ђеле-куле (редни бр. 24) рађен је у тамним тоновима, па тиме, можда, више изражава емотивностање аутора, за разлику од литографије која је светла и код које су изнад куле додате птице у лету. Тачно време настанка цртежа не знамо. Свакако су настали до 1868. године, јер је други цртеж тада објављен у *Serbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859—1868*, а сам Каница каже да је Ђеле-кулу посетео 1860, 1864, 1870. и 1889. године.

Разлике између оригинала и објављених литографија постоје и код цртежа из Лесковца који се односе на детаље рада у текстилној индустрији. Оригинални цртеж (редни бр. 8) је једна целина, а објављен је као две засебне литографије, с тиме што је део који се у оригиналу налази на десној страни објављен на левој и обрнуто. Такође, цртеж има више појединости које се у литографији не виде јер су заклоњене од друге која је кружна и делом преко њих дата. Кружно дата литографија је цртеж (редни бр. 9) који је са више детаља, јер иза леђа личности која намотава конац за ткање са леве стране види се прозор, а са десне лица на којој су јасније изражене ствари. Вероватно су настали у јесен 1889. године кад је аутор био у Лесковцу..

Поред цртежа, и тридесетак фотографија илуструју остатке порушених споменика, панораме одређених предела, народне ношње и поједине личности, а као документи, својим језиком тренутка, говоре о јужној Србији.

Оне се могу поделити у неколико тематских група. Једна је, од неколико фотографија, из серије која је рађена у новоослобођеним крајевима, од стране нама непознатог аутора, за наменске потребе, а издало их је Географско одељење Главног генералштаба српске војске 1879. године. Међу њима су: Југ Богданова кула код Прокупља, Остаци римског (?) моста преко Топлице код Прокупља и Марково кале код Врања (оне су први записи ових споменика на фотографији).³ На основу фотографије Југ Богданове куле урађена је литографија куле и објављена као римска кула.

Другу тематску групу чини десетак фотографија са пределима из Сићевачке клисуре, које су настале у време градње пруге Ниш—Пирот, што значи у времену од 1884. до 1888. године. Њихов аутор је фотограф Лазар Лецтер.⁴

Три фотографије, од којих су две идентичне, представљају народне ношње из топличког краја и женску ношњу из Вукманова код Ниша.

Две фотографије, на једној је непознати официр са сабљом а на другој два млада официра, настале су у атељеу нишког фотографа Алберта Ф. Баубина.

У заоставштини, поред овог илустративног материјала, налази се једна топографска карта, секција „IX Гр. (Врања)”, у размери 1:200.000 на којој су плавом оловком бројевима означена места: Лебане (1), Лесковац (2), Власотинце (2), Бабушница (3), Пирот (4), Сурдулица (3), Владичин Хан (4), Врање (5). Такође, плавом оловком повучене су граничне линије међу њима. У целини, обухваћени су лесковачки, власотиначки, бабушнички, сурдулички и врањски крај. Браон оловком римским бројем II означен је лесковачки, а бројем VII бабушнички крај. Она има сигнатуру 7901/I-10.

Поред описане, постоји и Војна карта Краљевине Србије у размери 1:750.000 на којој су, црвеном оловком, уцртани путеви којима се Канић кретао на својим истраживачким подухватима и на њој је, исто, црвеном оловком записана белешка: „Роутен Ф. Канић 1860—1897.”, а сигнатуре јој је 7901/I-84.

Овом прегледу Канићевог илустративног материјала о јужној Србији на kraju dodađemo i neka mišljeњa o његovom delu uopšte. Тако је Тодор Стевановић Виловски казао да је он, иако osporavan u naučnom pogledu zborog površnosti, bio „pijonir” u delatnosti kojom se bavio, a koja je do njega bila neobraćena i nepoznata.⁵

У некрологу посвећеном Канићу Михаило Валтровић каже да су његови списи, разноврсни, обилни и нови са непознатим градивом у њима, многима отворили нове погледе на балканске земље и на њихово учешће у светској култури кроз векове и да је писмом и сликом широно знање.⁶

Дејан Медаковић оценио га је као научника који није упоран истраживач и нема континуиран рад на једном локалитету, него је „био и остао пре свега радознали путник, који у житром пролазу бележи виђено” и „више подстиче и обавештава, него што дубински исцрпљује своју тему”.⁷

По оценама Владимира Стојанчевића, Канић је за своје време оставио неколико изврсно рађених дела, један је од првих који је указао на велику вредност наше средњовековне цивилизације, а његово дело својим садржајем и обимом има капиталну вредност у ризници српске националне културе и у историографији, на пољу истраживања и писања о Србији XIX века, припада му једно од челних места. За дело **Србија земља и становништво од римског доба до краја XIX века** речено је да је мала, веома садржајна, богата и разнолика енциклопедија знања и обавештења о Србији, а неки саопштени подаци „имају изврсну вредност првог реда.”⁸

У своме делу **Топлица етнички процеси и традиционална култура** Видосава Николић—Стојанчевић за Канића каже да је, у односу на све друге странце, његове савременике, који су писали о Србији, оставио највише података о животу народа, етнографским детаљима, демографским подацима, опису српских крајева, културним и историјско-политичким приликама пре и после ослобођења јужних српских крајева од Турака.⁹

НАПОМЕНЕ:

1. Феликс Канић рођен је у Пешти 2. августа 1829, а умро је 5. јануара 1904. године у Бечу. Завршио је сликарску академију у Бечу и потом радио у Лайпцигу, код књижара Вебера, када је покренуо лист

Илустроване новине (Illustrirte Zeitung). За наведени лист радио је као цртач савремених дogaђаја. Био је илустратор списка и новина. Крајем шездесетих година дошао је први пут у Србију, да би потом, током друге половине XIX века, више пута боравио и путовао по њој и речима и сликом саопштавао своја сазнања о српском народу. Због тог свог рада и заслуга он је шестог фебруара 1869. године изабран за доспног члана Српског ученог друштва, а 10. фебруара 1892. године постао је почасни члан Српске краљевске академије.

По казивању Тодора Стефановића Виловског, Канић је био самоук и имао је дар за цртање, а био је човек мали растом и одебео, правилног лица, уредан, штедљив, одмереног и тихог понашања који је уживао у лепој шали и који није имао дара за стварне језике па никад није научио ни српски, иако је део живота провео у Србији.

2. Заоставштина има сигнатуру бр. 7901 и састоји се из три прупе обележене римским бројевима. У првој групи (подбројеви 1—127) су карте Србије: Јована Миленковића, Владимира Карића, П. К. Шрепловића, Јована Цвијића, Феликса Канића, Б. Јевђенијевића, Јеврема Марковића итд.

Друга група (подбројеви 1—676) садржи цртеже, литографије, фотографије, понеки натпис и илустроване исечке из часописа, углавном са немачког говорног подручја, који се, највише, односе на Србију.

Цртежи су рађени оловком и тушем од којих су неки и у боји, а има их око 350. Они илуструју преисторијске, античке и римске археолошке налазе на подручју Србије, затим планове и основе утврђења, градова и кућа, надгробне и знамените споменике, школе, места, пределе, детаље из живота и привредне делатности.

Међу око 300 литографија и фотографија о местима и пределима има и оних које се тичу познатих личности. Неке личности су своје фотографије са посветом поклониле Канићу, као што су: Лазар Гачу, Гига Гершић, Драгољуб М. Павловић за успомену на путовање по Црној Репци, 1889. године, Василије Василијевић, Љубомир П. Ненадовић од 15/27. IX 1861. године и други.

Трећу групу сачињавају 1134 исечка из новина на немачком језику који доносе вести о личностима и дogaђајима у Србији и на Балкану друге половине XIX и почетком XX века, као што су: о краљу Александру Обреновићу, његовој женитби са Драгом Машин; наслеђу престола; краљу Милану; Ивањданском атентату; краљу Петру I Караборђевићу; официрима завереницима и противавереницима итд.

Део заоставштине Феликса Канића у Архиву САНУ налази се и под сигнатуром бр. 9296 и подбројевима 1-235. Састоји се од мањих његових рукописних и штампаних списа, бележака, статистичких и других података који се тичу наше привреде, политичке, просветне и културне историје. Овде су и писма људи који су, у њима, Канићу давали разноврсне податке, као и исечци из наших и немачких новина и понеки број новина: Потпора, Цариградски гласник и Трговински гласник. Сва ова грађа је углавном, из 1897. године.

Заоставштина је у Архив САНУ доспела 1930. године, а поклонио ју је г. Ј. Канић из Будимпеште, сестрић Феликса Канића.

3. Миланка Тодић, *Историја српске фотографије 1839—1940*, Просвета, Музеј приложне уметности, Београд, 1993, 52.

4. Миланка Тодић, исто, 54.

5. Тодор Стефановић Виловски, *Моје успомене 1867—1881*, Бранково коло, XIII, 1907, св. 28 и 29, (12/25. јула), 860.

6. Михаило Валтровић, *Феликс Канић, Годишњак СКА XVII 1903*, Београд, 1904, 352—371.

7. Дејан Медаковић, *Истраживачи српских стариња*, Просвета, Београд, 1985, (одељак: Феликс Канић и Срби) 216—225.

8. Владимир Стојанчевић, *Феликс Канић и његово дело о Србији и српском народу*, [у књизи Ф. Канића:] Србија земља и становништво од римског доба до краја XIX века, књ. II, Београд, 1985, 597—606.

9. Видосава Николић—Стојанчевић, *Топлица етнички процеси и традиционална култура*, САНУ, Етнографски институт, Посебна издања, књ. 28, Београд, 1985, 27.

СПИСАК ИЛУСТРАТИВНОГ МАТЕРИЈАЛА

1. Вотивни камен из римског доба (Ниш), оловка, картон, (8 x 10,3 см). Испод скице Канић записао: »Auszuige b. Vinitz. Kari, 1883 J.« Niš, а са леве „69 см“ и горње стране „63 см“ и „20 см“.

сигнатуре 7901/II—165.

Објављен: *Römische studien in Serbien. Der Donau-Grenzwall, das Strassenetz, die Städte, Castelle, Denkmale, Thermen und Bergwerke zur Römerzeit im Königreich Serbien*, Wien, 1892, 76. (даље у тексту: *Römische studien...* стр.)

Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart, Zweiter Band, Land, und Bevölkerung, Leipzig, 1909, 167. (даље у тексту: *Das Königreich...* II, стр.)

Србија земља и становништво од римског доба до краја XIX века, II књ. Српска књижевна задруга, Београд, 1985, 169. (даље у тексту: Србија... II, стр.)

2. Вотивни камен из римског доба (Ниш), туш, картон, (10,4 x 11,6). Изнад цртежа пише »Niš«, а испод »Römerstein« и у десном горњем углу »Fig. I«.

сиг. 7901/II—166.

Објављен: *Das Königreich...* II, 167; Србија... II, 169.

3. Основа античке грађевине код Брезог Бroда, туш и боја, картон, (8,8 x 12). Испод цртежа дата је и размера, а испод ње тушем пише »Römische« и оловком »Baute«. Изнад цртежа тушем је написано »Niš«.

сиг. 7901/II—167a.

Објављен: *Das Königreich...* II, 173; Србија... II, 175.

4. Основа античке грађевине код Брезог Бroда, оловка, картон, (6,3 x 10,9). Испод скице дата је размера.

сиг. 7901/II—167b.

5. Келекула, оловка, туш и боја, папир, (18,6 x 11,8). На полеђини: »Sihädelthurm bei Nisch (Kelech-Kulessi); Diese Ausiecht publicirt; besitze noch eine zweite«.

сиг. 7901/II—168.

Објављен: *Das Königreich...* II, 181; Србија... II, 182.

6. Кастел код Драшкове Кутине, оловка, папир, (13,2 x 9,1/9,3). Скица нема словне ознаке; има дате димензије (ширине и дужине тврђаве); са десне стране утврђења ћи-

рилицом је топоним „Драшкова кутина“ и у истом правцу изнад њега латиницом пише »Niš«; десно од њега у полулуку латиницом написано је »Draškovo Kutinski brdo«; у левом доњем углу дата је величина односа за размеру, топоним Зли дол писан је ћирилицом и латиницом; са леве стране на самој ивици, преко попла исечено, исписано, вероватно, »Draškovići«,

сиг. 7901/II—169.

Објављен: *Römische studien...* 79: Das Königreich... II, 191; Србија... II, 194.

7. Старосрпски надгробни камен (Глијот), туш, картон, (6,2 x 12,3). Цртеж уоквирен са још три таква празна дела и изнад њега у левом горњем углу пише »Rinot«.

сиг. 7901/II—171.

Објављен: Das Königreich... II, 205; Србија... II, 209.

8. Текстилна индустрија — ткање (Лесковац), оловка и боја, папир, (17,8 x 12). Залепљен на картон исте величине.

сиг. 7901/II—172.

Објављен: Das Königreich... II, 239; Србија... II, 243.

9. Текстилна индустрија — намотавање предива за ткање (Лесковац), оловка и боја, папир, (10,6 x 13,1). Цртеж залепљен на картон (11 x 13,7).

сиг. 7901/II—173.

Објављен: Das Königreich... II, 239; Србија... II, 243.

10. Марково кале код Врања, оловка и туш, паус, (29,9 x 32,9). Неправилног облика, углови засечени; у доњем десном углу стоји: »11/9-30/8 1889. Markovo Kale bei Vranja«; на левој страни Мале реке у висини горњег дела утврђења тушем написано »alter Weg« и поред Мале реке оловком »Mala«; са десне стране оловком »Plačkavica« и даље од тога десно у доњем делу оловком »Vranja« а тушем »Neuer Weg« у висини утврђења; са леве стране цртежа исписан текст тушем и оловком на немачком језику; у доњем десном углу изнад датума дата је размера; на утврђењу дате су димензије основе утврђења.

сиг. 7901/II—174a.

Објављен: *Römische studien...* 113 (као »Plan des Marko Kraljević grad«); Das Königreich... II, 251; Србија... II, 254.

11. Марково кале код Врања, оловка, папир, (15,7 x 9,4). Скица је рађена у два дела; у доњем левом углу пише: »11/9 89 Markovo kale bei Vranja« а испод њега латиницом »Markovo kaleh«; дата је величина односа за размеру и димензије ширине и дужине утврђења; изнад белешке о датуму исписано: »Höchste Mauerreste am Thurmell Meter«, а у горњем десном углу неколико речи на немачком и испод њих »neue Strasse« па лево од тога, нешто ниже, »alter Weg«.

сиг. 7901/II—174b.

12. План утврђења Југ Богданова града (Прокупље), оловка, папир, (15,5 x 15,2). Скица даје шири терен, тек реке Топлице, још једну размеру ван уоквиреног дела и једну основу утврђења у горњем левом углу.

сиг. 7901/II—175.

Објављен: *Römische studien...* 116; Das Königreich... II, 285; Србија... II, 290.

13. План кастела у Злати (Прокупље), оловка, папир, (17,3 x 10,6). Цртеж има назначене дужине страна и латиницом су исписани топоними: Glasovik, Glasovički potok, Žitni potok, Zlatna reka; На немачком: »NB. Nach Maßstab«.

сиг. 7901/II—176a.

Објављен: Das Königreich... II, 324; Србија... II, 327.

14. План кастела у Злати (Прокупље), оловка, папир, (14,4 x 10,8). Скица плана је мање размере, поцирано је село Злата и исписани топоними: »Glasovički potok, Zlata reka, Dorf Zlata« и ћирилицом »Ливада«; датиран је у горњем левом углу са »9. X Zlata« а година је 1889.

сиг. 7901/II—176.

15. План капије кастела у Злати (Прокупље), оловка, картон, (10,1 x 5,5). Са размером и ширином капије »3,5m«.

сиг. 7901/II—177.

Објављен: Das Königreich... II, 325; Србија... II, 329.

16. План основе кастела (Сврљиг), туш и боја, картон, (17,1 x 10,1). Са горње стране написано »Svrljig«, а испод десно »Grundriss der Feste«.

сиг. 7901/II—219a.

17. План основе кастела (Сврљиг), оловка, папир, (19,6 x 12,6). Скица на којој је два пута дата размера на левој страни, а на десној записано »1/3 kleiner« и у горњем десном углу »Svrljik«. Окренут обрнуто од цртежа под сиг. 219a.

сиг. 7901/II—219b.

18. Детаљ са основе кастела (Сврљиг), оловка, папир, (12,6 x 2,3).

сиг. 7901/II—219v.

19. Римски стуб (Ниш), туш, картон, (4 x 12,1).

Изнад пише »Niš« а испод основе »Röm: Säule.«

сиг. 7901/II—220a.

20. Римски стуб (Ниш), оловка, папир, (3 x 11,5). Са леве стране записано »5'71/2«, а испод основе стуба »11«.

сиг. 7901/II—220b.

21. План кастела на Малчевици код Калетића, оловка, папир, (8,4 x 11,3). На скици су назначене димензије и дата је величина односа за размеру.

сиг. 7901/II—278.

Објављен: *Römische studien...* 106.

22. План основе Иванове куле (Куршумлија), оловка, папир, (8,5 x 11). На скици су дате димензије ширине и дужина куле и дебљина зидова; испод уоквиреног дела пише: »Masstab — 25 m.«

сиг. 7901/II—283.

Објављен: *Römische studien...* 122.

23. План кастела код Белије, оловка, паус, (5,7 x 10,6). Скица дата са димензијама ширине (70 и 50) и дужине (130) утврђења; односом вредности за размеру испод скице и топонимима: »Kozmatica« у горњем левом углу, а »Polom« са десне стране утврђења.

сиг. 7901/II—284.

Објављен: *Römische studien...* 106.

24. Беле-кула, оловка, туш и боја, (12,8 x 15,4). Исечен са доње леве стране (5,3 x 8).

сиг. 7901/II—565.

Објављен: Serbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859—1868, Leipzig, 1868, 287.

25. Натпис из римског доба под Скелом на Карагузовом делу, (Црна Трава), (20,7 x 17,1; 20,7 x 8,3). Преписан на два парчета папира и оловком записано: »Pop Stevan Ropović, prota iz Crne Trave Namen auf dem Skela Karagusov del.«

сиг. 7901/II—282.

Објављен: *Römische studien...* 151.

II. Фотографије

26. Аноним, Краљев конак, (Ниш), (22,8x16,9). Залепљена на картон (32,9x16,9), разликује се од литографије по томе што је обухваћена улица и куће са леве стране конака, гледано од реке.

сиг. 7901/II—164

Објављена литографија: Das Königreich.. II, 159; Србија.. II, 161.

27. Лазар Лецтер, Водопад код Сићева, (17,3x23,1). Залепљена на картон (25x32,9) са штампаном легендом на горњој левој страни: „СРПСКА ДРЖАВНА ЖЕЉЕЗНИЦА“, испод тога, „Пруга Ниш—Пирот“, а на десној страни, исто тако, француски текст: „СНЕ-MINS DE FER DE L'ETAT SERBE Ligne Ni-sch—Pirot“. Испод фотографије на левој страни „Лецтер Двор. фотограф Ниш“, а на десној француски »Pfotograph Letzter à Nisch«.

сиг. 7901/II—170.

Објављена литографија, нешто изменљена: Das Königreich.. II, 196; Србија.. II, 198.

28. Аноним, Југ Богданова кула, (Прокупље), (19,3x12,8). На полећини исписано мастилом »in Prokuplje«, а оловком »Jug Bogdan-nthurgt.«

сиг. 7901/II—358.

Објављена само кула као литографија: Römische studien.. 116; Das Königreich.. II, 289; Србија.. II, 292.

29. Аноним, Клисуре Мораве између Цепа и Владичиног Хана, (19,5x13,6). Записано на полећини: »Morava Defilé zwischen Džep und Vladičin han.«

сиг. 7901/II—359

30. Аноним, Остаци римског (?) моста преко Топлице код Прокупља, (19,7x13,4). На полећини пише: »Oberrestol einer römischen (?) Brücke über Prokuplje an der Topliza — 3/4 Stunde von Prokuplje.«

сиг. 7901/II—360.

Објављена: Branibor Debeljković, Stara srpska fotografija, Muzej primenjene umetnosti, Muzej grada Beograda, Beograd, 1977, sl. 63.

31. Аноним, Тулбе Мустафа паше у Нишу, (19,9x12,7/13,4). Пише на полећини: »Tulba Mu-stafa Paschas in Nisch.«

сиг. 7901/II—361.

Објављена: Branibor Debeljković, Stara srpska fotografija, Muzej primenjene umetnosti, Muzej grada Beograda, Beograd, 1977, sl. 62.

32. Аноним, Народно коло у Каменици код Ниша, (19,7x13,2). На полећини пише: »Narodno kolo Kamenica bei Nisch.«

сиг. 7901/II—362.

Објављена: Branibor Debeljković, Stara srpska fotografija, Muzej primenjene umetnosti, Muzej grada Beograda, Beograd, 1977, sl. 61.

33. Аноним, Марково кале код Врања, (19,2x12,4). Пише на полећини: »Markovo ka-le bei Vranja.«

сиг. 7901/II—363.

Објављена: Миланка Тодић, Историја српске фотографије 1839—1940, Просвета, Музеј примењене уметности, Београд, 1993. сл. 21.

34. Аноним, Српски народни типови из топличког краја, (13,9x9,9). На полећини: »Serbische Volkstypen des Topličker Kreises an der albanesischen Grenze«; испод тога Каницевим аутографом »Nach einer Fotographie für die III [ustrierte] Z [ei] t [un] g; NB. Bitte um Rücksendung dieser Vorlage nach

eventueller Benützung 8/IV 1903.« после тога Каницев аутограф.

На самој фотографији дате су легенде: »Arnaut, Toplica, Dobriča, Moravke, Jungfer-heiraten aus Topličker Kreis.«

сиг. 7901/II—371.

35. Алберт Ф. Баубин, Група сељанки из Вукманова код Ниша у народној ношњи, (12,2x9,9).

Фотографија залепљена на фотографски картон на коме је штампано: „A. F. Baubin у Нишу“. (11,1x16,3).

сиг. 7901/II—373.

36. Лазар Лецтер, Сићевачка клисуре — Део железничке пруге испред тунела, (11,8x16,7).

сиг. 7901/II—428.

37. Лазар Лецтер, Сићевачка клисуре — Део железничке пруге, поглед на улаз у тунел, (12x17).

сиг. 7901/II—429.

38. Лазар Лецтер, Сићевачка клисуре — Део железничке пруге, (11,8x17).

сиг. 7901/II—430.

39. Лазар Лецтер, Сићевачка клисуре — Део железничке пруге, поглед из тунела, (11,5x16,7).

сиг. 7901/II—431.

40. Лазар Лецтер, Поглед на део железничке пруге и тунел, (12x16,7).

сиг. 7901/II—432.

Објављена: Branibor Debeljković, Stara srpska fotografija, Muzej primenjene umetnosti, Muzej grada Beograda, Beograd, 1977, sl. 65.

41. Аноним, На железничкој прузи, (19,3x12,8).

сиг. 7901/II—433.

42. Аноним, Марково кале код Врања, (19,7x13,1).

сиг. 7901/II—434.

43. Алберт Ф. Баубин, Официр са сабљом, (6,7x10,7).

Залепљена на фотографски картон са штампаним записом: „Albert F. Baubin, фотограф Ниш.“

сиг. 7901/II—449.

44. Алберт Ф. Баубин. Два млада официра, (5,9x9,2).

Залепљена на фотографски картон са штампаним записом: „Albert F. Baubin, фотограф Ниш.“

сиг. 7901/II—450.

45. Аноним, Раствовница — остаци порушене цркве код Прокупља, (19,1x13,2).

сиг. 7901/II—522.

46. Аноним, Раствовница — остаци порушене цркве код Прокупља, (19,8x11,5).

сиг. 7901/II—523.

47. Аноним, Југ Богданова црква у Прокупљу, (19x11,3).

Записано на полећини: »Jug Bogdan Kirche (ohne dach) in Prokuplje.«

сиг. 7901/II—524.

48. Аноним, Остаци непознате цркве? (20,2x12,9).

На полећини записано: »Unbekant«

сиг. 7901/II—525.

49. Аноним, Стара капела код Равног Бујча испод великог водопада код Бујча (Лесковац), (20,1x13,4).

Записано на полећини: »Eine alte Kapelle bei Ravno Buje — im Defilé unter grossen Wasserfall — 3/4 St. von Buje — 3 St. von Leskovatz.«

сиг. 7901/II—526.

50. Аноним, Рушевине на путу од Врања за Гњилане, (18,6x13,5).

На полећини: »Ruine am Wage von Vranja nach Giljan — von Vranja 5 Stunden entfernt — östlich vom Wage 1/2 Stunde.«
сиг. 7901/II—527.

51. Лазар Лецтер, **Сињевачки тунел код Свете Петке**, (23,3x16).
Залепљена на картон (32,7x24,9).

сиг. 7901/II—622.

52. Лазар Лецтер, **Код Сињева — стене сињевачке**, (23x16,5).
Залепљена на картон (32,7x24,9).

сиг. 7901/II—623.

53. Аноним, **Стене у Јелашинци**, (22,5x17,4).
Залепљена на картон (32,7x24,9).

сиг. 7901/II—624.

54. Лазар Лецтер, **Сињевачка клисура — Трасирање приликом изградње железничке пруге**, (22,4x17,9).

Залепљена на картон (33,2x24,6).
сиг. 7901/II—625.

55. Лазар Лецтер, **Сињевачка клисура — Група инжењера и радника испред тунела у изградњи**, (17x21,3).

Залепљена на картон (24,6x32,7).
сиг. 7901/II—627.

Објављена: Branibor Debeljković, Stara srpska fotografija, Muzej primenjene umetnosti, Muzej grada Beograda, Beograd, 1977, sl. 66.

Mile Stanić

LE MATERIEL ILLUSTRE DANS LA SUCCESSION DE FELIX KANIC DE LA SERBIE DU SUD DANS LES ARCHIVES DE L'ASSA

La succession de Felix Kanic se trouve dans les Archives de l'Académie serbe des sciences et des arts à Belgrade et contient le matériel illustré que Kanic avait fait (dessins, esquisses) ou qu'il avait recueilli (litographies, photographies) en séjournant en Serbie au co-

urs de la seconde moitié du XIXe siècle. L'auteur donne les données plus détaillées des objets de la succession relatifs à la Serbie du Sud. A la fin, dans l'annexe, il donne la liste des illustrations et des photographies de la succession de Kanic.

Теле-кула

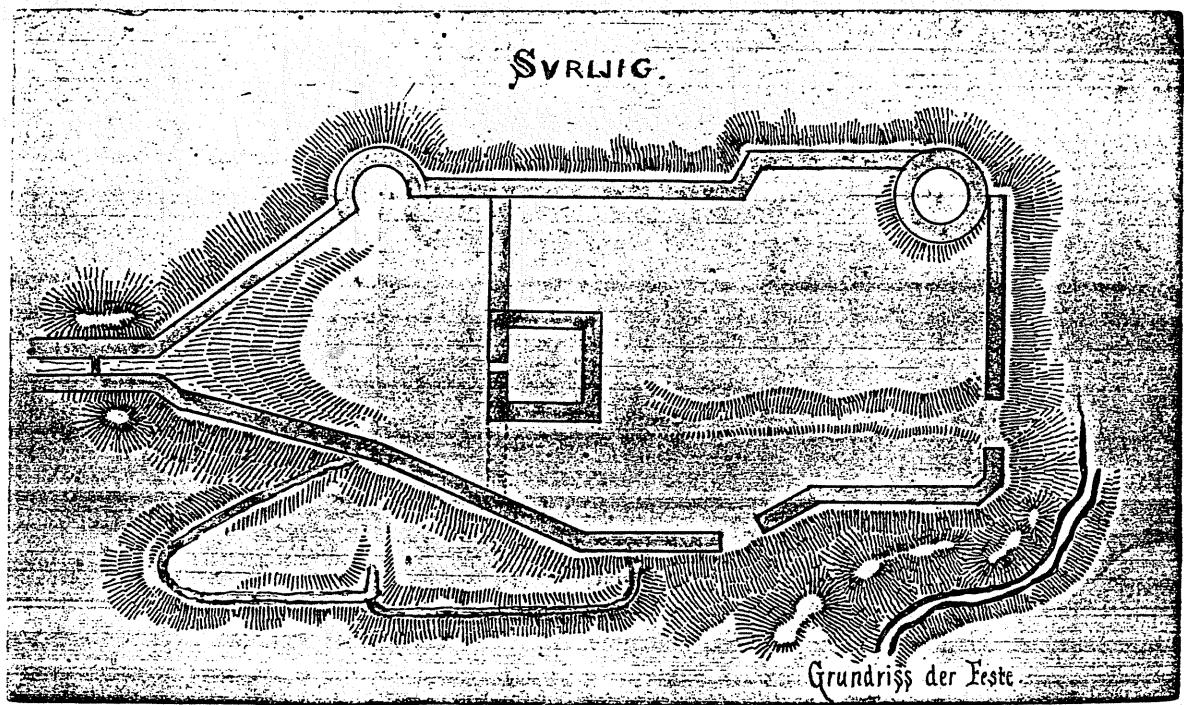
Текстилна индустрија – ткање (Лесковац)

Ћеле-кула

Текстилна индустрија – намотавање предива за ткање
(Лесковац)

План основе кастела (Сврљиг)

Живорад М. Мартиновић

Издани и извори у неогену Нишке котлине I

Колико је значајан, важан и озбиљан проблем снабдевања градског и сеоског становништва чистом, питком и здравом водом сведочи и податак да се и Организација уједињених нација заинтересовала за његово решавање у целом свету. Наша земља још није у таквој ситуацији, али поједини крајеви већ оскудевају у њеном квалитету и довољној количини. Зато је нужно позабавити се тим ресурсом и у оквиру насловне морфотектонске јединице. Истина, она је и досад неколико пута презентирана кроз изворишне локације у различитим геолошким формацијама и срединама, али не и код миоплиоценских слојева. То се чини овом приликом. Међутим, како ове, углавном стратиграфски нерашчлањене творевине захтевају шире про странство, немогуће је обухватити све те хидролошке појаве једним крајим освртом. Стога ће се парцијално приказивати најпре северно од Нишаве, а затим између поједињих њених десних притока идући од запада ка истоку, односно од Јужне Мораве и Топоничке реке према подножју огранака Сврљишких планина на линији Грамада—Вишеград. Исто тако, због лакше оријентације и пре гледности, оне су на приложеној скици бројчано означене. Но, пре него што се на њих пређе појединачно, потребно је дати и преглед природе тог дела котлинског дна.

ХИДРОЛОШКЕ И ФИЗИЧКО-ГЕОГРАФСКЕ ПОГОДНОСТИ

У стратиграфском стубу неогена учествују седименти тортонске, сарматске и панонско-понтиске старости. Како су литолошке, хидрогеолошке и хидролошке одлике првих већ раније исказане (уп. 12, 140; 13, 25—6; 14, 73, 75—6; 16, 21—2), то је остало да се оне сагледају још код последњих, тј. најмлађих. Пре

свега, њих сачињавају претежно ситно-зрнасти и разнобојни складови песка, затим слабо везани пешчари са волуменом зрна 2—5 mm, па лапорци и песковите глине. Њихови хоризонти су различите дебљине, најчешће између 2 и 7 m, и често се наизменично смењују по вертикални и бочно, а горња висинска граница прелази им 400 m, мада појединачне плитке крпе по ободу досежу и до 512 m. Поред тога, на многим местима, особито ближе Нишави, покривени су трошним и крупним дилувијалним конгломератима и шљунковима или лесним земљиштем, као и алувионом релативно мале дебљине. Сви ти слојеви махом су хоризонтални или благо нагнути од периферије ка средишту котлине што је углавном одраз палеорељефа. Но, има и локалних деформација условљене младом дисјунктивном тектоником. Тако код Горњег Матејевца и Горње Топонице падају на JJ3 или ка JJI за мање од 35°, док се секундарни набори виде и дуж Нишаве и Малчанске реке (уп. 5, 269; 12, 142—3; 13, 34; 22, 71). Иначе, ти раседи су ретки, плитки и због природе седимената слабо истакнути или покривени. Једино нишавски и старији гранични очували су своје физиономске карактеристике.

Но, поред радијалних, у морфолошком обликовању котлинског дна учествовали су и ерозивни процеси. Тако су Нишава и Ј. Морава у њему урезале 15 нивоа и прегиба те оно у целини рељефно изгледа као терасасто побрђе које се ка северу и истоку постепено и неосетис издиже са најнижом тачком код Г. Топонице (175 m) и највишом на Детљаку (487 m).

Уз то, дно је дисецирано и мањим површинским токовима. Међу њима водом је најбогатија западнограницна Топоничка река. Затим следе повремени Чивлачки, па Чамурлијски поток који скоро никад не достиже до свог ушћа.

Наредна је Сечевица*. И она је врло сиромашна. Управо, проточна је само при свом завршетку. Настаје од Новог Комрена у предграђу Ниша где се састају Лесковачко-рујничка и Хумска речица. Прва прима притоку Дугачке лијаваде, а друга Миришевац; обе једва приметне. Надаље долази Бреничка. Њено корито од пропуста на железничкој прози Ниш—Књажевац па до краја најчешће је потпуно суво, док га навише карактеришу плитки вирови. Врежинска се тако назива низводно од села Врежине, а узводно Матејевачка. Њу чине два слаба крака — Бродови и Састанци те се у горњем току местимично одржава у виду плитких бара, док је у доњем отицајна. Затим се пружа Суводол чије име само по себи говори о његовој хидрографској функцији. Онда вијуја Малчанска река. Она се формира од Јасеновичког (Црвеног) и Дурланског потока; други прима Врелски са десне и два кратка Ореовачка и један Пасјачки са леве стране. Крајња источна је Радостина. Та је самостална и стога неznatna речица.

Узроци малој густини токова, а нарочито њиховој слабости, углавном су четвороструки. Најпре леже у растреситој природи неогених седимената па је упијање воде велико. Затим долазе релативно мале количине атмосферског талога, посебно у летњем периоду кад се од укупне годишње суме, која варира од 398 (нпр. 1950.) до 893 mm (1937.), а за дужи период од 500 до 571,7 mm, излучи само до 30%. Томе треба додати и чињеницу да су поједини месеци још сиромашнији и да у тој расподели постоје знатна одступања. На пример, септембар се одликује са 26,9 до 29 mm (у периоду 1925—1940.), односно 36 (од 1925—1960.) и 37 (од 1931—1960.), или свега 0,9 и 0,8 mm за јули и август (1952). Уз то, због високих температура, које понекад достижу и преко 40°C, испари чак и до 70% (уп. 1, 20; 2, 28—9; 4, 98—9, 101; 7, 25, 28; 20, 150, 181—2; 21, 4; 25, 204—5; 26, 37; 29, 28; 30, 99, 112; 31, 19). Сем тога, ни суше нису ретке у овом крају чији се негативни индекс види из таблице В. Игњатовић за време 1949—1954. (10, 27).

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
51	48	24	23	22	24	16	11	28	25	45	37

Трећи узрок је ерозивне природе. Тамо пак где су водоносни хоризонти оштрије засечени, из њих настаје процеђивање приповршинске издани. И то у сушном

периоду делимично храни токове и местимично их одржава чему доприносе и сами дубљи жлебови корита, јер су дуже заклоњени од директног осунчавања и испаравања, поготову ако их још штити и ретко обалско шибљасто растинje, као нпр. ближе ушћу Сечевице, Врежинске и Малчанске реке. Исто тако, један од разлога сиромаштва је и тај што се вода доста употребљава и за заливање оближњих баштенских култура (уп. 12, 137). Због свега тога и уздужни профили су им на многим местима врло несаглашени.

Шуме, као значајан упијач и чувар воденог талога*, а уз то и добар су регулатор у исхрани и режиму подземних вода и одличан филтер у спречавању мућења већем броју извора, на овом терену свему томе мало доприносе. Основни разлог је јака проређеност те ако се изузму мале оазе на Детљаку, Цераку, Мечкином трапу и Чалији, оне практично не постоје (уп. 12, 136). Уместо њих заступљени су виногради, житарице и друге културне биљке које због обраде земљишта не могу да спрече површинско отицање, повремене бујичне експлозије и знатно испаравање, а с тим у вези и осцилације, еволутивно повлачење, па и помањкање водених резерви. Овај феномен је особито присутан преко лета кад су потребе за потрошњом најразноредније и највеће.

ИЗДАНИ

За разлику од других области где се у сличним теренима и геолошким срединама тешко долази до подземних вода чак и до 40 m дубине или су оне слабе издашности (уп. 6, 54, 56), у панонско-понтиским слојевима Нишке котлине објективно постоје више и боље могућности за њихово формирање. На то утиче најпре њихова велика дебљина и петрографска фаџијална разноврсност, сдносно наизменично смењивање кластичних ситнозрнијих са пелитским густо збијеним или слабо скважљивим хоризонтима. Оваква суперпозиција дозвољава да се у разним деловима и на неједнакој дубини остваре битни услови за прикупљање воде. У томе их знат-

* Ј. Џвићић је назива Комренска (уп. 5, 268).

* По Ренеру, апсорбују чак и 50 пута више падавина него голо земљиште те у њима увек има и више извора (уп. 24, 72-3; 28, 13).

но потпомаже повлатни и мањом свеукупни хоризонтални или благо синклинарни положај ниског котлинског дна. Потом долази врло повољна интергрундарна порозност чија се пропусна моћ код најгорњег рецентног земљишта креће и до 55%, а у врло растреситим дилувијалним шљунковима и конгломератима са безброј капилара, каналића и шупљиница, као и код самих неогених песковитих творевина, и до 35% (уп. 18, 55). Глиновито-лапоровите, пак, одликују се ситном фисурацијом. Тако само овај фактор знатно доприноси скоро неметеном понирању атмосферског талога, његовој слободној циркулацији и стварању вишестажних и богатих, углавном водозних, водоносних хоризоната. Значајну улогу имају и релативно мали и ретки тектонски и топографски нагиби који оријентишу кретање подземне воде и њено веће прикупљање на одређеним секторима те су тамо извори и бунари издашнији. То чине и ободни реди особито у кречњацима, јер се из ових стена врши инфильтрање крашке компоненте у неогени загат. На тај начин постоје сабирни канали који непрекидно хране котлинске издани, док их нишавски прекида и омогућава им истицање на многим местима (уп. 12, 142—3, 148). Истина, због овакве тектонике подземни токови су местимично испрекидани те немају већу вредност за ширу експлоатацију, осим за локално снабдења, али се то компензује честом појавом на површини и у различитим субартечким и артечким нивоима. Оголеле, терасиране и широко рас прострањене равне површине, које се уз то и обрађују, такође остварују услове за задржавање и лако упијање падавина и формирање подземних ретенционих сабиралишта фреатске воде на шта указују многи откривени овлаžени профили, затим постојеће Нортонове црпке и бунари на таквим местима. На основу њих, чак и макроскопски, лако је утврдити да постоје вишестажне збијене или сложене (збијено-пукотинске издани. Све оне мањом су смештене између глиновитих баријера. Лапоровити слојеви, међутим, због садржаја песковитих примеса или ситно испуцале открићене површине, негде се понашају као мање импермеабилни. Зато и они постају вододржљиви и омогућују слабија истицања. Према томе, двострука им је хидрогеолошка улога — изолаторска и слабо колекторска (уп. 12, 147).

Најгорња или приповршинска лежи у просеку 7—9 м, али се може локално наћи и на 3 м, па чак и као откривена пиштевина, што зависи од дубине водонепропусне подине, палеорељефа, топографије, износа денудације скважљиве повлате, односно дебљине пескова и слабо везаних пешчара који су и главни спроводници атмосферског талога и њиховог колектирања. Сем тога, њу карактерише разбијеност. Ова појава, иначе карактеристична за перипанонски обод (уп. 8, 13), долази од честих интеркалација импермеабилних лапораца и глина и примарних густих пукотиница у њима. Стога су многе изворске жице слабе издашности. Тамо где тога нема, издан захват ћири простор што се такође може констатовати преко бројних, али јачих истицања или по већој овлашеној површини профилског одсека као испод села Доње Врежине где у зони ушћа обухвата преко 1.000 м квадратних.

Даље, њен стуб није увек исти. То је разумљиво, јер се непосредно храни кишним талогом, крављењем снега, кондезованом паром, а местимично и сталним или повременим речицама дуж корита. Отуда јој слободан ниво у влажнијем периоду године ближи, а у сушнијем даљи од топографске површине. Ове варијације се најбоље прате на појединим долинским странама преко видљивих хидролошких зона. Тако је суви појас обично 3—5 м широк, прелази скоко 1 м, а истицајни 1—3 м. Њихово вертикално померање је у складу са капиларношћу слојева и годишњим сезонама. Тачније, у IX и X месецу горњи се повећава на рачун средњег, али је овом дебљине непромењена, док се доњи једнако смањује. У кишном априлу и мају настаје обрнути процес, тада издан постаје богатија и плића (уп. 8, 16—17). Међутим, ово правило важи само за источни део котлине, јер у средњем су мање колебљиви, а у западном тако ређи константни. Узрок томе је генерална нагнутост терена и веће притицање подземне воде у том правцу која, уз то, пристиже и са виших северних страна.

Наредна одлика приповршинске издани је њена варијабилна температура за степен-два што зависи од дебљине кровине. Ако јој је ниво ближи површини онда и више прима спољне утицаје на шта указују и мерни подаци код многих извора. Управо, најчешће се креће између 13 и 14°C. Но, и као таква углавном задовољава нормативе за плиће, напој стоке, прскање винограда, заливање

баштенских култура и друге потребе у сеоским и приградским домаћинствима. Међутим, приликом њеног природног пражњења код поједињих грла избацују се и суспендоване честице. Сем тога, ни загађеност се не искључује, али само у сквиру насеља где су бунари и црпке уз згуснуте стамбене зграде, стаје, сметилишта, кочина и осталих помоћних нехигијенских просторија. У таквим приликама могу се наћи и преко 200 разних клица у једном кубном центријетру воде што је веома ризично по здравље људи при њеном коришћењу.

Следећа издан лежи просечно на 13., али није редак случај да се нађе и на 10. метру. И овај несклад је у вези положаја другог водонепропусног хоризонта у стратиграфском стубу неогена. Тако је на Детљаку, Ђопином гробу, Чегру, Винику, Тресном брегу и код других узвишења дубља, а у њиховом јужном и западном подножју плића. Но, ову закономерност одређује и рељеф дна котлине, односно износ ерозије и денудације. Сходно томе, на више места, посебно код поједињих бунара, зајажа се да претходна издан храни ову дубљу*. Стога је и нешто богатија од ње, затим постојанија, независна од циркулације површинских токова и стабилније температуре која се приближава средњогодишњој ваздуха од $11,8^{\circ}\text{C}$. Уз то, боље је прочишћена и заштићена од загађења. Тако је здравија и самим тим кориснија. Зато се најчешће и највише употребљава за пиће.

Постоје и дубље издани. На њих се наилази особито у појасу загата кречњачких стена на ободу котлине. Тамо су нпр, код Каменице, Г. Матејевца, Кнез Села и осталих насеља установљене као сапете на 19., 27., 36. и 43. метру (уп. 14, 85). Све се оне највећим делом снабдевају инфильтрацијом крашке воде која је под релативно јаким хидростатичким притиском**. Међутим, код неких учествује и термоминерална компонента. Она придолази дуж раседа и, осим код Г. Матејевца, заступљена је још испод Каменице, Ореовца, Хума и Рујника, али њу умногоме разблажује претходна. Тако су температуре поједињих мало повишене или се крећу у опсегу разгравничавања топлих од хладних ($15-20^{\circ}\text{C}$). Са хемијског аспекта посматране, њихова вода је најпре безбојна. Само је изузетно у неким бунарима између Бренице и Горње Врежине, под Грамадом и Пасјачом зеленкаста или беличаста што долази од појачаног карбонатног раство-

ра (уп. 12, 148). Стога је код њих и тврдина наглашена која достиже и до 20 dH. Ако се, пак, налази у чистој песковито-шљунковитој средини, онда је пресна, релативно лака и мека, али и мало бљутава због недостатка или незнанте садржине калцијума и магнезијума. Сем тога, под Хумом и Каменицом, па и на другим местима, на укусу се могу осетити још накиселе, сланкасте и непријатне од присуства угљен-диоксида, на триум-хлорида, сумпороводоника и других хемијских елемената међу којима најмање има флуора, свега $0,355-0,330$ мгр/лит. Међутим, температура им је најчешће умерена, док су pH вредности у границама неутралности (уп. 12, 149). Уз то, вода је из ових издани бистра и чиста, односно бактериолошки исправна. Према томе, и она је у основи здравствено добра и за пиће, хигијену и друго препоручљива.

Нижи водоносни хоризонти нису утврђени, јер бушења том приликом (1975) нису ишла даље од 43. метра, нити се дошло до дотадашњих и претходних сличних података. Међутим, и на основу ових добијених резултата у погледу наизменичне суперпозиције геолошких слојева, има доста оправданих претпоставки да они постоје и на већим дубинама. Коначно, верује се да је заступљена и јединствена конатна издан која треба да лежи на 300—400 м испод нивоа централне језерске равни. Но, она мора да је јаче минерализована. Као таква није погодна за пиће, али се за индустријске и грађевинске потребе може користити што би знатно растеретило проблем несташице здраве пијаће воде, особито у летњем периоду.

ИЗВОРИ

Наведене издани, посебно оне ближе површини, услед њиховог насиљног или ерозивно-денудационог прекида, природно се празне на појединим топографским и терасним прегибима, долинским усекцима и другим одсекцима претежно експонирани југу и западу, па чак и на равнијим местима котлинског дна. Начин на који се тај процес обавља пре-васходно припада нормалном гравита-

* Оваква појава заступљена је и код много компактнијих пермских црвених пешчара (уп. 11, 75).

** Исто је уочено и у другим крајевима источне Србије чиме се објашњава и сталност поједињих извора у неогену (уп. 23, 27—8).

ционом типу. Но, постоје и неколико места где избијају сифонски што је посебан раритет и куриозитет у хидрографији изворишта. Ти цурци и млазеви су различити што зависи од величине хидростатичког притиска, дубине и дебљине издани, водопроходности седимената, сезоне, протекло време од последњих падавина, њиховог интензитета и других физичко-географских фактора. Према томе, евидентно је да у режиму нормалних извора долази до известних мањих колебања, али колико она тачно износе засад се нису утврдила, јер су мерења код највећег броја вршена свега једном. Ипак, поуздано се зна да им издашност од јуна постепено опада и да минимум настане почетком јесени, тј. крајем септембра. У свим осталим месецима (изузев зимских) треба рачунати на њихово јачање, посебно оних чија је издан плића, док су код дубљих те амплитуде незнантне. Та чињеница неома је важна за евентуалну будућу интензивнију експлоатацију воде у циљу снабдевања становништва у најкритичнијем периоду.

Изворишта су махом опсервирана током лета. У то време утврдило се управо да је издашност неких релативно добра, у других јако сиромашна, а код трећих на граници иссрпљености те су истицања била у једва приметном трагу или потпуно немерљива што јасно указују да потичу из приповршинске зоне и слабо активне циркулације. Но, иако сва она дају испод 1 лит/сеч, та вредност ипак није мала, нарочито ако се узме у обзир годишњи проток, затим њихова густина и сталност појединих, посебно у јесен и с пролећа. Тада и најслабија могу да ојачају и да околноземљиште натапају.

Друго њихово својство је различита и варијабилна температура на шта утиче више фактора, нпр. дубина неутралног слоја и издани, дебљина седиментне кровине, петрографска структура, годишња сезона и атмосферске прилике. Последње се нарочито одражавају на први субартички хоризонт, докле засигурно допиру спољни утицаји, и код перидских извора. С тим у вези је и квалитет воде. А он је бољи ако ова дотиче из веће дубине пошто се више пута природно филтрира пролазећи често кроз гушћу хидрографшку средину. Тако постаје свежија, бистрија, безбојна, прозидна, без мириза и укуса. На тај начин је код већег броја изворских локалитета пресна, исправна и првокласна за пи-

ће. Но, као што је у одељку издани на-глашено, у близини ободних раседа ме-стимично се јавља и као благо минерализована, односно обогаћена Ca (и до 140 мг/лит), CO₂ или NaCl због чега по-стаје тврда и опора или накисела и сланкаста (уп. 12,149) што може бити и од посебног балнеолошког и медикаментног значаја. Међутим, сабирни изворишни басени махом су отворени, незаштићени, неуредни, обрасли вегетацијом која јој одузима кисеоник и у њој трули или је због неотицања насељена разним водоземцима, а од привођења стоке још изложена и механичком и органском загађењу. Управо, мали је број извора који су претворени у подзидане покривене кладенце или каптирани у чесме. Уз то, ови хидрообјекти углавном датирају из предратног периода. Стога се и међу њима налази на запуштене руиниране, и порушене, али има и уређених, тј. обновљених и новоподигнутих. Зато им треба поклонити одговарајућу пажњу у смислу детаљног и студијског проучавања и истраживања као и заштити их сходно касније донетом Закону у СР Србији од јула месеца 1977. године.

Све врсте изворишта имају велику важност за водоснабдевање насеља по дну Нишке котлине. И то је неоспорна чињеница. Међутим, ово природно благо у недрима неогена, ширим масама становништва у науци, мало је познато. Једино су Ф. Балић, Р. Рицумовић и Д. Дукић дали неке уопштене напомене. Први је то учинио у два маха. Најпре, да су извори из ових слојева „због плитке издани слаби и налазе се углавном на додиру песка и глине“. Други пут, да град Ниш „није у стању да подмири потребе“ подземном водом, јер је по једном грађанину у то време (1960.) долазило само „19 литара дневно, (а) требало би обезбедити 150—250“. Уз то је и слабог квалитета те се многе Нишлије до 1936. године њоме снабдевале од сакација. Због тога, поред осталих, указује и на хидрографске могућности терцијарних творевина које се „понашају као огромни водени колектори“, а ови се, по другом аутору, празне испод одсека терасе 235—240 м преко „честих извора“ што људи „користе за наводњавање башти“. Треба поменути још и то, да је Ниш, према трећем, после добијања водовода 1937. све више трошио воду и већ 1968. достигао 197 лит по становнику. Тако је долазио одмах иза Београда (280 лит), а испред Брисела (132),

Истамбула (156), Амстердама (177 лит) итд. уп. 1, 21; 3,4,6; 6,67—8; 27,173).

Међутим, индустијска функција града и његово перманентно ширење утицаје на даље увећање потрошње квалитетне воде (апроксимативно и до 300 лит). То ће, као и досад, произвести неретке њене несташице (задњи пут 1983. године). Стога се приступило размишљању о каптирању удаљенијих јаких извора и врела код Јуберађе па је реализација тог програма почела 1982., а финализација водовода са капацитетом 450—800 лит/сец приведена 1984. (уп. 19). При том, потпуно су занемарени водни ресурси у самој Нишкој котлини, посебно у неогеној геолошкој средини који би знатно олакшали проблем опскре. Зато је аутор ових редова још пре тих подухвата приступио проучавању изворишта у овим слојевима и то у времену 1965. године. Но, из низа околности, научна и шира јавност није могла да буде раније обавештена о тим резултатима. Па и сада, због ограниченог простора за штампу, нису сва обухваћена већ се приказују парцијално, тј. само они са терена између Топоничке и Рујничке реке (ск. 1).

1. **Јасика.** — Избија из леве обале Топоничке реке код последњих узводних кућа Горње Топонице на 182² м надморске висине. Због таквог положаја, мештани овај извор ословљавају још и као Кладеначка ријека у села. Тако се лако проналази и врло је доступан. Басенчић му је укопан 0,5 м у обалски сдсек висок 7—8 м и обрастао шиљем и травом. Стране су му четвртасте 20 x 25 цм, подзидане одломцима и покривене плочом од пешчара, однекуд донета, јер овог петрографског члана нема *in situ*. У ствари, овдашњу геолошку грађу представљају мрки стврднути вероватно миоценски глинци. Преко њих су мање консолидовани величasti песковити лапорци проткани шљунком. Они су несумњиво млађи, тј. миоплоценски, а повлату чини земљасти делувијум са шут-материјалом. Однос између слојева је ненормалан, јер су доњи нагнути ка J и J3 и мало увијени, док горњи леже хоризонтално. Овакав положај првих произлази из кретања по нишавском и топоничком раседу од чије су активности испукали и задобили раздрузгану структуру те се одликују још и лаком цепљивошћу. Међутим, прслине су ситне и јако сужене те садрже врло мало воде. Сходно томе, главна издан није пукотинска већ се налази изнад њих

где је гранулометрија зrna крупнија, по-розност већа, а упијање влаге неспуштено. Уз то је и постојана преко целе године. Томе доприноси релативно пространа сабирна област коју чини теме терасе Топоничке реке и падина истоимене чуке одакле се ка изворишту слива скоро сав атмосферски талог. Но, због вероватног подземног одливања ка селу, где се бунари и Нортонове црпке знатно више експлоатишу неголи гравитациони дисперзив Јасике, исти је 23. јула 1968. имао капацитет свега 0,016 секундних или 57,6 једночасовних литара. Он је добијен после јучерашњих и ноћашњих киша у укупном износу од 7 mm (уп. 33). С обзиром да оне и отопљена снежница једино учествују у храњењу издани, то није искључиво да наведена литражаније увек једнака или никад и не пресуствује. У сваком случају, преко лета је у тим границама, јер тада троши већ добро иссрпљене зимске и пролећне ретензије и то из горњег дела стално овлажене хидролошке зоне, док се у касној јесени нешто и увећа.

Мерење температуре воде обављено је истог дана у 9,30 часова. Тог тренутка, по променљивом облачном времену са доста влаге и при ваздушној од 20°C, износила је 14°C. Значи, подлеже атмосферским утицајима и вероватно колеба, али не више од 1° у плусу и минусу с обзиром да је сабирни басен добро заクロњен од осунчавања. Међутим, то не важи за суспендоване честице које у њега залазе површинским сливањем. Зато је вода понекад замућена, као и приликом ових опсервација. Нема сумње, од тога је делом и загађена и то коли бактеријама. Утолико сигурније, јер су у близини подигнуте куће са пратећим помоћним нехигијенским зградама (штале, нужници, кочине, Јубришта). Стога, иако су песковити лапорци и глине познати као добар филтер, неопходне су чешће бактериолошке контроле пошто се пролазници за Беркчинац, а понекад и сами Топоничани, њоме користе за пиће. Сем тога, препоручљиво је и чишћење дна, хлорисање и откопавање изворног грла чиме би се олакшало, можда и увећало истицање, а температура снизила за степен-два.

2. **Безимени извор.** — На истој страни Топоничке реке, код прве сеоске воденице на 175 м висине, јавља се и друго слободно гравитационо истицање. Оно је некада било значајније од Јасике, јер су Турци на овом месту подигли чесму чијег се изгледа данас (1968.) нико не

сећа. То значи да је одмах по ослобођењу (1876.) срушена. Тако се од ње једино сачували разбијени делови керамичке цеви што су водиле до такође уништене каптаже удаљене 15—20 м. Прима томе, ови хидрообјекти одавно су напуштени што се суди и по влажном и блатњавом прилазу и обалском одсеку из којег се вода једва пробија и широко разлива.

Око изворишта је тања делувијална растресита земљаста маса која лежи на песковито-лапоровитом слоју дебљине 1,5—2 м, а овај на донекле стврднуте и испуцале глинце са падом на ЈЈЗ за 20° (уп. 13,39). Иначе, њихов поремешај произведен је реактивирањем јастребачко-топоничког и моравског раседа у чијем се ракурсу они и налазе. Међутим, та радијална тектоника нема директног утицаја на хидрогеологију, јер је издан овде фреатска, контактна и плитка. Уз то је и нагнута те се одлива. Због тога, као и услед губљења воде кроз ситне пукотинице у дубље делове, и поред веће сабирне и оголјене области, нема јачу издашност. Но, томе свакако доприноси још загушеност грла и уништена каптажа. Тако је 23. јула 1968. slab цурк давао свега 0,014 за секунду или 50,4 литара у једном сату, иако се киша лучила преко ноћи и дан раније у износу од 7 mm (уп. 33). По томе, ова сума падавина мало утиче на попуњавање зимских и пролећних ретензија те се у ово доба године пражњење врши из најгорњег дела стално овлажене хидролошке зоне.

Мала количина воде у плитком сабирном басенчићу није омогућила мерење њене температуре те овај значајни подatak засад остаје непознат, али се претпоставља да је иста као код Јасике и да колеба. Иначе је бистра, без мириза и укуса, освежавајућа и лака што долази од бољег филтрирања кроз посковите лапорце, а можда и од придоласка из неког другог субартеског колектора. Па и поред оваквих позитивних особина, она се не пије већ искључиво служи за напој стоке. Али, раскривањем грла, извођењем рововске рекаптаже, рестаурацијом чесме, уређењем прилаза, издавањем појила и другим мерама, њен ће капацитет ојачати, температура снизити за степен-два и квалитет побољшати. Наравно, као такву људи би је вишеструко користили.

3. Кундровача. — Северозападно од села Чамурлије* и коте 293 у једној јарузи Горњег поља на 299 м висине, по-

стоји каптажни сабирни резервоар подигнут на самом грлу гравитационог извора намењен чесми. Оба хидрообјекта су приступна, јер се налазе испод пољског пута што води ка врху Попове главе и даље за Паљину. Но, врло су оштећена; први је потпуно отворен и испуњен водом до 40 cm дубине, а од другог су заостали мањи делови зидова са СИ, С3, ЈИ и Ј3 у висини 1,5 m и размакнути за 1,5—2 m. На последњем је и гвоздена цев, само без функције. Сада се истицање обавља у нивоу дна јаруге где је изгледа била још једна лула без сливника. Сем тога, североисточни је и са једним четвртастим отвором од 12 cm из којег цури каптирана преливна вода.

Околни терен је од нерашчлањеног неогена покрiven дебљим порозним делувијумом, а недалеко пролази и севернонишавски расед, но он нема утицаја на хидрогеологију изворишта. У ствари, издан је чисто фреатска и по положају приповршинска, јер се налази на контакту наведених слојева. Хране је искључиво атмосферске падавине које неометено и непосредно продиру са релативно равног и доста широког сабирног простора што допира чак до појединих коса Попове главе. Тако се ствара врло богат колектор. Њега потврђује не само слободно истицање, већ и високи пијезометрички нивои у многим оближњим бунарима. Поред тога, источно од коте 293 на висини 310—305 m скоро сваке године појављују се сипеци и дуго одржавају по површини. Сходно таквим приликама, издашност Кундроваче није мала. Управо, 23. јула 1968., она се апроксимативно кретала од 0,066 до 0,1 lit/sek, односно између 237 и 360 литара у једном сату. Таква процена је дата због оштећености хидрообјекта те се прелив није могао прецизно измерити, али треба истаћи да овде нема пре-сахнућа нити већих приоддавања. По тоју одлику најбоље потврђују ноћашње и јучерашње кише са 7 mm укупног талога (уп. 33). То значи да се истицање греко лета обавља из нижег дела овлажене хидролошке зоне у којој су накупљене претежно пролећне ретензије.

Температура воде мерена је у ведром, тихом и свежем сутону. Тада је у 18,30 часова, при ваздушној од 18,8°C, имала 14,3°C. По томе, отворени сабирни басен прима спољне утицаје те ваља очекивати и њену малу променљивост.

* Занимљиво је да ово село С. Поповић по ослобођењу од Турака назива Бириловац (уп. 23a, 261, 263).

Стога је и на укусу била бљутава, али сва особина може доћи и од недостатка Ca и Mg, као и од површинског спирања. Иначе, бистра је и намењена пићу, прскању винограда и поливању башти. Из тих и претходних разлога, она треба да се хемијски и бактериолошки анализирати, а прилаз поплочати, чесму обновити, запремину сабирног резервоара увећати и покрити заштитним слојем земље дебљине 1 м. Овим подухватима, који не захтевају нека нарочита материјална и друга улагања, добиће се увећани проток, низка температура и здравија вода.

4. Чукарка. — Северозападно од села Чамурлије, у близини коте 261 и изнад старог друма Ниш—Београд, простире се лесовито земљиште које застипре неогену претежно песковиту и текtonски мирну подлогу, мада недалеко пролази и севернишавски расед. Тако је сав терен скоро раван. У том делу на висини 264 м постоји једно маскирано извориште, јер се гравитационо истичање повремено јавља. Тачније, активише само кад су изузетно дуге падавине и при топљењу снега. То значи да је издан локална, плитка и да се формирала на неком мањем глиновитом сочиву као субартешка и фреатска. Њен ниво пре другог светског рата на овом месту налазио се изнад топографске површине и стварао „прави жабљак“ од близу 8 ари. Отада се постепено снижавао и прешао у фазу пиштвине, па у сезонско подводно тле да би од 1960. године сасвим нестао. Сада се може једино наћи на 3—4 м дубине, иако је хране падавине са велике сабирне области испод Попове главе. Тако се добио типичан пример повлачења подземних вода и потврда постојања хидролошких зона и у самом неогену. Из тих разлога, као и слабих кишака које су у последњих 8 дана дали свега 8 mm талога (уп. 33), 29. јула 1968. на Чукарки није било истичања. Стога су њене физичко-хемијске особине остале непознате.

Међутим, идући Чамурлији и у самом том селу утврђене су две издани. Приповршинска је на 5—7 м, мање издашности и лошијег квалитета. Друга, так, артеске је природе, јер на 16 м дубине избија сифонски. Она је врло богата и под снажним хидростатичким притиском те јој пијезометриски ниво у бунарима достиже и до 6 m. Зна се још и то да вода из прве има сланкаст укус, особито у делу ближе Личинцу те добија ограничenu примену у домаћинству.

ма. Стога је треба хемијски анализирати. Код оне из дубљег хоризонта та се ссобина не осећа. Уз то је и без суспендованих честица, бистра, чиста, безбојна, без мириса, свежа, лака и као таква врло квалитетна за пиће за шта се углавном и употребљава. Са Чукарке некада је служила и за наводњавање башти које су нестале заједно са њом.

5. Маскарник I. — Под југоисточним обронцима Попове главе настају две вододерине које надохватају села Чамурлије срастају и прелазе у дубљу јаружасту долиницу са повременим током. Својим засецањем она је открила приповршинску издан која се сада празни на неколико места. Једно такво истичање је и са овим називом у самом њеном зачетку на 312 m. Представља се као отворени сабирни басен пречника 80 и дубина 40 cm укопан у одсек леве обале чије су стране испуцале од дехидратације.

Око изворишта је плитко хумусно делувијално земљиште, а испод њега лежи неоген чији се петеографски састав не може сагледати, али у сваком случају учествују песковити и глиновито-лапоровити седименти. Они загађују кристалин Попове главе и олигоценске бигрове Личинца и покривају севернишавски и друге раседе (уп. 13, 25, 39, 41). Овакви локални геолошко-тектонски односи свакако су се одразили и на храњење издани чаја сабирна област, поред релативно равне топографске површине, обухвата и падине наведених узвишења. Тај процес се врши директно преко упијања падавина, а делимично и путем подземног инфильтрања из раздрузганих шкриљаца и порозног бигра. Међутим, како је рељеф у целини благо нагнут ка југу, то се и највећи део ове воде гравитационо одлива у том правцу. Стога, и услед евентуалне еволуције, њен ниво ретко кад се издигне до сабирног басена те отуда тај извор повремено и нестаје. Сходно томе, могу се претпоставити сигурно две хидролошке зоне — стална и повремено влажна. Постоје реалне могућности рађања и треће — суве, јер ни 29. јула 1968. није било истичања иако је мало кишило. Но, како је и целокупни атмосферски талог за последња три дана износио свега 1 mm, а за целу декаду 8 (уп. 33), то очигледно не представља доволну суму за избијање воде на површину. Тако су изостала мерења њеног капацитета и температуре, као и одређивање осталих физичко-хемијских особина. Евидентно је само да преко лета пресушује.

Исто тако, познато је да се у влажној сезони дезорганизовано појављује и камуфлирано разлива по околној ливади. То јој је уједно и једина корисна намена. Ипак, за нужне прилике може се на том месту ископати и бунар. Он ће дати веће количине воде и пружиће више могућности за установљавање њеног порекла и ширег коришћења.

6. Маскарник II. — У истој је јаружној долиници као и претходни. Само је ма 285 м. надморске висине и са сталним гравитационим истицањем. Представља се као мали и плитки отворени земљасти басенчић правоуглих страна 20 x 15 и дубине 10 цм. Укопан је у обалу која му тако чини један превисни зид, док су остали од парчад шкриљаца. Она указују да се на овом месту некада налазио кладенац.

Око изворишта је рецентно хумусно земљиште обрасло ниском травом које камуфлира неогене седименте те им се грађа и структура не може сагледати. Евидентно је само да су тектонске манифестије овде слабије изражене, али не и без утицаја на хидрологију. Јер, сигурно је, да овдашња издан стоји у вези са претходном па се тако у њеном храњењу, поред падавина и једног дела поточне воде, не искључује ни инфильтрациони приливи дуж напред поменутих раседа, с обзиром да има мало повишену температуру воде. Овако здружене три компоненте утичу да она не буде чисто фреатска, него и делом термална, а затим и богатија. Због тога и избија на површину живо и непрекидно формирајући само једну стално овлажену хидролошку зону. Из ње је 29. јула 1968. за време повремене слабе више истицало 0,055 лит/сек или 198 једночасовних литара. По свему судећи, толика је издашност и у другим сезонама кад падавина нема или су оне чешће. Иначе, за последњих 10 дана укупно су излучиле свега 8 mm (уп. 33).

Назначеног датума у 13,30 часова, Маскарник II имао је 15°C, а ваздух само 2,6°C више. Такви односи потврђују термалне утицаје које треба установити још неким мерењем температуре и капацитета не би ли се утврдила њихова стабилност. Исто тако, и хемијским анализама ваља проверити каквоћу воде, јер засад се само зна да је од доброг филтрирања бистра, безбојна, без мириза, али и са мало наглашеним бљутавим укусом сличан оном са потока или кад нема довољно Ca и Mg. Но, овај недостатак не смета много људима те је

употребљавају за пиће и у вези с тим чисто одржавају сабирни басен. Ипак, њена хигијенска исправност мора се установити и повременим бактериолошким прегледима пошто се околно порозно земљиште обрађује и ђубри стајњаком. Пожељно је и грло извирања раскрити, каптирати га у поткопни кладенац и изоловати од евентуалног плављења.

7. Маскарник III. — Низ исту јаружну долиницу, али на 283 м висине појављују се више изворишних дисперзива. Они су зуком и другом хидрофитном травом маскирани те тако стварају једну пригушену пиштвину издужену 100 и широку 6—7 м. Међутим, у том опсегу само је један сабирни басенчић. Он је пречника 60 цм, али због запуштености, муљевито-блатњаве сусpenзије и освајања барске вегетације нема већу дубину од 10 цм. Поред тога, и површина му је покривена зеленим алгама и жабокречином, но то означава и стално присуство воде у њему.

Земљасти повлатни слој овде је хумусни и врло истањен. Он покрива неогене наслаге којим се због тога не види литолошки састав, структура и хидрогеслошка функција. Из тих разлога, као и код претходних, претпоставља се да су и оне вододржљиве и да је издан јединствена са Маскарником II и I. Зато и у њеном храњењу највећим делом учествују падавине. Друга компонента је поточна, али она има незнатну улогу у том процесу, као и, евентуално трећа, раселинска на чију инфильтрацију упућује једино бујна хидрофилна барска и травна вегетација. Све три имају заједничку сабирну област која досеже до Личинца и између њега и Попове Главе.

Оголићавање издани је денудационе природе те од ње настаје приметно гравитационо дезорганизовано оцеђивање. Оно је 29. јула 1968. апроксимативно износило око 0,333 лит/сек или близу 1.200 литара у једном сату. Тај капацитет је уследио за време повремене слабе кишне и чија укупна количина на Метеоролошкој станици у Нишу за последњих 7 дана није прелазила 8 mm талога (уп. 33). Но, изгледа да је он приближно исти и кад је нема, јер се истицање врши из средњег дела стално овлажене хидролошке зоне. С обзиром на то, и температура воде треба да је уједначена. Њено мерење је обављено истог дана у 13 часова. При ваздушној од 17,6°C, она се подударала са Маскарником II, тј. имала је 15°C што иде у прилог

њихове јединствене издани. Осим тога, орако релативно висока, по облачном и мало свежем времену, такође указује на присуство расхлађене јувенилне компоненте. Из тих разлога задобија мало бљутави укус, али се добро филтрира па је без мириза, безбојна и бистра. Једино није довољно чиста. Но, то не смета сточарима и тежацима да је и као такву пију. Зато је неопходно да се прилаз изворишту уреди, а оно раскрије, рововски дренира, каптажа увећа, огради и уопште боље заштити од могућег присуства сточних заразних клица које због слабог отицања и заостајања воде налазе услова за свој развој. На тај начин постигло би се не само одстрањивање загађености него и ојачањост издашности, а и температура би била реалнија. Овако се мора бактериолошки апсолутно и чешће проверавати.

8. Чунац. — На 250 м од најгорњих кућа села Чамурлије, где се западноличинска јаружна долиница спаја са Смрдлом водом, постоји омања чесма. Подигнута је на 262 м висине у олбику ћириличног слова П са кратким и ниским (до 0,5 м) зидовима. На северном, за 40 цм од топографске површине, уградњена је ферцикована цев пречника 1 цм, али испод ње нема сливника. Стога се оточна вода природно каналише, док је њено грло удаљено око 100 м узводно и каптирано.

Сектор изворишта покрива дебља земљаста маса те се подина профила обале и дна корита Смрделе воде не види, али је сигурно да испод ње леже тање невезане дилувијалне творевине и неогени пескови и глине, вероватно делом поремећени, јер су у зони севернонишавског и других младих раседа што опкољавају оближње хорстно узвишење Личинац. Оваква геолошка грађа погодује формирању једне слободне субартеске издани која је, нема сумње, у вези са претходном и чији се водени стуб може наћи на малој дубини. Она се храни превасходно падавинама, али мора да садржи делимично и раселинску јако расхлађену компоненту подземно инфилтрирану. Празни се, пак, гравитационо и то на неколико места око каптаже. Само се ти подвирци 29. јула 1968. нису могли обухватити и измерити. Сходно томе, тога дана једино је био познат вишак на преливној лули чесмице од 0,062 лит/сек или нешто преко 223 литра у једном сату. Са дисперзивима тај би капацитет био двострук, а по казивању мештана одводни

део за село износи још 0,2 секундних или 700 једночасовних литара. Према томе, Чунац са 0,324 лит/сек, односно 1.146 лит/час спада у врло ретке јаке изворе из неогених приповршинских слојева. Ова издашност је утолико значајнија кад се зна да су кишне за последњих 10 дана укупно дала свега 7 мм талога (уп. 33). То истовремено указује на постојање још увек богате пролећне ретенције садржане у стално овлажену хидролошкој зони.

Мерење температуре воде извршено је по облачном и прохладном времену у 12,30 часова. Том приликом показивала је 15°C , а код ваздуха $17,2^{\circ}\text{C}$, што потврђује јединство издани са сва три Маскарника коју само рашичлањују површински токови. Одликује се још по бистрини, затим је без боје и мириза, релативно чиста и због мале тврдине лака. Једино је ненаглашеног укуса. Стога је тежаци са чесмице првенствено употребљавају за пиће, док се њен највећи део локалним водоводом директно спроводи са изворишта за село где опскрбљује око 40 домаћинстава у различите сврхе. Поред тога, преливни део испуњава вирове. Са њих се напаја стока или служе за поливање башти које због топлине дају нешто раније плодове. Тако је максимално искоришћена. Међутим, због нестручно изведене каптаже, обраде околног земљишта, неуредног прилаза и мале дубине издани, потребни су и повремени бактериолошки прегледи. Пожељне су и хемијске анализе, као и провере температуре не би ли се потврдило присуство и јувенилне компоненте. Потом, уколико ова претпоставка буде оправдана, приступити бушењу и изградњи сабирног резервоара веће запремине, исти повезати са низом Чамурлијском чесмом и заједно их прилагодити рекреацији, а истицајну воду искористити за топле леје.

9. Чамурлијска чесма. — Изграђена је у средселу на 242 м надморске висине. Тако је лако доступна. Међутим, укопана је за око 1 м у јаружној долиници те, поред квадратне ограде од 4—5 м са улазима са истока и југа, има и два басамака. Уз западни зид је целом дужином клупа за седење, а у средини празматични стуб $50 \times 90 \times 120$ цм. На њему су са све четири стране поломљени источници па ови вире свега 1—2 цм. Испод њих су 20—30 цм српасти сливници који се стачу у јединствени одводни канал. На 3—4 м источно је мањи сабирни резервоар огађен луком дугим

10 и високим 0,6 м, као и два плитка (до 30 цм) корита; једно од 4—5 м пре-грађено на три дела и пуни се водом из посебне цеви, док је друго дуго 0,8, дубоко 0,4 м, издвојено и уклесано у камену. Сви остали делови, рачунајући и патос чесме, изграђени су од бетона.

Јаружasti одсек и околни терен покрива алувијална земљаста лесоидна маса. Тако су неогени песковито-глиновити седименти у подини недоступни проматрању. Но, они су вероватно мирније тектонике, али је утицај севернонешавског и личинских раседа и овде испољен. Стога је и субартеска издан засигурно у вези са претходним јер се храни падавинама са исте велике сабирне површине, а не искључује се ни охлађена раселинска вода, као и проточна која у њу залази за време дужих кишних и топљења снега. Ове три компоненте и топографски пад терена, којем се она прилагођава, доприносе да на овом месту буде врло богата и са врло издигнутим пијезометриским нивоом. По томе, код ње нема суве, па скоро ни прелазне хидролошке зоне већ се истицање врши из стално овлажене и, по казивању мештана, сифонски што представља прави изузетак у хидрогеологији младих неогених слојева*. Значи да је подземна вода под јаким хидростатичким притиском и да се пробија из ређе кроз густу средину. На тај начин делом се поткрепљује и претпоставка о присуству јувенилне компоненте и њеног секундарног забирадишта.

Издашност је релативно јака. Највећи излив је на северој лули — 0,142 лит/сек, затим на западној — 0,111, па источној — 0,058 и најзад на јужној 0,038 лит/сек што скупа износи 0,349 секундних или преко 1.256 једночасовних литара. Ова количина добијена је 29. јула 1968. одмах по престанку исто времених слабих падавина, али ни њихова укупна сума за последњих 10 дана није била већа од 7 mm (уп. 33). На основу ње може се закључити да су зимске и пролећне ретенције добро попуњене и да је њихово пражњење свим солидно за једну чесму која никада не пресушује.

Наведеног датума у 11,40 измерена је и температура воде и то на најјачој лули. Тог сата она је, по облачном прохладном времену ($16,4^{\circ}\text{C}$), износила 16°C што донекле указује на њену термалност. Уз то је и сланкаста због чега се може сматрати и слабо минерализованом. Но, обе те особине треба провери-

ти још којим мерењем капацитета, пробама и хемијским анализама не би ли њихов уједначени или приближни режим то потврдио. Поред тога, она је од добре филтрације кроз песковито-глиновите творевине безбојна, бистра и без мириса. Али, због плитке каптаже, блатњавог и ђубревитог одсека и прилаза од привођења стоке на појило пожељан је и бактериолошки преглед, јер се са лице места употребљава још за пиће и у разне домаће сврхе. Неопходно је калдрмисати и поплочати приступну стазу, а појила издвојити и оградити да се не би прљала вода и у њу уносиле заразне клице. Сем тога, спречити пражње веша и судова у коритима (још један јувенилни индикатор) да се иста приликом напоја не разболи. На крају, има повољних услова да се њен резервоар увећа и споји са Чунцем и као такав искористи за шире потребе.

10. Бунари у сектору Личинца. — Има их неколико, али су са различитом висином и неједнаке дубине и пијезометријског нивоа што значи да немају ништа заједничког. Највиши, уједно и најближи — свега 5 m, је **безимени**. Он је укопан југозападно од Голе чуке на 340 m у густим лапорцима који су изгледа старији од неогена (уп. 13,25), а у хидролошком погледу скоро непропустни и мало вододржљиви. У ствари, издан на њима лежи. Храни се искључиво падавинама које су вероватно ограничено, али песковите сабирне површине повремено допиру до ње. Зато преко зиме свим пресахне, а с пролећа и лети брзо издигне водени стуб и за свих 5 m.

Други је у југоисточном подножју Голе чуке на висини 335 m. Он припада пољопривредној економији „Лозни камлем“ из Нишке Бање па се тако може и именовати. Као и претходни, пречника је 1 m, али двоструко дубљи — 11 m. Издуబљен је у слојевима миоплиоценске старости који почињу умовитим зеленим лапорима. Изнад њих леже крупно-зрни делом опалисани пешчари. Они при врху наведене чуке, на 355—365 m висине, имају изглед масивних блокова и нагнути су на С за $45—55^{\circ}$. Уз то су испресецани кавернозним пукотинама

* Оваква извирања из неогених песковитих творевина, аутор је касније уочио још у Заплању код села Миљковца (Крстински кладенац), Дуге Польане (Капавац), Семче (Семачки извор), В. Крчимира (Дојчевац), М. Крчимира (Тепавица), Овсињица (Трс и Дулан), Сопотнице (Јовчина падина) и Великог Боњинца (Гровалија).

различитог правца пружања и отвора до 10 цм у пречнику. Овај стратиграфски стуб завршава се ситнозрним песком. Према томе, горњи хоризонти су, поред капиларности, и на овај начин постали погодни за циркулацију и пропетравање подземне воде, али и за њено сукцесивно повлачење. Тако сада доњи део издани лежи на најнижим и стога је стална, самостална и нема никакве хидролошке везе са претходном.

Југозападно од Голе чуке је трећи **безимени бунар**. Од првог је удаљен око 100 м и за 18 м нижи од њега, односно има висину 322 м. Дубок је 8 м и укопан у неогене пескове. Испод њих су лапорци на којима се формирала издан. И она је независна и приповршинска, али непресушива, јер се налази са ниским нивоом. Уз то, захвати и већу сабирну област храњења која досеже до Личинца. Стога је и значајнија за снабдевање ратара, јер цео тај простор оскудева у изворском истицању.

Четврти је **Лазин бунар**. Постоји на истој висини (322 м), али испод Лозног калема од којег је удаљен 150 м. Такође је ископан у неогеним песковима до дубине 13—14 м и као да и он има сопствену издан што не би било случајно, јер су такви вишестажни водоносни хоризонти већ установљени и на другим местима котлинског дна (уп. 14,85). Иначе, храни се падавинама са ширег терена источно од Голе чуке и североисточно од Личинца. Овај процес се врши и пробијањем слабе приповршинске водоносне зоне што лежи на лапоровитом слоју на 3—4 м од површине и служаво влажи видове бунара све до дна. Зато је релативно богата и непресушива пре-ко целе године.

Наведени субarterски бунари* указују да се и терени североисточно од села Чамурлије одликују присуством подземне воде. Она је 29. јула 1968, након слабих падавина (у последњих 10 дана свега 8 mm — (уп. 33), утврђена у два хоризонта,** или неједнаког квалитета. Управо, боља је у нижем, тј. испод лапоровитог слоја на 12—14 м дубине. Ту је жива, бистра, вероватно и хладнија (температура није мерена). Засад превасходно служи за прскање винограда и напој стоке, али је погодна и за пиће, јер су сви хидрообјекти удаљени од сваке врсте загађивача (ћубришта, стаја, нутжника итд.). Међутим, због тога што су отворени, необзидани и незаштићени, излажу се механичком прљању те их треба чистити и покрити заклопци-

ма или у близини побити Нортонове прике које имају предности над њим.

11. Хајдучки кладенац. — То је његов старији назив. Сада је познат више као Грковац. Укопан је скоро при врху леве обале истоименог потока и недалеко од пољског пута Рујник—Доња Палјина на висину 366 м. Басен му је окнаст, отворен, пречника 60 и дубине 30 цм, а стране обложене каменом. Одлива се каналисаним отоком, док је изнад прни три који га засипа опалим лишћем што исто чини и земљаста маса суспендована са топографског одсека. Зато му је дно покривено дебљим пелотидом и насељено воденим бубама.

Око руинираног кладенца је делувијум од испраног неогена. Он је растресит, ситнозр и моћности 6 м те се подина не може сагледати. Али, према оближњем геолошком саставу, вероватно је чине олигоценске опалске грудве и исти такав кречњак. То значи да је и у зони рујничких раседа (уп. 13,25,39). Међутим, они немају директног утицаја на извориште, јер издан лежи у горњем слоју*. Њу хране превасходно падавине које се и кроз зидове басена гравитационо и капљичаво процеђују. По том спором дотоку и неприметном исхицању суди се и то да је сабирна област мала, а пролећне ретенције у летњем периоду су већ исцрпљене. Управо, 31. јула 1967, након тродневних слабих киша од свега 3,7 mm (уп. 32), њена издашност износила је свега 0,003 секундних или приближно 11 једночасовних литара. Дакле, изузетно је мала да би се претпоставило учешће и других ком понената.

Стога што је издан плитка и рудинска, то олако прима и спољне утицаје. Студа је температура воде дотичног датума већ у 11 часова, по ведром и сунчаном времену, показивала 16, а у ваздуху 26,2°C. У другим подневним сатима она је вероватно још и већа, док се преко ноћи снижава. Значи, варијабилна је. С тим у вези су и њене не баш квалитетне особине. Тако нема свежине, на укусу је бљутава, јер сигурно не садржи Ca, Mg и друге важне хемијске

* Вода код њих, по копању или бушњу, за разлику од артечких, не избија на површину углавном услед мањег хидростатичког притиска, али може да се пење до извесне висине.

** Има индиција да постоје и више.

* У њему су и два бунара узводно за око 200 m са пијезометричким нивоом од 2 m.

елементе, док на миришу заудара на глину. Али, пошто истиче бистра, безбојна и релативно чиста, чобани и ратари из Горњег Комрена искључиво је користе за пиће. Из тих разлога, пожељно је да се Хајдучки кладенац откопа ради лакшег избијања воде, затим обнови и покрије слојем земље да би температура била низка за степен-два. Подразумева се и његово чешће чишћење, повремена бактериолошка провера, а и прилаз ваља поплочати.

12. Ристин кладенац. — Такође се налази поред Црковачког потока који настаје од истицања са чесме Стублине и изворишта Појила и Шопуре* и спаја се са током Дугих ливада. Његов сабирни басен је на 358 м, отворен, разграђен и овалан са осама 1,2 и 0,9 м и дубином 35 цм. Прима воду са СИ, а истиче ка ЈЗ неканалисаном отоком. Но ова се функција једва примећује, јер је због запуштености испуњен дебљим пелоидом, хидрофитном травом, жабокречином и зеленим алгама; но, последње уједно указују и на његову сталност.

Укопан је под малим одсеком изграђен од делувијума и прљавог неогена који покривају опале и опаласте кречњаке Кременца (к. 392). Дакле, и он припада рујничкој раседној зони (уп. 13, 25, 39), али су те тектонске линије од секундарног утицаја на његову хидрографију пошто је издан приповршинска, односно на плитком контакту растреситог земљишта и силикатне подлоге. С обзиром на то, исти се храни претежно падавинама са мале сабирне области коју чини западна падина поменуте ко-се. Тако постоји само једна нагнута хидролошка зона са тањим и варијабилним воденим стубом. Није искључиво да је и у фази еволуције пошто и ниже одавде избија безброј пригушених извора који квасе долину те се вода, као и у Дугачким ливадама, може наћи на само 20 цм од површине. Из тих разлога, гравитационо истицање је и на кладенцу у трагу, поготову у летње дане. То се забило и 28. августа 1967. иако је задња киша пала само дан раније са 2,4 mm (уп. 32). Очигледно, тај талог није довољан да побољша већ испражњене пролећне подземне ретенције. Према томе, све до почетка јесени треба очекивати и даље њихово опадање.

Истога дана у 14 часова температура воде је, при ваздушној од 22,8°C и јаком ветру, износила 13°C. Она потврђује њено углавном фреатско порекло. Уз то, услед спорог процеђивања успут се до-

бро филтрира те постаје бистра, безбојна и без мириза. Једино је на укусу бљутава. Ову особину задобија од усталости и недовољног садржаја Ca и Mg, али се не сме забићи ни слаба минерализација која је код извора у простору опалисаних стена иначе често заступљена (уп. 15,294,315). Стога, затим због ве-роватно мале тврдине, а и зато што се користи за пиће воду треба хемијски анализирати. Такође, и бактериолошки, јер служи и за напој стоке од чијег је прилаза могуће загађење и задржавање заразних клица у непосредној зони истицања. Пожељна је и раскривка грла, исто поткопом дренирати, оградом заштитити и дно чистити. Све те мере доприносе и јачој издашности, а сигурно и реалнијој температури.

13. Љубишин Кладенац. — И њега многи називају Грковац, јер се налази на додиру одсека леве обзле и 1,5 м од истоименог потока, само је на 252 м. Сабирни басен овог извора је крушкастог изгледа, дубок 30 до 60 цм, а цео објекат ограђен до висине 1 и ширине 0,8 м. Водени стуб у њему је, пак, свега 20 цм. Од тога 6—7 цм отпада на суспендован хумусни пелоид који покрива дно сачињено од нешто консолидованијег делувијума. Овај површински слој застире неоген глиновитог састава и мирне тектонике. На њиховом контакту лежи плитка издан мале јачине, иако је поред падавина вероватно храни и један део поточне компоненте која се инфильтрира узводно. Но, тај процес процеђивања кроз порозно земљиште обавља се споро па је такво и гравитационо истицање. Наиме, 31. јула 1967. износило је свега 0,005 лит/сек или 18 литара за читав сат. Истина, ова издашност уследила је после слабих тродневних киш укупне суме 3,7 mm (уп. 32), те може бити и одраз тог талога. Међутим, у народу је познато да она не јача ни кад су падавине веће и чешће, али зато и „никад не пресушије“. То значи да је кладенац увек у нивоу стално овлашћене хидролошке зоне која у овом периоду празни акумулације стечене током пролећа.

Истога дана у 10 сати, по сунчаном топлом и влажном времену, температура ваздуха била је 24,6, а воде 13,5°C. По њој, издан у извесној мери прима спољне атмосферске утицаје. Прилог томе је замућеност кладенца од јучераш-

* Она су обрађена на другом месту (уп. 15, 294, 15a, 45—8).

ње кишне. Осим тога, услед запуштености, вода је у њему мало загађена од трулежи биљних отпадака и присуством жаба и неких буба. Иначе је без укуса и мириса те тежацима претежно служи за пиће „са целог поља између Грковачког и Рујничког потока и Чамурлије“. С обзиром на такав значај овај се хидрообјекат мора боље одржавати, односно чистити, заштитити и чешће подвргавати бактериолошком прегледу, између осталог и због ђубрења околног њивског земљишта. Јер, у оваквом стању, практично није за ширу употребу.

ЗАКЉУЧАК

Напред презентирани хидрогеолошки и хидролошки резултати засновани претежно на макроскопским теренским истраживањима, указују да су и неогени седименти северног дела Нишке котлине водоносни. То потврђују најпре субартеске слободне издани установљене у више етажа, али се људи углавном снабдевају из две најгорње те према томе оне су и најзначајније. Прва лежи између 3 и 9 м од површине, а друга је на 10—13 м. Физичко-географски услови за њихово формирање и храњење врло су погодни и разноврсни, али је доња постојанија. Горња, пак, више подлеже осцилацијама. Уз то, из ње превасходно настају и истицања. Истина, она су ређа, али довољна за други важан доказ садржаја воде у овим геолошким творевинама. Не рачунајући четири опсервирана бунара, њих на презентираном подручју између Топоничке и Рујничке реке има свега 12, но од тог броја два су сезонска, као и један бунар. Међу њима највиши је на 366, а најнижи на 175 м. Затим су 11 гравитационе и нормална. Једино је једно врелце сифонског типа (бр. 9) што досад таква појава није била забележена за миоплиоценске растресите седименте.

Скорије код свих извора доводне жилице јако су танке и зато им је издашност углавном слаба. Тако, према најчешће примењиваној Мајнцеровој табели која служи за ову врсту класификације (уп. 17, 53; 18, 175) три припадају VI групи (од 0,1 до 1 лит/сек), четири иду у VII (од 0,01 до 0,1 лит/сек), три у VIII (испод 0,01 лит/сек), док су два у време опсервација била пресахла. Према томе, долази се до закључка да су њихове издани и колектори из којих се хране нејединствени и да би, по кла-

сификацији Н. Милојевића, у целини припадали слабим и врло слабим (уп. 18, 196). Но, с обизром на обешумљеност и променљиве метеоролошке прилике које владају у Нишкој котлини, треба очекивати и осцилације у њиховом речиру. Зато се овде није узимала средња месечна или годишња сума падавина већ протекло време од њиховог последњег лучења. У сваком случају, оне не би битно утицале на прерасподелу наведених група. Ипак, ваља нагласити да им се капацитет нешто уваћава с пролећа, јер тада долази до отапања снега и обилнијих киша чији је средњомесечни максимум у мају 65 до 77,1 mm (уп. 1, 20; 7, 25; 20, 182; 21, 5; 31), док се наведене вредности односе за јули (11) и август (1) 1967. и 1968., тј. за време пражњења искључиво пролећних ретензија, релативно малих количина падавина (нпр. током целог јула 1968. било је свега 11 mm талога — уп. 33), изразитих врућина и интензивног исправљања. Тако се оне могу узети за минимум чији је укупни износ (без бунара и истицајних кладенаца) преко 4 једночасовних кубика; тачније 4,174 или 1,31 секундних литара. Разуме се да је та динамичка количина недовољна за савремену опскубу становништва на том простору па је касније (1978.) село Горња Топоница приклjučena на тзв. „Моравски водовод“, док се у Чамурлији налазио у изградњи на дужини 2,5 km (уп. 34). Ипак, не сме се занемарити, а поготову изданске резерве. На њих треба рачунати и сам град Ниш који, уз непрекидни раст житеља, развија и индустрију, а ова је такође велики корисник тог блага. Утолико више, јер се предвиђа да само он до 2000. године треба увећати потрошњу воде за 5—6 пута у односу на 1974. Како ће дотле бити каптирана многа изворишта у његовој околини, то ће морати да пређе на њену експлоатацију и из неогених седимената.

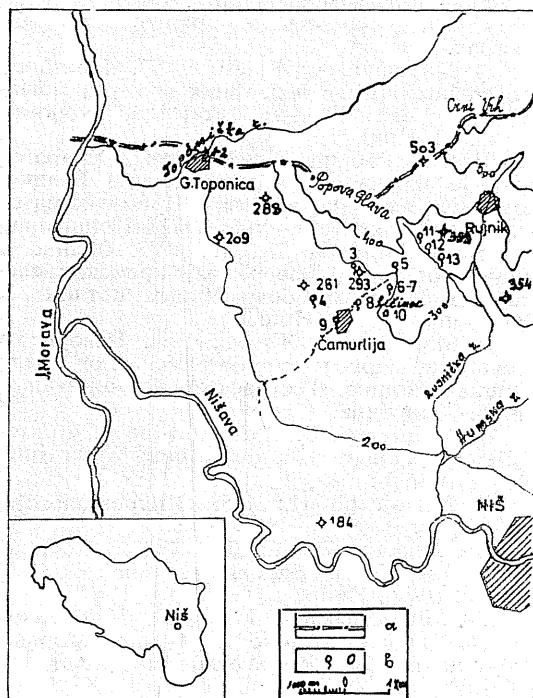
У вези истицања, која се обављају претежно из прве субартеске издани, на неким секторима уочена су и еволутивна повлачења воденог стуба. Дакле, ова морфохидролошка појава, иначе установљена у многим областима планете и наше земље и карактеристична за шкриљце, црвне пешчаре, серпентине и кречњаке, заступљена је и у миоплиоценским слојевима Нишке котлине. Најбољи доказ томе су стања појединих извора, кладенаца и бунара, наиме, једни су непрекидно активни, код других

те функције нема, иако у сабирним басенима постоји вода, док се трећи по-времено јављају. Из тога следи и закључак да и у њима постоје три хидролошке зоне, стално овлашена, периодична и сува.

Поред издашности и повлачења издани, од значаја је истаћи и неједнаке вредности температуре код појединих извора. Те разлике иду и до 3°C . Управо, четири су са 13 , $13,5$, 14 и $14,3^{\circ}\text{C}$, три имају 15° , а два 16°C . Код преостале два и бунара није мерена али се претпоставља да је и тамо у наведеним границама. Према томе, на основу средње годишње температуре ваздуха у Нишу, која је око $11,8^{\circ}\text{C}$ (уп. 20, 150), сви треба да су млаки и да потичу из субартечких хоризоната, нарочито они из прве групе (13 — $14,3^{\circ}\text{C}$). Из друге (15°C) и треће (16°C) су топли, али, по старој класификацији, не и термални, јер не прелазе 20°C . Међутим, савремена гледања Р. Ђуровића су другачија те он њих увршћује у термалне (уп. 9, 18; 18, 87). С обзиром да на северном ободу Нишке котлине има доста и таквих, само у другим стенским масама које су у додиру са неогеном, то није искључиво да у неке од њих притиче и јувенилна компонента из секундарне издани. То особито важи за оне означене бројевима 6, 7, 8 и 9.

Изворске воде су углавном пресне. Ипак, на 2—3 места (бр. 4, 9, а можда и 12) су и сланкасте. Ова слабо наглашена минерализована својства, као и бљутави укус, који се осећа код неких других, намеће потребу да буду и хемијски анализиране што је овом приликом изостављено. Али, сходно геолошкој средини, у свима њима треба да буде највише заступљен силициумов и сулфидни, а око Личинца још и калциумов и магнезијумов оксид. Осим тога, чиста су и бистра. Међутим, код отворених и необзиданих басена, као и код бунара, услед обраде земљишта и рецентне денудације, долази до сусpenзије честица и њихово одлагање по дну. Ови процеси до-принсе слабијем, другокласном квалиитету воде, а у секторима села Г. Топонице и Чамурлије могу бити загађене коли бактеријама од близине польских захода, сметилишта и стајњака, привођења стоке на напој, заливања најубрених башти, употребљене воде и осталих отпадних материја хуманог порекла. Па како се користе превасходно за пијење, то су неопходне и честе механичке и бактериолошке анализе, затим хлориса-

ње да би се спречила евентуална превна оболења, заразна жутица, карцином и друге болести, а свакако и флуорисање ради заштите од каријеса зуба итд. Потом предузети и праћење капацитета и температуре, па уколико се покажу задовољавајући, онда приступити раскривки и каптирању изворишта и то из прве издани путем отворених ровова, а код друге бушењем. Наравно, пожељно је уредити и прилазе, хидробјекте заштитити, око њих подићи зелене појасе и томе слично. Тим подухватима добила би се реалнија слика особина фреатских и евентуалних термоминералних вода из миоплиоценских седимената на наведеном простору. На основу њих предузеле би се и друге мере у смислу њиховог ширег коришћења, особито других, као што су купалишни базени, топле повртарске леје итд.

ЛИТЕРАТУРА:

- Балић Ф.: 1957. Привредно-географске зоне Нишке котлине. Привредни гласник, бр. 8—9, Ниш.
- Балић Ф.: 1958. Климатски услови за развој пољопривреде у Нишком пољу, Привредни гласник, бр. 3, Ниш.
- Балић Ф.: 1960: Снабдевање Ниша водом. Привредни гласник, бр. 12, Ниш.
- Балић Ф.: 1964. Клима Ниша. Свеске, бр. 1, Катедра за географију Више педагошке школе, Ниш.
- Цвијић Ј.: 1903. Нови резултати о глатацијалној епоси Балканског полуострва. Глас Српске краљевске академије наука, књ. LXV, Београд.

6. Дукић Д.: 1971. Водоснабдевање градских насеља и индустрије у СР Србији. Зборник радова Природно-математичког факултета, Географски завод, св. XVIII, Београд.
7. Дукић Д.: 1975. Хидрографске особине источне Србије. Зборник радова Географског института „Ј. Цвијић“, књ. 26, Београд.
8. Дукић Д.: 1978. Воде СР Србије. Година издања Српског географског друштва, књ. 44, Београд.
9. Буровић Р.: 1963. Хидрогоолошка систематизација термоминералних вода. Весник Завода за геолошку и геофизичку истраживања, књ. III, серија А, Београд.
10. Игњатовић В.: 1955. Питање наводњавања Нишке котлине у срезу нишком. Привредни гласник, бр. 4, Ниш.
11. Мартиновић Ж. М.: 1971. Морфогеодологија црвених пешчара у околини Ниша. Зборник Филозофског факултета, књ. VIII, Приштина.
12. Мартиновић Ж. М.: 1973. Хидрогоолошке одлике северног дела Нишке котлине. Зборник радова Природно-математичког факултета, књ. I, Приштина.
13. Мартиновић Ж. М.: 1976. Нишка котлина — генеза и еволуција. Посебна издања Српског географског друштва, књ. 43, Београд.
14. Мартиновић Ж. М.: 1977. Могућности за коришћење подземних вода на западном делу села Горњег Матејевца. Економика, књ. 2, Ниш.
15. Мартиновић Ж. М.: 1982. Хидрологија изворишта у олигоцену(?) Нишке котлине. Зборник радова Природно-математичког факултета, књ. VIII, Приштина.
- 15a. Мартиновић Ж. М.: 1982. Одлике и економски значај извора из баремских слојева на северном ободу Нишке котлине I. Економика, књ. 2, Ниш.
16. Мартиновић Ж. М.: 1984. Извори из миоценске „црвене серије“ северног дела Нишке котлине. Географска истраживања, књ. 5, Приштина.
17. Meinzer E. O.: 1923. Outline of ground Water Hydrology with definitione Water Supply. Washington.
18. Милојевић Н.: 1958. Хидрогоолоџија I. Београд.
19. Милосављевић Д.: 1982. Почиње градња водовода. Народне новине од 1—3. јануара 1982., Ниш.
20. Милосављевић М.: 1969. Климатске одлике удолине Велике и Јужне Мораве. Зборник радова Географског института „Ј. Цвијић“, књ. 22, Београд.
21. Младеновић Т.: 1955. Режим Нишаве. Гласник Српског географског друштва, књ. XXXV, 1, Београд.
22. Петковић К. В.: 1930. Геолошки саваст и тектонски склоп Суве планине. Посебна издања Српске краљевске академије, књ. LXXVI, Природњачки и математички списи, књ. 21, Београд.
23. Петровић Ј. Б.: 1974. Крш источне Србије. Посебна издања Српског географског друштва, књ. 40, Београд.
- 23a. Ђоповић С. Л.: 1950. Путовање по Новој Србији. Српска књижевна задруга, књ. 310—311, Београд.
24. Ракићевић Т. Л.: 1954. Режим реке Топлице. Зборник радова Природно-математичког факултета, Географског завода, св. I, Београд.
25. Ракићевић Т. Л.: 1969. Хидролошке одлике Јужне Мораве. Зборник радова Географског института „Ј. Цвијић“, књ. 22, Београд.
26. Ракићевић Т. Л.: 1970. Карактеристич воде на Јужној Морави. Зборник радова Природно-математичког факултета, Географског завода, св. XVII, Београд.
27. Рашумовић Р.: 1967. Нишко-алексиначки део удолине Јужне Мораве. Зборник радова Географског института „Ј. Цвијић“, књ. 21, Београд.
28. Васовић М.: 1954. Ерозија тла на западном ободу Лесковачке котлине. Зборник радова Природно-математичког факултета, Географског завода, књ. I, Београд.
29. Вујовић П.: 1953. Поднебље ФНР Југославије. Архив пољопривредних наука, св. 12, Београд.
30. 1956. Метеоролошки годишњак II. Издање Савезног хидрометеоролошког завода, Београд.
31. 1957. Прилози познавању климе Југославије II. Издање Савезне управе Хидрометеоролошког завода, Београд.
32. 1967. Подаци са Метеоролошке станице у Нишу.
33. 1968. Декадни Агрометеоролошки билтен. Хидрометеоролошки завод СР Србије, Београд.
34. 1978. Нових 100 км водоводне мреже. Народне новине од 15. марта 1978., Ниш.

ИЗДАНИ И ИЗВОРИ У НЕОГЕНУ НИШКЕ КОТЛИНЕ I.

Положај и распоред извора на опсервираном простору Нишке котлине. — 1. Јасика, 2. Безимени извор, 3. Кундревача, 4. Чукарка, 5—7. Маскарник I, II и III, 8. Чунац, 9. Чамурлијска чесма, 10. Бунари, 11. Хајдучки кладенац, 12. Ристин кладенац, 13. Љубишин кладенац; а). Северна граница Нишке котлине; б). Ознаке за изворе и бунаре.

S u m m a r y

Živorad M. Martinović

UNDERGROUNDWATERS AND SPRINGS IN THE NEOGEN OF NIŠ BASIN I

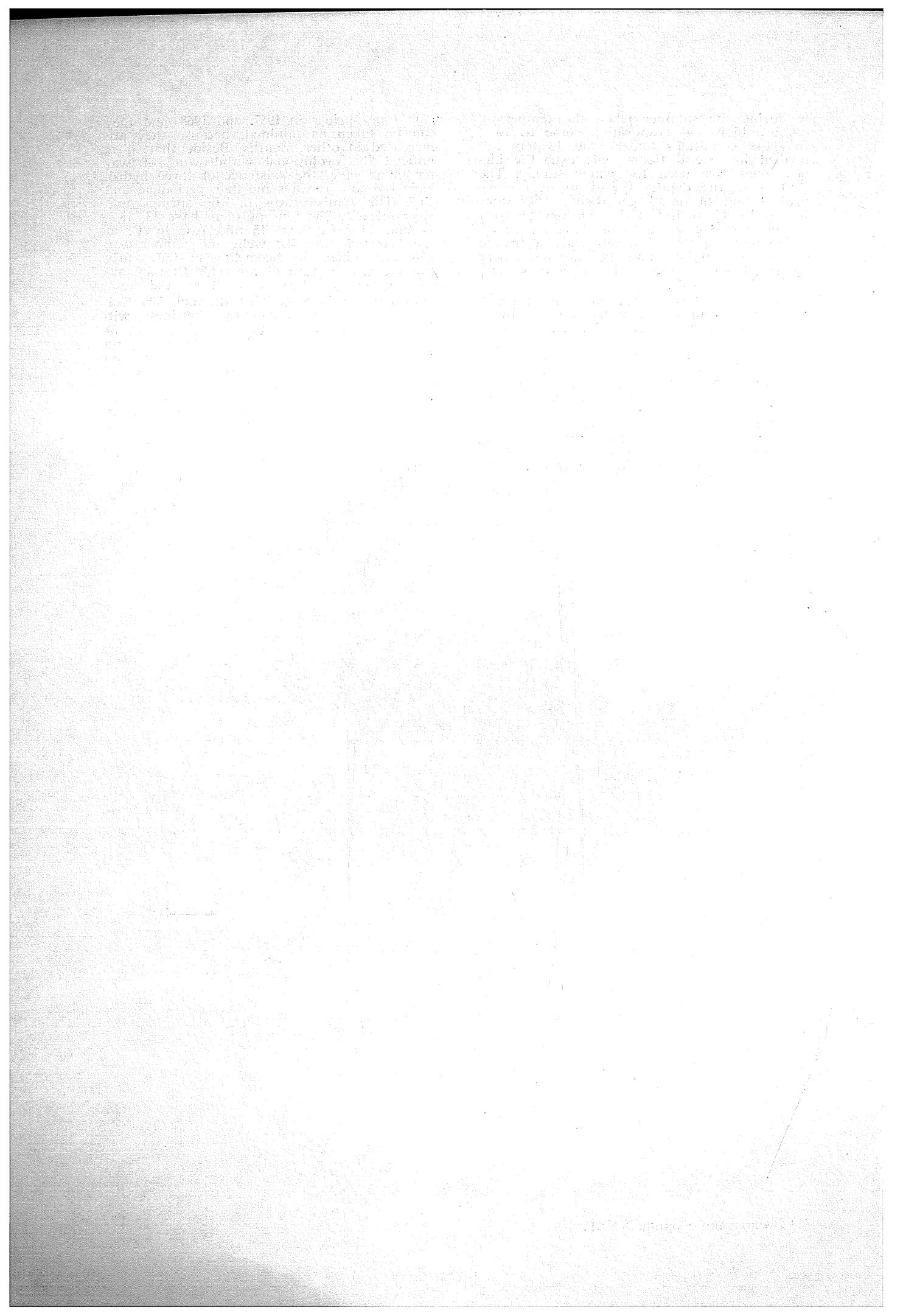
The basin mentioned in the title geographically belongs to the south-east of Serbia. It is, beside the other sediments, filled with sands, sandstones, marlites and clay of pannon-pontian age which follow one another in the vertical and side direction. They lay mostly horizontally, although they are lo-

cally disturbed, by young radial /tectonic. The bottom of the basin is dissected and terraced in the relief by the fluvial denudation processes. Then, most part of it is without forest vegetation and intensively cultivated. There is relatively small yearly quality of atmospheric precipitate (571,7 mm), especial-

ly during the summer when the temperatures are high and evaporation come to 70%. In those conditions under groundwaters are formed in several floors, but two, the highest ones, are used for water supply. The first is at the depth of 3—9 m, it is very broken and of small generosity. The other lies at 10—13 m, it is richer with water, more steady and clear. Both of them are subartesian and are fed with falls and infiltration of the surface flows and they are more near to the brim of the basin with karst and thermal component.

Undergroundwaters are emptified through numerous springs and wells, but in this work, because of the limited space 13 of them are presented. All of them belong to gravitational type, except the one which breaks siphonically. Their capacity is weak and according to the table of E. O. Meinzer (literature № 17), the three of them belong to VI group (0.1—1), four to VII (0.01—0.1), three to VIII (under 0.01 lit/sec), while the two of them went dry during the observation and at the wells it was not yet established. These values were got in July (11) and Au-

gust (one spring) in 1967. and 1968. and they can be taken as minimal, because they are increased in other months. Beside that, it is noticed the evolutional withdrawing of water pillar, e. g. the existence of three hydrological zone — always moistened, periodical and dry. The temperatures of the springs are also unequal. The four of them have 13, 13.5, 14 and 14.3° C, three 15 and two 16° C, at the last two and the wells the temperature was not taken. So, according to the yearly average temperature of air (11.8° C) they are lukewarm, and those marked by the numbers from 6 to 9 perhaps thermal. The water is still clear, of moderate hardness, within the limit of neutral pH value, row, at the numbers 4, 9 and 12 of salty taste and it is mostly used for drinking. However, all these characteristics are proved macroscopically and therefore they need chemical analyses, and those near the village settlements bacteriological analysis. And only after that can they be capped skillfully, settled and protected with the aim of its wider use, especially at the eventual thermal springs.

**Властимир Стаменковић
Новица Ранђеловић
Владимир Ранђеловић**

Лековите и зачинске биљне врсте околине Босиљграда

Увод

Подручје Босиљграда представља најисточнији део Србије. Простире се између високог венца Родопских планина и границе према Бугарској. То је уствари планински крај који се пружа на надморским висинама од 650 до 1920 метара.

У климатском погледу овде владају умереноконтинентални услови са мањим медитеранским модификацијама. Лета су аридна са топлом климом, јесен хумидна и умерено топла, а зима перхумидна са нивалном климом.

Стене су у целини силикатне, са мањим кречњачким туфовима. Земљишта су кисела и разнородна. Доминирају гањњаче, смеђа шумска земљишта, тресетне и планинске црнице.

Флора је разноврсна, а овде расте преко 760 врста виших биљака. Међу њима има врсте које само овде расту и никада више у Србији (*Silene supina*, *Trifolium affine*, *Genista carinalis*), као и ретких и ендемичних биљака.

Вегетација је углавном шумска, мада су шуме дosta девастиране и претворене у шикаре. Најбројније су букове шуме, док су храстове сведене само на претпланински регион.

Од антропогених заједница најраспрострањеније су претпланинске и планинске ливаде и пашњаци на којима и данас срећемо не мали број стада које се овде напаса.

На свим овим површинама бројне су лековите и зачинске биљке чијим сакупљањем се бави углавном сеоско ста-

новништво и то за сада недовољно што је један од разлога да оне нису у изумирању.

САКУПЉАЊЕ, СУШЕЊЕ, ЛАГЕРОВАЊЕ И ТРАНСПОРТ БИЉНИХ ДРОГА

Велико је флористичко богатство и разноврсност флоре околине Босиљграда. Економски значај за ово подручје имају лековите, зачинске, ароматичне, јестиве и сродне биљке, чије присуство даје овом пределу компаративне предности које могу бити у функцији његовог бржег економског и општег развоја.

Релативно велика удаљеност од прометнијих саобраћајница (око 70 км од магистралног пута Београд—Скопље) и индустријских центара (преко 80 км од Лесковца, односно Врања) чини подручје општине Босиљград веома погодним за производњу биолошки здраве хране (погрешан термин „здрава храна“), јер испуњава све услове прописане пројектима „НАТУРА ВИТА“, „МОЋ ПРИРОДЕ“, „ЗДРАВА ХРАНА“ и др. Приступ великих водених акумулација (Власинско и Лисинско језеро) даје специфичности климатским факторима, ублажава екстреме, што је погодност за развој биолошког ратарења, производња хране без хемије. Велике површине под ливадама и пашњацима омогућавају далеко интензивније сточарење него што је садашње стање, са великим производњом стањака неопходног за производњу биолошки исправне хране.

Лековите, зачинске, ароматичне, јестиве биљке у производњи биолошки исправне хране замењују многобројне синтетичке материје, чије присуство у храни није безопасно: конзерванси, антиоксиданси, бојене материје и сл. План-

тажирањем лековитог биља, производњом зачина у башти, кроз усмерену селекцију, добијају се квалитетни коригенси боје, мириса, укуса, вредни састојци прехрамбених артикала који се данас посебно препоручују реконвалесцентима, деци и особама којима је потребна превенција. Ове тзв. корисне биљке обезбеђују се и коришћењем природних ресурса, који на подручју општине Босиљград нису мали.

Наведене компаративне предности општине Босиљград биће у функцији њеног бржег економског и друштвеног развоја ако се рационално користе.

Лица која раде на прикупљању и примарној преради лековитих, зачинских, ароматичних и јестивих биљака имају веома одговоран посао у производњи квалитетних биљних сировина, што подразумева поштовање општих правила прикупљања, сушења, лагеровања и транспорта биљних дрога.

Прикупљање мора бити поверио добним познаваоцима биљака, који су прошли обуку, јер се у противном могу заменити нешкодљиве шкодљивим, чак и отровним биљкама. Тако се дешава да лист усколисне боквице буде замењен листовима длакавог напрстка, обична (пољска) преслица са барском (отровном), плодови боровнице са плодовима помоћнице, или велебиља и сл.

Концентрација биолошки активних материја, од чијег присуства зависе фармаколошка својства биљних дрога везана је за одређене фазе у развоју биљке. Због тога сакупљач мора да зна који се биљни део прикупља и када се сакупља. То је неопходно и због рационалног коришћења природних ресурса. Ако се прикупља вршни део биљке у цвету, онда се не чупа цела биљка. Никада се са исте површине не прикупљају све јединке, најчешће се оставља 1/3, ради даљег размножавања и одржавања нивоа присутности биљне врсте.

По правилу, подземни делови (корен, ризом, кртоле) прикупљају се у јесен, или рано пролеће, у свим временским условима. Надземни делови се прикупљају по сувом времену, после дизања росе и то: пупољци се скидају у пролеће, пре него су почели да се отварају, најчешће са двогодишњих грана. Са сличних грана скида се кора, у тракама, када се лако одваја од дрвета, после отварања пупољака и у току интензивирања животних функција; листови се беру за време цветања биљке; цветови се прикупљају на почетку цвета-

ња, никада у прецветавању; плодови и семена се сакупљају када су зрели, код неких биљака где зрели плодови лако опадају, прикупљају се када је 60—70% плодова-семена зрело.

Биљке се прикупљају у одвојене котарице, папирнате или платнене (никако пластичне!) вреће и што пре транспортују до објекта за сушење.

Сушење је прикупљених биљних делова (биљне дроге) је један од најважнијих процеса у очувању квалитета биљних сировина. Сушењем се добијају сировине стабилне при лагеровању, транспорту и преради. При неправилном сушењу разлажу се биолошки активне материје, чиме се битно умањује квалитет биљних дрога.

У убраним биљним деловима треба што пре имобилисати активност фермената, у противном, нарочито у условима повећане влаге и температуре, делатност фермената се увећава, што доводи до деградације биљних сировина. При загревању од 50°C делатност фермената се смањује, чак и престаје.

Сушење у природним условима, по правилу, се обавља у замраченим, чистим и добро проветреним просторијама, у танком слоју. Погодне су таванске просторије. Да се дрога равномерно суши, сем ако није изричито забрањено, у току дана се 2—3 пута вилама окрене. Изузетно, корење, ризоми, кртоле могу се, после прања и ситњења, изложити директним сунчевим зрацима. У истој просторији се не могу, у исто време, сушити различите биљне дроге, нарочито ако се ради о ароматичним биљкама, јер су биљне сировине веома пријемчиве за стране мирисе.

Сушење у сушницама је сложен и одговоран посао. Свака биљна дрога тражи посебне услове, како би на крају сушења садржавала оптималну количину биолошки активних материја. Биљке треба брзо сушити на температури од 40—50°C, ради инактивације фермената. Међутим, биљке које садрже етерична уља лако испарљива на овим температурама губе значајни део вредних материја. Због тога се суше полако, у танком слоју, најчешће на температури од 30—35°C. При сушењу плодова, нарочито ако су сочни, температура се постепено повећава до 65°C. Почетна температура при сушењу шипурака је 80—100°C, а касније 50—60°C.

Сушење је завршено када се корен, кора ломи уз прасак (не савија се), листови се лако ситне међу прстима, глав-

ни нерви и стабло се ломи, када се сочни плодови не лепе. При постизању стандардне влаге (10—18%, у зависности од дроге) сушење је завршено. Добро осушене биљне дроге нису подложне утицајима фермената и микроорганизама и могу се чувати дуже (од 6 месеци до више година).

Пријем и лагеровање лековитих биљака врши се на откупним пунктovима. Ту се врши прва контрола биљних дрога: уситњеност, оштећења изазвана штеточинама, присуство других дрога, нарочито дрога јакога дејства и сл. Пожељно је да се у откупним пунктovима налазе стандарди тражених дрога ради потребних поређења, како би се избегла замена биљних сировина. У приручним лабораторијама ураде се прве анализе, нарочито на садражју влаге, јер од степена чистоће, органолептичког изгледа, садржаја биолошки активних материја, зависи цена биљних сировина. Ако је потребно приступа се досушивању, после чега се приступа балирању и лагеровању.

Биљне сировине се лагерују у чистом, сувом, добро проветреном и засећеном простору. Избегава се лагеровање ароматичних биљака у истој просторији са другима, јер се мириси лако упирају. На свакој балији налази се етикета са основним подацима: назив биљне дроге, време прикупљања, место прикупљања, садржај влаге, садржај активних материја (нарочито за официналне биљке), откупни пункт и сл.

ПОПИС ЛЕКОВИТИХ БИЉАКА

У списку флоре околине Босиљграда налази се преко 200 биљних врста са лековитим својствима. У овом делу издвајамо само оне врсте које се могу користити, јер их има у довољним количинама. За сваку биљну врсту дајемо латински назив, народно име које се најчешће користи у овим крајевима (српско и бугарско), назив биљне дроге, време прикупљања, главне лековите материје које се налазе у биљној дроги, основна фармаколошка својства, начин припремања простијих галенских облика. Биљке су поређане по АБЦД-и.

ACHILLEA MILLEFOLIUM L. — хайдучка трава, бјал равнец (Таб. I, сл. 1). Распрострањена је на целој територији општине, поред путева, на ливадама, поред шума. Прикупља се врсни део биљке у цвету дужине до 20 цм (Millefolii

herba), или само цветни део (M. flos). Дрога се прикупља од јуна до септембра. У дрогу се налази етерично уље (0,2—1%), са хамазуленом као главном лековитом компонентом. У дроги се налазе и флавоноиди (апигенин, путеолин и др.), фенолна киселина, безазотне материје, кумарини, 3—4% танина и др.

Хайдучка трава, заједно са камилицом, улази у састав многих приправака против упалних процеса, за стимулацију рада жлезда желудачно-цревног тракта (упале, пролив, мучнина, грчеви и сл.). У народној медицини се традиционално употребљава за спречавање крварења и уређења менструалног циклуса.

Чајни напитак се припрема тако што се једа чајна кашика (1,5—2,0 г) добро саситњене дроге прелије са 150 мл вреле воде. После 10—15 минута садржај процедити. Ако није друкчије одређено, дневно користити 3—4 шолје незаслађеног чаја, пре сваког оброка по 1 шолју. Користи се и A. clypeolata која има жуте цветове.

AGRIMONIA EUPATORIA L. — петровац; камшик

Биљку смо налазили поред листопадних (храстово-грабових) шума, на међама, сувим ливадама, никада у великим количинама. Користи се надземни део биљке у цвету (Agrimoniae herba). Бере се од јуна до августа. Главни састојци дроге су катехински танини (4—10%), а садржи и трагове етеричног уља, флавоноиде, кремну киселину и др. Повољно делује на упалне процесе (средство за гргљање и испирање), санира упалу црева. Претежно се користи у народној медицини, у последње време све више код гинеколошких болести (крварења, миоми и сл.).

Припремање чаја: 1,5 г фине саситњене дроге прелити са 150 мл хладне воде, у поклопљеном суду кратко кувати. Након 5 минута процедити садржај. Више пута у току дана испирати грло, а унутра код болести црева 2—3 пута дневно по 1 шолју чаја, пре јела.

ALCHEMILLA VULGARIS L. — вирак; цариче

Биљку смо налазили на планинским ливадама. Користи се надземни део биљке у цвету (Alchemillae herba), или листови (A. folium). Главни састојци у дроги су танини (6—8%), а према неким ауторима дрога садржи и флавоноиде. Користи се као танинска дрога: код кр-

варења, гинеколошких болести (преобиљна менструација, болови у утроби), за испирање слузокоже усне дупље и ждрела. Спома се користи за испирање рана.

Припремање чаја: 1—2 г (две чајне кашике) саситњене дроге прелити са 150 мл вреле воде, након 15—20 минута процедити. У току дана попити 3—4 шоле свежег чаја, пре сваког оброка по 1 шолу.

Биљка улази у састав „женског чаја”.

ARTEMISIA ABSINTHIUM L. — бели пелин; обикновен пелин

Биљка насељава сува, каменита места: поред путева, у шикарама, често у баштама. Користи се зељasti део биљке у цвету (*Absinthii herba* или *A. summits*), тако што се одсецају вршни делови, дужине 20—30 см, суште у хладу и на промаји. Дрога садржи 0,2—1,5% етеричног уља, са главном компонентом абсинтином и горке материје које припадају сесквiterpenлактонима које се осећају и у великом разблажењу. У дроги су различити флавоноиди, мање дозе полиацетилена и др.

Као горка ароматична дрога се користи у побуђивању апетита, за стимулацију секреције желуца (гастритис са мањком киселине), за отклањање грчева пробавног система, жучних путева и сл. У народној медицини се често користи за смањивање шећера у крви. Ипак, могу се јавити код предозирања и дуготрајне примене сметње у желудочно-чревном систему (мучнина, грчеви, вртоглавица), па чак и упада бубрега.

Припремање чаја: 1,5 г (једна чајна кашика) саситњене дроге прелити са 150 мл хладне воде и држати потопљено 6—8 сати, а затим процедити. Ако није друкчије одређено, више пута у току дана пре јела попити за побуђивање апетита по 1 шолу свежег, незаслађеног чаја. За стимулацију рада жучних путева чај користити после јела. Користи се и *A. lobelii*, миришљав пелин, са Рудина.

ASPERULA ODORATA L. — лазаркиња; ароматно еновче

Биљка је честа у сеновитим буковим шумама. Бере се надземни део биљке у цвету (*Asperulae herba*), у летњим месецима. Биљку сушити у танком слоју, на промајном месту, да листови не поцрне. Биљка садржи кумаринске гликозиде (мирис сена!), етарско уље и горке

материје. Биљка се, углавном, користи у народној медицини код камена у бубрезима, акутног и хроничног катара дисајних путева, хистеричних напада, а спома за испирање гнојних брадавица, убоја и сл.

Припремање чаја: две чајне кашике саситњене биљке прелити 1 чашом хладне воде, кисне се 8 сати, а затим процедити. У току дана попити припремљени садржај, у гутљајима.

BETONICA OFFICINALIS L. — ранилист; лечебен ранилист

Честа је у шикарама, на ивици листопадних шума, на брдским и предпланинским ливадама. Надземни део биљке у цвету (*Betonicae herba*) одсеца се чим се отворе први цветови. Суши се у хладу, на промајном месту, у танком слоју. Садржи и до 15% танина, гликозиде, сапонине и др. Претежно се користи у народној медицини, у лечењу рана (име!), јер стимулира епителизацију. Делује противупално на бубрете, мокраћну бешику и гениталије.

Припремање чаја: две чајне кашике саситњене дроге прелити са 400 мл вреле воде. Након 1 сата садржај процедити. Узимати у току дана више пута по 1 кафену шолу, пре јела. Спома, за облагање рана користе се чисти, свежи листови, који се изгњече.

Ако се користи више од прописаних доза јављају се знаци тровања.

CARLINA ACAULIS L. — вилино сито; решетка (Таб. I, сл. 2)

Често смо је налазили на брдским и предпланинским осунчаним ливадама и пашњацима. Корен (*Carlinae radix*) се вади у јесен, опере се, уздуж и попреко саситни и брзо суши на сунцу или у сушилици. Садржи инулин (око 20%), етерично уље, смоле, танинске материје. Биљка делује умирујуће, противупално и противмикробно код упада бубрега и мокраћне бешике, умањује болове код хемороида.

Припремање чаја: једну супену кашику самлевене дроге прелити са 500 мл воде, постепено загревати до кључења. Након 10—15 минута процедити. Припремљени одвар попити у току дана, 3 пута дневно по 1 шолу, пре јела.

Зелена и свежа цветна ложа користи се за јело, као добра замена за приморску артичоку.

CARUM CARVI L. — ким; кимион

Распрострањена је у брдским и пла-
нинским, осунчаним ливадама. Ким се
успешно плантажира, на наносима и
природном станишту. Користи се плод
(*Carvi fructus*). Како зрели плодови ла-
ко опадају, жање се рано ујутру или ка-
сно после подне. После дозревања на
промајном месту плодови се омлате и
досуште, на температури до 40°C. У пло-
ду се налази 3—7% етеричног уља, са
карбоном и лимоненом као главним ком-
понентама, 10—18% масних уља,око
20% протеина, око 20% угљених хидрата
и флавоноиди.

Етерично уље подстиче секрецију
желудачних жлезда, подстиче апетит,
слично као морач и анис отклања грче-
ве. Има добро изражена фунгистатичка
дејства. У народној медицини се корис-
ти за подстицај лучења млека код доји-
ља.

Припремање чаја: 1—5 г саситњених
плодова кима прелити са 150 мл вреле
воде, поклопљени суд оставити 10—15
минута, а затим садржај процедити. У
току дана попити 2—4 шолје свежег ча-
ја, најбоље између оброка. Одојчад и
деца узимају по 1 чајну кашику на фла-
шицу млека (чаја).

Као зачин и коригенс укуса користи
се у ликерској индустрији.

CENTAURIUM UMBELLATUM Gilib.

— грозничавче; червен кантарион
(Таб. I, сл. 3)

Биљка се појединачно јавља на брд-
ским ливадама, запуштеним обрадивим
пределима, никада са великим биомасом.
Горња половина биљке у цвету (*Centau-
rii herba*) пажљиво се одсече, везује у
китице и суши у хладу. Ради очувања
природних ресурса, увек се остави 1/3
биљака на истој површини ради плодо-
ношења, јер је биљка заштићена одлу-
ком Владе Републике Србије (Сл. Гл.
49/91) и уведена контрола прикупљања.

Биљка садржи јако горке гликозиде
(центапикрин и др.) који се осећају и у
разблажењу од 1:4.000.000, па служи
као средство за изазивање апетита, нарочито
код хроничног мањка желудачне
киселине. Скоро свако домаћинство
има китицу-две ове биљне дроге. Кори-
сте је за лечење грозничавих стања.

Припремање чаја: 2—3 г саситњене
дроге убаци се у 150 мл хладне воде.
После вишесатног натапања (8—12 са-
ти), садржај се процеди. Ако друкчије
није одређено у току дана попити пре

сваког оброка по 1 шолју свеже припре-
мљеног и незаслађеног чаја.

Кичица је призната у многим зем-
љама. Прописује је и наша Фармакопе-
ја (Ph. Ju IV).

CHELIDONIUM MAJUS L. — руса; змијско мљако (Таб. I, сл. 4).

Налазили смо је поред насељених
места, на површинама где труну орган-
ске материје. Зељасти надземни део
биљке у цвету (*Chelidonii herba*) бере се
на почетку цветања, суши на промајном
и тамном месту. Корен (*Ch. radix*) се вади
у јесен или у рано пролеће, суши се
у танком слоју.

У наранџастом соку се налази око
20 алкалоида, због чега је ова дрога у
свежем стању отровна, па чак може иза-
звати и смрт. Међутим, сува биљна дро-
га делује као добро средство за стиму-
лацију рада јетре, жучне кесе и жучних
путева. У народној медицини жути сок
се користи за скидање брадавица, укла-
њање лиша и сл. Доказано је њено ан-
тимитотичко деловање, па се све чешће
користи као средство против тумора.

Иако се не користи често за припре-
мање чајног напитка, код грчева у же-
луцу, цревима и жучној кеси, за чај се
користи од 1/2 до 1 чајне кашике суве
дроге на 1 чашу вреле воде. Након 10
минута се процеди и пије на пола сата
пре јела. Дневно се користи 2—3 пута.

CICHORIUM INTYBUS L. — водопи- ја; сиња жљчка (Таб. I, сл. 5)

Врло честа на напуштеним брдским
ливадама, пашијацима и обрадивим по-
вршинама, поред путева. Корен (*Cichorii
radix*) се вади у јесен, очисти од земље,
расече и суши у танком слоју у хладу
или у сушници. Ређе се користи надзем-
ни део (*C. herba*), или само цвет (*C. flos*).

Корен садржи највише инсулина и
де 40%), затим горке материје (интибин),
танине, сесквитерпене и др. Цикорија по-
богашава размену материја, увећава се-
крецију жeluца и јетре, стимулира по-
крете црева, па се препоручује код бо-
лести јетре, гастритиса, чира и сл. У на-
родној медицини се надземни део кори-
сти против пролива: 3 супене кашике
саситњене суве дроге прелити са 500 мл
хладне воде, кувати 10 минута и проце-
дити. Припремљену количину попити у
току дана, по једну шолју пре сваког об-
рока.

Водопија (гологуза) се користи као замена за кафу самлевени осушенни корен).

CORNUS MAS L. — дрен; дрјан

Чест је у вегетацији шибљака, на ивици листопадних шума. Бере се плод када је зрео (*Corni fructus*), а ређе се користе кора (*C. cortex*) и лист (*C. folium*). Народна медицина цени свежи плод дрена као поуздано средство против пролива и упалних процеса у цревима. У прехранбеној индустрији користи се за израду производа са дosta пектина, танина, боја, витамина и шећера.

CRATAEGUS MONOGYNA Jacq. — бели глог; обикновени глог (Таб. II, сл. 1)

Распрострањена је у ксеротермним листопадним шумама и вегетацији шибљака. Цвет (*Crataegi flos*) се бере пре него се потпуно развије, са њима се обично беру и листови (*C. folium*). Дрога се суши у танком слоју, на промајном и чистом месту, да не промени боју.

Хемијски састав глога је веома сложен. Поред флавоноида, носећих активних компонената, садржи бојене материје, амине (са кардиотоничним дејствијама), органске киселине, стероле и др. Течни екстракт и други приправци повољно делују на почетну инсуфицијацију срца, нарочито недовољну исхрану срчаног мишића, а поседују и добра седативна својства.

Припремање чаја: једну чајну кашику добро саситњене дроге прелити са 150 мл вреле воде, након 15 минута процедити. Ако није друкчије одређено, у току дана попити 2—3 шоље свеже припремљеног чаја.

BUPHRASIA STRICTA Host. — видац; очанка

Распрострањена је на сувим ливадама, на целом подручју. Бере се надземни део биљке у цвету, од V—X месеца (*Buphrasiae herba*), суши на тамном и промајном месту у танком слоју.

Дрога садржи иридоидгликозиде, флавоноиде, танине, трагове етеричног уља и др. Користи се, углавном, у народној медицини, као против упално средство код блефаритиса, коњуктивитиса, као облога за упаљене очи (заједно са јечом). Чайни приправак се користи и код прехода и промуклости.

Припремање чаја: једну супену кашику саситњене дроге прелити са 150 мл хладне воде, кратко кувати. Након 10—15 минута процедити. Споља 3—4 пута вршити испирање (ока). Постоји више врста рода *Euphrasia* на подручју Босиљграда и све су лековите.

FILIPENDULA VULGARIS Moench.
— сириштарка; орехче (Таб. II, сл. 2)

Вишегодишња зељаста биљка, честа на сувим и умереновлажним ливадама. Користи се задебљали део корена, дугуљастовретенасте до скоро лоптасте кртоле (*Spiraeæ radix*). Кртоле се ваде касно у јесен, оперу, саситне и суше у танком слоју.

У кртолама се налази гликозид гаултерин, танинске материје, дosta скроба, мало витамина Ц. Користи се у народној медицини одвар од кртола за лечење гинеколошких болести (упале, крвarenja), а задњих година све више у лечењу последица увећане штитне жлезде.

FILIPENDULA ULMARIA (L.) Maxim.
— медуника; брјаснолистно орехче

Распрострањена на влажним брдским и планинским ливадама, поред потока. Врхови гранчица у цвету (*Ulmariae summitas*) одсејају се када је биљка у цвету, брзо се суше у хладу у танком слоју да сачува природну боју.

У дроги се налазе флавоноиди (око 0,5%), естрри, танинами сличне материје, стерично уље у траговима и др. Повољно делује код прехода, стимулише знојење, увећава количину излучене мокраће. У народној медицини користи се споља за облагање болних места код реуме и гихта.

Припремање чаја: 3—6 г саситњене дроге прелити са 150 мл прокључале воде, након 10 минута процедити. Користити више пута у току дана, попити по шољу свежег чаја заслађеног медом. При спољашњој употреби биљка се користи као компресија на оболело место.

FRAGARIA VESCA L. — шумска јагода; горска јагода

Распрострањена у брдским и планинским пределима, на ливадама, пањаџима, поред путева. Лист (*Fragariae folium*) се бере после брања плодова, здрав, са лепом зеленом бојом. Суши се у танком слоју, у хладу и на промаји, тако да не промени боју.

Дрога садржи највише танина, због чега се најчешће у народној медицини користи као антиупално средство, за испирање упаљене слузокоже усне дупље и ждрела, против пролива и крварења. Саставни је део биљних мешавина за уживање, као замена за чај.

Припремање чаја: једну чајну кашику добро саситњене дроге прелити са 150 мл вреле воде, након 10—15 минута процедити. Код пролива пити више пута дневно по 1 шолју чаја, док се не отклони поремећај.

Плод је вредна сировина у прехранбеној индустрији.

GALIUM VERUM L. — ивањско цвеће; срчинско еновче

На сувим, запуштеним ливадама, поред шибљака и храстових шума. Горњи део биљке у цвету (*Galii veri herba*) се отсеца и што пре суши у танком слоју, на промаји, да сачува природну боју.

Дрога садржи највише флавоноида (око 2%), мале количине иридоидгликозиде, етарско уље у траговима и др. Користи се претежно у народној медицини, као средство за избацување вишке течности, против грчева, споља повремено код кожних болести.

Припремање чаја: две чајне кашике добро саситњене биљке прелити са 150 мл хладне воде, постепено затревати до кључања, а за тим процедити. Као благ диуретик (за излучивање мокраће) користи се 2—3 шолје дневно, увек свеж чај.

GERANIUM MACRORRHIZUM L. — здравац; обикновен здравец

Распрострањена биљка у брдским и планинским буковим шумама са стено-витом подлогом. Ризом (*Gerani macrorrhizi rhizoma*) се вади касно у јесен или рано у пролеће. Суши се на сунцу.

Дрога садржи танине, етерично уље, полифенолна једињења, пектине и сл. Користи се као народни лек, па се често налази у баштама као симбол здравља (имел). Поред умирујућег дејства, повољно делује на снижавање крвног притиска, служи за премивање упаљене коже и сл.

Припремање чаја: две чајне кашике саситњеног корена прелити са 500 мл хладне воде и оставити да се кисне 8 сати, а затим се процеди. У току дана пити три пута по једну мању чашу (око 100 мл) незаслађеног чаја, пре јела.

GLECHOMA HEDERACEA L. — добричица; самобојка

Распрострањена је на целом подручју, поред листопадних брдских шума, у шибљацима, поред путева. Надземни део биљке у цвету (*Glechomae herba*) бере се априла до јуна. Суши се у танком слоју на сунцу, у сушницама до 35°C.

Биљка садржи етерично уље, кумарин, фурокумарин, горке материје, танине и др. Користи се, претежно у народној медицини, код нервозних стања, несанице, бактеријских инфекција дигајних органа и сл.

Припремање чаја: једну чајну кашику саситњене биљке прелити са 150 мл прокључале воде, након 1 сата процедити. Припремљени чај попити у току дана, три пута по један део.

Добричица се користи као зачин.

На сличан начин користи се и длакава добричица (*G. hirsuta* WK.).

GEUM URBANUM L. — зечја стопа; градско омајниче

Честа у листопадним шумама брдских и претпланинских предела. Ризом с корењем (*Gei urbanii rhizoma*) вади се касно у јесен или рано у пролеће, пре него биљка почне да се развија. Опрана дрога се суши на сунцу.

Дрога садржи до 30% танина, мало етарског уља, гликозиде, флавоноиде, органске киселине и др. Ефикасно делује на упалне процесе у цревном систему (гастритис, колитис, пролив и сл.), а етерично уље има изражена антимикробна дејства.

Припремање чаја: две супене кашике саситњене дроге прелити са 300 мл вреле воде. Кува се 5 минута, а затим процеди. Припремљени чај попити у току дана: пре сваког оброка по 100 мл незаслађеног чаја.

HERNIARIA HIRSUTA L. — длакава ситница; разврзанче

Распрострањена на сувим, песковитим теренима, поред путева и шума, на ливадама. Надземни део биљке у цвету (*Herniariae herba*) бере се од маја до августа, пажљивим одсецањем да се не оштети корен. Суши се у хладу.

У други се налази 3—9% сапонина, до 1,2% флавоноида, до 0,4% кумарина, мале количине танина и др. Користи се код камена у бубрегу и жучној кеси, смирује грчеве жучних и мокраћних

путева. Састојак је официјалног чаја за мокраћне путеве.

Припремање чаја: једну чајну кашику добро саситњене дроге прелити са 150 мл хладне воде и кратко кувати. Након 5 минута процедити. У току дана попити 2—3 шоље свежег чаја, пре оброка.

HIERACIUM PILOSELLA L. — зечја лобода; миши уши (Таб. II, сл. 3)

Распрострањена на сувим теренима: пашњаци, поред путева, шибљаци и сл. Користи се цела биљка с кореном (*Hieracii herba*), када је у цвету, од јуна до септембра. Суши се у танком слоју, у хладу.

Биљка садржи кумарин, минералне материје, органске киселине, танине и друге недовољно проучене материје. Често се користи у народној медицини, као противупално средство и за појачано мокрење, код болести бубрега, увећаног крвног притиска. Народ је користи у лечењу цревних полипа и хемороида, упорних екзема и сл.

Припремање чаја: две чајне кашике саситњене биљке прелити са 400 мл проључале воде. Одстоји тако један сат а затим се процеди. У току дана попити припремљен чај: 3 пута дневно по 1 шољу, пре јела.

HYPERICUM PERFORATUM L. — богородична трава; жлт кантарион

Распрострањена у брдском и претпланинском појасу, на ливадама, поред листопадних шума, у шибљацима. Користи се цветни део биљке (*Hyperici herba*), обично се бере јула тако што се отсеца вршни део у цвету и суши у танком слоју на промаји у хладу. Скоро свако домаћинство има китицу—две ове биљке.

Биљка садржи до 1% етеричног уља, око 10% танина, флавоноиде и др. На бази садржаја *hypericina*, најважнијег лековитог једињења у дроги, богородична трава се све више користи код нервозних стања, као антидепресив, у климактеријуму и сл. Присуство хиперфорина, иманина и новоиманина обезбеђује овој дроги доказана антимикробна својства, због чега се традиционално користи у лечењу рана (светојовански зејтин!), гастритиса и чира.

Припремање чаја: две чајне кашике саситњене дроге прелити са 150 мл проључале воде. После 15 минута садржај

процедити. У току дана користити 1—2 шоље чаја, пре јела.

Код дуже употребе или код увећаних доза јавља се фотосензибилизација, нарочито код особа светлијег тена.

LEONURUS CARDIACA L. — срдачица; ђаволска уста (Таб. II, сл. 4)

Распрострањена на сувим стаништима до 1000 м надморске висине: поред путева, шипражја, на запуштеним ливадама. Вршни део биљке у цвету (*Leonuri herba*) дужине 25—40 см бере се од јуна до септембра. Суши се у танком слоју у хладу на промаји.

Биљка садржи етерично уље, алкалоиде, флавоноолне гликозиде, сапонине, танинске материје, и др. Користи се код нервозног срца, хипертоније почетног степена, несанице, нервозе, поремећаја шtitne жлезде и др.

Припремање чаја: две супене кашике саситњене дроге прелити са 500 мл вреле воде, оставити да кисне један сат. Припремљени чај попити у току дана: 3—4 пута дневно по 1 шољу, пре јела.

LYCOPUS EUROPAEUS L. — гагамија; обикновена катушка

На влажним стаништима: поред река и потока, претежно у низним пределима на целом подручју. Надземни део биљке у цвету (*Lycopri herba*) бере се од јуна до септембра, суши у танком слоју на промаји у хладу.

Биљка садржи флавонске гликозиде (лутеолин гликозиди), танине и мало етакрског уља. Користи се као народни лек у лечењу лупања срца, код хиперфункције шtitne жлезде и др.

LYSIMACHIA VULGARIS L. — златоглав; обикновено линевче

Распрострањена на влажним местима све до планинских предела. Зељасти надземни део биљке у цвету (*Lysimachiae herba*) бере се од јуна до августа. Одсецају се горње половине стабљике у цвету и суше у танком слоју на промаји у хладу.

Биљка садржи танине, сапонине, флавоноиде и др. Сличног састава је и *L. punctata* L. (противак једноцветан), па се обе ове врсте користе за исте намене, пре свега као народни лек у регулисању менструалног циклуса, против упалних процеса у усној дупљи и сл.

LYTHRUM SALICARIA L. — поточњак; врбица

Распрострањена на влажним местима: поред потока и река. Надземни део биљке у цвету (*Salicariae herba*) се одсеца у дужини 20—30 см и суши у танком слоју у хладу на промаји.

Дрога је са дosta танина, али садржи и гликозид саликарин, флавоноиде, слузи и др. Користи се, углавном, у народној медицини као средство које стеже: против пролива, крварења, споља за испирање упаљене коже, рана, екзема и сл.

Припремање чаја: једну супену кашику саситњене дроге прелити са 150 мл хладне воде, полако загревати до кључања, а затим склонити. Након 10—15 минута процедити. У току дана попити 2—3 шоље свежег чаја, у гутљајима, најбоље између оброка.

Често се користи у лечењу пролива код деце, где се доза прилагођава узрасту.

MALVA SILVESTRIS L. — црни слез; слез (Таб. II, сл. 5)

Честа на недовољно обрађеним површинама (напуштене њиве), поред путева, на рудералним теренима. Цвет (*Malvae flos*) се бере од маја до септембра, а лист (*M. folium*) без дршке у доба цветања биљке. Убрана дрога се суши у танком слоју, у хладу и на промаји да не промени боју.

Биљка веома повољно делује на упалне процесе дисајних путева, олакшава избацивање шлајма, облаже слузокожу јер садржи дosta слузи (лист — око 8%) (цвет — око 10%). Због садржаја антицијана служи за бојење у прехрамбеној индустрији.

Припремање чаја: једну супену кашику саситњене биљке прелити са 400 мл вреле воде. Оставити да се кисне један сат, а затим процедити. Припремљен чај попити у току дана: три пута по једну шољу, пре оброка.

Упозорење: у већим дозама биљка је шкодљива!

MATRICARIA CHAMOMILLA L. — камилица; лајка (Таб. III, сл. 1)

Распрострањена поред путева, на ораницама, поред насеља, на утринама и сл. Главичасте цвасти (*Chamomillae flos*) се бере по сувом и лепом времену, када су беле латице у хоризонталном положају. Суши се у танком слоју у хладу

на промаји. У другим крајевима камилица се успешно плантажира.

Биљка садржи етерично уље, најчешће око 0,3% са низом компонената: алфа-бисаболол, хамазулен и др., флавоноиде, сескувитеерпенске лактоне, слузи и др. Једна од најчешће коришћених лековитих биљака, не само у народној медицини, нарочито код упалних процеса, јер има изражена бактерицидна и фунгицидна дејства. Споља служи за испирања, купке, инхалацију.

Припремање чаја: једну супену кашику дроге прелити са 200 мл вреле воде, након 10—15 минута садржај процедити. У току дана попити 3—4 шоље свежег чаја, најбоље између оброка.

MELISSA OFFICINALIS L. — матичњак; маточина (Таб. III, сл. 2)

Распрострањена у брдском делу, у вегетацији шиљака, уз листопадне шуме, на међама и зидинама. Лако се плантажира у условима јужноморавског региона. Листови (*Melisae folium*) се беру пре него биљка почне да цвета, априла до јуна. Уколико се дрога користи за издавање уља, бере се када је биљка у цвету, од јуна до августа. Суши се у танком слоју на промаји у хладу, или у сушници на температури до 40°C.

У дрги се налази етарско уље, до 0,2% са цитронелалом, цитралом и др. компонентама. Дрога садржи и флавоноиде, тритерпене, органске киселине (грумаријска, хлорогенска и др.). Матичњак има доказана смирујућа дејства, делује спазматички и антибактеријално па се често користи код нервоза срца, желудачно-чревног тракта, мигрене и сл.

Припремање чаја: једну супену кашику саситњене биљке прелити са 150 мл вреле воде, након 5—10 минута процедити. У току дана више пута попити по једну шољу свежег чаја.

Матичњак је цењен зачин.

MENTHA PULEGIUM L. — барска нана; блатна мента

Распрострањена на мочварним теренима: обале потока и река, плавни терени, влажне ливаде, претежно у низијским и брдским пределима. Вршни надземни део биљке у цвету (*Pulegii herba*) бере се од јуна до септембра, суши у танком слоју у хладу на промаји. Са осушених биљака скидају се листови и цветови.

Карактеристичну арому биљци даје етарско уље у коме је главни састојак пулегон. Садржи и танине и горке материје. Барска нана је народни лек. Домаћинства радо држе китицу-две ове биљке. Користи се против назеба и грипа, у лечењу органа за варење (надимање, пролив и сл.). Споља се користи за испирање упаљене коже и слузокоже.

Припремање чаја: једну чајну кашику саситњене дроге прелити са 150 мл вреле воде. Након 15—20 минута садржај процедити. У току дана 2—3 шоље свежег чаја попити, увек пре оброка.

ONONIS SPINOSA L. — громотрн; бодлив громотрн (Таб. III, сл. 3)

Често се јавља на напуштеним сувим до умерено влажним ливадама, поред путева. Корен (*Ononis radix*) се од старијих биљака вади у јесен или рано у пролеће, очисти од земље, уздуж разрезе и суши на сунцу.

Дрога садржи етерично уље, до 0,1%, са главним компонентама: транс-анетол, царвон, ментол. Садржи и гликозиде, танине, стероле, посебно ситостерол. Корен зечјег трна је састојак великог броја мешавина за поремећаје мокраћних путева: упада, тешкоће у излучивању мокраће, песак, камен и др.

Припремање чаја: једна супена кашика саситњене дроге прелити са 500 мл вреле воде, кувати још 5 минута, а затим процедити. У току дана пити три пута по једну шољу незаслађеног чаја између оброка.

ORIGANUM VULGARE L. — црноврх; риган (Таб. III, сл. 4)

Распрострањена претежно у брдском појасу: на сувим ливадама, поред листопадних шума и шибљака, на међама. Цветни врх (*Origani herba*) се одсеца до 20 см дужине у периоду цветања биљке, јула до септембра и суши у танком слоју (или у китицама) у хладу.

Биљка садржи до 1,2% етеричног уља са тимолом и карвакролом, нешто танина, витамина Х и др. Често се користи код упада бронхија, трахеја, бронхијалне астме, а покazuје добра дејства на желудачно-чревни систем (хронична оболења јетре, надимање и сл.).

Припремање чаја: 1 супену кашику саситњене дроге прелити са 400 мл вреле воде, оставити да кисне један сат, а затим процедити. Припремљен чај попити у току дана, пре сваког оброка по 1 шољу.

Вранилава трава је добар зачин за тешка и масна јела.

PASTINACA SATIVA L.— паштрнак;

Распрострањена на запуштеним ливадама, међама, у брдском и предпланинском региону. Често се култивише. Плод (*Pastinaca fructus*) се скупља ручно или механизовано када је зрео.

У плоду се налази етерично уље 1,5—3,6%), масна уља, флавоноиди и др. Паштрнак утиче на активност глатке мускулатуре црева, побуђује апетит, отклања грчеве чревнога система. Драга се користи као зачин.

Чај се припрема од корена: две чајне кашике ситно нарезаног корена прелити са 400 мл вреле воде, кувати 15 минута, а затим процедити. За побуђивање апетита и отклањање сметњи (мучнина, надимање и сл.) у току дана 3—4 пута узети по чајну кашику, пре сваког оброка прве седмице, а друге седмице по 5—6 чајних кашика.

PLANTAGO LANCEOLATA L. — мушка боквица; жиловлек (Таб. III, сл. 5)

Распрострањена у запуштеним баштама, њивама, поред путева. Листови (*Plantaginis lanceolatae folium*) се беру са добро развијених биљака када су у цвету, од априла до септембра, суше се у танком слоју на промаји у хладу.

У листовима се налазе иридоидгликозиди, нарочито ауцубин, слузи, танини, кумарин ескулентин и др. Као и широколисна (женска) боквица и средња боквица (*P. media*), мушка боквица се традиционално користи у народној медицини код упада и катара дисајних органа и желудачно-чревног система. Сок из свеже биљке споља се користи за лечење рана и упалних процеса на кожи.

Припремање чаја: једну супену кашику саситњене дроге прелити са 150 мл хладне воде, кратко кувати, након 15 минута процедити. Више пута у току дана узимати по једну шољу свежег чаја.

На исти начин припрема се чајни напитак од широколисне (*P. major*) и средње (*P. media*) боквице, јер имају слична дејства.

POLYGONUM AVICULARE L. — тркоскот; пача трава

Распрострањена на сувим песковитим и недовољно обрађеним површинама

ма, поред путева, претежно у нижим пределима. Надземни део биљке у цвету (*Polygoni avicularis herba*) прикупља се од јуна до октобра, одсецањем. Суши се у танком слоју на промаји у хладу.

Биљка садржи гликозиде, алкалоиде, провитамин А, аскорбинску киселину, смоле, силикате и др. Користи се у народној медицини код болести мокраћних путева (камен у бубрегу, песак), у лечењу чира на желуцу, оболеле жучне кесе (камен) и сл.

Припремање чаја: две супене кашике саситњене дроге прелити са 500 мл кључале воде, оставити да кисне један сат, а затим процедити. Припремљени чај попити у току дана, три пута по једну шољу, пре јела.

Биљку не треба користити код акутних упада бубрега!

POLYGONUM BISTORTA L. — срчњак; обикновено крвавиче (Таб. IV, сл. 1)

Распрострањена је у претпланинским и планинским пределима на мочварним ливадама, тресетиштима, поред потока. Ризом (*Bistortae rhizoma*) се вади у јесен. Ископана дрога се одваја од земље, испира у хладној води, ситни и суши на сунцу или у сушницама на температури од 50—60°C.

Биљка садржи 15—25% катехинских танина, више од 25% скроба, галне и ела гне киселине и др. Као танинска дрога најчешће се користи у заустављању пролива, лечењу дизентерије са крвавом стомицом, акутне респираторне инфекције, хемороида, крварења и сл.

Припремање чаја: једну супену кашику саситњене сировине (парчићи да не буду већи од 3 mm) прелити са 150 мл хладне воде, загревати до кључача, оставити да стоји један сат а затим процедити. Ако није друкчије одређено, у току дана узимати 3—4 пута по једну супену кашику одвара, пола сата пре јела. Користи се и у дечјој пракси, али је доза прилагођена узрасту.

POTENTILLA ERECTA (L.) Räusch. — трава од срдбобоље; очиболец (Таб. IV, сл. 2)

Распрострањена на умереновлажним ливадама, пашњацима у брдском и планинском појасу. Ризом (*Tomentillae rhizoma*) копа се у току лета, када је биљка у цвету. Очисти се од земље,

коренчића и натрулих делова, опере хладном водом и брзо суши на сунцу.

Дрога садржи око 20% танина катехинског типа, органске киселине, скроб, восак, трагове етеричног уља и др. На основу високог садржаја танина улази у састав многобрojних мешавина које се препоручују против пролива, дизентерије, крварења, а споља за испирање упаљене слузокоже.

Припремање чаја: једну чајну кашику саситњене дроге прелити са 150 мл хладне воде, загревати до кључача, на кон 30 минута процедити. У току дана користити 3—4 шоље свежег чаја, пре јела.

Код осетљивих особа може изазвати мучнину!

PRIMULA VERIS Huds. — јаглица; игличе (Таб. IV, сл. 4)

На осунчаним и сувим површинама у брдском и планинском делу. Корен (*Primulae radix*) се вади за време или непосредно после цветања биљке (април — јуни) од старијих биљака, опере се хладном водом и брзо суши на сунцу. Користи се и цвет (*P. flos*) са чашицом или без ње, суши се у танком слоју у хладу на промаји.

Корен је сапонинска дрога. Садржи и гликозиде, танине, ензиме, флавоноиде и сл. Сличан састав има и цвет (али и листови, који се могу користити). Често се користи у лечењу оболелих дисајних органа: бронхитис, кашаљ, назеб, бронхијална астма и сл. У народној медицини користи се код мигрене, главобоље, ноћног мокрења и др.

Припремање чаја: једну чајну кашику саситњене дроге прелити са 150 мл хладне воде, оставити да кључа 5 минута, а затим процедити. За искашљавање користити на свака 2—3 сата по једну мању шољу чаја заслађеног медом.

PRUNUS SPINOSA L. — трњина; трнка

Веома честа у брдском делу, поред путева, у вегетацији шибљака. Користи се цвет (*Pruni spinosae flos*) и плод (*P. s. fructus*). Цвет се бере априла—маја, суши се у танком слоју у хладу на промаји. Плод се бере тек после првих мразева. Суши се у сушницама на температури до 65°C.

У цвету се налазе флавоноиди, цијаногени гликозиди, минералне соли и др. а у плоду највише танини, антоцијани,

пектини, органске киселине, шећер и др. Трњина је неоправдано запостављена, јер се може користити као добра танинска дрога (плод) против упалних процеса, пролива, крварења, а цвет као средство за чишћење.

Припремање чаја: две супене кашике цвета прелити са 400 мл вреле воде, оставити да кисне један сат, а затим процедити. У току дана употребити три шоље чаја.

Одвар од плодова се припрема на следећи начин: две супене кашике саситњених плодова прелити са 500 мл воде, кува се 10 минута и процеди. Припремљени одвар употребити у току дана.

Плод се може користити у прехрамбеној индустрији.

PULMONARIA OFFICINALIS L. — плућњак; мечка пита (Таб. IV, сл. 3)

Распрострањена у светлим листопадним шумама, на влажном и умерено влажном станишту. Надземни део биљке у цвету (*Pulmonariae herba*) се прикупља од марта до маја. Одсеца се, очисти од оболелих листова и суши у танком слоју у хладу на промаји.

Дрога садржи слузи, око 15% минерала, алантонин, витамин Ц, провитамин А и др. Саставни је део тзв. плућног чаја, јер се често користи у лечењу бронхитиса, катара горњих дисајних путева и др. Данас се користи претежно у народној медицини.

Припремање чаја: две чајне кашике саситњене биљке прелити са 150 мл хладне воде, кратко кувати и након 5—10 минута процедити. Код бронхитиса више пута у току дана попити по једну шољу чаја заслађеног медом.

ROSA CANINA L. — шипурак; обикновена шипка (Таб. IV, сл. 5)

Веома честа на осунчаним, сувим, кривитим стаништима, у вегетацији шиљака, поред путева и међа. Плод (*Cynosbati fructus*) се бере на почетку зрења, када постане сјајноцрвен. Брзо се суши на сунцу, или у сушарама са почетном температуром око 90°C, а затим 50—60°C.

Главни састојак плода је аскорбинска киселина — до 1,7%, затим пектини, танини, шећери, органске киселине, бојене материје и др. Због високог садржаја вит. Ц препоручује се као терапеутско средство против авитаминозе. У народној медицини се врло често користи као средство за уживање, против

лакших упалних процеса мокраћних путева, као благо средство за чишћење.

Припремање чаја: једну супену кашику саситњених плодова прелити са 300 мл хладне воде, полако загревати до кључања. Процеђени одвар искористити у току дана, по једну шољу пре сваког оброка.

Плод дивље руже је цењена сировина у прехрамбеној индустрији, због чега се откупљује (нажалост, не на овим просторима) у велиkim количинама.

RUBUS FRUTICOSUS L. — купина; крупа, планучка

Честа је на осунчаним пропланцима, у вегетацији шиљака, поред листопадних шума и путева. Лист (*Rubi fruticosi folium*) се бере у јуну и јулу, јер су употребљиви само млади и нежни листови. Суше се у танком слоју у хладу на промаји.

У листу највише има хидролизију јуних танина, око 8%, а затим органских киселина, флавоноида и др. Нажалост, ова вредна дрога није довољно коришћена у овим крајевима. У комбинацији са другим дрогама лист купине се користи као замена за руски чај, као чај уз доручак, кућни чај и сл.

Припремање чаја: 1 супену кашику саситњене дроге прелити са 150 мл вреле воде, оставити 15 минута па процедити. У току дана узимати више пута по једну шољу свежег чаја.

Плод купине је вредна прехрамбена намирница.

RUBUS IDAEUS L. — малина

Распрострањена је у зони букових шума, на пропланцима, пожариштима, поред путева и сл. Лист (*Rubi idaei folium*) се бере док је млад са врхова грана. Суши се у танком слоју на промаји у хладу.

У листу се налазе танини, флавоноиди, витамин Ц, провитамин А, органске киселине, слузи. Посебно се препоручује рековалесцентима који су прележали неку инфекцију. Као и лист купине користи се као замена за руски чај у комбинацији са другим биљкама.

Припремање чаја: једну супену кашику саситњених листова прелити са 150 мл вреле воде, након 5—10 минута процедити. У току дана попити 2—3 шоље свежег чаја.

Плодови се користе у прехрамбеној индустрији.

SAMBUCUS NIGRA L. — зова; черен бз (Таб. V, сл. 1)

Распрострањена на хумозним и свежим местима, поред насеља и шума. Цвет зове (*Sambuci flos*) бере се на почетку цветања. Цветни штитови се одсецају, стављају на промајно место у хладу у танком слоју и што пре суше да не промене боју.

Цвет зове садржи око 0,14% етеричног уља, око 1,8% флавоноида са рутином, хиперозидом и др., слузи, танине и др. Традиционално се користи за подстицај знојења код прехлада, грипа, најбоље у комбинацији са липом. Чај од цвета се у народној медицини користи за гргљање.

Припремање чаја: једну супену кашику дроге прелити са 150 мл вреле воде, након 10 минута процедити. У току дана попити 3—5 шолje свежег чаја, пре јела.

Плод зове се такође користи у лечењу, као добро средство за чишћење.

SANGUISORBA OFFICINALIS L. — крвара; динка

Распрострањена на умерено влажним ливадама, сувим тресетиштима у брдским и палнинским пределима. Ризом са корењем (*Sanguisorbe rhizoma et radix*) прикупља се у јесен или рано пролеће. Суши се у танком слоју директно на сунцу (или у хладу на промаји).

Дрога садржи око 17% галотанина, мање количине флавона и етеричног уља. Није често у употреби, али је добро средство против упада, крварења, пролива, нарочито се препоручује у гинеколошкој пракси.

Припремање чаја: једну супену кашику саситњене дроге прелити са 150 мл вреле воде, кувати још 5 минута, а затим процедити. У току дана узимати 5—6 пута по једну супену кашику одвара, пре јела.

SOLIDAGO VIRGAUREA L. — златница; златна прчица (Таб. V, сл. 2)

Распрострањена на отвореним падинама, поред шума, углавном у планинским пределима. Вршни део биљке у цвету (*Virgaureae herba*) бере се од јула до септембра. Одсецају се вршне цветне гранчице, суше у хладу на промаји.

Биљка садржи око 1,4% флавоноида, са рутином, quercitrinom и др. компонентама, око 2,4% сапонина, до 0,5% етеричног уља и др. Радо се користи, у

званичној и народној медицини, у облику препарата као средство за отклањање тешкоћа у стварању и излучивању мокраће, отклањања албумине из мокраће и мокраћну киселину и сл.

Припремање чаја: једну чајну кашику добро саситњене дроге прелити са 150 мл хладне воде, кувати 5 минута, а затим процедити. У току дана попити 3—5 шолje свежег чаја, пре јела.

TARAHACUM OFFICINALE Web. — маслачак; глухарче (Таб. V, сл. 3)

Широко распрострањена врста на травнатим теренима до планинских предела. Честа је на запуштеним обрадивим умерено влажним површинама. Користи се цела биљка, али се у лековите сврхе најчешће употребљава корен (*Taraxaci radix*). Вади се пре завршетка вегетације, септембра, очисти од земље испере хладном водом, расеца и суши у хладу на промаји или у сушницама на температури до 40°C. Корен маслачка са правом називају пријатељем јетре, јер веома повољно делује на њене функције: стимулише стварање и излучивање жучи, песка, побуђује апетит, олакшава варење хране. У корену има доста инулина, гликозида, фенолних гликозида и др.

Припремање чаја: једну супену кашику саситњеног корена прелити са 150 мл хладне воде, кратко кувати, а затим процедити. Ујутру и увече попити по једну шолju топлог и свежег чаја.

THYMUS SERPYLLUM L. — мајчина душица; машчерка (Таб. V, сл. 4)

На осунчаним брежуљцима, пањњацима, поред путева. Надземни део биљке у цвету (*Serpilli herba*) пажљиво се одсеца, суши на промаји у хладу. Постоји сушења са гранчица се руком скидају лишће и цветови.

Биљка садржи до 0,6% етеричног уља у коме је најважнији састојак тимол. Садржи до 7% танина, горке материје непознатог састава, флавоноиде и др. Радо се користи, нарочито у народној медицини, јер тимол има изразита антисептичка дејства, у лечењу болести органа за дисање: упаде, назеб, кашаљ, катар, бронхијална астма и сл. Радо се користи као козметичка и фармацеутска сировина, јер се потребне сировине добијају гајењем тимјана, *Th. vulgaris* који има слична дејства.

Припремање чаја: једну чајну кашику саситњене дроге прелити са 150

VALERIANA OFFICINALIS L. — одољен; диљанка (Таб. VI, сл. 2)

Распрострањена на влажним и умерено влажним површинама у брдским и планинским пределима: поред потока, путева, шума. Корен (*Valerianae radix*) се вади касно у јесен или рано у пролеће, очисти од земље и брзо суши (у сушици на температури до 40°C).

Биљка садржи 0,3—0,7% етеричног уља са главном компонентом борнилацетат. О осушеном корену налазе се и валепотријати, бициклични монотерпени, валерианска киселина и др. Корен одољена у чајном приправку се користи код различитих стања нервозе, узнемирености, несанице, код страха и напетости.

Припремање чаја: једна чајна кашика саситњеног корена се прелије са 500 мл вреле воде, остави да кисне један сат и процеди. У току дана узимати три пута по једну шољу чаја, пре јела.

Упозорење: корен одољена се може заменити са кореном отровне чемерике!

VERBASCUM PHLOMOIDES L. — дивизма; лопен (Таб. VI, сл. 3)

Распрострањена поред листопадних (храстових) шума, на осунчаним сечинама и пољанама. Прикупља се крунични део цвета (*Verbasci flos*) по сунчаном и сувом времену и брзо суши у танком слоју у хладу на промаји, да не промени боју.

Дрога садржи до 3% слузи, иридоиде (аукупин и др.), сапонине, до 4% флавонида (апигенин, лутеолин и др.), стероле, инвертне шећере и др. Скоро је увек саставни део ткзв. плућног чаја, јер благо надражајно делује на слузокожу дисајних путева и помаже избацивању шлајма.

Припремање чаја: једну супену кашику добро саситњене дроге прелити са 150 мл вреле воде, након 10—15 минута процедити. У току дана попити три шоље свежег чаја, заслађеног медом.

VERONICA OFFICINALIS L. — честославица; великденче (Таб. VI, сл. 44)

Расте у појасу листопадних шума, у брдским и планинским пределима. Користи се надземни део (*Veronicae herba*) који се бере после цветања, од априла до јуна. Суши се у танком слоју на промаји у хладу или у сушицима.

Надземни део биљке садржи гликозиде, сапонине, танинске материје, ете-

рична уља, органске киселине, провитамин А, флавоноиде и др. Код оштрих, хроничних и поновљених болести дисајних органа (катар, бронхитис) се користи чај ове биљке. Смањује температуру, повољно делује на упалне процесе у мокраћним путевима (пиелонефрит, чистит и сл.).

Припремање чаја: једну супену кашику добро саситњене биљке прелити са 400 мл вреле воде, оставити да кисне један сат па процедити. Припремљен чај попити у току дана, пре сваког оброка по једну шољу.

Препоручује се коришћење под стручним надзором, јер се могу јавити не жељена дејства.

VIOLA TRICOLOR L. — дан и ноћ; трицветна теменуга

Распрострањена је на недовољно обрадивим површинама, стрништима, ливадама и сл. Користи се надземни део биљке (*Violae tricoloris herba*) који се одсецањем бере у периоду цветања. Суши се у танком слоју на промаји и хладу.

У надземном делу се налази и до 10% слузи, око 4,5% танина, нешто алкалоида, етеричног уља, сапонина, витамина Ц и др.

Тробојна љубичица се користи споља и изнутра: болести коже (гнојне бубуљице, екземи и сл.), катар дисајних органа, бронхитис, велики кашаљ, грлоболја (за испирање), грозничава стања и сл. У народној медицини је позната као добро средство за чишћење крви.

Припремање чаја: једна чајна кашика добро саситњене дроге се попари са 150 мл вреле воде, након 10 минута процедити. У току дана попити три пута по једну шољу свежег чаја. Код кожних болести облогу стављати више пута дневно.

ЗАШТИЋЕНЕ БИЉНЕ ВРСТЕ СА ЛЕКОВИТИМ ДЕЈСТВИМА

Проблем заштите угрожених биљних врста, посебно лековитих, ароматичних, зачинских, јестивих, на подручју општине Босилеград веома је актуелан, иако те биљне врсте у досадашњем периоду нису интензивно експлоатисане. Њихова угроженост потиче, пре свега, од укупног стања очувања природних биљних ресурса, њиховог рационалног коришћења и стављања у функцију бржег економског и друштвеног развоја

општине. У одељку о стању вегетације истакли смо многе примере нерационалног и недовољно стручног коришћења ресурса.

Уочавајући све последице стихијског приступа експлоатацији биљних ресурса, Влада Републике Србије је ставила под заштиту и неке биљне врсте из групе коју обрађујемо (Сл. гласник СРС бр. 11/90 и Сл. гласник РС бр. 49/91):

a) заштићене биљне врсте са потпуном забраном коришћења

Betula pubescens Ehrh — маљава бреза
Arctostaphylos uva-ursi (L.) Spreng —
медвеђе грожђе
Helichrysum arenarium (L.) DC — смилје
Hyssopus officinalis L. — милодух

b) заштићене биљне врсте контролом коришћења и промета

Centaurium umbellatum Gilib. — кичица
Juniperus Communis L. — клека
Primula veris Huds. — јаглица
Vaccinium myrtillus L. — боровница

Са списка заштићене биљне врсте навели смо само оне којих има на територији општине Босилеград. Потребне сировине, код прве групе, обезбеђиваће се искључиво плантажирањем наведених биљних врста, о чему постоје позитивна искуства у неким суседним подручјима са сличним условима: Трговище, Врањска Бања, западне падине Беене кобиле и др. Плантажирање на природним стаништима даје солидне резултате у обезбеђивању потребних сировина. Такође, постоје разрађене методологије добијања потребних биљних сировина гајењем културе ткива на хранљивим подлогама у „Здрављу“ које је заинтересовано за територију општине Босилеград, јер ту има погон за сушење и прераду шумских плодова и лековитог биља.

Друга група заштићених биљака се може експлоатисати, али уз строгу контролу коришћења и промета. Интензитет експлоатације мора да буде усклађен са способношћу биљне врсте за успостављање оптималних ресурса. У огледима који су обављени у Совјетском Савезу показано је да начин експлоатације битно утиче на успостављање првобитног стања. За различите врсте време успостављања оптималних ресурса је различито. Наводимо следеће примере који могу да помогну у планирању екс-

плоатације природних ресурса лековитих биљних врста и на територији општине Босилеград:

— црвена боровница (*Vaccinium vitis idaea*) се може експлоатисати са исте површине после 3 године, ако се среже 50% изданака;

— боровница (*Vaccinium myrtillus*) је оптимално експлоатисана када се са исте површине сваке године среже само 25% изданака;

— трава од срдобоље (*Potentilla erecta*) треба да се прикупља са истих површина сваких 6—8 година. Ако се са исте површине прикупи 50% ризома може се поново прикупљати после 4 године;

— срчевњак (*Polygonum bistorta*) се веома споро обнавља па се са исте површине може прикупљати тек након 20—30 година;

— вранилова трава (*Origanum vulgare*) је скоро уништена на површинама где се врши 100% срезивања цветних врхова. Оптимална експлоатација је када се са 1/3 биљака на истој површини не прикупља цветни врх;

— медвеђе грожђе (*Arctostaphylos uva-ursi*) није на овим просторима често експлоатисана врста, али је добро што је Законом заштићена, јер је на другим подручјима наше Републике изузетно угрожена. На истој површини, ако се среже више од 50% изданака, може се експлоатисати тек после 6—8 година;

— смилје (*Helichrysum arenarium*) има добру моћ обнављања у условима степске климе. Може се експлоатисати сваке године са исте површине, с тим да се остави 1/3 цвасти на биљкама. На подручју општине Босилеград је изузетно ретка, па је мера потпуне забране експлоатисања добродајна.

При прикупљању, не само наведених врста, потребна је разрада мера заштите биљних врста које се остварују кроз контролу прикупљања и промета, преко заштите станишта и целих екосистема, интродукције потребних биљних врста за обезбеђење неопходних сировина, формирањем банке семена и гена и др.

Литература

1. Frohne-Pfänder: *Giftpflanzen* (3. Auflage). Stuttgart, 1987.
2. Лековите биљке СР Србије (уредник М. Р. Сарић). САНУ, Београд, 1989.
3. М. Николова, Г. Манолов: Наречник по билколечење. София, 1990.
4. M. Wichtl: *Teedogen* (2. Auflage). Stuttgart, 1989.

5. П. С. Чиков: Лекарствене растенија. Москва, 1989.

6. В. Стаменковић, Н. Ранђеловић: Лековите биљке у флори југоисточне Србије. Лесковачки зборник XXVI (411—423). Лесковац, 1986.

7. Стаменковић В., Ранђеловић Н.: Ресурси неких лековитих биљака у југоисточној Србији. Лесковачки зборник XXVII. Лесковац, 1987.

8. Ранђеловић Н., Стаменковић В.: Лековите биљке у околини Босилеграда. Глас фармацеута бр. 4. Титоград, 1987.

Vlastimir Stamenković
Novica Randelović
Vladimir Randelović

ABSTRACT

The great number of plant taxons we had listed in the surroundings of Bosilegrad possess the medicinal properties and represent the valuable raw material for the needs of pharm, cosmetic and food industry. The fact that this area is rich in various plants and that it lies at about 80 kilometers from larger industrial centres (Leskovac, Vranje), i. e. from the busier traffic arteries, gives it the comparative advantage over the more developed areas regarding the possibility of manufacturing the so-called biological food. Just because in this area there had been established the facility for dehydration and primary processing of the medicinal plants, forest fruits, fruits and vegetables.

The rational use of natural resources is topical for this area, too, especially the exploitation of medicinal, aromatic, spicy and edible plant. That is why we emphasized the general requirements for gathering, dehydrating, storing and transportation of the plant drugs, because on the regularity of the procedures depends essentially the quality of the gathered raw materials and their adequate utilisation.

Wishing this report to have the practical importance also, we treated it in an expert and popular way thus covering about 60 plant species available in sufficient quantities in the area of Bosilegrad commune and suitable for exploitation. Besides the other necessary data, we provided the simplest working formulae for the preparation of teas.

Some plant species with medicinal properties in this area are also threatened; through the acts of the Serbian Government they will be protected from exploitation: *Arctostaphylos*

uva ursi, *Helichrysum arenarium*, *Hyssopus officinalis*, *Centaureum umbellatum*, *Juniperus communis*, *Primula veris* and *Vaccinium myrtillus*.

We drew attention to the way of exploiting these species, which must be in accordance with their vitality, so that their optimum resources may be quickly re-established.

The crops grown today are not different in quantities from those described by Zaharijev (1918). Both wheat and maize are grown on proportionally small surfaces and the basic cereals of these areas are rye, barley and oats. The vegetables are grown on proportionally small surfaces. Potato is a culture which was grown and is still grown now on the proportionally largest surfaces. Together with buckwheat it represented in the past the basic food of the population of these areas. Today buckwheat is grown in very small quantities. The supply of the population with wheat is very good. The berry-shaped vegetables are brought from the neighbouring towns: Leskovac, Vranje and Custendil.

Thanks to the large surfaces under meadows and grasslands there is gathered a great quantity of hay, enabling the cheap and healthy production of milk, meat and cheese. When we add to this the possibility of growing the wild fruit and forest fruits and their dehydration within the present facility (the dehydration plant), we may guess the directions of economic development of this, for the time being, depressed and poor area. In addition, it is possible to set up the plantations of medicinal plants and to produce the healthy food: potato, wild fruit, etc.

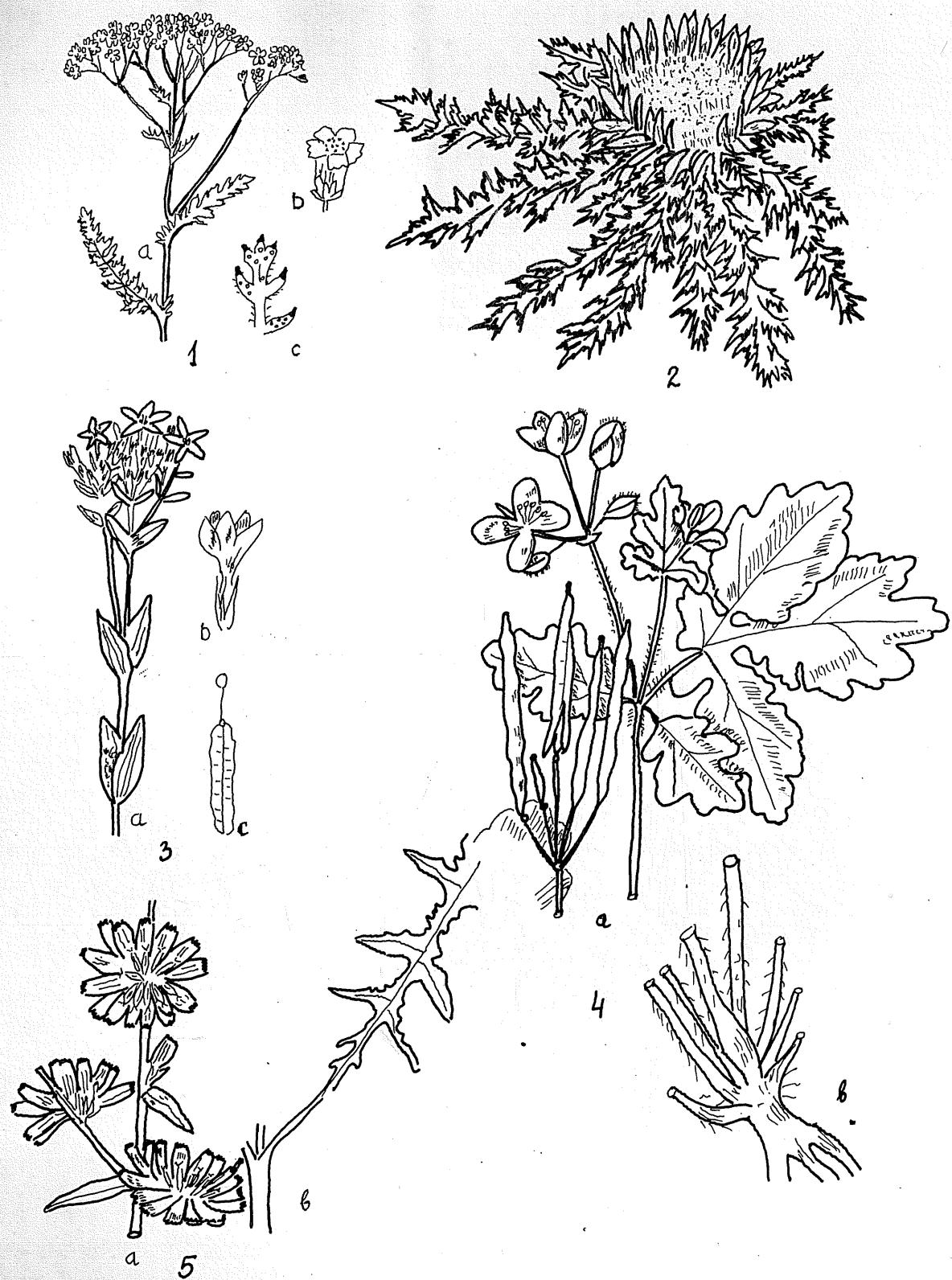

Таблица I: 1. *Achillea millefolium* L., а-горни део биљке са листовима и цветовима, б-главичаста цваст, с-део листа.
 2. *Carlina acaulis* L. 3. *Centaurium umbellatum* Gilib. 4. *Chelidonium majus* L. 5. *Cichorium intybus* L.

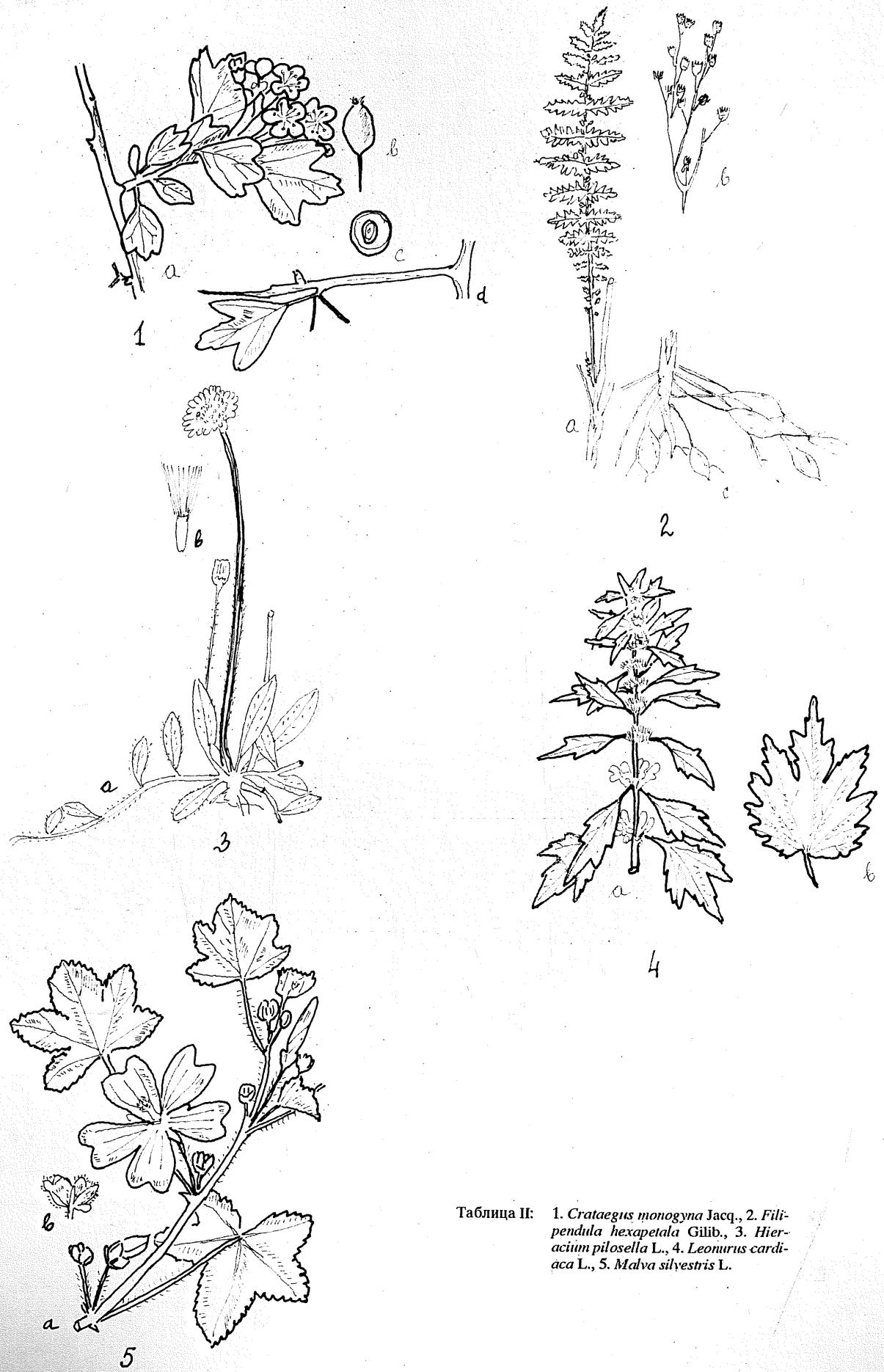

Таблица II: 1. *Crataegus monogyna* Jacq., 2. *Filipendula hexapetala* Gilib., 3. *Hieracium pilosella* L., 4. *Leonurus cardiaca* L., 5. *Malva sylvestris* L.

Таблица III: 1. *Matricaria chamomilla* L. 2. *Melisa officinalis* L. 3. *Ononis spinosa* L.
4. *Origanum vulgare* L. 5. *Plantago lanceolata* L.

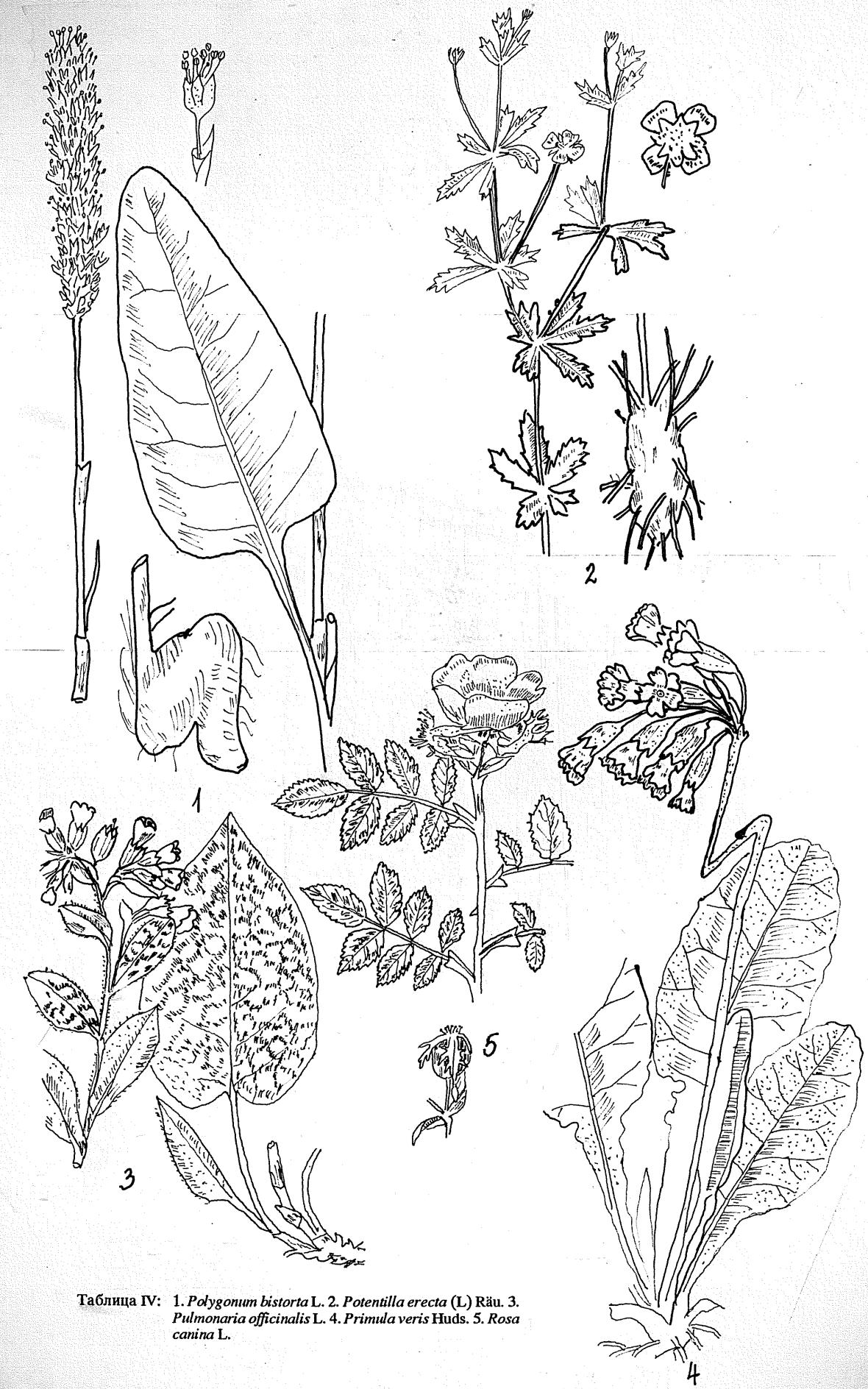

Таблица IV: 1. *Polygonum bistorta* L. 2. *Potentilla erecta* (L) Räu. 3. *Pulmonaria officinalis* L. 4. *Primula veris* Huds. 5. *Rosa canina* L.

Таблица V: 1. *Sambucus nigra* L. 2. *Solidago virgaurea* L.
3. *Taraxacum officinale* Web. 4. *Thymus serpyllum* L.
5. *Tussilago farfara* L.

Таблица VI: 1. *Vaccinium myrtillus* L. 2. *Valeriana officinalis* L. 3. *Verbascum phlomoides* L. 4. *Veronica officinalis* L.

Мирослава Јоцић

Из нумизматичке збирке Народног музеја у Лесковцу

Нумизматичка збирка Народног музеја у Лесковцу формирана је 1948. године када је Музеј и отворен за публику.¹ Велики удео у формирању нумизматичке збирке имао је др Срђане Димитријевић, пасионарани колекционар-сакупљач, који је поклонио музеју велики број новчића из различитих временских раздобља.² Овај поклон био је солидна основа и језгро будуће нумизматичке збирке археолошког одељења која је током година нарастала захваљујући откупима, поклонима и, у мањој мери, археолошким ископавањима.³

Комади најстаријег новца који се чува у Народном музеју у Лесковцу, нађени су случајно и без икаквих података о условима налаза, припадају првоисторијском периоду, односно времену пре освајања и доласка Римљана на територију Балкана, када балкански народи улазе у писану историју.⁴

Појединачни налази најстаријег новца са територије Лесковца који су се сачували у нумизматичкој збирци, по квалитету израде не заслужују велику пажњу али значајни су пре свега као израз трговачких веза које су варвари из унутрашњости Балканског полуострва остварили веома рано, са грчком цивилизацијом на југу.

У близој околини Лесковца, у селу Орашцу, нађени су одлично очувани златни статери Филипа и Александра Македонског који нису тако чест налаз на југу Србије. У околини села Шарлинци нађен је златан статер Александровог војсковође Лизимаха.⁵ Из периода римске доминације над Македонијом, нађен је један бронзани новчић у селу Липовици која се у литератури наводи погрешно под именом Липовац.⁶

Двадесетих година овог века, у близини Лесковца, у селу Кутини, нађена је изузетно значајна остава тетрадрах-

ми илирског града Дамастиона.⁷ Остава је садржала већи број комада сребрних тетрадрахми од којих су неке биле сасвим нове. На аверсу имају представу Аполонове главе а на реверсу троножац и напис ДАМА-СТИНОН. О загонетном граду Дамастиону говори географ Страбон. Он каже да се град Дамастион налази негде у јужној Илирији, између Драча и Охрида. С обзиром да су новци нађени дубоко у унутрашњости Бакана, можда је остава била власништво трговца који је трговао са градовима на обали Јадранског мора, крајем V и почетком IV века пре Христа.⁸

Досад наведени налази новца који потичу из ближег или даљег ареала Лесковца указују на апсолутни значај територије као важне раскрснице путева у прошлости, која је као део балканске трансферзале спајала Подунавље са Егејом.

Примерци новца који ће бити обраћени у овом раду су следећи:

1. Сребрна драхма Александра Македонског
2. Сребрна тетрадрахма Александра Македонског — савремени фалсификат
3. Бронзана тетрадрахма трачког краља Лизимаха
4. Сребрна драхма грчке колоније Диракхија
5. 10 комада римских републиканских денара.

Римски републикански денари део су оставе чији је већи део растурен у Београду. Двадесет комада је понуђено Народном музеју у Лесковцу али је музеј, на жалост, откупио само 10 комада. О продавцу и бројности оставе не зна се ништа осим да су денари дуго чувани у некој лесковачкој породици као наследно благо.⁹ Јасно је како је остава завршила: распродата

60-тих година и распарчана, као цели-
на остате непозната археолошкој на-
уци.

КАТАЛОГ

1. Александар III Македонски (336—
323)¹⁰ драхма, АР

Ав. Глава Херакла са лављом кожом
везаном испод браде, на десно.

Рв. Вертикално, с десна ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ(Υ)
Зевс, полунааг седи на престолу, на
лево. У испруженуј десници држи
орла а у левици дугачки скриптар.
Лево у пољу, IAE, испод престола
монограм РА

Инв. 4, Р — 19 мм; Т — 4 гр. ↑ Т I₁

2. Александар Македонски, тетрадрах-
ма, фалсификат.¹¹

Ав. Глава Херакла са лављом кожом
на десно

Рв. Зевс седи на престолу. У левој ру-
ци држи жезло а у десној орла.
Испод престола монограм ◊|<. У
пољу лево македонски шлем. Де-
сно вертикално име у генитиву
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ', ΒΑΣΙΛΕΟС је изо-
стало.

У преводу: краља Александра (но-
вац).

Инв. 6, Р — 28 мм, Т — 17 гр.

АР ↘ Т I₂

3. Лизимах (323—281) тетрадрахма.¹²

Ав. Глава Александра с овнујским ро-
гом, на десно

Рв. Атина са шлемом седи на престо-
лу, на лево. У десној руци држи
Нике, богињу победе, а левом се ос-
лања на штит. У пољу лево: коп-
ље, звезда и троубац. Натпис:

ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΣΩΜΑΧΟΥ,

Инв. 5 Р — 30 мм; Т — 12 гр.

ΑΕ ↑ Т I₃

4. Грчка колонија Диракхион, драхма,
околина Царичиног града?¹³

Ав. Крава стоји на десно, доји теле,
изнад име магистрата ΜΕΝΙΣΚΟС.

Рв. Сферични квадрат са флоралним
мотивом у средини. Изнад квадрата
натпис ΔΥ (ΡΑХΙОН) и ΛΥ

Κ(ΥΣΚΟΥ) име магистрата

Инв. 7 Р — 18 мм; Т — 2,2 гр;

ΑΡ ↘ Т I₄

Римски републикански денарији¹⁴

1. P. Calpurnius, 133. god. tip 247/I,
278.

Ав. Глава богиње Роме, на десно, са
леве стране *

Рв. Венус на биги, изнад летећа Вик-
торија

У одсечку Р. CALP ROMA

Инв. 8 Р — 20 мм; Т — 3,79 гр

АР → Т II₁

2. P. Maemius Antiaticus, 132. god. 249/I,
279.

Ав. Глава богиње Роме на десно, у по-
љу лево*.

Рв. Викторија у квадриги, у одсечку
P. MAE AT ROMA

Инв. 9 Р — 18 мм; Т — 3,90 гр.

АР ↗ Т II₂

3. M. Fourius Philus, 119. god. 281/I,
297.

Ав. Глава бога Јануса, около натпис
M. FOVRI L. F.

Рв. Викторија овенчава тропајон, де-
сно у пољу ROMA, у одсечку PHLI

Инв. 10 Р — 19 мм; Т — 3,85 гр.

АР ↑ Т II₃

4. C(laudius) Pulcher, 110—109 god.
300/I, 313.

Ав. Глава богиње Роме са шлемом, на
десно, са круговима

Рв. Богиња Викторија на биги (двопре-
гу) у одсечку C. PVLCHER

Инв. 11, Р — 19 мм; Т — 3,90 гр.

АР ↘ Т II₄

5. P(orcus) Laeca, 110—109 god.. 301/I,
313.

Ав. Глава богиње Роме на десно ис-
пред у пољу X, изнад главе ROMA
лево натпис P. LAECA

Рв. Римски ратник стоји, пружајући
руку на главу грађанина у тоги,
позади ликтор носи фасцес 14a. У
одсечку PROVOCO

Инв. 12 Р — 18 мм; Т — 3,90 гр.

АР ← Т III₁

6. L. Flamininus Cilo, 109—108. god.
302/I, 314.

Ав. Глава богиње Роме, на десно, лево
натпис ROMA, десно X.

Рв. Викторија на биги, у одсечку L.
FLAMINI CILO

Инв. 13 Р — 18 мм; Т — 3,78 гр.

АР ↓ Т III₂

7. L. Memmius, 109—108. god. 304/I,
315.

Ав. Глава младића са храстовим вен-
цем на десно (Аполон ?) испред*.

Рв. Диоскури, стоје спреда и сваки др-
жи копље и коња за узде.

У одсечку L. MEMMI

Инв. 14, Р — 19 мм; Т — 3,88 гр. Јуж-
на Италија АР ↘ Т III₃

8. L. (Calpurnius) Piso Frugi, 90. god.
pre Hr., 340/I, 340.

Ав. Глава Аполона на десно, изнад главе Т, испред Е.
Рв. Наг коњаник у галопу на десно, држи штап, изнад слово Ц, испод Д, у одсечку L. PISO FRV
Инв. 15, Р — 18 мм; Т — 3,78 гр.
AP ↓ T III⁴

9. L. (Marius) Cenzorinus, 82—80. god. 363/I, 737.

Ав. Глава Аполона на десно
Рв. Сатир Марсиас, хода на лево, у пољу лево L. CENSOR
Инв. 16, Р — 17 мм; Т — 3,79 гр.
AP ← T IV₁

10. L. Rutilius Flaccus, 77. god. 387/I, 403.

Ав. Глава Роме на десно, лево у пољу FLAC
Рв. Викторија на биги, у одсечку, L. RVTILI
Инв. 17, Р — 18 мм; Т — 3,90 гр.
AP ← T IV₂

На простору Балкана, у периоду од V—I века живела су племена Трибали, Аутаријати, Дарданци, Скордисци и Мези. Заједничка им је била средина у којој су живели и културно-историјски услови под којима су се развијали. Остваривали су контакте са Македонцима, Грцима и Римљанима преко трговине и међусобних сукоба.¹⁵

У овом периоду настају битне промене у свету варвара. Интензивни утицаји с југа деловали су на развој заната и трговине и варвари прихватају одређене економске погодности, на првом месту новац. Тако, новац постаје средство плаћања не само унутар њихове заједнице већ и средство комуницирања са спољним светом. Неквалитетни локални новац се запоставља а прихвата се страни — драхме градова Аполоније и Диракхија а потом и римски републикански денар.¹⁶

Током II и I века пре Хр., драхма јадранских градова Аполоније и Диракхија прва је монета која разгранатом мрежом путева продире дубоко у унутрашњост централнобалканског подручја и уједно је и најзаступљенија монета на Балкану и у Подунављу.¹⁷

Монетарна активност ових градова датује се у период од 228—100 год. пре Хр. Драхме су коване у квалитетном сребру што значи да су ови градови економски изузетно добро стајали.¹⁸

Драхма има на аверсу представу краве која доји теле а на реверсу сферни квадрат са флоралним мотивом у средини. Обично је на аверсу име монетарног магистрата задуженог

за ковање новца, а на реверсу, поред ознаке града APOL и DY(R), име пријана епонима, најчешће у генитиву.¹⁹

Почетак ковања драхми повезује се са I илирским ратом (229. г.) Веома често налазе се са римским републиканским денарима јер су градови Аполонија и Диракхија веома рано постали римски савезници. Налазећи се на путу који из Италије води на Балкан имали су посебан стратешки значај. Одржавали су добре односе са суседима и били су снажни економски центри иза којих је стајао економски и политички јак савезник — Рим.²⁰

Престанак рада ковница ових градова оквирно се датује у време када се у овим крајевима појављује републикански денар, у другој половини I века пре Хр.²¹

Нумизматичка збирка археолошког сдељења Народног музеја у Лесковцу поседовала је две драхме колоније Диракхија са именима магистрата Ксенона и Еуктиса. Нађене су у околини Џаричиног града. За драхму са именом Менискос није сигурно место налаза.

Имена МЕНИСКОС и КСЕНОН најзаступљенија су у оставама новца града Диракхија и припадају највећим и временским веома близким емисијама.²²

На аверсу драхме име је дато у номинативу. Поставља се питање зашто је на реверсу име дато у генитиву. Претпоставља се да је то име епонима градске управе. Или, име на аверсу у номинативу означава градског поглавара из времена када је новац кован, а на реверсу је иза скраћенице назива града, име фамилије.²³

На нашој драхми јавља се једна од најзаступљенијих комбинација магистрата MENISKOS-LYKISKOY које се налазе на драхмама по оставама на читавом Балкану, Подунављу и Румунији.²⁴

Појединачни примерци новца са именом Менискос и Ксенон нађени су у околини Балајнца (село између Ниша и Прокупља) и Куршумлије.²⁵ На основу ових спорадичних налаза могуће је претпоставити и пратити крећање трговаца и robe као и трасу будућег римског пута Naissus-Lissus у римској провинцији Горњој Мезии.²⁵

С тим у вези, значајан је и део оставе републиканских денара из Лесковца. И ти малобројни комади омогућили су комплетирање слике о културно-историјским догађајима на територији Лесковачке котлине у последњим вековима старе ере. Аутохтоно

становништво које је насељавало Лесковачку котлину (Дарданци или Трибали?) очигледно да је имало контаката са Грцима на југу.

Римски денар почиње да се кује почев од III века пре Хр., и више од 400 година остаје најзначајнији новац Римске Републике и Царства. Од 155. године, денар мења изглед. На аверсу је и даље Рома а на реверсу је представа биге (дворгрега) са Дијаном, Викторијом и другим божанствима. На новцу се појављују монограми и скраћенице имена монетара којих у почетку ковања није било. Денар је вредео 10 а касније 16 аса. На ово упућује број XVI иза главе богиње Роме на аверсу, касније знак *. Ковница у Риму је радила дugo и непрекидно а ипак се оснивају и помоћне ковнице у Јужној Италији, Галији и Шпанији. У време грађанских ратова новац је био средство политичке пропаганде. За време Галских ратова Цезар је ковао денаре на чијем је аверсу представа слона, који гази змију — симбола Галије.²⁷

Републикански денари могли су дослети у јужно Поморавље из неколико правца. Циркулација новца одвијала се углавном долинама Саве и Дунава, одакле се новац дистрибуира у периферне области. Такође, не треба заборавити из вида област Тракије и Македонија као и балканску магистралу, Моравско-вардарску долину. После покоравања Македоније 168. године пре Хр., Римљани предузимају походе на север, ратујући с варварима, тако да је јужни Балкан подручје константних сукоба, упада варвара и сталних римских интервенција.²⁸ Стога се може закључити да је новац доспео на варварску територију као ратни плен, пљака или као најамничка плата јер су варвари били ангажовани као најамници у грчкој и римској војсци.

Републикански денари из наше збирке веома су добро очувани и корани су у квалитетном сребру. Тежина им се креће од 3,78—3,90 гр. Најстарији денар је из 133. године а најмлађи из 77. године пре Хр. Један примерак је контрамаркиран словима Т, Е, Ц и Д, и други знаком Х. Један примерак денара је засечен по ободу. Поставља се питање зашто је новац контрамаркиран и ко је вршио тај посао? Логично је да су тај посао радили слагајници и мењачи који су били у контакту с новцем. Не ради се о про-

вери метала нити тежине, али остаје нејасно о каквој је провери реч.²⁹

Контрамарке се састоје најчешће од утиснутог словног знака, тачкица и зареза, правоугаоних удубљења. Понављање поједињих контрамарки на примерима из различитих временских периода, указују да је овај новац веома дugo био у оптицају.³⁰

Датирање остава републиканских денара често је веома проблематично. Време ковања најкаснијег примерка није и време његовог закопавања у земљу. Ако се има у виду неуједначено ковање денара, њихова дуга употреба и мале емисије раноцарског новца онда је јасно да оставе и појединачни налази не могу бити поуздан хронолошки показатељ. Денари из II века пре Хр., могу се наћи у оставама склоњеним у I и II веку после Хр. Најкаснији примерак означава само terminus ante quem поп, што омогућава да се време закопавања још помери за неколико деценија.³¹

Обилно присуство драхми Аполоније и Дирахиона, као и римског денара на Балкану условило је појаву имитација код варвара који су престали да имитирају грчко-македонске узоре, а наставили су да имитирају новац који је био највише у оптицају. Најчешће су имитираније најбројније емисије са именима Менискос и Ксенон у хибридним комбинацијама са именима других магистрата.³²

Имитације републиканских денара налазе се углавном у Панонији и Трансильванији. У већини случајева имитира се новац с краја II века пре Хр., и из периода 90—70. год., када су најбројније емисије републиканског денара.³³

Овај кратак приказ нумизматичког материјала из збирке Народног музеја у Лесковцу мали је допринос познању монетарне ситуације на територији јужног Поморавља у последњим вековима старе ере. Када су у питању нумизматички налази намеће се такорећи нерешив проблем. Како да се спречи дивље копање и како да музеји и стручњаци имају увид у приватне колекције и новооткривене оставе које су доступне углавном препродавцима који могу добро да плате, и приватним колекционарима? Недавно се на југу Србије појавила остава новца од 30-так римских републиканских денара, ископана у околини Врања. Такође, на

југу Србије нису ретки вредни новци као на пример драхме Атине или варварске имитације које циркулишу искључиво код препродајаца и колекционара.

Мирослава Јоцић

Напомене

1. Н. Тимченко, Народни музеј у Лесковцу, монографија, 1948—1983., Лесковац 1983., 5.

2. Архива Надежде Димитријевић, Сергије Димитријевић је поклонио музеју 194. комада римског бакарног новца, 1 сребрни Александра Македонског, 12 комада римског сребрног новца, 72 комада бакарног новца Анбела и Комнена, 50 комада сребрног новца Луја XIII, Луја XIV и Сигисмуда.

3. Публиковање нумизматичког материјала из збирке Народног музеја у Лесковцу започео је Светозар Душанић у Лесковачком зборнику I, за 1961. годину.

4. Уп. М. Мирковић, Римски градови на Дунаву у Горњој Мезији, Београд 1968. Римска провинција Мезија формирана је око 15. године а ради лакше управе подељена је на Горњу и Доњу Мезију у време цара Домицијана, 86. године.

5. Душанка Јанковић—Михаљић, Збирка грчког новца у Народном музеју у Нишу Зборник 1, Ниш 1985. 34.

6. Иста, 35. Оба примерка се чувају у Народном музеју у Нишу.

7. Б. Сарија, Дамастионске тетрадрахме из Кутине, Старинар III, серија, књ. 3. 1924—1925., 97.

8. Исти, 99.

10. Новац идентификован према: Античните монети на Балканскија полуостров, Н. А. Мушков, Софија 1912, табла XXXIII/7. Новчић је поклонио музеју др Срђане Димитријевић.

11. Тетрадрахма идентификована према: Античните монети..., XXXVII/13. П. Поповић, Остава из „Јужне Србије“ — Јабуковица, табла IV/1, Нумизматичар бр. 5, Београд 1982, 13.

12. Тетрадрахма идентификована према: Antičnите moneti..., XXXVII/13.

13. Драхма Диракхиона идентификована према: П. Поповић, Новац Скордиска, Београд—Нови Сад, 1987, таб. 28, 12, 14.

14. Денари идентификовани према: Roman Republican Coinage, 1—2, Cambrigel 1974. M. H. Crawford.

15. Ф. Папазоглу, Средњобалканска племена у предримско доба, Центар за балканолошка испитивања, књ. 1, Сарајево 1969, 5—6.

16. Скордисци, 144.

17. Г. Поповић, Остава из Костолца и осврт на један предлог хронологије драхми Аполоније и Диракхија, Нумизматичар бр. 13, Београд 1990, 5.

18. Исти, 96.

19. Исти, 99.

20. Исти, 98. Епоним (гр. епонимос) онај по којем је нешто названо, који даје некој ствари име (као што је у Атини био први архонт, по коме је текућа година добијала име). Притан (гр. пританис) у старој Атини: члан одбора педесеторице државних саветника који су управљали народном скупштином.

21. Новац Скордиска, 104.

22. Исти, 14.

23. Т. Димитријевић, Драхме Аполоније и Драча, Нумизматичар 5, Београд 1982, 41.

24. Нав. дело, 101.

25. Примерци новца чувају се у Народном музеју у Нишу, Зборник 1.

26. Уп. М. Јоцић, Римски пут Наиссус—Лиссус у Горњој Мезији, Нишки зборник 11, Ниш 1982, 71.

27. Бојана Борић—Брешковић, Римски републикански новац, Три нумизматичка легата Универзитета у Београду, Београд 1991, 29.

28. П. Поповић, Остава републиканских денара из Крагујевца, Нумизматичар 14, Београд 1991, 7.

29. П. Поповић, Остава римских денара из Бољетина, Нумизматичар 10, Београд 1987, 9.

30. Д. Јаџановић, Остава републиканских римских денара из Виминацијума, Виминацијум, Зборник радова 2, Пожаревац 1988, 32.

31. Г. Поповић, нав. дело, 109.

32. Нав. дело, 114.

33. Нав. дело, 115.

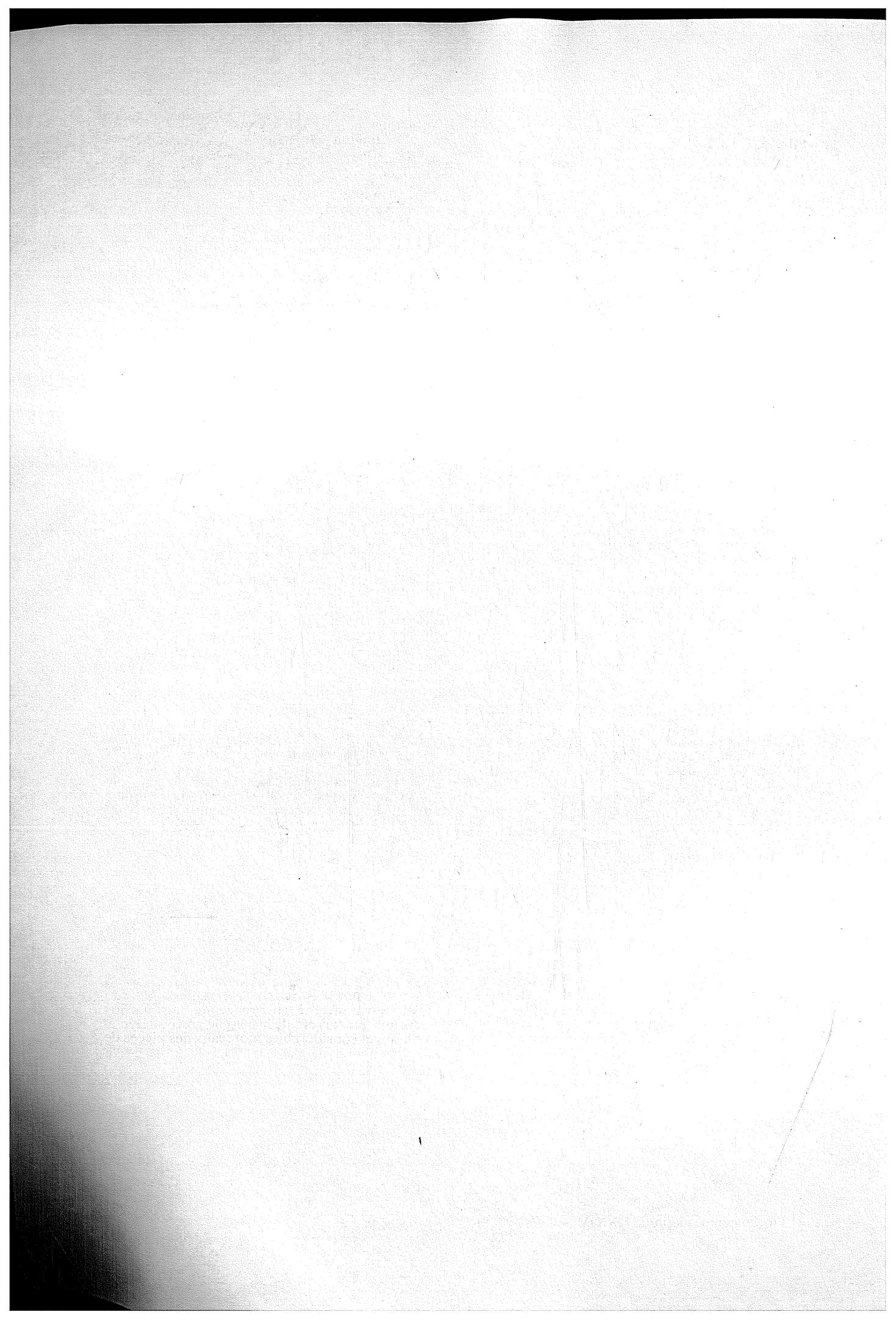
Miroslava Jocić

LE RECUEIL NUMISMATIQUE DU MUSSE NATIONAL A LESKOVAC

Le bassin de Leskovac se trouve au carrefour des routes du nord au sud et de l'est à l'ouest. Grâce à sa situation il avait joué le rôle important liant les influences culturelles entre le nord barbare et le sud civilisé.

Sur son territoire étaient découverts les exemplaires numismatiques exceptionnels: sta-

ters en or de Philippe et d'Alexandre Macédonien, drachmes en argent d'Alexandre Macédonien, tétradrachme en bronze de Lysimachus, drachme en argent de la colonie grecque Dyrachium et considérables morceaux des pièces de la république romaine du IIe et du I^r siècle avant J. C.

Табла I.

1

2

3

4

Табла II

1

2

3

4

Табла III

1

2

3

4

Табла IV

1

2

ХРОНИКА

Дан Народног музеја у Лесковцу обележен је 10. маја 1993. године. Поводом 45-годишњице рада ове установе говорио је директор Хранислав Ракић. Затим је одржан научни скуп „Војне формације за време окупације 1941—1944. у лесковачком крају”, а промовисане су и књиге „Четници у лесковачком крају 1941—1944.” Др Живана Стојковића, Хранислава Ракића и Николе Илића, „Библиографија радова Хранислава Ракића” аутора Драгољуба Ж. Мирчевића, као и „Лесковачки зборник” XXXIII.

Хранислав Ракић

UDK 069 (497.11) (091)

ЧЕТРДЕСЕТИ ПЕТ ГОДИНА РАДА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

Пре 45 година (2. маја 1948) формиран је Археолошко-етнографски музеј чији је управник био Велимир Ивановић, учитељ. Исте године отворен је у оквиру прадског музеја и Музеј НОБ, а 1953. године и Музеј радничког покрета. Поводом 75-годишњице развоја текстилне индустрије у Стројковцу организован је Текстилни музеј. Тако је у саставу Народног музеја било више одељења и посебних зграда, али без стручног кадра.

Приликом отворања Музеја одржана је академија, у присуству културних и јавних радника и већег броја грађана. Србије Димитријевић је на тему „О прошlostи нашег града и краја”, а потом Сретен Динић „О музеју као просветној установи”. Велимир Ивановић је у име Организационог одбора за оснивање Музеја изнео податке о двогодишњем раду на формирању музејских збирки и концепције музејске поставке.

Велику стручну и организациону помоћ, несебично су пружили академици др Миленко Филиповић и Милутин Гарашанин, као и Србије Димитријевић, Димитрије Кулић, Иван Здравковић, први управник Велимир Ивановић и многи други, на чemu им се и овом приликом захваљујемо.

Прве године рада протекле су у интензивном прикупљању материјала — експоната и даљем уређењу музејске поставке. Са оснивањем Музеја учињен је први корак ка научном проучавању прошlostи лесковачког краја. Музеј је 1950. покренуо и Библиотеку Народног музеја, чиме је обележен почетак издавачке делатности. Те године објављена је мала расправа др Србије Димитријевића „Лесковац као просветни и културни центар”.

Наредне године прошле су у већ уходаним облицима рада: вршена су ископавања, рекогносциран терен и употребљаване музејске збирке. Прве године су омогућиле да се врло брзо развију археолошко одељење и одељење НОБ-а. Но, треба истaćи да ни остала одељења нису занемарена. Етнографско одељење је стрпљиво и систематски радило на прикупљању експоната. У оквиру прославе 150-годишњице Првог српског ус-

танка 1954. године отворено је одељење Првог српског устанка.

Почетком 1956. године формиран је први Музејски Савет који је донео и први СТАТУТ.

Захваљујући залагању свих чланова, а посебно председника Драгића Станковића, Савет је својим радом знатно допринео даљем расту ове установе.

Због одласка у пензију Велимира Ивановића, који је дао велики допринос у развоју установе, 1958. године за управника Музеја постављен је професор Љубомир Балић који је на тој дужности остао веома кратко.

Година 1959. била је веома важна за рад Музеја по персоналним променама. Наиме, после много размишљања и тешкоћа, пре свега материјалне природе, примљене су Десанка Костић и Радмила Стојановић, прва као кустос археолог, а друга као кустос етнолог. Крајем године, због одласка на нову дужност Љубомира Балића, за директора Музеја је изабран професор историје Хранислав Ракић.

Доласком стручних кадрова, уз подршку Савета, Народни музеј је постао од општинске среске установе. Са јасно одређеном концепцијом, упркос материјалним тешкоћама, Музеј је одабрао најбољи пут свога развоја, захваљујући подршци коју је уживао од многоbroјних сарадника који су се окупили око јасне и заиста примамљиве концепције широко постављеног комплексног проучавања лесковачке прошlostи. Ту нову оријентацију у концепцији Народног музеја подупрла је и локална штампа.

У Музеју је, с посебном пажњом, припремљено неколико изложби: „Упознај свој крај“, „Из старог Лесковца“ итд.

Године 1961. Музеј је учинио свој квалитативни скок који означује још један преломни тренутак у његовој историји. После свестраних припрема и обилних консултација изашао је први том Лесковачког зборника и сачињен програм научног рада на проучавању и издавању грађе и студије о прошlostи Лесковца. Окупљен је велики број сарадника из Лесковаца и научних центара из целе земље, појачан је рад у свим одељењима са потпуно јасном концепцијом

комплетног приступа проучавању прошлости Лесковца и околине.

Прва свеска Лесковачког зборника, коју је припремио Редакциони одбор у саставу: Хранислав Ракић, као одговорни уредник, Стојан Николић, Драгутин Борђевић, Драгић Станковић, Миодраг Стефановић, Десанка Костић и Радмила Стојановић потврдила је све претпоставке од којих се пошло када се приступило реализацији идеје о Зборнику.

Године 1960—1970, по свему судећи, представља у историји Музеја период новог полета, који се огледа у савлађивању финансијских тешкоћа на једино могући начин: окупљањем сарадника и пријатеља који су својим радом и ентузијазмом знатно допринали развоју ове установе.

У овом раздобљу Музеј је начинио највећи корак у својој научној афирмацији и у обнављању и интензивирању издавачке делатности. Обновљена је Библиотека Народног музеја, и то са тринаестом свеском. Објављена је студија професора скопског универзитета и плодног сарадника Народног музеја др Јована Трифуноског — Грделичка клипсера — антропографска истраживања.

На иницијативу Среског одбора СУБНОР-а започела је грађња нове зграде, али по пројекту само за одељење радничког покрета и НОБ-а. Међутим, у последњој, одлучујућој фази изградње 1970. изменењен је пројекат, тиме што је дефинитивно одлучено да то буде искључиво музејска зграда и да у њој буде смештен комплексан Музеј у коме ће се уредити стална музејска поставка од праисторије закључно са завршетком Другог светског рата.

Отварањем нове зграде и сталне музејске поставке 10. 05. 1974. (а тај дан смо узели као дан музеја), као и ликовне галерије, почиње нова фаза у развоју Музеја, фаза зрелости ове установе, која је решила основне проблеме, коначно дефинисала своје задатке и програм, и упркос нерешеном проблему финансирања тог програма, вршила своју многоструку функцију у својству једне добро организоване и на солидним основама постављене културне и научне установе.

Стална поставка Музеја урађена је на основу веома солидно и брижљиво урађеног синопсиса изложбе која обухватила период од праисторије преко римског, византијског, средњовековног, турског, устаничког периода ослободилачких ратова од Турака, почетка радничког покрета, балканских ратова, Топличког устанка, Првог светског рата, периода између два рата, периода окупације 1941—1945. године и послератна изградња.

На том синопсису, који има све облике научног рада, радила је екипа састављена од стручњака Историјског музеја у Београду и Лесковачког музеја. Учињен је велики и плодносан напор да сви значајнији догађаји и све вредније појаве у историји и народном животу буду обухваћени, тако да поставка Музеја буде заиста комплексна и да у тој комплексности буде обухватна и прегледна.

Са отварањем нове зграде Музеја, створени су боли услови за целокупни рад.

Сви резултати које је Музеј остварио у овом периоду — дело су, пре свега, његових у посленика који су с несмањеним ентузијазмом радили на реализацију програмских задатака.

Музеј је имао и има велику и драгоцену подршку Савета Музеја, СИЗ-а културе Лесковац, Основне заједнице науке јужноморавског региона и друштвено-политичке заједнице и, данас нове вишепартијске скупштине општине управног одбора и многих директора привредних организација.

Музеј је успео да окупи и велики број сарадника из свих научних центара наше земље и да оствари плодну сарадњу са многим установама, од Српске академије Наука и уметности и њених института, преко готово свих музеја у Београду, Србији и Југославији. Међу научним установама у нашој земљи са којима Лесковачки музеј разменује публикације и разне научне информације налазе се и музеји и академије у Совјетском Савезу, Мађарској, Италији, САД, Румунији, Пољској, Шпанији итд.

Музеј није занемарио своје примарне педагошке функције, као и неопходност да и даље сарадњу са свим школама и културним установама не само у лесковачкој општини него и знатно шире. Данас Народни музеј има преко 18.600 експоната (археолошких, етнографских, нумизматичких, историјских, уметничких слика и др.). Изложен је у сталној поставци 3.780 експоната, од тога 5 макета, 20 историјских карата, 28 мулаџа, 13. табела и графикона 323 фотографије, 4 уметничке слике, 349 ксерокса архивских докумената, 91 оригиналан документ, 1516 археолошких, етнолошких, историјских експоната, 1.475 примерака новца (римских, средњовековних, византијских, турских, старих српских), 57 копија разних музејских предмета итд.

Музеј има богату издавачку делатност, што показује ова наша изложба музејских издања. У 45-годишњем раду Музеј је издао 33 броја Лесковачког зборника и 71 публикацију посебних издања. Публикације лесковачког Музеја налазе се у многим Југословенским и светским библиотекама.

Са отварањем нове зграде Музеја и каснијом додградњом створени су још бољи услови и за рад Ликовне галерије. Прикладна сала служи не само за излагање слика из фонда Музеја него и за изложбе делаrenomiranih umetnika, као и за изложбе етнолошког, историјског и археолошког материјала.

У периоду 1948—1993. године организоване су многобројне изложбе које је посетило преко 2.300.000 посетилаца.

Проширујући сарадњу са културним и музејским установама, не само у нашем региону, Музеј је организовао изложбе својих експоната и у музејима: Прокупља, Куманова, Краљева, Ниша, Зајечара, Јагодина итд.

Вршећи своју примарну културну делатност, Музеј је учествовао у формирању и изради сталне поставке Спомен музеја на Радану. Формирао је сталну поставку Завичајног музеја у Власотинцу, која приказује развој овог краја од праисторије до ослобођења.

Ови подаци о Народном музеју потврђују разноврсну делатност ове установе. Од самог настанка Музеј је следио свој програм који је само проширио, никада не напуштајући своје примарне задатке. Сакупљање експоната на терену, откуп предmeta, рекогносцирање терена, научно-истраживачки рад, заштита предмета, класификација и обрада музејских предмета, била је од самог почетка главна брига у посленика музеја.

Нова поставка музеја изазвала је велико интересовање многих спречњака из наше земље и иностранства. Због тога је била посећивана не само од ученика и припадника ЈНА него и од многих групних посета са стране, делегација истакнутих личности, музејских радника итд. Међу њима истичу се Н. Дивал, помоћник директора Лувра у Паризу, др Шемергер, професор класичне филологије у Франкфурту и његова супруга, директор Уметничке школе у Франкфурту, др Инго Матерна, познати музеолог — надлежник одељења Музеја у источном Берлину, Едуард Томпсон, професор из Бирмингема, др Ђозеф Олапунде, професор из САД. Године истакнутих музејских радника, Музеј су посећивали државни и партијски рузвиководици, који су многа запажања записали и у књигу утисака.

Доктор Инго Матерна: „Од свих музеја које смо за време свог студијског пута упознали, Музеј Лесковца је оставио на нас најјачи утисак. У модерној згради настао је нов музеј, који по нашем схваташу у потпуности одговара савременом историјском музеју. Музејска поставка заснована је на јединственој научној и техничкој концепцији: применен је, и то успешно, историјско-хронолошки принцип. Аутори изложбе су се концентрисали на најважније фазе развоја на појединачне облике и најбитније догађаје историје.

Дивал, помоћник директора Лувра је посебно нагласио „елеганцију и лакоту презентације“ грађе и честитао екипи музеја на реализацији поставке.

Професори Београдског универзитета др Милорад Васовић, др Радењко Лазаревић, др Петар Влаховић записали су: „Срећни смо што смо посетили и разгледали најуређенији музеј у Србији. Музеј својим богатством показује континуитет дугог живота од праисторије до НОБ-а“.

Учесници скупштине музејског друштва Србије, која је цела била посвећена поставци Народног музеја у Лесковцу, овако су сажели свој утисак о поставци: „у дугогодишњим ишчекивањима велико је задовољство видети нов, савремени приступ музеолошкој експозицији. У Лесковцу смо сви ми добили не Европски музеј али Европа има шта да види. Има се шта научити.“

Десанка Максимовић је записала: „Живим у својој земљи и нисам знала како богату прошлост има Лесковац. Честитам ономе које овако лепо уредио музеј, изнео на видело све што је вредно и драго нам, што не смемо заборавити.“

Мира Алековић: „Ноћас сам прочитала књигу о Лесковцу а сада је преда мном. Изванредно је урађена ова кућа отворених врата па се сва отвара у широм отворене вратнице наше историје и овог тла — ко хоће ко има очи и срце да види.“

Народни музеј је дрогадњом музеолошки презентирао и послератни период изградње Лесковца до 1974. године.

Остварујући програм, Музеј је организовао многе научне скупове и симпозијуме и окружне столове са различитом тематиком, и то са учесницима који се баве историјском археолошком, етнолошком и другом проблематиком.

Резимирајући рад Народног музеја у периоду 1948—1993, можемо констатовати да је то једна отворена, комуникативна, веома активна културна установа. То је установа

у којој се настоји да се оживи прошлост и сачува културно благо за будућност.

За дугогодишњи успешан рад Музеј је добио Орден заслуга за народ са сребрним зрацима, медаљу за изванредне заслуге за развој Лесковца, Октобарску награду за издавачку делатност и многа друга признања.

UDK 3059 (497.11) „1993“

Др Мирољуб Васић

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК XXXIII, Народни музеј у Лесковцу, Лесковац 1993, стр. 402.

У овако ирационалном, апокалиптичном времену, појава сваке нове књиге, а оне су најбољи и најтрајнији споменици и сведоци сега времена, велики је људски, ауторски изазов и резултат, а у овој беспарици и крупан издавачки подухват.

Пред нама је XXXIII број лесквачког зборника, који под уредништвом Хранислава Ракића издаје Народни музеј у Лесковцу. Већ 33 године, односно по тридесет трећи пут, у овим мајским данима, када свечано и радно обележавате дан вашег Музеја, једног од несумњиво најбољих у земљи — Зборник увеличава тај дан и остаје као трајно сведочанство ваше, да тако кажем, кореспонденције са прошлешћу, садашњешћу и будућешћу.

Дозволите ми да прве речи свога излагања, а нећу бити дуг и напоран, поводом промоције Зборника, упутим његовом оснивачу одговорном уреднику, поштованом и драгом Хранилаву Ракићу.

О Хранилаву Ракићу је лако, али и тешко говорити. Лако јер је плодносан, иза њега су големи разноврсни резултати — многе књиге, симпозијуми, изложбе и сл., он је велики културни и друштвени посленик, а чинjenице најубедљивије говоре, сведоче, мада на њих треба указивати, тумачити их лако, јер за такве као што је он, речи навишу саме, а тешко, јер ми смо народ који није склон да даје признање другима, а уз то и речи умеју да буду тесне, преуске.

Хранилав Ракић, као што се још као децак определио за борбу за боли, хуманији сбет, за револуцију, а подсећам да наше генерације нису имале други умнији, обећавајући програм промене света осим револуције и социјализма, тако исто, страсно и верно, определио се за Народни музеј у Лесковцу. и њему и историји посветио најбоље године свога плодоносног живота.

Својим дугогодишњим радом, он је од тог Музеја и његовог Зборника направио институције највишег ранга и поштовања, постајући и сам институција.

Лесквачки зборник је у протеклом периоду, својим разноврсним прилозима, нивоом њихове интерпретације, окупљањем мноштва добрих сарадника, редовним изложењем и местом које је изборио у историји и култури овог краја Србије, постао вредна и цењена публикација, и као таква, део наше културне баштине.

Захвалност за све то дугујете, дугујемо свим досадашњим члановима редакција, многобројним сарадницима, Народном музеју, а понажиши, одговорном уреднику Х. Ракићу, који је у протеклим деценијама урадио много, оставио крупан траг иза себе, мада тога,

ми, његови савременици, салатници, нисмо довољно свесни, тако да је он, као што већ рекох, постао нешто попут институције. Мислим да за њега важе оне речи великог владике Његоша — имао се рапта и родити.

Лесковачки зборник и његова 33 броја, а то је читава и вредна библиотека, постао је незаобилазна литература и извор у свим будућим истраживањима и изучавањима историје српског народа, а овог краја посебно.

Лесковачки зборници, досадашњи, а најдам се и сви будући бројеви, представљају вредне прилоге историјском незабораву, они су део нашег историјског памћења. Они нас подсећају, сведоче да историју — ту вечиту учитељицу живота, мада су скоро све генерације лоши ћаци те добре учитељице — треба поштовати, изучавати и уважавати. Они су огледало, сапутници свога времена и овог краја, они сведоче о историјском путу народа на овим просторима, о његовој култури, сведоче како је слобода тешко стицана и пре скупо плаћана и да је зато треба чувати и одлучно бранити.

Лесковачки зборник је у протекле 33 године, добрым делом показао и како су идеје социјализма никле, бујале и победиле у овом крају, и земљи у целини. Зато сада, када је „рушена социјалистичка цивилизација са свим својим вредностима, остварењима, промашајима и заблудама, када је обесмишљена утопија звана социјализам, о друштву правде, једнакости, слободе, разума — очекујем да Зборник у наредним бројевима доноси и прилоге о томе како је и зашто до тога дошло.“

Уз дозволу да будем мало и сањар, изражавам своју веру — да ће разочарана нада у социјализам добити опет могућност поновног радања.

Када се пре 33 године појавио Лесковачки зборник се бавио пионирским послом — заснивањем организованог истраживачког рада на изучавању лесковачке прошлости са свих аспеката, а данас је то Зборник чврсте физиономије и големе репутације.

У првом делу 33. Зборника објављено је 15 прилога, чланака и студија насталих поводом 75-годишњице Топличког устанка; пет радова из средњовековне српске историје; седам радова из периода између два светска рата, историјског и етнографског карактера; и један рад посвећен грађанској архитектури.

У другом делу, под рубриком Чланци и грађа, Зборник доноси седам радова. Два се односе на праисторију, а пет на историју 20. века. Ту је и рубрика Хроника, у којој је неколико добрих приказа књига и текстова са промоција издања Музеја, као и *memoriam* Јовану Јовановићу, једног од најстаријих сарадника Лесковачког зборника, научног и културног радника Лесковца, који је преминуо прошле године. Као прилог, објављена је добра Библиографија Драгољуба Мирчетића о Топличком устанку, скромно насловљена као Прилог библиографији.

Шта још рећи. На пример да Зборник доноси текстове три академика, историчара: Андреја Митровића, Владимира Стојанчевића и Богумила Храбака, што је још један доказ о његовој вредности и репутацији. Узгред речено, одличан истраживачки текст проф. Храбака, посвећен питању разграничења територија државе Краљевине СХС и Албаније на Конференцији мира у Паризу 1919—1920, требало је штампати у првом делу Зборника.

Објављени радови, а посебно неки приложи, потврђују оно схватање у историјској науци, нама у струци добро познато, али широј јавности не, да историјска наука не зна за коначну апсолутну истину, већ само за научну истину, а то је истина до које смо дошли истраживањима, која се, као таква, може допуњавати, кориговати. Тада се не мењају историчари, већ они само, уважавајући свој научни метод, критички валиORIZУЈУ и допуњавају бивша сазнања новим. Ових неколико речи износим намерно, због расправе коју смо водили данас.

Лесковачки зборници у протеклом периоду, укључујући и овај последњи, који је, као што сте чули, богат садржајем и разноврсном проблематиком и прилогима, били су не само резултат ентузијазма и сериозних истраживања и увек актуелни, већ и отворени; они су провоцирали, подстицали истраживања нових тема, процеса, личности и из броја у број постали све бољи.

Они су убедљив, документаран прилог схватању да историјска наука треба да нам објасни, покаже продукцију и репродукцију стварног живота, да се тоталитет једног друштва не може објаснити, схватити без микроВИСТРАЖИВАЊА, без локалне, регионалне историје.

У лесковачким зборницима се огледа, што је ретко са другим књигама, прошлост у садашњости и садашњост у прошлости.

У овим трагичним тренуцима, када је зло у офанзиви, сејући мржњу, неред и смрт, када је угрожено и само биће нашег народа. свај број Лесковачког зборника један је од доказа да се може и мора, упркос свему, наставити са стваралаштвом и издаваштвом.

Нека Лесковачки зборник и његов садашњи, а и будући уредници, наставе започето, нека истрају, да му се сачува место и репутација за које је стекао.

Нека вам се, поштовани и драги Лесковчани и колеге, не учини да сам превише био афирмативан. Лесковачки зборник, Народни музеј и сви његови посленици, на челу са Х. Ракићем, то су заслужили.

Др Мирољуб Васић

UDK 940.53/.54 (497.11)

Др Милан Матић

ЧЕТНИЦИ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ
1941—1944.

Народни музеј у Лесковцу, 1993.

Имам пријатну дужност да вам представим најновије издање Народног музеја у Лесковцу: Четници у лесковачком крају 1941—1944, коlectивно дело аутора: др Живана Стојковића, Христијана Ракића и Николе П. Илића. Хтео бих да вас подсетим да смо не тако давно овде промовисали и Историју Лесковца, прво историографско издање историје овога краја, такође као коlectивно дело, чији су аутори, поред др Слободанке Стојчић, били др Живан Стојковић и Христијан Ракић. Није лако за релативно кратко време обрадити две тако значајне тематске целине, али када се зна да су у питању афирмисани истраживачи, међу које свакако спада и Ни-

кола П. Илић, онда је сасвим разумљиво што смо у прилици да се за кратко време поново сусрећемо са њима.

Обрада феномена четништва на југу Србије са свим карактеристичним специфичностима у односу на друге области, изискivala је опсежна архивска истраживања, консултацију објављење литературе, штампе, мемоарских казивања и других извора. Аутори су посветили значајну пажњу истраживачком раду, тако да су за многе догађаје и збивања обавили пионирски посао стављајући јавности на увид многе непознате или мање познате чињенице које се односе како на четничко борбено дејство, тако исто и на политичку делатност.

У крајем уводном делу аутори су прегледно дали генезу настанка и делатности четничког покрета, од ослободилачких ратова против Турака до уочи Другог светског рата, протумачивши и одакле потиче четнички назив.

Будући да се четништво на југу Србије манифестовало у два одвојена и супротстављена вида: четништво Косте Миловановића Пећанца и четнички покрет Драже Михаиловића, аутори су у одвојеним поглављима обрадили сваку од ових организација. У првом делу књиге (13—56) разматрани су сви аспекти настанка и делатности четника Косте Миловановића Пећанца закључно са 1942. годином, када се они укључују у редовне квислиншке формације (Српска државна стража) или приступају четницима Драже Михаиловића. На темељу неоспорних историјских извора аутори су показали како је Коста Миловановић Пећанец, прослављени четнички Командант из балканских и Првог светског рата, завршио као колаборациониста. Такође, објаснили су суштину неслагања и ривалства између Драже Михаиловића и Косте Миловановића Пећанца.

Већи део књиге (57—167) односи се на настанак и делатност четника Драже Михаиловића. Аутори су обухватили све најбитније аспекте везане за четничку организацију, њено устројство, идеологију, однос према окупаторима, Недићевој квислиншкој влади, према партизанима и народноослободилачком покрету, према избегличкој влади и др. У посебним одељцима обраћени су равногорски народни одбори као органи четничке власти, равногорска омладина, четничка пропаганда и др.

Претежни део у оквиру обраде четничког покрета Драже Михаиловића односи се на реконструкцију борбених дејстава. Будући да је велики број четничких оружаних акција био усмерен против партизана, аутори су на основу релевантних архивских извора реконструисали све партизанско-четничке сукобе, са низом података и појединостима о односу снага, наоружању, тактичком и стратегијском маневрисању, губиштима и сл. Могло би се рећи да посебну вредност ове књиге чини баш реконструкција поменутих борбених дејстава. Но, осим тога, аутори су истражили и низ појединости које говоре о узроцима због којих није дошло до партизанско-четничке сарадње, у чијем средишту су биле идеолошке разлике, супротности стратегијско-тактичког карактера, разна предубеђења о партизанима као противницима српства, породице, вере, традиције и др. Четници су били за одлагање борбе за повољније време, против душтвених и социјалних промена, за

рестаурацију бивше државе и друштва пре поробљеног равногорском идеологијом.

Треба истaćи да се овом књигом први пут целовито обрађује проблематика четничког покрета у лесковачком крају, те стога, као и због чињенице да је заснована на релевантним историјским изворима, она представља значајан допринос историографији не само четничког покрета него и српској историографији уопште. Разуме се, њоме се не испријељује целокупна проблематика истраживања четничког покрета Лесковца и југа Србије. С тог становишта, она даје подстрек и подстицај за даља истраживања, откривања нових извора, тематска проширивања других видова четничке активности која су у овој књизи тек назначена итд.

Иако су аутори у поговору књиге нагласили да на њихово опредељење за обраду ове теме није утицала политичка прагматика, наше је мишљење да је њихово истраживање добродошло, како би се на бази историјских извора парирало поплави квазисторијских текстова у вези тумачења четничке политике и њихове стратегије и тактике. Јер, аутори су успели максимално да искористе сачувану историјску грабу четничке провенције, о чему говори богат научни апарат са сигнатурама извора и литературе. На крају, желим да изразим захвалност ауторима за уложени труд и пожелим им да их истраживачки ентузијазам и даље инспирише.

Др Милан Матић

UDK 01

Др Милан Миладиновић

ЖИВОТ ПОСВЕЂЕН ИСТОРИЈСКОЈ ИСТИНИ

Публициста Драгољуб Ж. Мирчетић, поznati историчар из Ниша, објавио је „Библиографију радова Христијана А. Ракића“ у издању Народног музеја из Ниша. Тиме је остварио значајан допринос истицању места и улоге проф. Х. Ракића у историји југа Србије, као публицисте и научника. У предговору аутор истиче да је овај историчар остварио вредна дела која представљају богату културно-историјску баштину српског народа. Наводи да је Ракић објавио укупно 349 библиографских јединица, од којих 28 књига које је написао сам или са другим ауторима. Ово обимно дело само по себи говори о домету његовог ствараоца.

У својим делима Ракић је изразио кохезиону снагу народног духа, слободољубља и родољубља испољеног у борби за ослобођење од турског, а касније и од немачког, аустроугарског и бугарског окупатора. Голазиј је од става да се историја састоји не само из сазнатих чињеница и низа догађаја већ и из оцена прошлости, које се ослањају на оно што се десило са позиција историјске науке. У ствари, настојајао је да преко последица сазна узроке, и у томе је почесто успевао. То је чинио веома одговорно и зналачки, па је успео да догађајима очува аутентичност. Изворне мисли у његовим делима су обогаћивале историјска сазнања и развијала осећања родољубља и историјске националне свести.

У свесјим радовима Ракић је презентирао јавности велики допринос југа Србије у ослободилачком рату и социјалистичкој револуцији, колективни занос, време великих подвига и трагику страдања.

Захватао је делове помоћу којих је до-
лазио до целине историјског догађаја, што
им је давало веће научне димензије и исто-
ријску утемељеност. Истраживао је 19. и
20. век са свим њиховим карактеристикама
и знамењем. То је чинио у континуитету
и дисконтинуитету, како се и одвијао исто-
ријски процес. Писао је јо: Царичином гра-
ду, манастирским школама, културно-исто-
ријској баштини, социјалистичком и рад-
ничком покрету почетком 20. века, кому-
нистичком покрету, устанку и народноосло-
бодилачком рату и револуцији и другим ак-
туелним историјским темама. Велики науч-
ни опус и разноврсност историјских садр-
жаја и указује на готово целовит приступ
општој, политичкој, културној, научној и
другој историји југа Србије. У његовим ра-
довима имамо препршт значајних социоло-
шких чињеница које су битне за сагледа-
вање друштвених кретања времена које је
обраћао. Стога је вредновање његове лич-
ности, преко написаних и објављених дела,
захвално али и веома сложено, када се
има у виду да се ради о дипломираном и
веома стручном историчару — научнику,
који је обухватио готово све области људ-
ске историје. О томе говоре не само књиге
него и реферати на научним склоповима. У
57 реферата обрадио је бројна питања из
историје, која су оставила снажан утицај
на друге историчаре.

Проф. Ракић је, што је с правом на-
гласио Драгољуб Мирчетић, био врстан ис-
торичар радничког и комунистичког покре-
та на југу Србије. Поред тога што је писао
о томе, заједно са другима, у хронологи-
јама издао је и посебно књиге. У делу
Комунистичка партија Југославије у лесковачком
крају (1941—1945) и другим студиј-
ским написима дао је историју и истакао
заслуге за ослобођење земље и стварање
услове за бољи живот људи. Раме уз раме
са члановима Партије били су млади комунисти,
чланови Савеза комунистичке омладине
Југославије којима је посветио и књигу „Револуционарни омладински покрет
лесковачког краја 1941—1945“. У више књи-
га и студија обрадио је и војне јединице
НОВЈ. Из те јединици објавио је и дело
„47. дивизија НОВЈ“. Посебно дело је по-
светио Пустој Реци и Јабланици пишући о
ономе што се дешавало и о историјским
заслугама народа југовог краја. Тако је обја-
вио „Хронологију народноослободилачке
борбе Пусте Реке и Јабланице 1941—1945.“
у којој је на специфичан и оригиналан начин
презентирао и историографски обликовао
створене вредности, чиме је одао признање
актерима за оно што је учињено и
за подвиге који су остварени. Велику паж-
њу посветио је народноослободилачкој вла-
сти, антифашистичком фронту жена, пиони-
рима, органима војно-поздадинске власти и
бронјим антифашистичким организацијама —
мрежи која је изнедрила бројне јунаке
и утицала на стварање масовне базе ору-
жане ослободилачке борбе.

Посебно је писао о ликовима бораца и
комуниста, указујући на улогу коју су оди-
грали у општој победи над окупатором и
домаћим издајницима. Та победа је поста-
ла колективно дело, али је задржала печат

личног деловања: комунисте, скојевца, од-
борника, пионира, борца итд. У том једини-
ству личног и колективног настало је и
велико историјско дело које има трајну
вредност. То се види из његових дела: „Ли-
кови гимназијског руководства Скоја“, „Младост у вихору револуције“ и „Животи
који трају“. О ликовима је писао и у другим
својим радовима, па и у Зборнику на-
родних хероја Југославије. Тиме је доказао
да се појединачници није губио него баш афи-
мисао у колективима који су постојали у
јединицима и на терену. Преко тих ликова
видимо личне вредности бораца, које су ос-
тале као трајно обележје нове личности
што се ковала и израстала из оружане
борбе.

Успешно је обрадио и презентирао јав-
ности личну и колективну драму живота,
смрти, победе и стваралаштва у условима
борбе за нови живот. Носио је у себи лич-
ну драму погибије свог старијег брата Ти-
хомира Ракића, партизанског политилегата
Вељка, предратног члана гимназијског ру-
ководства Скоја у Лесковцу. Потресна књи-
га о злочинима окупатора и домаћих из-
дајника сведочи колико је живота стајала
борба за слободу и за одбрану српског на-
ционалног бића. То је учинио у знамени-
том делу „Терор и злочини окупатора и до-
маћих издајника у лесковачком и врањ-
ском крају 1941—1944.“ и раду „Бојник и
његова трагедија 17. фебруара 1942. годи-
не“. Тим делима је подигао величанствени
споменик родољубима, који су стајали на
бранику своје отаџбине и одбрањили свој
национални идентитет. Ови родољуби били
су уморени на најзверскији начин и при-
меном средстава која је само болесни људ-
ски ум могао да измисли и употреби.

Проф. Ракић је у својим делима, сам
или са другим ауторима, указао на поделу
која је настала у току ослободилачког ра-
та на родољубе и народне издајнике, на
доследне борце за слободу и слуге окупат-
ора, на оне које је руководила идеја ос-
лобођења и друге који су чували класне
привилегије помоћу фашистичких окупатора.
Ту је дао бројне социолошке и поли-
тиколошке чињенице важне за ове две на-
уке. Ово се види из књиге „Четници у лес-
ковачком крају 1941—1944.“ коју је напи-
сао заједно са др Живаном Стојковићем и
Николом П. Илићем. Снажно делују доку-
менти презентирани у овом колективном
делу, којима се не могу супротставити по-
луистине и лажи. Остаје да су квазилинзи
и четници у Другом светском рату показа-
ли свој антипатриотски однос и да се не
могу претворити у патриоте, како се на-
стоји да докаже. Покушај да се фалсифи-
кује историја нема проћу ни у науци ни у
пропаганди, јер се не могу борци за сло-
боду народа и отаџбине прогласити издај-
ницима а издајници родољубима. Ракић се
супротстављао настојањима да се доведу у
питање историјска прошlost и створене
вредности, као и понашању и активности-
ма различитих социјалних група. То се од-
носи на оне који су желели да свој удео,
свој крај, јединицу или функцију прогласе
пресудном за вобење оружане борбе.

Практичну делатност људи проф. Ракић
је обрадио у својим делима и у области
културне баштине. Успео је да сазна дија-
лектичку негацију постојеће културне ствар-
ности да би сачувао клише новог које спре-
ми вишем степену људске цивилизације.

Схватио је да се човек остварује активним деловањем на превазилажењу постојеће новом људском ситуацијом.

Као рецензент, уредник и писац, доносио је вредносне судове о карактеру прошлости полазећи од јефтиности историјских околности. Испољио је морално одговоран приступ. Рецензирао је 12 књига, студија и далеко више написа као уредник Лесковачког зборника. Обављао је то веома стручно, квалифицирано и на основу познавања историјске науке и сазнате прошлости. Помагао је ауторима да свестраније прилазе свом послу у области историје и културе. Указивао је на методске промашаје и несврдности да писац овлађа методом. Више јумагао критиком него похвалама, иако оне нису изостајале. Давао је поштеницима и на тај начин ширio научну базу историчара југа Србије. Обимно је његово дело као уредника: уредио је 33 то Лесковачког зборника и 58 књига. Гублициста Драгољуб Ж. Мирчетић, објављивањем Библиографије радова професора Хранислава Ракића одао је признање овом неуморном историчару од кога очекујемо још многа вредна историографска дела.

НАУЧНИ СКУП „ВОЈНЕ ФОРМАЦИЈЕ ЗА ВРЕМЕ ОКУПАЦИЈЕ 1941—1944. У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ“. После поздравне речи потпредседника општине Драгише Богдановића, своја саопштења су изложили: др Милан Матић, др Мирољуб Васић, др Ђетар Качавенда, др Никола Живковић, др Милан Миладиновић, др Јован Златић, Драгољуб Мирчетић, Хранислав Ракић, др Венчеслав Глишић, др Живан Стојковић и Никола Илић.

Поводом педесетогодишњице погибије Благоја Николића одржан је „Округли сто“, 4. јуна 1993. у Народном музеју у Лесковцу. Говорили су Хранислав Ракић, Драгољуб Мирчетић, др Живан Стојковић, др Милан Миладиновић и Миодраг Николић.

UDK 940.53/54 (497.11):929

Хранислав Ракић

БЛАГОЈЕ НИКОЛИЋ (1895—1943)

Поводом педесетогодишњице погибије Благоја Николића одржан је „Округли сто“, 4. јуна 1993. у Народном музеју у Лесковцу. Говорили су Хранислав Ракић, Драгољуб Мирчетић, др Живан Стојковић, др Милан Миладиновић и Миодраг Николић.

Благоје Николић рођен је 1895. год. у радничкој породици. Отац му је био радник-пекар а мајка домаћица. Учио је столарски занат код познатих мајстора. Од ране младости опредељује се за револуционарни раднички покрет. Постао је веома рано члан Српске социјалдемократске партије и синдикалне организације.

Позив за војску добио је 1915. год. и упућен је на српско-бугарску границу код Пирота. Незадовољан стањем у Србији, одлази у Бугарску и повезује се са представницима

радничког покрета. Преко Варне одлази 1917. год. у Одесу и учествује у Октобарској револуцији. Био је командир чете, шеф железничке станице, постао је члан Комунистичке партије Русије итд.

После победе Октобарске револуције, враћа се у земљу, 1921. године, и укључио је у раднички покрет у коме врши значајне функције.

Био је члан управе кожарско-прерабивачких радника, председник Синдикалних већа, благајник Пододбора савеза дрводељских радника, члан Обласне конференције независних синдиката у Нишу, члан финансијске контроле Месног синдикалног већа, учесник Четвртог конгреса КПЈ у Дрездену, секретар Окружног комитета Комунистичке партије Југославије за Лесковац. На петомајским изборима 1935. год. покушао је да буде посланички кандидат, али му због неиспуњених законских прописа носилаца земаљске листе то није успело.

У Комунистичкој партији Југославије имао је високе функције. Кооптиран је за члана бироа ЦК КПЈ 1929—1931. Сарађивао је са многим истакнутим личностима из комунистичког покрета Југославије и шире, као што су били Мустафа Голубић, Благоје Паровић, Милош Марковић и др.

Његова активност нарочито је долазила до изражавања за време економске кризе 1928. год. У то време је говорио на многобројним зборовима у Лесковцу, тзв. покрету гладник. Био је принципијелан, правичан и веома доследан у спровођењу идеја за које се залагао. Са својим саборцима, Трајком Стаменковићем и Костом Стаменковићем, васпитавао је плејаду младих, који су спремно ушли у рат 1941. год. и извојевали велику победу над фашистичким снагама у Другом светском рату.

Хапшен је, према неким сазнањима 1929., 1936. и 1940. год. и под видом војне вежбе одведен је у логор у Ивањици.

После Априлског рата учествовао је у припремама за оружани устанак. Био је пристан на свим важним састанцима на којима се одлучивало за борбу против окупатора. На саветовању у Братмиловцу дао је велики допринос, износећи борбена искуства из Октобарске револуције, која је требало искористити у акцијама против окупатора.

Од начелника Мирка Поповића тражио је да учини списак комуниста и њихових сарадника. Одржавао је састанке у виноградима на Хисару, избегао је хапшење 23/24. јула 1941. год.

Са подизањем устанка отишао је са ове територије за Шумадију, где се прикључио Ваљевском партизанском НОП одреду. Борио се све до Сутјеске као веома дисциплинован борац и у великом гротлу на Сутјесци, 5. јуна 1943. год., изгубио је живот наш чика-Благоје.

То би била кратка биографија Благоја Николића, када човек не би знао да у његовом животу постоје многа питања која до данас нису расветљена. По мом сазнању, личност и дело Благоја Николића до сада није доволно истражено и презентирано. Са пуним правом, с обзиром на то да сам се бавио овом проблематиком, истичем да то нико није спречавао, нити пак забрањивао, без обзира на нека мишљења која се данас испољавају. Ради се, наиме, о томе да није било људи који су се интересовали за ову

проблематику. Када су се појавили истраживачи, онда се и почело са објављивањем. Тако је објављена књига „Јужноморавци у Октобарској револуцији“ у којој је био заступљен и Благоје Николић, потом је објављена књига „Од октобра до Сутјеске“, а пре тога биографија у „Споменицима педесетогодишњице радничког покрета Лесковца 1903—1953. год.“

Из објављених књига, чланака и расправа о Благоју Николићу, види се да је то личност веома интересантна и да многи детаљи из његовог живота нису довољно објашњени. Његова активност има шири значај него што смо то до сада истицали. Учешће на партијским седништима и конгресима, синдикалним и другим конференцијама није довољно презентирано. Његов допринос у развоју радничког покрета, не само Лесковца већ и шире, са његовим саборцим Костом Стаменковићем, још није валоризован и није му дато одређено место у историји радничког покрета Србије и шире.

Међутим, као што смо напред истакли, многе делатности из револуционарне прошлости нису до краја расветљене. Покушају овом приликом само да истакнем неке од тих неразјашњених догађаја.

Један од тих веома значајних догађаја је Благојев одлазак у Бугарску 1915. године. Нико до сада није објаснио зашто он напушта Српску војску у време када је Србији био потребан сваки војник. Слав Српске социјалдемократске партије био је јасан по питању рата. У том рату српски социјалдемократи дали су велики допринос, па и животе, као Димитрије Туцовић и други. Досадашња објашњења о његовом одласку су неубедљива. Покушај неких истраживача да тај његов поступак прикажу као револт, јер је наводно заменио неког богаташког сина, није одржiv. Да ли је он погрешно скватио став Српске социјалдемократске партије по питању рата па је због тога тако реаговао, треба тек да се истражује.

Благоје Николић, после повратка из Совјетског савеза, био је хапшен 1929., 1936. и 1940. одведен под видом војне вежбе у Ивањицу. Међутим, код неких његових биографа појављује се више хапшења, као 1921. и 1935., што сматрамо да није истинито.

Из његовог учешћа у Октобарској револуцији се види да је био чекиста и да је као такав учествовао у напад на зимски дворец у Петрограду. По мом скватања, ова чињењица много говори о његовом даљем револуционарном раду. Мени се чини да је он припадао групи обавештајаца између два светска рата, за један шири простор, као што је то Југословен. Зато ту његову активност у наредном периоду треба истраживати. Његова сарадња и близост са Мустафом Голубићем даје доста повода за помисао да Благоје није био ван делатности обавештајне службе. С тим у вези, поставља се питање да ли је он стварно био антифашиста, како га неки истраживачи представљају. Наше скромно сазнање иде у правцу да је он представљао једну значајну спону у обавештајној консталацији у овом делу Балкана, а тврђња да је био антифашиста је неубедљива. У историографији се спомиње да је Благоје присуствовао Трећој партијској конференцији, Контресу у Дрездену, па чак и Трећем конгресу у Бечу. До сада се може са сигурнош-

ћу тврдити да је био на Четвртом конгресу у Дрездену 1928. и да је на њему изабран за члана ЦК КПЈ. О избору у најуже руководство, а од 1929—1931. и у биро ЦК КПЈ и о његовом раду на тој дужности мало је за сада познато.

Уочи рата долази до заобилажења стarih кадрова од млађих, школованих и амбициозних активиста у КПЈ. Међутим, то заобилажење није могло у потпуности да се оствари. Ауторитет стarih партијских кадрова је онемогућавао да се ма шта уради без њиховог знања у партијској активности. Када је Василије Смајевић дошао из Београда у Лесковац и почeo да води разговоре са млађим људима за улазак у чланство КПЈ, сви су они о свему обавестили Косту Стаменковића, тако да је он морао њему да се обрати. То је вероватно и утицало да Косту Стаменковића на Окружној конференцији КПЈ Лесковац, изаберу за секретара тог форума. Мало је проучено питање односа стarih партијских кадрова радника и млађих партијских кадрова интелектуалаца. Тај негативан однос је нарочито дошао до изражaja после Априљског рата и формирања партизанских одреда.

Једно од веома важних питања, које такође није разјашњено, је одлазак Благоја Николића из лесковачког краја у лето 1941. године. Као што је познато, Благоје Николић одлази за западну Србију, учествује у оружаном устанку итд. Објашњење да је Благоје Николић позван да присуствује саветовању у Столицама мало је прихватљиво. Он није био у руководству — штабу неког формираног одреда или партијског руководства, већ на сву територију одлази пре формирања партизанских одреда. Постоје два разлога за његов одлазак, а то су: први, да буде ближи Главном штабу Народнослободилачког партизанског покрета Југославије, као обавештајац, кога је он интересовао и, други, да је он као родитељ троје деце, будући да је учествовао већ у једној револуцији и да зна како супротна страна поступа са члановима породице револуционара, хтео да удаљи своју породицу са ове територије да не би била изложена малтретирању, као што је био случај са многим партизанским породицама. Његова породица је ипак била малтретирана, јер се и она укључује у Народнослободилачки покрет.

На крају са дosta подозрења се поставља питање његове смрти, о чему се у јавности мало зна.

Наравно, то су нека питања која се постављају и о којима расправљамо у овом састанку, који је њему посвећен, а надам се да ћемо нека и разрешити.

Извори и литература

Организовани радник, бр. 36, 1922, бр. 42, 1925, бр. 25, 1928, бр. 60, 1928, бр. 74, 1928; Споменици педесетогодишњице радничког покрета Лесковаца и околине 1903—1953, Лесковац, 1953, стр. 319; Димитрије Кулић, Од октобра до Сутјеске, Лесковац 1968; Никола Илић, Јужноморавци у Октобарској револуцији, Лесковац 1969, стр. 25—31.

Драгољуб Ж. Мирчетић

АКТИВНОСТ БЛАГОЈА НИКОЛИЋА У ПАРТИЈСКОЈ ОРГАНИЗАЦИЈИ НИШКЕ ОБЛАСТИ (1924—1928. године)

Благоје Николић је био истакнути партијски и синдикални функционер у Лесковцу али је баран и за члана и функционера обласног комитета и одбора у Нишу, као седишту Нишке административне области. У Нишу је Благоје Николић деловао по синдикалним, партијским и скојевским задацима. Био је члан Обласног секретаријата Независне радничке партије Југославије (НРПЈ) за нишку област, односно за југоисточну Србију, затим, члан Обласног комитета (секретаријата) Независних синдиката Југославије (НЗЈ) за нишку област, и члан Обласног комитета (Секретаријата) Комунистичке Партије Југославије (КПЈ) за нишку област, који је крајем 1928. године прерастао у Покрајински секретаријат КПЈ за Србију (ПС КПЈ за Србију).

У периоду од 1924. до краја 1928. године Благоје Николић, неколико пута и по неколико дана, по партијским задацима, боравио је у Нишу.¹

После доношења Закона о заштити државе и тзв. Обзнате,² КПЈ, ради наставка своје политичке активности и борбе за своја политичка и економска права, ствара и своје легалне политичке организације за остварење својих класних политичких и економских циљева.

Већ 13—14. јануара 1923. године у Београду је основана Независна радничка партија Југославије (НРПЈ). Донет је Програм, усвојен Статут и изабран Централни одбор Партије.³ Марта месеца исте године у Нишу је био формиран Обласни одбор НРПЈ за нишку област (Секретаријат). Овај одбор је покривао територију југоисточне Србије, од Бујије, на северу, до Куманова, на југу, од Куршумлије и Ужица, на западу, до Џариврода, на истоку, и до Неготина, на северу. Секретар је био Душан Димитријевић Шапа, из Алексинца, механичар у Нишу, а члан овог Одбора био је и Благоје Николић.⁴

О веома активном деловању овог Секретаријата пише и говори и Лазар Дедијер из Ниша, који каже да је почетком 1924. године у Нишу одржан проширен састанак овог секретаријата, на коме су реферат о политичкој ситуацији у свету и у земљи поднели Михаило Тодоровић и Миодраг Михајловић. Састанку је присуствовао и Благоје Николић.⁵ То потврђује и Живојин Пеџарски, члан ЦК КПЈ, који каже: „Коста Стаменковић и Благоје Николић у том периоду до 1924. године неколико пута су долазили у Ниш и добијали инструкције, повезивали се са Обласним секретаријатом, како по линији Партије, тако и по линији синдиката”.⁶ А Светозар Јовановић, металски радник из Ниша, члан ОК КПЈ за нишку област каже: „Ја сам говорио да смо тада успешно и плодно сарађивали са покојним Костом Стаменковићем и Благојем Николићем.”⁷

Почетком 1924. године у Ниш је са Конгреса Комунистичке интернационале (КИ, Коминтерна) стигао члан Централног комитета КПЈ (ЦК КПЈ) Триша Кацлеровић. Да би се пред полицијом прикрило његово избива-

ње из земље и боравак у Русији, у Нишу је јавно говорено „да је он све време био у Нишу”. У том смислу Кацлеровић је марта (априла?) 1924. године одржао и говор на једном радничком збору у Нишу.

Тих дана у Нишу је одржан и илегални састанак Обласног одбора, којим је руководио Милош Марковић Ужић, секретар Обласног комитета КПЈ, који је поднео и уводни реферат. Састанку је, као његов члан, присуствовао и Благоје Николић. О књизи Симе Марковића „Национално питање и КПЈ (Национално питање у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца) говорио је Триша Кацлеровић, указујући на главну истину да „Национално питање није уставно питање”, како је то тврдио Сима Марковић, већ класно и револуционарно питање радничке класе, које се не може решавати уставом, већ само револуцијом.

У својој дискусији Благоје Николић је, говорећи о стању у организацији НРПЈ у Лесковцу, истакао да радници не разумеју читаву ту дискусију о националном питању и да партијски агитатори морају своја излагања по тој теми „прилагодити највиоу свести радника.”⁸

Септембра месеца 1925. године Благоје Николић у Нишу присуствује још једном састанку Обласног одбора НРПЈ. Прорабљаване су директиве Земаљске конференције Црвене помоћи, одржане јула месеца исте године у Београду, на којој се дискутовало и закључивало о једнообразној организацији рада на прикупљању „Црвене помоћи.”

Обласни комитет КПЈ за нишку област формиран је током 1924. године,¹⁰ његов члан био је и Благоје Николић. Тада је новоформирани Обласни комитет деловао на спровођењу новодобијеног Упутства ЦК КПЈ за „стварање нових партијских ћелија по предузећима и на рејонизацији овог питања.” Члан ОК Ниш Светозар Јовановић, добио је партијски задатак да по овом упутству делује на југо Србије, да иде у Лесковац, Врање и Пирот и на северу у Неготин, Књажевац, Зајечар и Алексинац.

О тим данима своје партијске активности Светозар Јовановић говори: „Још 1924. године формиране су две ћелије КПЈ у Лесковцу, једна у млини, а друга у текстилној фабрици Владе Илића. У мlinу је секретар био Коста Стаменковић, а у Штофари Владе Илића не сећам се ко је био. У обе ћелије било је око 8 до 10 чланова. Приликом формирања ових ћелија присуствовао је и Благоје Николић, синдикални функционер који је тада училачен (у КПЈ — п. а.). Он је био у ћелији дрводелјаца. У 1925. години у истој је било око 10 чланова.”¹¹

Као члан Обласног секретаријата НРПЈ (и КПЈ), Благоје Николић веома активно ради и на поновном окупљању чланова КПЈ и формирању партијских организација. У Извештају Душана Димитријевића Шапе на III Конгресу КПЈ, одржаном у времену од 17. до 22. маја 1926. године у Бечу,¹² пише „У Лесковцу 12 парт. чланова, старији другови су се повукли па и радничка маса. У Врању 3 члан. партије. Радници су уплашени...”¹³

У својим казивањима о развоју КПЈ у нишкој области Живојин Пеџарски једном је рекао: „Благоје Николић је на Трећем конгресу КПЈ у Бечу био изабран за члана ЦК”.¹⁴ Овај податак се овде само наводи и региструје, али се не може уопште сматрати веродостојним, пошто Благоје Николић није

учествовао на овом Конгресу, нити се овај његов „избор” помиње у другим изворима који говоре о саставу тадашњег ЦК КПЈ.

На челу Обласног комитета КПЈ за нишку област од јуна 1928. године био је Милош Марковић Ужић из Ужица, металски радник Железничке радионице у Нишу,¹⁶ а чланови су били и Коста Стаменковић и Благоје Николић. О оваквом саставу ОК Ниш говоре и други аутори.¹⁷ Овде треба истaćи, односно колико је то могуће рашичлстити једно историографско питање. Наиме, др Срђан Ђимитријевић тврди „да Коста Стаменковић није био члан ОК КПЈ за нишку област, већ заменик Благоје Николића”,¹⁸ што је нетачно, с чему је писао и овај аутор.¹⁹

Тада постоје партијске организације у Нишу, Пироту, Лесковцу, Врању, Прокуљу,²⁰ Алексинцу,²¹ Зајечару,²² Борском руднику, Сталаћу, Куршумлији, Параћину, а претпоставља се да су постојале и у Белој Паланци, Књажевцу, Сокобањи,²³ Неготину, Злату, Сврљигу,²⁴ и Цариброду.²⁵ У једном извештају (на немачком језику), наводи се да је 14. јануара 1928. године у Нишкој области било 53 члана Партије. Постоји 10 партијских ћелија, и то: у Нишу три, у Лесковцу једна, у Куршумлији три и у Зајечару три с тим да у Лесковцу има седам чланова Партије.²⁶

Наводе се нека мишљења савременика о раду Обласног комитета (секретаријата) КПЈ за нишку област. Тако, Воја Јанкићевић каже: „Било је извесног застоја у раду Обласног секретаријата, не због тога што Обласни секретаријат није био способан да обавља те послове, него ради тога што Обласном секретаријату од стране ЦК нису давана материјална средства онако како је то било предвиђено.”²⁷ Живојин Пеџарски каже: „Обласни секретаријат Независне радничке партије, као и илегалне КПЈ постојали су од кад је организован и Обласни одбор Независних синдиката. Несрећа није у томе што су се горе (у ЦК КПЈ — п. а.) слагали или неслагали, него у томе што није била одређена улога и место Обласног секретаријата, није било статута.”²⁸ Живојин Пеџарски говори даље: „Ондашње руководство синдиката по савезима, централним управама и Партије и омладине слабо се обраћало Обласном секретаријату у Нишу, него су мимо њих, мимо Обласног секретаријата у Нишу, имали директне везе са организацијама на терену у Области, што је донекле било и правилно, али се морало ставити до знања и Обласном секретаријату, који би онда могао да координира, да врши и спроводи те одлуке и директиве, како од Партије, тако и од синдиката и омладине. Тек 1928. године Обласни секретаријат, како за Синдикат, тако и за Партију и омладину, постављен је на своје место.”²⁹

Годину 1928. Благоје Николић доживљава као бурну годину пуну значајних револуционарних догађаја.

Није тачно утврђено да ли је Благоје Николић све време, од јуна до средине октобра 1928. године, боравио у Нишу, али се поуздано зна да је он у Нишу присуствовао на неколико важних састанака и конференција: партијских, синдикалних и скојевских. Према историографским истраживањима, боравак Благоја Николића у Нишу, хронолошки приказан, био је следећи:

Априла 1928. године у Москви је одржано Саветовање представника КПЈ са Изврш-

ним комитетом Комунистичке интернационале (Коминтерне) поводом фракцијских борби и објављено Отворено писмо Извршног комитета Комунистичке интернационале упућено члановима Комунистичке партије Југославије, датирано: Москва, мај 1928.³⁰ које садржи обавезна упутства „за рад Партије на ликвидацији фракцијске борбе и кризе у њој.”³¹

На првом састанку са Милошем Марковићем Живојин Пеџарски му је пренео и Директиву (Одлуку) Бироа ЦК КПЈ из Загреба, па је до добијања сагласности Бироа ЦК КПЈ цео Обласни комитет КПЈ за нишку област кооптиран у ново партијско руководство, у Покрајински секретаријат КПЈ за Србију (ПС КПЈ Србије), састављен само „од радника”, како је то захтевао Биро ЦК КПЈ, у који су ушли и Благоје Николић и Коста Стаменковић, обојица из Лесковца. Новоименовани ПС КПЈ за Србију, на челу са Милошем Марковићем Ужићем, одмах је приступио разради добијених задатака и проради Отвореног писма.

На дан 19. јуна 1928. године одржан је први састанак овог Секретаријата у Нишу, на коме је проређено Писмо и једногласно усвојено од свих чланова ПС КПЈ за Србију. Први пут је тада дата и Директиве о партијско-политичком раду на селу, где партијских организација или није било или су оне биле јако слабе.⁴⁰

Задатак за спровођење Отвореног писма у Лесковцу добили су Коста Стаменковић и Благоје Николић. Задатак им је био да са Писмом упознају партијско и скојевско чланство у Лесковцу и Врању и уопште у југоисточном и јужном Србији. Били су они једни од најактивнијих агитатора за спровођење Писма, честитошћу радника и старих комуниста, обојица су дубоко осећали какве све штете Партији наносе фракцијске борбе.

За спровођење Отвореног писма у име Бироа ЦК КПЈ у Лесковцу био је одређен Стеван Панковић, илегално име „Радуле Далматинац“ (није био члан Бироа ЦК КПЈ). „Мебутим“ — говори Живојин Пеџарски — на тражење Благоја Николића да се Радуле повуче са партијског рада у Лесковцу „јер он (Благоје — п. а.) у противном неће да сноси одговорност за његову провалу и да је то човек који апсолутно не познаје лесковачке прилике“. Даље Пеџарски каже: „Радуле је био врло добар друг, али је некако био само за „американске прилике“, био је мало плашиљив. У Америци је био хапшен, тучен и пребијан и послат у Русију на школовање, али наше прилике и услове није познавао, свега се плашио и свега се бојао. Није познавао ни менталитет ни људе, ни организацију и неко је морао уз њега да ради. Ми смо га повукли овде у Ниш.“⁴¹

При спровођењу Отвореног писма у Лесковцу и околнини — јављао је у свом Извештају Благоје Николић Лесић — сви чланови Партије у потпуности су подржавали Писмо и борили се искрено за његово спровођење. Мебутим, појавили су се неки емисари Симе Марковића из Београда, који су тврдили да то није оно „право Писмо“ и да ће оно „тек приспети“. Демантовао их је Благоје Николић, уз помоћ Лазара Дедијера који се управо вратио из Москве, са Конгреса Првог синдикалне интернационале (Профитерна).⁴²

Као члан Обласног комитета КПЈ за нишку област (Покрајинског секретаријата КПЈ), Благоје Николић је добијао и задатке да присуствује неким састанцима Месних и окружних комитета Скоја у нишкој области и Обласног комитета Скоја, у градовима јужне Србије. У Скоју он делује у две функције: врши „контролу“ и пружа помоћ Скоју, као члан ОК КПЈ за нишку област, а исто времено прибира искуства о раду Скоја која преноси даље на организације Скоја на југу Србије (Лесковац, Врање, Куманово, Власотинце).

Обласни комитет Скоја за нишку област руководио је организацијама Скоја у градовима: Ниш, Лесковац, Царибрд, Пирот, Куманово, Параћин, Врање, Крушевач, Зајечар, Књажевац, Неготин, Кладово, Прахово, Борски рудник и другим, уосталом као и Обласни комитет КПЈ за нишку област.

Секретар Обласног комитета Скоја за нишку област био је Јосип Колумбо, металски радник у Нишкој железничкој радионици. Секретар је био у времену 1926—1927. године.⁴⁹

Јуна месеца (по неким изворима — септембра) 1928. године, у Нишу је секретар Обласног секретаријата (комитета) Скоја за нишку област Јосип Колумбо, пред свој одлазак за Београд за секретара ЦК Скоја, одржао неколико састанака са партијским и скојевским руководствима овог краја Србије.

Забележена су два састанка руководства Скоја у Нишу којима је присуствовао и Благоје Николић.

Први такав састанак одржан је средином јуна 1928. године (по неким изворима: септембар или октобар)

На последњем састанку који је Јосип Колумбо организовао у Спортској сали Радничког дома у Нишу, поред чланова Окружног и обласног комитета Скоја за нишку област, присуствовали су: Милош Марковић Ужић, Петар Вулић, Драгиша Никетић, Душан Димитријевић Шаца, Милован Вучевић, Благоје Николић Лесић, Коста Стаменковић, Ваца Крстић и Душан Нешић.⁵⁰

Има много нејасних тврђњи о овом састанку, али се он наводи као веродостојан. Њему је вероватно присуствовао и Благоје Николић, али не по овом дневном реду и не у ово време.⁵¹ Овде се највероватније ради о састанку Окружног комитета Скоја за нишку округ, одржаног септембра 1926. године.⁵²

Други састанак Скоја, коме је вероватно присуствовао и Благоје Николић Лесић била је Месна конференција Скоја за Ниш, одржана септембра месеца 1928. године. Састанаку су присуствовали сви чланови Обласног комитета КПЈ и Обласног комитета Скоја за нишку област.

Секретар Обласног комитета Скоја за нишку област био је тада Станко Пауновић. Он је средином јуна месеца 1928. године присуствовао Покрајинској конференцији Скоја за Србију. Са те Конференције он је донео један примерак писане Резолуције Конференције, усмерене против фракционаштва у партијској организацији Србије⁵³ као и Писмо сним члановима Скоја,⁵⁴ и Записник Конференције Скоја у Београду, у којој је, поред остalog, писало:

„После 20. јуна. 2) Партија као авангарда револуционарне класне борбе, благодарећи фракционашкој и секташкој борби, и услед те борбе, је не само организационо, идеолошки и политички неспособна у свом округу,

па и у целој покрајини (Србији — п. а.), него је до Отвореног писма КПЈ представљала од себе једну политичку лецину услед гадне и денунцијантске борбе „Вођа“ у највишим форумима Партије и то можда није забележено за такве начине борбе у околини историје није једне од партије — секција Треће интернационале. Она је потонула у овој Покрајини, да не кажемо ликвидирана као Партија и али потпуно (најблаже речено) уништена.“⁵⁵

Скојевска организација у Нишкој области тада се већ била стабилизовала и привикла на рад у дубокој илегалности.

Месна конференција Скоја за Ниш одржана је септембра месеца 1928. године. На истој је разматрана резолуција Партијске конференције Скоја за Србију и Отворено писмо Коминтерне. Сви присутни на састанку у потпуности су прихватали „Отворено писмо“ и задатке произашле из истог и заложили се за његово спровођење.

Конференцијом је руководио Станко Пауновић, тада секретар Обласног комитета Скоја за Нишку област.⁵⁶ На састанку је донета и Резолуција П. С. о борби против фракционаштва, у којој је, поред остalog, писало:

„У данима када бес реакције лебди над главама радника, када С. Д. и С. П.⁵⁷ покушавају образовати неке своје организације, чланови К. П. свађају се међусобно, глаже се, па чак и провоцирају рад једни другима и тиме провале у Комунистичкој омладини.

У нашој Партији нема десничара и левичара, јер и једни и други имају опор пун трешака. Све њих треба отерати из наших редова, строго примењујући захтеве Писма. Тражи се гвоздена дисциплина према свима онима који покушавају да унесу раздор у Партију. Обећао је да ће сви чланови Скоја у Нишу (и у нишкој области — п. а.) борити против сваког фракционаштва и котеријаштва...“⁵⁸

Иста резолуција је у облику Писма упућена свим члановима Скоја у Нишком округу,⁵⁹ а по један примерак и окружним организацијама Скоја.

Организација Независних синдиката, као и организација КПЈ, биле су усаглашене са ондашњом административном поделом Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на административне области. У Нишу је, сходно тој званично подели, деловао и Обласни одбор Независних синдиката.

Непосредно пред Четврти конгрес КПЈ, према замисли Централног радничког синдикалног одбора Југославије (ЦРСОЈ), Обласна конференција Независних синдиката у Нишу требало је даље да консолидује и организационо учврсти синдикалне организације у Нишкој области у којој је већ тада било доста организованих радника у различним страначким синдикатима, многи и у режимским синдикатима.

Као и у другим местима у то време, 1928. године, КПЈ се још увек тешко пробијала кроз синдикални покрет и у оквиру Независних синдиката било је релативно мало обухваћених радника. Нарочито је мало било организованих радника и радом Независних синдиката обухваћених радника из индустрије.

На основу одлуке од 6. јуна 1928. године о одржавању Обласне конференције Независних синдиката у Нишу, Извршни одбор ЦРСОЈ позвао је све савезне синдикалне управе да упите по једног делегата на ову конференцију, на којој је требало створити и

изабрати Обласни одбор Независних синдиката са седиштем у Нишу.⁶⁰

У Централном одбору СОЈ-а било је доста фракционаша који су сви одлагали одржавање ове конференције, јер су свесно избегавали да Ниш постане други, јак синдикални центар.

Конференција је одржана 15. и 16. јула 1928. године.

Међу 19 делегата за ову Конференцију чији су мандати били признати, односно међу 13 делегата са решавајућим гласом (попут шест били са саветодавним) из Куманова, Краљева, Буџије, Пирота, Скопља, Чачка, Лесковца, Ниша, Крушевца, Врања, укључујући и представнике ЦРСОЈ-а, налазимо и „Благоје Николић из Лесковца“. Благоје Николић је изабран за једног од три оврача Записника.

Приликом утврђивања Дневног реда Конференције, Благоје Николић је „предложио да треба ставити посебну тачку: Извештај делегата о стању покрета у дотичном месту“. Пошто је — пише Срђан Ђимитријевић — приликом усвајања дневног реда прихваћена и тачка „Организационо питање“ (коју је предложио делегат ЦРСОЈ — чому је додато и питање Штампе), јасно је да је тиме и предлог Б. Николића био посредно укључен у дневни ред.⁶¹

Са већ утврђеним Дневним редом (поменутим) Конференција је почела са редовним радом. Конференцији је председавао Светозар Јовановић, металски радник из Ниша. Уводни реферат поднео је Милivoје Калевић, који је говорио о дотадашњем, веома успешном синдикалном раду у Нишкој Области.

У дискусији о реферату М. Калевића по првој тачци Дневног реда — Положај радничке класе — Благоје Николић је изнео стање покрета у Лесковцу и том приликом рекао да у њему има више од 2000 радника и радница „а организовано само 220. Наводи тешкоће на које наилазимо у раду. Тражи да ЦРСОЈ поклони већу пажњу лесковачком покрету“, а нарочито у „шиљању делегата“. „Истовремено се изјашњава против разних фракционашких полемика „Противан је дискусији која се води преко Организованог радника (Београдски раднички лист — п. а.) и наводи пример са чланцима другога Тодоровића и Милутиновића о Савезу кожараца, са његовог пленума.“⁶²

У току рада Обласне конференције изненада је у Салу упала нишка полиција, око 18 часова. После дуже расправе представника Конференције са полицијом, дошло је до прекида рада Конференције, а затим и до хапшења већег броја делегата, чак и до претеривања у родно место неких делегата. Док су у ходнику нишке полиције чекали на саслушање, присутни делегати су формирали Обласни одбор Независних синдиката за Нишку област, за чијег је члана изабран и Благоје Николић из Лесковца.⁶³

Била је то прва Обласна конференција Независних синдиката у југоисточној Србији.

Као даља фаза у припремама за нови, Четврти конгрес Комунистичке партије Југославије било је предвиђено одржавање обласних конференција у Србији. Одржано је укупно седам обласних конференција КПЈ којима су присуствовали и поједи делегати новоизабраног Бироа ЦК КПЈ.⁶⁴

Чланови Обласног комитета КПЈ за нишку област обилазили су све партијске орга-

низације, прорађивали Отворено писмо, успостављали добре и чврсте међусобне партијске везе, организовали неку провизорну партијску технику, па су могли да известе Биро ЦК КПЈ да је главни задатак извршен и да су спремни за одржавање Првог дела Покрајинске конференције.

На дан 30. августа или 1. септембра 1928. године у Ниш је дошао организациони секретар Бироа ЦК КПЈ Бура Баковић ради организације Обласне конференције КПЈ за југоисточну Србију, која се током рада афирмисала као Партијска конференција Србије. Бура Баковић је одсео у кући мајке Живојине Пецарског. Скоро два дана, заједно са Пецарским и Милошем Марковић, разматрана су сва многоbroјна питања за успешно организовање и одржавање Конференције. Око ове куће, члан нишке партијске организације Димитрије Мита Стојиљковић, металски радник из Ниша, да ова тројица истакнутих партијских руководилаца не би били изненадени од полиције, поставио је омладинску стражу.

Тачан датум одржавања ове Конференције историографски није утврђен. Према већ наведеним сећањима Живојина Пецарског, иста је одржана почетком септембра 1928. године, у једном извору датум је одређен за почетак октобра,⁶⁵ у средину октобра стављајући је аутори Деса Пешић⁶⁶ и Нада Јовановић.⁶⁷

Конференција је почела у четири сата у кући Димитрија Стојиљковића, у Дубровачкој улици бр. 4 (На Црном путу). У кућу се улазило на два улаза из две улице. Техничку страну Конференције су добро организовали Димитрије Стојиљковић и Милка Пецарски. „Није се — тврди Ж. Пецарски — појавио ни један знак сумње да се та конференција одржала у Нишу“.

Конференцији је присуствовало око 40 делегата међу којима су били и Благоје Николић и Коста Стаменковић из Лесковца, затим Грга Јанке из Зајечара, Петар Радовановић из Бора, Нестор Костић из Прокупља, Васа Крстић из Пирота, затим делегати из Врања, Ужица, Чачка, Краљева, Крушевца.

Делегати нишке партијске организације били су: Милош Марковић Ужић, Душан Ђимитријевић Шаца, Живојин Пецарски Косанчић, Драгиша Никетић, Димитрије Стојиљковић, Мита, Јован Стојановић Сајерија, Стеван Панковић Радуле Далматинац, Петар Вулић, Милан Маринковић, тада секретар Скоја за Нишку област и други.⁶⁸

Уводно излагање поднео је организациони секретар Бироа ЦК КПЈ Бура Баковић, који је истакао историју фракционашких борби у КПЈ Србије и изнео организационо стање КПЈ у Србији и Југославији. Говорио је о спровођењу Отвореног писма и истакао огромне политичке резултате постигнуте на том плану у југоисточној Србији, указујући при том на основне будуће задатке организације КПЈ Југославије.

Затим је Живојин Пецарски излагао политичку ситуацију у земљи, истакавши да је „ситуација у земљи била револуционарна“. У прилог овој тврдњи истакао је неколико основних елемената и догађаја: нерешено национално питање, огромно груписање сељачких маса у Хрватској око Хрватске сељачке странке, захтев Хрвата за решењем „хрватског питања“, промашени, али доста оштар национални протест у Македонији, велика нездовољства Словенаца и друга. Све је то

резултирало у великом броју протестних митинга и зборова (националних и радничких) који су свакодневно уздрмавали постојећу власт.

Конференција је трајала од 4 до 14 часова. Преко пута, у једној кући била је свадба, шт је знатно олакшало рад Конференције, како због доласка већег броја делегата, тако и због галаме. Међутим, када је на свадби дошло до туче, наишла је жандармерија. Да случајно не би били откривили, делегати су се извлачili у групицама и појединачно и прешли у кућу обућара Петра Вулића, у Југ Богдановој улици. Конференција је наставила са радом и успешно се завршила око 24 часа истога дана.

На крају Конференције донети су Пројекти резолуција по оба поднета реферата (Баковићев и Пеца尔斯кијев), које је Конференција једногласно усвојила. За партијску конференцију КПЈ Србије, одржаној у Београду, 25. октобра 1928. године,⁶⁹ као делегати изабрани су: Милош Марковић Ужић, Живојин Пеца尔斯ки Косанчић, Благоје Николић Лесић и још један члан Партије чији ближи подаци нису утврђени и чијег се имена не сећа ни Пеца尔斯ки.⁷⁰

За Покрајинску конференцију КПЈ у Београду одређени делегати са Првог дела Конференције из Ниша, илегално су кренули за Београд и присуствовали Конференцији.⁷¹

Према подацима из већ поменутог извештаја Благоја Николића Лесића, изнетим у извештајима о стању партијских организација поднетим на Четвртом конгресу КПЈ (новембар 1928. године у Дрездену), рабеним на основу Покрајинске конференције, били су заступљени:

„1. О. Л. (један ОК — п. а.) из Н.(иш)а 6 М. О. и 4 М. К. (Месне управе и Месни комитети — п. а.) са свега 44 ћелије од којих припадају: Б.(еоград) 14, Н.(иш) 8; Л.(есковац) 2; Вр.(ање) 1; Пр.(окупље) 1; Зај.(еџар) 9; Круш.(евац) 2; Краљ.(ево) 2; Чачак 4; Уж.(ић) 2. Поменуте ћелије имају укупно 225 чланова. Осим тога у Нишу има 4 кандидатске ћелије са 28 кандидата.

На Конференцији (Београдској — п. а.) су изабрана три делегата и то: Милош Марковић (Слободан Петровић из Обреновића — п. а.), Лесић (Благоје Николић) и Косанчић (Живојин Пеца尔斯ки — п. а.) за IV Конгрес Партије.⁷²

Из наведеног извештаја се види да је на територији Србије постојао Обласни комитет КПЈ за Нишку област (југоисточну Србију) Овај Комитет руководио је са шест месних одбора (управа) и четири месна комитета КПЈ, по свему судећи у Београду, Нишу, Лесковцу и Краљеву.⁷³

Међутим, Отворено писмо није било свуда добро примљено, посебно у Београду где су фракцијске борбе у Партији започеле и биле најтеже, јер је група Симе Марковића била веома јака.

У Писму — Извештају Карића, упућеном 9. августа 1928. године Политбиру ЦК КПЈ, говори се о току дискусије: „Уопште узвеши, може се рећи да је Писмо свуда изврсно примљено, са изузетком Београда, где група друга Број 1 (Сима Марковић — п. а.) такође и даље маневрирају да би изиграла Отворено писмо. После двомесечних бесплодних дискусија са Групом друга 1 и били најзад приморани да суспендујемо београдски ОК (Окружни комитет — Обласни комитет

— п. а.), да створимо један провизорни ОК из радника и да пребацимо београдски П. С. (Покрајински секретаријат — п. а.) у Ниш, да га спојимо са Нишком. У овај нови привремени П. С. за целу Србију ушли су радници...”⁷⁴

У Писму друга Боснића (Бура Баковић — п. а.), организационог секретара ЦК КПЈ, упућеном Бироу ЦК КПЈ, 28. августа 1928. године, поред осталог, стоји: „Пошто је седмотодишња фракционашка борба највише затрпала односе у нашој средини и читаво организацијено стање било врло слабо, Биро ЦК КПЈ је суспендовао Окружни комитет у Београду и на његово место има се образовати нови привремени К. К. од радника. У то П.(окрајински) С.(екретаријат) у граду Х. (Београд — п. а.) премести у Н.(иш) и спајају се са П. (у ствари Обласним) С.(екретаријатом) тога места, тако да од сада постоји само један (П. С. за Србију). Како ће се образовати тај нови и привремени П. С., о томе ће вам дати ближа и конкретнија обавештења др.(уг) Ужић (Милош Марковић — п. а.). Б. Ц. К. (Биро ЦК КПЈ — п. а.) је свестан одговорности за такве одлуке и он ће их мотивисати пред вишим форумом. Од вас се тражи да се покорите тим одлукама и да помогнете Ужићу да их у дело спроведе, јер је он наш мандатор...”⁷⁵

Одлука је спроведена већ септембра месеца 1928. године.⁷⁶

Према казивањима Живојина Пеца尔斯ког, у овај П. С. је требало да уђе „Обласни секретаријат Ниша у целини (како стоји) уз мене (Ж. Пеца尔斯ки — п. а.) као припадатог од Организационог бироа ЦК КПЈ и Трифуна — Марка Машановића из Београда“. То је остварено на састанку Нишког обласног секретаријата: „кооптирали смо цео Обласни секретаријат, који је претворен из Обласног у Покрајински секретаријат на челу са другом Трифуном из Београда.“⁷⁷

„С обзиром на то“ — пише др Сергије Димитријевић — да је Благоје Николић био радник и учесник Октобарске револуције, да није припадао никаквој партијској фракцији, да је био члан Обласног комитета КПЈ у Нишу, да је ускоро затим био председник (председавајући — п. а.) Обласне (Покрајинске — п. а.) конференције за Србију одржане 25. X 1928. и делегат на Четвртом конгресу КПЈ, одржаном 6. — 20. XI 1928. године, са сигурношћу можемо рећи да је он припадао истом нишком покрајинском руководству за Србију, створеном у јулу 1928.,⁷⁸ на чијем је челу био Милош Марковић.⁷⁹

Благоје Николић је сигурно био и члан Покрајинског секретаријата КПЈ за Србију, што доказује поменути исказ Живојина Пеца尔斯ког о кооптирању целог Обласног комитета КПЈ за нишку област у привремени Секретаријат КПЈ за Србију.⁸⁰

Претпоставка (објављена) Димитрија Кулића да је Благоје Николић био секретар Покрајинског комитета КПЈ за Србију,⁸¹ не може се прихватити, нити издржати иоле озбиљнију стручну критику, из простог разлога што је историографски већ утврђено да је покрајински секретар КПЈ за Србију у другој половини 1928. године био Милош Марковић Ужић.⁸²

То је био последњи, барем овако утврђени боравак Благоја Николића у Нишу по партијским и скојевским задацима и као члан највишег партијског руководства за ниш-

ку област, односно за Србију. Он је био делегат и председавајући и на Партијској конференцији КПЈ за Србију у Београду, затим делегат на IV Конгресу КПЈ у Дрездену, што значи да је из Ниша отишао, вероватно најпре за Лесковац, а затим и за Београд, већ средином септембра месеца 1928. године.

Над већ тамно небо буржоаске Југославије надвијали су се нови, још тамнији облаци; режим је убрзано припремао монархофашистичку диктатуру; биће то завршетак једног значајног револуционарног периода у деловању Обласног комитета КПЈ за нишку област и једног од његових најактивнијих чланова — Благоја Николића Лесића.⁸³

НАПОМЕНЕ, ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Опширније о формирању и деловању Окружног (Обласног) комитета КПЈ за нишку округ (област) видети: Драгољуб Ж. Мирчетић. Окружни (Обласни) комитет КПЈ за нишку област 1920—1935. *Нишк зборник*, Ниш, 1973, бр. 1, стр. 116—128.

2. Службене новине Краљевине Срба, Хрвате и Словенаца. Београд, 3. VII 1921, бр. 170; *Организовани радник*, Београд, 6. VIII 1922, бр. 79.

3. *Радник*, Београд, 31. 1. 1923, бр. 10.

4. Борбе Стаменковић. *Железничари Ниша у радничком покрету и револуцији 1918—1945. године*. Ниш, 1962, 42.

5. Архив ЦК КПЈ (СКЈ), раније: Архив Института за изучавање историје радничког покрета Србије. (У даљем тексту: Архив Србије), Фонд Мемоарска грађа, инв. бр. 1673, *Сећања Лазара Дедијера*; Исти документ у Архиву Народног музеја у Нишу (У даљем тексту: Архив НМ Ниш), кутија 30, рег. бр. Е-1302; др Сергије Димитријевић. *Историја Лесковаца и околине 1918—1928*. Издаје: Народни музеј, Лесковац, 1983, стр. 590, 591.

6. Архив Србије у Железнику (Раније Архив Завода за изучавање радничког покрета Србије, у даљем тексту: Архив Србије), Фонд Мемоарска грађа, *Стенографске белешке о развоју радничког покрета у Нишу за период од 1920. до 1929. године*. Дискусија Живојина Пеџарског Косанчића, члана ЦК КПЈ, стр. 466—514 (У даљем тексту: Архив Србије, МОК Ниш 2); *Сећање Лазара Дедијера*, Оп. цит. као под 5, стр. 8.

7. Архив НМ Ниш, кут. 41, рег. бр. Е-290, *Стенографске белешке о радничком покрету у Нишу од 1903. до 1941.* узете у Београду, 28. јануара 1957, Дискусија Светозара Јовановића, стр. 4; Архив НМ Ниш, кут. 30, рег. бр. 1304, *Изјава Светозара Јовановића*.

8. Архив Србије, МОК Ниш 2. (Као под 6), Дискусија Светозара Јовановића, стр. 366—371.

9. Архив Србије, МОК Ниш 2 (као под 6), Дискусија Воје Јанкићевића, стр. 440; Едип Хасанагић. *Независни синдикати*. Београд, 1959, 53; Архив Србије, Циркулар бр. 2 Бироа ЦК Скоја од августа 1928. године; Архив Суда за заштиту државе, Београд, предмет Јовановића, Д. Т. 1874/1929; Архив НМ Ниш, к. 30, рег. бр. 1305, Раднички покрет Ниша, *Изјава Воје Јанкићевића*.

10. Д. Мирчетић, *Обласни комитет КПЈ*, нав. чланак (Оп. цит. као под 1).

11. Дискусија Светозара Јовановића (Као под 8), стр. 368. Овај се податак о учењива-

њу Благоја Николића у КПЈ не слаже са појатком, у: Димитрије Кулић. *Од октобра до Сутјеске*. Монографија о Благоју Николићу. Лесковац, 1969, 59, који каже да је „Благоје Николић у КПЈ примљен у лето 1921. године“. Сматра се да треба поклонити веру кавањима Светозара Јовановића, који је тада био члан Обласног комитета КПЈ и који је добро познавао Благоја Николића, али како ово није предмет ове расправе, то се самс наводи, без дужег коментара.

12. Класна борба, Београд, децембар 1926; Борба, Београд, 17. V 1959, 114; *Историјски архив КПЈ*, Београд, 1949, II.

13. Архив Централног комитета СКЈ (У даљем тексту: Архив СРЈ), Фонд Комунистичке интернационала (КИ), 1926/21 — МФ. 107/426 (350—446, 447—452), *Преглед стања партијске организације КПЈ по областима*, Запис протокола Конгреса, Дрезден Извештај из дискусије Душана Димитријевића.

14. Архив Србије, МОК Ниш 2 (1956), 305.

15. Архив СРЈ, фонд КИ, 1925/25, *Извештај организационог секретара ЦК КПЈ*. Потписи за нишку област.

16. Нада Јовановић. Милош Марковић. Изд. „Глас“, Београд, 1973.

17. Надежда Јовановић. Организационо стање и унутарпартијски развој КПЈ у Србији 1926—1928. године. *Зборник историјских радова, Токови револуције*, Београд, 1968, III, 259; Иста. Хапшења и суђења комунистима Србије 1926—1928. *Токови револуције*, Зборник историјских радова, Београд, 1970, V, стр. 196—206.

18. С. Димитријевић, *Историја Лесковаца*, н. д. 662, 666.

19. Видети: Драгољуб Ж. Мирчетић. Коства Стаменковић, члан Обласног комитета Комунистичке партије Југославије за нишку област. *Лесковачки зборник*, Лесковац, 1984, XXIV, 121—124.

20. Архив НМ Ниш, к. 41, рег. бр. Е-296, *Стенографске белешке о развоју радничког покрета у Прокупљу од 1903. до 1941*. Београд, 23. јануар 1957.

21. Драгољуб Ж. Мирчетић — Мирослав М. Миловановић. *Оштина Алексинац у народнослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији*. Алексинац, мај 1982.

22. Грга Јанке. *Записи илегалца*. Београд, 1960, 42.

23. Драгољуб Ж. Мирчетић. *Сокобања и околина у народнослободилачкој борби 1941—1945*. Сокобања, јун 1978.

24. Драгољуб Ж. Мирчетић. *Сврљишке брда и Врх зелени*. Монографија. Сврљиг, јун 1984.

25. Богдан Николов и Редакционски колегијум. *Димитровградска хроника*. Ниш, 1968; Група аутора (С. Златковић, Гаврило Виденовић, П. Вацев). *Царибрд в НОВ и социјалистичка револуција*. Димитровград, 1990.

26. Архив СРЈ, Фонд КИ, бр. 1928/5.

27. Архив НМ Ниш, кут. 31, инв. бр. Е-355, *Стенографске белешке (Допуне)*, са састанка одржаног 9, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 23. и 25. новембра 1957, у Београду. *Раднички покрет у Нишу*. Дискусија Воје Јанкићевића стр. 56, 57.

28. Исто, Дискусија Живојина Пеџарског, стр. 57, 58.

29. Исто, стр. 58.

30. Припремна Верзија Отвореног писма датирана је 13. IV 1928 (Архив ЦК СКЈ — СРЈ, фонд КИ, 1928/133).

31. Писмо. Историјски архив КПЈ. Београд, 1949, II, 447—453.
47. Дискусија Ж. Пеца尔斯ког, већ најведена (Оп. цит. као под 6), стр. 553.
48. Исто, стр. 452.
49. Борђе Стаменковић. Сећање на једног од легендарних секретара Скоја. Јосип Колумбо у Нишу 1926. године. **Народне новине**, Ниш, Објављено у три наставка: 30. април и 1. мај, 2. и 3. мај 1977, XXXII, 4362; Борђе Поповић. Долазак Јосипа Колумба. **Народне новине**, Ниш, 24. октобар 1981, XXXVII, 5731; Борђе Стаменковић. О човеку чије име носи Месна заједница. „Нишљије су волеле младог бравара“. **Народне новине**, Ниш, 30. септембар 1978, XXXIII, 4739; Драгиша Бирић. Пример јунаштва. Јосип Колумбо. Четврти јул, Београд, 26. август 1980. XIX, 949; др Мирољуб Васић. Револуционарни омладински покрет у Југославији 1929—1941. године. Београд, 1977, стр. 65, 66, 67, 68, 71.
50. Д. Кулић, Од Октобра до Сутјеске, н. д., 84, 85, 86, који као извор за ову своју тврђњу наводи: Слободан Петровић. Седам секретара Скоја. Београд, 1962, стр. 404, 412.
51. У изворима (Оп. цит. као под 11) историографски су нетачни следећи (главни) наводи Димитрија Кулића: 1) То нису били „скојевски активисти“ са територије целе ондашње Нишке области“, већ су то — идући по именима како их Кулић наводи: чланови Обласног комитета КПЈ за Нишку област на челу са секретаром Милошем Марковићем Ужићем на целу; 2) На овом састанку „није донета одлука о упућивању Милоша Марковића и Колумба на школовање у Москву, већ касније; 3) Састанак није могао бити одржан у јесен 1928. године, јер је Колумбо био у Нишу до средине 1927. године, када је отишао за Београд, на дужност секретара ЦК Скоја, и још неке нетачности пажње мање вредне.
52. Б. Стаменковић, Сећање на Колумба (Оп. цит. као под 47).
53. Архив НМ Ниш, к. 25, рег. бр. 621, инв. бр. 425, Резолуција Покрајинске конференције Скоја, јун 1928.
54. Архив НМ Ниш, к. 25, рег. бр. 614, инв. бр. 411, Писмо свим члановима Скоја (Исти документ: Архив НМ Ниш, к. 25, рег. бр. 635, инв. бр. 422) а видети и: Архив НМ Ниш, к. 25, инв. бр. 404, Окружном комитету Скоја Ниша, потпис: Вили; Архив НМ Ниш, к. 25, инв. бр. 422, Писмо Б. Ц. К. Скоја, Одржанају пред полицијом; Архив НМ Ниш, к. 25, инв. бр. 411, Свим члановима С. К. Скоја Покрајинском секретаријату. Потпис: Б. Ц. К.: Позив за плenум Савеза (друга половина марта).
55. Архив НМ Ниш, к. 25, рег. бр. 624, инв. бр. 418, Резолуција донета на Окружној конференцији у граду Х. (Београд).
56. Борђе Стаменковић. Фрагменти из револуционарног рада Станка Пауновића. **Народне новине**, Ниш, објављено у четири наставка: 25. јул, 1, 8. и 15. август 1969, XXV, 29—32 (Овде наставак: Отпор фракционашима, 1. августа 1969, XXV, 30, стр. 24); Борђе Стаменковић, Народни херој Станко Пауновић, **Народне новине**, Ниш, објављено у девет наставака: 14.—25. октобар 1976, XXXII, 4150—4159 (Овде наставак: Месна конференција Скоја, 14. октобар 1976); Мирјана Николић. Народни херој Станко Пауновић. Међу првима, Зајечар, 1967, и остала многобројна литература.
57. Вероватно: Социјална демократија и Социјалистичка партија (политичке странке).
58. Архив НМ Ниш, к. 25, рег. бр. 641, инв. бр. 436. Резолуција МК Скоја по Отвореном писму Коминтерне. — Многи аутори који су писали о животу и раду Станка Пауновића (први је започео Борђе Стаменковић из Ниша) приписују ове речи Станку Пауновићу, не наводећи ни један историографски нити мемоарски извор или доказ за ову тврђњу. То је докуменат, и као таквог га треба користити и наводити. И овај аутор, полазећи од тога да је Станко Пауновић био најистакнутија фигура у Скоју нишке области, сложио би се са том „тврђњом“, али је то само његово мишљење и као такво га треба примити.
59. Архив НМ Ниш, к. 25, рег. бр. 636, инв. бр. 404, Писмо Окружног комитета Скоја у Нишу, а видети и: Архив НМ Ниш, к. 25, инв. бр. 423/1, Окружни комитет Савеза комунистичке омладине Југославије за Ниш, к. бр. ..., 13. маја 1929. године, Младим радничима и омладини и сељацима. регрутима.
60. Организовани радник, Београд, 30. јуни 1928. — У предложеном Дневном реду за ову Конференцију биле су три тачке: 1. Положај радничке класе; 2. Заштитно радничко законодавство, и, 3. Избор (Покрајинског) Обласног одбора.
61. Аноним, Са Обласне конференције у Нишу, Организовани радник, Београд, 26. VII 1928, бр. 60; Трговачки помоћник, Београд, 1. VIII 1928, бр. 42.
62. Видети: Хранислав Ракић, Стварање независних радничких синдиката у Лесковцу и њихов рад до 1929. **Лесковачки зборник**, Лесковац, 1969, IX, 5—12.
63. Аноним, Нови прогони Независних синдиката. Организовани радник, Београд, 19. VII 1928., бр. 58; Организовани радник, Београд, 29. VII 1928; Стојан Николић, Хранислав Ракић, Јосиф Стефановић. Хронологија радничког и народнослободилачког покрета у лесковачком крају 1903—1945. Лесковац, 1961, 43.
64. Архив ЦК СКЈ (ACPJ), фонд КИ, бр. 1928/179.
65. Група аутора. Хронологија радничког покрета у Србији. Књига II. Од 1919. до 1941. године. Београд, 1969, II, 244.
66. Деса Пешић. Криза у партијској организацији Србије 1929. године. Токови револуције. Зборник историјских радова, Београд, 1973, V, 3.
67. Нада Јовановић, Организационо стање, нав. чланак (као под 17).
68. Божидар Топић. Покрајинска конференција КПЈ у Нишу. 1928. године. **Народне новине**, Ниш, 17. јануар 1959, XV, 3.
69. Архив ЦК СКЈ, фонд КИ, рег. бр. 1928/82—212 и 1928/82, Извештај Бироу ЦК КПЈ од стране Лесића (Благоје Николић — п. а.), председник Покрајинске конференције КПЈ за Србију у Београду; Видети и: Архив ЦК СКЈ, фонд КИ, рег. бр. 1928/82-2а, Извештај Бироу ЦК КПЈ, 6. новембар 1928, потпис, Милић.
70. Архив МОК Ниш 2. (1956), 506—507, Сећања Живојина Пеца尔斯ког.

71. Историјски архив Ниша (У даљем тексту: ИА Ниш), Фонд Начелство среза ражањског, Нерегистрована грађа; Архив Србије, Фонд Окружни комитет КПЈ за Нишки округ, 1956, књ. II, стр. 506, 507.

72. Извештај Лесића, оп. цит. као под 69.

73. Д. Пешић, наведени чланак као под 66.

74. Архив ЦК СКЈ, КИ, Мф. бр. 46/257 (219). — Око 20. августа 1928. године Биро ЦК КПЈ обавестио је ОК КПЈ Београд о својим двема важним одлукама: да се ОК КПЈ Београд сuspendује и на његово место образује нови ОК од радника, и друго, донета је одлука о томе, да се Покрајински секретаријат КПЈ за Србију из Београда премести у Ниш и тамо споји са већ постојећим Обласним комитетом КПЈ за Нишку област, чији је секретар дотле био Милош Марковић Ужић. (Видети и: Архив ЦК СКЈ, КИ, 1928/164).

75. Архива Коминтерне, заведено 28. августа 1928. године, у: Архив ЦК СКЈ, 1928/195.

76. Архив ЦК СКЈ, КИ, Мф. бр. 46/257 (219).

77. Архив Србије, МОК Ниш 2. (1956), 502—503.

78. Сергије Димитријевић очигледно греши и антидатира формирање овог руководства. Оно је формирано почетком септембра 1928. године, о чему смо овде већ писали, посебно нама иде у прилог и то што је Писмо Буре Баковића датирано за 28. август 1928. године. Можда се овде ради о нехотичној „омашци“ или штампарској грешци, а не о закључку С. Димитријевића.

79. С. Димитријевић, н. д., 623.

80. Оп. цит. као под 77.

81. Д. Кулић, Од Октобра до Сутјеске, н. д., 93, напомена бр. 93.

82. Оп. цит. Као под 77.

83. Ради ширих сазнања о револуционарном животу и раду Благоја Николића, видети и следеће изворе и литературу: Аристомен Растић, Благоје Николић, Билтен Среског синдикалног већа, Лесковац, 1945, бр. 5, стр. 6; Димитрије Кулић, Благоје Николић, У: Ликови револуције, Београд, 1962, II; Т. Х. Сећање је у камен урезано. Наша реч, Лесковац, 6. јун 1954; 1, 27; Димитрије Кулић. Од Октобра до Сутјеске. Наша реч, Лесковац, 13—27. октобар 1967, 40—42; Верица Баторевић—Божовић. Последње виђење 1941. године. Наша реч, Лесковац, 20. јул 1979, 26; Димитрије Кулић. Револуционарни пут Благоја Николића. Наша реч, Лесковац, 12. април — 17. мај 1985, бр. 14—19; Миливоје Петровић. Јесковац у рату и револуцији. Београд, 1968, стр. 23, 24, 25, 36, 34, 37, 39, 40, 83, 119; Мирољуб Николић. Период оснивања и делатности НРПЈ. Историјски гласник, Београд, 1959, II, бр. 3—4, стр. 83—95; Милена Гецић. Послератни радови о историји радничког покрета ски историја у часопис, Београд, 1969, VIII, и Скоја између два светска рата. Југословен. бр. 1—2, стр. 150—171; Зоран Панајотовић. Библиографија о народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији Србије 1941—1944. године. (Књиге, брошуре и чланци 1944—1985), Издаје Републички одбор СУБ НОР СР Србије, Београд, 1989, Одреднице бр. 141, 834, (1), 992, 2292, 3043, 5759, 7629, 8909; Зоран Панајотовић. Раднички покрет Лесковца (Библиографија). Лесковачки зборник, Лесковац, 1980, XX, 273—312.

Др Живан Стојковић

БЛАГОЈЕ НИКОЛИЋ У ВРЕМЕ ШЕСТОЈАНУАРСКЕ ДИКТАТУРЕ (прилог проучавању)

Криза у руководству Комунистичке партије Југославије 1928. год. довела је до распуштања старог Централног комитета (20. јуна и до формирање новог. По одобрењу Коминтерне, у том Комитету за сваког члана су били одређени и заменици. За југоисточну Србију је било важно да је Нишки обласни комитет добио три значајна места. Члан Политбира постао је Жика Пецарски (Војиновић), док је заменик члана Политбира Буре Баковића постао Благоје Николић, који је одабрао и илегално име „Тонковић“, односно „Танкосић“ (на основу различитих података). Заменик другог члана Политбира Буре Салаја (Валића) био је Милош Марковић (Ужић). Тако је Нишки обласни комитет добио значајно место у спровођењу „Отвореног писма“ Коминтерне. Зато из Москве у Ниш долазе Буре Баковић, Стеван Панковић (Радуле Далматинац), Машан Машановић и Жика Гецарски. Са Обласним комитетом су, у кући Димитрија Стојиљковића, одржали састанак и договорили се о даљем раду. Након тога, Милош Марковић је отишao у Београд да преузме руковођење Обласним комитетом Комунистичке партије. Због значаја југа Србије, Секретаријат Покрајинског комитета Србије био је пребачен у Ниш и, на основу непотврђених података, секретар је био Благоје Николић. Тиме се и објашњава чињеница да је он и председавао конференцији Покрајинског комитета која је 25. октобра 1928. одржана у Београду. Такође, од тројице делегата за Четврти конгрес Комунистичке партије Југославије у Дрездену двојица су била са југа Србије и то Благоје Николић (Лесић) и Жика Пецарски (Косачанић). Гецарски је у привременом Политбиру Комунистичке партије имао име „Војиновић“, а у емиграцији „Војинов“. На Конгресу, одржаном новембра 1928, Благоје Николић и Милорад Петровић (Ујка) изabrani су за чланове Централног комитета Комунистичке партије, док је Жика Пецарски постао члан Политбира. Гри поврагу у земљу, кад му је запретила опасност да га Аустријанци предају југословенској полицији, Благоје Николић је искочио из воза пре границе и илегално ушао у Краљевину Југославију. Остала тројица делегата предали су се југословенској полицији и били су осуђени на дуге казне затвора.

После повратка из Совјетског савеза, у Лесковац је дошао Стеван Панковић (Радуле Далматинац) и био смештен у кући таште Благоја Николића Параскеве Борђевић. Ту је већ становао Мустафа Голубић који се легализовао као Милорад Николић, што намеће нову дилему. До преокрета је, међутим, дошло када је 14. децембра 1928. у Београду ухапшен Благоје Николић, али под другим именом. Пошто полиција није знала о коме се ради, тражила га је у Лесковцу. Зато су из града морали да оду и Стеван Панковић и Мустафа Голубић. Потврда о хапшењу Благоја Николића налази се и у записнику са седнице Политбира ЦК КПЈ у коме се повериava Бури Бакови-

ћу под именом Банић да испита случај хапшења у Грацу и наводи се да је и „Лесци“ (Благоје Николић) ухапшен и да је у затвору у Београду. У настојању да сазна где се налази Благоје, полиција у Лесковцу хапси његову супругу Наду. Међутим пошто је у затвору био под тубим именом, био је ослобођен. До сада није утврђено где се Благоје Николић налазио до марта 1929, када се враћа у Лесковац. Постоје претпоставке да је јануара 1929. године, заједно са Милошем Марковићем и Романом Филиповићем, отишао преко Аустрије у Совјетски Савез. Такође, претпоставља се да је управо под именом Романа Филиповића путовао у Совјетски Савез. Кад се вратио у Лесковац, предао се полицији и тада му је суђено. У историографији још увек није иерашчишћена повезаност Благоја Николића са именом Романа Филиповића. У књизи др Надежде Јовановић „Милош Марковић“ наводи се подatak да је Милош Марковић, заједно са секретаром Покрајинског комитета Комунистичке партије за Србију Романом Филиповићем, који је јануара 1929. успео да побегне из затвора у Београду, пребачен преко југословенско-аустријске границе, и да је затим отишао у Москву. Међутим, Роман Филиповић је у Шпанији руковођио обавештајном службом и никакда није био секретар Покрајинског комитета Србије, а такође није био ни у затвору у Београду. Забуна је још већа када неки аутори наводе да је секретар Покрајинског комитета за Србију тада био Милош Марковић. Постоји могућност да се Благоје Николић, док је у био у затвору, послужио именом Романа Филиповића — Филиповића, секретара Покрајинског комитета Војводине, који је тада био некомпромитован код полиције.

Госле тешког ударца који је Комунистичка партија добила завођењем шестојануарске диктатуре 1929., погибије Буре Баковића, априла исте године, хапшења руко водећег кадра и одласка многих кадрова у емиграцију, формиран је нови Политбиро ЦК КПЈ од пет чланова. Један од њих био је и Благоје Николић. То је уједно и најтежи период рада Комунистичке партије, поготово што се догодило да два члана Политбира у емигрирају, док један (Машан Машановић) гине у Црној Гори, тако да су остала само двојица, од којих је један био Благоје Николић. Када је Коминтерна 1931. распустила Политбиро, ситуација је постала још тежа. До делимичне нормализације долази кад је руковођење преузело Благоје Паровић.

Несумњиво је да је Благоје Николић истакнута личност у радничком покрету у Краљевини Југославији, посебно у раду Комунистичке партије. Поред низа других дилема из његове биографије, која се поклапа са животом посвећеним борби радника, његова улога у југословенском комунистичком покрету заслужује пажњу и нова детаљнија историографска истраживања. То није важно само за једну личност или југ Србије, већ и за југословенски и међународни раднички покрет.

ЛИТЕРАТУРА:

Споменица педесетогодишњице радничког покрета Лесковаца и околине 1903—1953, Лесковац, 1953; Димитрије Кулић, „Од ок-

тобра до Сутјеске“, Лесковац 1968; Никола Илић, „Јужноморавци у Октобарској револуцији“, Лесковац 1969; Др Надежда Јовановић, „Милош Марковић“, Београд 1976.

Миодраг Николић

БЛАГОЈЕ НИКОЛИЋ, револуционар и истакнути припадник радничког покрета

Није ми лако да ја као син говорим о лицу Благоја Николића из много разлога:

— Неко ће рећи да је нескромно да син говори о лицу оца, те могу бити погрешно схваћен. Унапред прихватам критику што сам прихватам да и ја нешто кажем, и то зато што су многи други без разлога бутили о Благоји Николићу, чиме му је учињена неправда.

Благоје Николић је од лесковачких револуционара покрiven највише велом тајни, и то са разлогом,

— Због природе илегалног рада, његове личне скромности, сукоба у КПЈ и радничком покрету Лесковаца и шире, нарочито после 1939. године, када је као стари револуционар проскрбован, означен догматом и сврстан у оне кадрове Србије и Југославије које је, по некима, прегазило време.

Не могу се љутити на „студенте“ који по налогу новог ЦК КПЈ, нарочито 1940, забилазе старе кадрове у Србији, поготово у Лесковцу. Тиме бих повредио племените ликове Благоја и Кости, који су се трудили у то доба да сачувају раднички покрет Лесковаца на штету личног интегритета, да би октобра 1940. године, доласком Александра Ранковића, пристали на обједињење „младих и старих“ у интересу очувања КПЈ и радничког покрета Лесковаца. У томе је величина Благоја и Кости, што треба поштовати.

Године 1968. објављена је књига „ОД ОКТОБРА ДО СУТЈЕСКЕ“, монографија Благоја Николића, Др Димитрија Кулића. Да ли је књига потпуна или непотпуна, добра или лоша, то је ствар укуса. Када је објављена, архиви су били затворени, актери неспоразума у КПЈ још живи и сујетни, те је књига написана онако како је могла у то време да се напише.

Задржаћу се на неким необјављеним подацима о Благоји Николићу и радничком покрету Лесковаца.

Благоји и Кости је пре рата приписивано да су секташими и да су били дормате у односу на пријем напредних радника и сељака у КПЈ. Та оцена је била нарочито истицана после рата. Напротив Благоје и Коста су стварали партијске ћелије, али тежиште рада су пребацивали на синдикат, „Абрашевић“, спорт, Академско позориште, сређеношколску омладину и др. организације.

У архиви ЦК КПЈ М. Ф. 16/33 документ 744 је документ Обласног комитета Татарске Социјалистичке републике из Казања бр. 82 од 4. 12. 1920. којим се истиче да је Благоје Николић у то време био у РКП-б и имао партијску књижницу №. 651950.

— Из југоисточне Србије на II Земаљској конференцији било је два делегата: Благоје Николић и Светозар Јовановић. После конференције Благоје је у Софији. Тамо је 21. 5. 1923. дао своју слику са посветом и горњим латумом и три рубље, рекавши да иде из СССР. На питање како је тамо, одговор је: „Добро, али је велика глад“. Слику и

рубље сам добио од Рајне, Бугарке, жене Воје Лазаревића Лесковчанина који је живео у Софији.

— Мало је позната борба Благоја Николића и КПЈ за преузимање синдиката у Лесковцу од „центрумаша“ Живка Топаловића. Преузимањем синдиката, комунисти су под вођством Благоја и Косте изашли из партијске илегале и користили легалне форме рада.

Избором у заменични биро ЦК КПЈ, као заменик Буре Баковића, Благоје улази у врху ЦК КПЈ. IV Конгрес КПЈ, избор у ЦК КПЈ, кооптиран новембра 1929—1931. године у биро ЦК КПЈ, нова сазнања о хапшењу Благоја Николића 14. 12. 1928. у Београду под түбим именом, бекство из затвора под личним руковођењем „Банића“ — Буре Баковића, то су нови материјали.

Благоје је био један од петорице који су водили КПЈ у то време, а после погибије Машана Машановића, и одласком два члана у емиграцију, Благоје Николић је један од двојице који воде КПЈ у то тешко време.

На записнику IV конференције КПЈ од 25. 12. 1934. године Конференција усваја „Поруку о раду КПЈ 1929—1931.“ референт Мирковић о овој тачки, која је усвојена, каже: „О раду Партије од 1929—1931. године треба одати признање том политбируу, јер је у време најтеже за Партију успео да је сачсе у току шестојануарске диктатуре од тоталног распада“. Овај закључак је IV конференција усвојила док. ЦК КПЈ бр. 7911. Па се тиме упућује и признање Благоји Николићу.

Мало је познато јавности, сем породили Благоја Николића, да је 1932. тражио пасош да напусти Југославију и исељење за Грчку, а вероватно из Грчке за СССР или даље по задатку КПЈ. Израђене су слике, поднет захтев, али полиција није дала пасош.

У то време долази Благоје Паровић да обнавља КПЈ. Успоставља везу са Благојем Николићем, а преко његе и са Македонијом. Грисује састанку, фебруара 1934. у Београду, у стану Војке Домаја, где се доноси одлука о партијској конференцији Србије, а затим и о IV Партијској конференцији којој Благоје Николић присуствује као делегат — заменик „Лесковић“ и, према записнику, учествује у дискусији. Види се да још ради у врху КПЈ.

У Лесковцу јача КПЈ, по чијем је налозу Благоје 1937. отишао за Ниш, а онда за Београд. Где је био све до 10. 12. 1938. године мало је познато. Једанаестог децембра 1938. дошао је из Београда ради гласања за Косту Стаменковића и довоје 7—8 другова да гласају у Лесковцу.

После овога остаје у Лесковцу све до 1941. године, и отвара поново радњу са Владом Борђевићем.

Од 1939. до 1941. радња „Николић и Борђевић“ је степиште Лесковачких комуниста, а многи су долазили и са стране. Сима Погачаревић је био чест гост и у радњи и кући Николића, а такође и многи други.

Мало је познато да се у дворишту радија „Николић и Борђевић“ паковало много пакета као „црвена помоћ“ за логоре шпанских бораца у Француској. На име Благоја Николића, Милана Димитријевића и других стизале су многе разгледнице у којима се каже из логора тог и тог (адреса) поздрављају те“ онда читка имена и презимена, што је био знак да се сваком посебно на

име и презиме у тај логор шаљу пакети. Пакети нису смели да буду другог састава сем хране, пасуља, масти, сланине, колача и др. хране. Сваки пакет није смео да тежи бруто више од једног килограма, тако да смо у грам мерили и папире и канап. Масти се топлио у каницама од аналиничких боја узиманих од трговца Николчића. Када се вратио Мирослав Стојановић „Леско“ из Шпаније са ужијавањем је учествовао у паковању и исписивању адреса. Паковали су и шегрти и калфе, а долазила су и деца из дејчјег хора „Абрашевић“, од којих се добро сећам Ивана Лукнера. На стотине пакета је отишло из радионице „Николић и Борђевић“.

ЗАОБИЛАЖЕЊЕ „СТАРИХ“ КОМУНИСТА БЛАГОЈА НИКОЛИЋА И ДРУГИХ У ЛЕСКОВЦУ

Грејзимањем руководства КПЈ од са-
мог Јосипа Броза и привременог руковод-
ства, нарочито у другој половини 1939. што
није спорно јер је позната чињеница да тре-
ба „подмладити“ КПЈ, а да троцкисте, оно-
ртунисте, дормате и друге, треба заменити
„младим и здравим снагама, поготову са Бе-
оградског и Загребачког“ универзитета, о
чemu у историјском архиву ЦК КПЈ постоји
и писмени документ одређени су инстру-
менти, који су кренули на терен да „пре-
узму“ КПЈ. Ако неко не би предао партиј-
ску организацију требало је правити па-
ралелне организације.

Са овим задатком је у Лесковац упућен
Васа Смајевић, који и сам о томе говори.

Према документу ЦК КПЈ М. Г. 2013/3
стр. 106 (извод из сећања Сретна Жујовића)
Жујовић каже: „У ЛЕСКОВЦУ. После смо
били у Лесковцу. Тамо је био неки Благоје,
бивши робијаш. Чланови комитета имали
своје радионице и бојали се акције. Глав-
на им је брига била да не оду у затвор. У
Лесковцу је био и Коста Стаменковић, али
био је прилично пасиван. Тада још није био
у комитету. Затим, био је ту неки омладинац
Зеле, код чијег сам оца становао. Био је та-
мо и један адвокатски приправник, чијег се
имена не сећам, и једна другарица радница.
Ови млађи били су борбенији елементи.
Знам да је тада било доста речи о Кости
Стаменковићу и његовом зету“.

Забринуо ме је ниво чувеног париског
преплаћеног револуционара и члана ЦК „ЦР-
НОГ“, обратио сам се другом актеру, тако-
ђе познатом члану ЦК КПЈ Светозару Ву-
кмановићу Темпу. Убрзо, 16. 4. 1985. од Све-
тозара Вукмановића Темпа добијам кратко
писмо следеће садржине: „Драги друже Ни-
колићу, Громио сам Ваше писмо. Извиња-
вам се због тога што Вам одговарам са за-
кашњењем. Имам много послса.

Нажалост, не могу Вам много помоћи
по питању којег покрећете. Истина, ја сам
у току 1939—1940 био неколико пута у Лес-
ковцу. Сваким доласком сам одржавао са-
станак са комунистима, сомјутетом и орга-
низацијама. Колико се сећам, све су то били
млади људи. Старијих није било. Ни Косте
Стаменковића, а ни Благоја Николића и
зашто ми је објашњено да су то добри ко-
мунисти, популарни у масама, али, да их
ОНИ (подвукao M. H.) не позивају, на са-
станак да их не би излагали опасностима ха-
пашења. То је све што знам. Не знам откуда
онаква формулатија за Благоја код Жујо-
вића.

То је све што ти могу рећи по овој ствари. Поздравља Те Темпо. Режевићи, 16. IV 1985. год.“

Жујовић и Темпо су у Лесковац стигли на дан Нове 1939/40. године.

Забрињавајуће је да Жујовић, као члан ЦК, има овако уску и доктанска гледања. О Благоји говори погрдно, као робијашу иако Благоје није никада осуђен. Година 1940. је најбогатија штрајковима, које организује Партија. Из овога испада да је Благоје секретар Комитета КПЈ, што је у реду. Али одакле му да Коста Стаменковић, који је у то време врло активан, није још и члан комитета, а зна за аферу са зетом, (погрешно је — шураком) Стојаном — Џонетом Томићем, кога су због неопрезне везе са Топаловићевцима Благоје и Коста исхрчили из синдиката на кратко. Коста је убрзо интерниран у Билеће, а можда је већ био у Билећу.

По Жујовићу, Благоје и Влада Борђевић држе радњу иако су чланови комитета. Од нечег се морало и живети, а радњу су користили у раду КПЈ, што је боље него да се без алибија са подигнутим реверима на тренчкотима састају ван прада као „профессионални револуционари“.

Друго је у питању. Благоје и остали нису предали КПЈ (парт. организацију) Лесковац, али нису ни давали неки отпор знајући своју снагу. Формирана је нова партија од „младих“.

Томислав Н. Цветковић и Добривоје С. Аранђеловић у књизи: „Лесковац ЦРВЕНИ ГРАД“ на стр. 39 и 40, наводе изјаву Милије Радовановића да је баш тада, фебруара 1940. године, он дошао у Лесковац као партијски инструктор (не каже какав инструктор М. Н.) по налогу ПК КПЈ за Србију, одмах по доласку Жујовића и Темпа. Пре ма сопственој биографији, био је тада млад члан Партије. Као „инструктор“ повезује се са комунистима, а не зна да ли су они и чланови комитета, док други комитет не помиње.

Инструктор Милија Радовановић је у то време одређен да буде секретар партијске организације Николићу, Борђевићу и Томи Костићу. Наводи да је добио задатак да ове старе комунисте „држи у курсу партијске политике“. Не каже ко му је дао задатак, али је то био највероватније ПК за Србију. Уједно не наводи да ли је успео да ове старе комунисте доведе у своју ћелију и да ли су они пристали на то.

Ако Николић и Борђевића Жујовић по миње као чланове Комитета, ко их је скинуо, по чијем налогу и предао инструктору Милији да им буде секретар. О Кости се већ тврди да није члан комитета, што је више него чудно.

Види се колике су величине били: Благоје, Коста, Влада и други када се нису жестоко супротставили оваквој узурпацији. Међутим, они и даље раде, воде синдикат, организују штрајкове радника и предузете и труде се да сачувају Партију и не супротстављају то успевају. Зато је тадашње ново руководство морало да заузме други став, став измирења. Доласком Ранковића и одржавањем Окружне конференције, октобра 1940, ствар се смирује и бира се заједнички ОК-а.

МУСТАФА ГОЛУБИЋ у Лесковцу пре рата

Мустафа Голубић је 1927. и 1928. живео у Лесковцу и станововао са повратником из СССР-а Стеваном Панковићем „Радулом Далматинцем“ у кући таште Благоја Николића Парацеке — Кеве Борђевић. Мустафа је живео под именом Милорад Николић и био је врло активан у синдикату. Обојица су напустили Лесковац децембра 1928. године, када је гоњен због хапшења Благоје Николић.

Мустафа поново долази у Лесковац 1933. године и отвара обуђарску радњу „Венера“, где запошљава око педесет младих напредних радника. Тада је станововао код Владе Борђевића и често путује ван земље.

Долазио је и 1939, као и 1940, а напустио је Лесковац између 18—20. јануара 1941. године.

Да је боравио у Лесковцу тврди и Бурица Лабовић у књизи Тајни досије Мустафе Голубића. Он наводи разговор са Рудолфом Блумом, који је радио на задацима КИ у Канади са мајором УДБ СФРЈ 1956. Миланом Васићем којом приликом му је рекао: „Близу 250 пасоша је имао на располагању (Мустафа М. Н.)... Треба проверити код породице Николић у Лесковцу у чијој је кући израђивао фалсификоване пасоше... Мислим да је Мустафа у Лесковцу живео под именом (са исправама) Милорада Николића... На стр. 139 мајка Мустафе Нура Голубић истражнику УДБ-е Данету Стекићу каже: „Крајем 1940. док су се налазили у Београду, Мустафа Голубић и Чеда Поповић су повремено одлазили у Ниш и Лесковац, а одатле у Софију и Атину, одакле су специјалним везницима слали оширене извештаје и стотине фалсификованих пасоша дирекцији НКВД у Москви.“

Ја сам шири рад о Мустафи Голубићу сачинио марта 1986, не знајући да и Р. Блум зна да је Мустафа у Лесковцу живео под именом Мил. Николић.

БЛАГОЈЕ НИКОЛИЋ У рату 1941—1943. године

Благоје Николић је избегао хапшење 23/24. јуна 1941. г. Скривао се у Рударској чуки. Загужану и састајао са Владом и Костом. Недеље августа са Војом Мичићем и Новицом Илићем иде за Белу Паланку. Новицу остављају за секретара комитета у Паланци, а они преко Ниша одлазе у Љозинцу код инг. Стојиљковића, одакле 6. 9. 1941. одлазе за Ваљево где ступају у Ваљевски одред, затим у Посавскотамнавски одред а канције Благоје у II Пролетерску. Увек је био члан КПЈ. У току рата, што је документовано. У Другој пролетерској је био у Ивањичкој 3 чети I батаљон. Рањаван је. у болници Аташе вац лечи се и бави економатом, прави штаке у удлаже за рањенике. По изјавама рањеника држао је предавања рањеницима, а уједно био предавач на партијском курсу у I хируршкој болници, где је био и у испитној партијској комисији.

Враћа се у II Пролетерску јануара 1943. године. О његовом раду у болници са одушевљењем пишу ратни војни инвалид Бибе Роквић, Новинар Милутин Кошић из Сарајева, Сопић Марко, ратни комесар из Сарајева и многи други.

ПОГИБИЈА БЛАГОЈА НИКОЛИЋА 5 јуна 1943. на Кошуру — Сутјеска

У хроници „ИВАЊИЦА“, у поглављу о III Моравичкој чети, I батаљон II пролетерске бригаде о борби на Кошуру — Сутјеска каже се: „Изгладнели, омршавели, неиспавани, по први пут на Кошур јуришамо дању. Не знамо одакле нам снаге да у таквом стању вичемо „ура“. После 30 метара наш стрељачки строј се предоми. Непријатељски митраљези зауставише јуриш. ПОГИБЕ ЧИКА БЛАГОЈЕ НИКОЛИЋ, стolar из Лесковца, стари члан КПЈ и ЦК КПЈ. КОД НАС ЈЕ ДОШАО СА ИБАРЦИМА И КРАЉЕВЧАНИМА. УВЕК ЈЕ ИШАО НА НАЈТЕЖА МЕСТА И У ЈУРИШИМА НА НЕПРИЈАТЕЉСКЕ БУНКЕРЕ...“ (Подвукано М. Н.).

То су нека моја истраживања о Благоји Николићу и његовим саборцима, надам се да ће добро послужити млађим истраживачима.

UDK 17:929

Др МИЛАН М. МИЛАДИНОВИЋ

РЕВОЛУЦИОНАРНИ И МОРАЛНИ ЛИК БЛАГОЈА НИКОЛИЋА

Човек двеју ослободилачких и социјалистичких револуција носио је у себи и са собом многе моралне и социјалне вредности, које је доказивао на делу. Само његово деловање било је доказ његовог моралног и револуционарног лика. Велико дело а оно могло је настати само као резултат високе моралности и револуционарне активности личности свесне да стварају општељудске вредности, потврђују нову перспективу живљења, наду да се може живети у друштво далеко веће моралности и хуманости.

Благоје Николић је гајио етику чина. Није се бавио теоријским питањима па ни пропагандом морала него је својим поступцима, активистима, жељама, идејама и испољавањима у сферама стварања новог друштва реализовао етику чина. Он је то могао пошто је веровао у остваривање крајњег циља — хуманијег живота. Ту је и налазио мотивацију за своје покртвовање, рад, самоодрицање, храброст, упорност и многе друге врлине које је поседовао и остваривао. Стога његов живот и треба посматрати у амбијенту двеју револуција и ослободилачких ратова. Октобарска и југословенска социјалистичка револуција су по својим циљевима и резултатима биле ослободилачке, пошто су ослобађале народе од капиталистичких окова. Њега су носили револуционарни идеали и оданост народима који се боре за слободу и боли живот, без експлоатације и угњетавања.

Ради се о личности која је много дала, сматрајући то својом људском и моралном дужношћу, а мало добила у историји радничког покрета Србије и Југославије. Историја комунистичког и радничког покрета, сем на југу Србије, није нашла простора да му се да заслужено место. Мало јеписано о њему и у другим крајевима.¹⁾

Благоје Николић је револуционарна личност, борац и практичар који је се доказивао на делу. Грихватио је изазов историје са свом њему својственом храброшћу.

„Живот за револуцију је бит његове личности“, писао је др Димитрије Кулић.²⁾ Схватио је да без ослобођења радничке класе нема ослобођења целог друштва. Био је човек револуционарне акције, али осмишљен и у складу са реалним могућностима и стварним односом класних и политичких снага у Русији и Југославији. Није се истрачавао, али ни заостајао. Знао је да се стапо грчевито и употребом свих средстава одушире налету новог. Као револуционар, одговорио је на изазов времена у коме је живео и гредио даље, следећи идеале. Претварао је револуционарни сан у револуционарну јаву. Превазилазио је историјске границе живљења у класном друштву. Таква личност реметила је ред ствари буржоаског друштва и успостављала нови па је најазила на сударе са класним системом. Стога га нису мимоизазиле тортуре буржоаске власти. Одмах по повратку из Русије био је ухапшен.³⁾ Касније је виш пута био извођен пред суд, иако је деловао у складу са потребама људи, широј само идеје револуције, својим понашањем није крио правни систем, мада је тежио његовој промени. За њега је све то било већ виђена стварност, као и револуција када је кренуо 1941. године у ослободилачки рат у Југославији.

Налазио се на челу комунистичког и радничког покрета Лесковца заједно са Костом Стаменковићем, Владом Борбенићем, Симом Погачаревићем, Томом Костићем и другим. Припадао је првој партијској ћелији. Комунистичке партије Југославије и био члан Обласног комитета Ниша.⁴⁾ Налазио се и на челу лесковачког синдикалног покрета, као комуниста који је уживао упориште у радничким слојевима друштва.⁵⁾ Бринуо је о интересима радника и сељака. Неке штрајкове је организовао а друге подржавао. Тако је чинио и према радницима Дуванске станице у Лесковцу.⁶⁾ Организовао је протестне митинге. Тако је у знак „другарске солидарности и протesta, Месно синдикално веће у Лесковцу 21. маја 1925. године заказало протестни збор“ на иницијативу Благоја Николића.⁷⁾ Налазио се и на челу „Црвене помоћи“ организације која је организовала бројне активности ради помоћи револуционарима које је прогањала полиција буржоаског друштва.⁸⁾ Борио се и против забране рада Месног радничког синдикалног већа.⁹⁾ Организовао је и рад на стварање радничких организација — савеза и удружења — где је испољио „способности, радни елан, јуданост ствари

¹⁾ Писали су на југу Србије: Хранислав А. Ракић, Димитрије Кулић, Никола П. Илић, др Срђаје Димитријевић, др Миливоје Перовић, а узгряд и повремено и други са југа Србије.

²⁾ Димитрије Кулић, Од Октобра до Сутјеске, Лесковац, 1969. год. стр. 15.

³⁾ Др Срђаје Димитријевић, Историја Лесковца и околине (1918—1928), Лесковац, Народни музеј, 1983. год. стр. 74.

⁴⁾ Види: Др Димитрије Кулић, н. д. стр. 58.

⁵⁾ Исто, стр. 46.

⁶⁾ Др Срђаје Димитријевић, н. д. стр. 509.

⁷⁾ Др Димитрије Кулић, н. д., стр. 71.

⁸⁾ Др Димитрије Кулић, н. д. стр. 71.

⁹⁾ Др Срђаје Димитријевић, н. д. стр. 556.

радничког покрета".¹⁰ Као столарски радник, био је упоран „у савлађивању столарске вештине“ што је пренео у револуционарном раду.¹¹ Тако је и његовим великим уделом организован интензиван партијски рад који је обухватио све сфере деловања радничких класних организација и партијско-политичке области. То је и разумљиво пошто се ради о целовитој личности, која је себе сагледавала у тоталитету пролетерске револуције. Само није био секташ, већ је испољавао ширину погледа. За њега није било малих и великих задатака. Сваком је прилизио са револуционарном одговорношћу. Схватио је да и мале ствари постају велике у датим историјским промењеним околностима. Уосталом, био је свестан да ситни делови стварају револуционарни мозаик који делује снагом целине ума, организованости и идеала. То потврђује чињеницу да је радио на свим задацима, без обзира на функцију коју је обављао у партији и синдикалном покрету. Стога се можемо сложити са др С. Димитријевићем да нови „борбени период синдикалног покрета“ почине у време када је Благоје Николић ступио на његово чело и почео непосредно да руководи његовим акцијама".¹²

У најтежим условима и друштвеној ситуацији изазваном доношењем Закона о заштити државе и Обзнатане показао је, са Костом Стаменковићем, велику револуционарну активност и умешност у организовању илегалног рада.¹³ Стога је из године у годину стицао све већи политички и морални ауторитет код грађана и радника, а посебно код омладине.¹⁴

Благоје Николић је усвојио пролетерски систем моралних вредности. Борио се за социјалну правду, поштење, слободу људи, право на рад, социјалну сигурност, социјалност, пролетерски интернационализам, правду, склад мисли, речи и дела, истину, боље услове рада, како би се очувало здравље људи, међусобну помоћ итд. Полазио је од тога да нова друштвена класа, која ступа на друштвену сцену, прихвата све претходне вредности али их подиже на виши степен моралности и хуманости. Борио се за радничка права.¹⁵ Својим примером, неговао је и моралне односе у својој породици и широј је морална схватања о равноправности мушкараца и жена, што су радници и раднице прихvatали. Тако је и у овој ћелији друштва, личним примером, утицао да се развију прави односи на бази новог револуционарног морала. Развијао је и правилан однос према раду као моралној вредности, а не само процесу стварања материјалних добара. Није волео оне који су избегавали рад или саботирали под видом тобожње борбе против класног непријатеља. Ангажовао се против фракција у партији, које су напризала њено јединство и уносиле нетрпељивост међу борцима за исте идеале и моралне системе вредности. Истином се руководио у свим приликама, сем за време држава пред класним непријатељем, када није хтео да призна свој рад и да тако нанесе штету партији. На саслушањима држао се „херојски, под полицијском тортуром није ни речи проговорио“ о свом партијском раду и илегалним везама које је одржавао.¹⁶ Устао је и против стаљинске чистке у Совјетском Савезу, без обзира на последице које је повремено због тога имао. За њега је и овде истина била вредност коју је поштовао.

У свом револуционарном раду руководио се научним социјализмом. Он је учио у пракси октобарске а затим и југословенске револуције и ослободилачког рата. Између два светска рата, по доласку у Лесковац, свестрано је радио на свом општем и марксистичком образовању. Стога је и могао да у редовима „партизана постане познат као предавач марксизма, као стари револуционар, увек скроман, озбиљан“. Спадао је у добре познаваоце идеологије радничке класе и због тога уживао углед, као и други комунисти и револуционари.¹⁷ Потврђуја је идеологију са политичким практичним деловањем. Имао је у томе богато искуство, што му је олакшавало да се креће по узбруканим политичким догађајима Југославије уочи Другог светског рата. Имао је и осећај да уочи нове тенденције у политици, да проучи понашање класног противника, да процени нова средства и циљеве које је буржоазија дефинисала и остваривала. На основу тога, сугерирао је политичку активност којом би се спречио утицај оних синдиката који су били у служби југословенске буржоазије. Његови морални поступци производили су и позитивне политичке ефekte. Није се разметао познавањем научног социјализма, а није потврђуја ни оне који су теже улазили у област теоријског схватања друштвених токова. И у овој области прихватао је све дужности партије и путем свакодневне активности ширио политичку платформу коју су одређивала партијска руководства, али је у томе испољавао самоницијативу. Био је политичар који схвата моменат деловања и уочава све што може да утиче на успешнији револуционарни рад. Тако је политичка активност Благоја Николића била повезана са моралом и научним социјализмом, што јој је давало моралну основу и утицај, као и теоријску заснованост.

Храбро се борио за радничка права.¹⁸ Налазио се у илегалном месном партијском руководству и заједно са Костом Стаменковићем и Владом Борбенићем чинио снажно револуционарно језгро које је допринело ширењу пролетерског морала.

Полазио је од чињенице да се раднички покрет може развијати и остваривати свој циљ ако се бори против неправде класног друштва, а да би револуционарни субјект то чинио мора сам бити праведан.

¹⁰⁾ Др Живан Стојковић, др Слободанка Стојчић и Христијан Ракић, Историја Лесковаца, Институт за савремену историју, Бгд. 1992, стр. 208.

¹¹⁾ Никола П. Илић, Јужноморавци у октобарској револуцији, Лесковац, стр. 25.

¹²⁾ Др Срећко Димитријевић, н. д. стр. 507.

¹³⁾ Христијан Ракић, Животи који трају, Лесковац, 1986, стр. 7.

¹⁴⁾ Никола П. Илић, н. д. стр. 26.

¹⁵⁾ Христијан Ракић, Стварање класних независних синдиката у Лесковцу и њихов рад до 1929. године, Лесковачки зборник, т. IX 1969. год, стр. 6.

¹⁶⁾ Др Миливоје Перовић, н. д. стр. 237.

¹⁷⁾ Др Димитрије Кулић, н. д. стр. 165.

¹⁸⁾ Никола П. Илић, н. д. стр. 30.

¹⁹⁾ Христијан А. Ракић, Стварање класних независних синдиката у Лесковцу и његов рад до 1929. године, Лесковачки зборник, т. IX, стр. 6.

Храбро се држао пред полицијом. О његовој храбrosti говорило се међу радницима и грађанима.²⁰ Ово је доприосило да израсте у непомирљивог револуционарног борца који шири упориште у радничкој класи и народу.²¹

За њега се говорило да је био вредан и упоран у сваком раду, који се огледа у омасовљавању партијске и синдикалне организације, у савлађивању научног социјализма, у остваривању партијских задатака. О томе др Димитрије Кулић, пише „запажа се његова изванредна способност, хладнокрвност и достојно држање пред заклетим непријатељем“, н. д. стр. 13.

О његовој упорности говоре чињенице да је успео да стигне и учествује у Октобарској револуцији, да је отишао и присуствовао Четвртом конгресу Комунистичке партије Југославије у Дрездену (Немачка). На том путу је показао врлине: храброст, снапажљивост, одважност, смелост, оданост, дисциплинованост, прдорност, сталност и друге.²² Свесно је остваривао своје дужности у томе се није колебао без обзира на тешкоће које су га пратиле.

Благоје Николић је био „врло скроман и по природи тих човек. Уопште је мало говорио. Деловао је озбиљно и једноставно.²³ Само на моменте је био „врло оштар, прдоран“.²⁴ Красила га је непоколебљивост,²⁵ одржавање дате речи, поштење у понашању, поступању, говорењу истине, односу према људима, преузимању одговорности за оно што је радио, а по оцени других није било у понечему добро и корисно.²⁶ Неговао је и политичко поштење. Ценио је противника као човека или се енергично борио против његових схватања која су била антирадничка.

Био је масовић, а то је могао пошто је поседовао бројне моралне личне вредности, које су радници, сељаци и грађани Лесковца и околине ценили, као и првеноармејци и партизански борци. Схватио је да без ширења базе комунистичке партије и радничко-класних синдиката није могуће остваривати ослободилачке циљеве, ослобођење човека и рада. Гленио је људе својом непосредношћу, принципијелношћу, човечношћу, другарством и поштењем. Стога и није чудо што су му људи веровали на реч, коју је и остваривао на делу. Веровали су му јер су знали да оно што каже он и оствари.

Другарство је једно од битних моралних својстава Благоја Николића. Оно се није манифестовало само унутар комунистичког и радничког покрета него и у односима са другим поштеним људима који су желели да се изврше промене капиталистичког система.

Полазећи од онога шта је значио и шта је допринео, мора се рећи да се према њему неправедно прступало не само за живота него и касније. Не треба крити чињеницу да су се дешавале појаве недругарства према њему, да је гурнут у страну, односно потиснут, можда и зато што од 1941. године, када се стварала нова историја на југу Србије и у Србији, није био на овом терену. О његовој погибији се и касно сазнало с обзиром на немогућност одржавања веза. Овим се на неки начин даје право место Благоји Николићу, чиме се не доводе у питање ликови као што су: Коста Стаменковић, Влада Ђорђевић, Тома Костић, Станимир Зеле Вељковић, Бошко Крстић, Николај Динић, Драшко Динић, Стојан Љуби-

Басилије Смајевић, Ратко Павловић Ђинђо, Радован Ковачевић, Светозар Тоза Крстић и други.

На крају треба истаћи да се ради о јединственој моралној личности, која није била моралиста и тумачила морал радничке класе него је остваривала фундаменталне норме и вредности. Својом активношћу, ширењем је нови морал и истовремено богатио сопствену личност марксистичким знањем. Израстао је у целовитог револуционара — комунисту. Стога је и требало истаћи све те личне и друштвене вредности које су до-принеле да се оствари такав револуционар као што је Благоје Николић. Овим се не завршава истраживање свега онога што је значио и у сferи пролетерског морала и хуманизма.

*

Рад др Мирољуба Васића „ЈУГОСЛАВИЈА, РАСПАД И ПЕРСПЕКТИВА“ (1990—1993)“ написан је поводом расправе, јуна 1993, Техеријске претпоставке разумевања распада Југославије“, коју је организовао Институт за филозофију и друштвену теорију у Београду.

Др Мирољуб Васић

ЈУГОСЛАВИЈА, РАСПАД И ПЕРСПЕКТИВА
(1990—1993)

Овом темом и текстом ми покрећемо комплексно питање узрока, корена кризе, распада и грабанског рата у Југославији. У питању су појаве, процеси дугог трајања, који захтевају сериозно истраживање и анализу унутрашњих и спољних чиниоца, који су до-вели до кризе и распада друге Југославије, чија је непосредна последица био међународни, верски и грађански рат у Босни и Херцеговини и Хрватској, и неисказива ра-

²⁰⁾ Др Миливоје Перовић, н. д. стр. 237.

²¹⁾ Никола П. Илић, н. д. стр. 29.

²²⁾ Др Кулић Димитрије, н. д. стр. 99—100.

²³⁾ Исто, стр. 15. У тој једноставности крије се успех и близост Б. Николића са људима што му је омогућавало да утиче на њих без наметања својих ставова, да га прихватају као свог и човека кога треба поштовати и онда кад се не слажеши с њим.

²⁴⁾ Др Димитрије Кулић, н. д. стр. 16. Разумљива је оштротина у захтевима како би се остварили постављени задаци. То није значило да је врећао људе и тражио немогуће, већ само то да ситуација захтева одлучност у захтевима и оштрину у оцењивању оствареног.

²⁵⁾ Тешко је било издржати неправде које су му наношћене. То је могао само комуниста који је непоколебљив у својим настојањима да делује у име револуције и на том путу га није и не може нико спречити. Чак и неправде које је доживљавао од својих другова није се удаљавао од њих, него је наставио сарадњу и тиме доказивао да нису били у праву.

²⁶⁾ Поштење је код њега било као ширење појам него што се иначе схвата као однос према имовини других и у односима мушкарца и жена. Тиме се превазилазе та уска схватања чиме је и Б. Николић својим понашањем допринео.

зарања, патње и страдања народа на југословенским просторима.

Овим текстом само отварамо та питања, а одговоре на њих треба тражити у међународним, државно-правним, унутрашње-политичким, привредним, етничким, верским, културним и другим разлозима и појавама, јер, сви ти фактори имају свој, већи или мањи, удео у алокалистичној стварности на југословенским просторима 1990—1993. године.

Историјска наука та питања мора темељито изучити и протумачити. Актуелност и заокупљеност тим питањима, не сме бити део политике, са тиме се не сме манипулисати. Историја је део културе, Бављење њоме не сме да буде наставак политике другим средствима, историја не сме да нас дели, завађа већ просвећује, да шири културу, да нуди објективан суд о прошлим догађајима, процесима, личностима, и као таква, буде „magistra vitae est“.

Југославија, за коју смо сматрали и тврдили да је као визија, циљ и остварење највећа тековина југословенских народа, више не постоји. Историја и пракса вредност сваке државе проверавају на њеној способности да омогући свој успешан укупан развој. Зашто се она као таква, као резултат историјског развоја, а пре свега жеље српског народа да живи у једној држави, није историјски потврдила?

Пре него што покушамо да укратко укажемо на могући одговор на то сложено питање, сматрамо да треба, у неколико назнака, подсетити зашто и како је створена Југославија.

— Идеја уједињења Јужних Словена ствараје, најмање, два века;

— бројни су узроци који су југословенску идеју учинили могућом, њена суштина је највећим делом у самоодбрани, тј. у убеђењу да само уједињени у једну државу Југословени могу опстати и обезбедити општи напредак. До тог убеђења југословенски народи дошли су у различита времена у различitim историјским и друштвено-економским околинистима;

— већ сама чињеница да је стварање Југославије формулисано као истоветан циљ сведочи о његовој општенационалној и трајној вредности. Уосталом, снагу те идеје и циља, потврдило је 70-годишње постојање Југославије;

— Југославија створена 1. децембра 1918. године није била ни вештачка, ни версајско-творевина, она је настала у дугом процесу историјског хода њених народа, из југословенског покрета; народи Југославије сами су се изборили за своју државу на крају Првог светског рата, и то упркос свим отпорима (и непријатеља и савезника), у оквиру повољних међународних односа и савезничке победе, у којој је улога Краљевине Србије била веома велика и најзначајнија;

— сви југословенски народи, наравно неко више а неко мање, уградили су себе у постепено настања Југославије;

— Југославија је настала на принципима националности и националног самоопредељења;

— политичке и друштвене снаге, у земљи и свету, које су биле против стварања Југославије 1918, биле су то и у међуратном раздобљу, у току II светског рата, а потом и после њега, све до наших дана, поневши највећи терет њеног организованог разградњивања и разбијања;

— Југославија, а њено стварање није имало праву алтернативу, историјски гледано, није била само резултат сплета околности и односа снага, већ је то био завршетак национално-ослободилачких стремљења југословенских народа, започетих знатно раније;

— Југославија, створена 1918, постала је значајан међународни субјект, ушла је у светску историју. И приликом њеног стварања, на крају Првог светског рата, као и приликом покушаја да се она, као држава и међународни субјект, уништи у II светском рату — победила је југословенска димензија, југословенски интерес; сепаратистичке снаге и парцијални интереси, били су потиснути, а победе извођење интересима целине, чиме је потврђено да је Југославија историјска и друштвена тековина и потреба њених народа.

Приликом стварања Југославије, значајну а можда и пресудну улогу, одиграла су следећа три фактора:

а) потреба за формирањем одбрамбене заједнице, б) етничка измеђуваност, и ц) културна и језичка близост народа.

а) Вековна подељеност југословенских народа, како између себе, тако и у оквиру сваког од њих појединачно, робовање страним господарима (Немачка, Турска, Мађарска, Италија) и немогућност појединачног опстанка и успешног развоја, као самосталних државотворних фактора на балканском и европском политичкој сцени, неминовно је наметала стварање заједничке, пре свега, одбрамбене творевине, државе на простору од средњег Подунавља до Јадрана.

Југославија је настала, пре свега, као одговор на агресивни немачки и италијански експанзионизам, усмерен на словенски етнички простор, током више векова, а посебно крајем 19. и почетком 20. века.

Југословенско уједињење (1918), иако у европским размерама закаснило, постало је значајан чинилац равнотеже снаге у Европи.

б) Распоред југословенских народа на Балканском полуострву, као последица различитих чинилаца — ратова, миграција, привредних и саобраћајних веза, језичких и културних асимилација и сл., онемогућио је формирање чистих националних држава.

Присуство, и то доста масовно, Срба у Војној Крајини, која ће од 1882. године ући у административне границе Хрватске, као и у Босни и Херцеговини, као и присуство хрватских народносних група у Херцеговини, Босни и Војводини — два су пресудна чиниоца, која су утицала на војства Срба и Хрвата, иако из различитих разлога и интереса — да се определе за заједничку државу — Југославију.

ц) Заједнички живот на југословенским просторима кроз неколико векова, међусобни утицај и прокимања — довели су до близости између југословенских народа, као и до усвајања заједничких културних вредности и до стварања јединственог српскохрватског језичког језгра, чиме је била остварена још једна важна претпоставка (заједнички језик), неопходна за образовање заједничке државе.

Мебутим, упркос наведеним констатацијама, које су неоспорне, Југославија, која је као државна заједница настала и 1918. и 1945. године, ради уједињења њених народа, ради заједничке одбране и опстанка, ради слободе и будућности — распала се 1991. године. Тачније, она је разбијена. Слом је до-

живела њена држава, идеологија, међунационални односи, привредни и друштвено-политички систем, спољна и унутрашња политика. Та невелика, а лепа земља, која је имала све вере, азбуке, културе, цивилизације — разбијена је, а неки њени народи завађени, доведени у ситуацију да се током 1992—1993. године међусобно уништавају, да једни другима уништавају основе историје, културе, привреде, цивилизације. Историја ће показати да је то била трагична грешка Запада, али и јунословенских народа.

Европска заједница је убрзала распад Југославије преуређеним признавањем Словеније и Хрватске за самосталне и суверене државе јануара 1992, а потом и Босне и Херцеговине априла 1992. године. Тада догађај, без преседана у савременој историји и практици света, санкционисала је Организација уједињених нација, признајући сепсесију по-менутих држава, примајући их у своје чланство. Учињено је то у тренутку када је у њима био завршен (Словенија) или вођен, трајао грађански рат (Хрватска и Босна и Херцеговина), када није постојала ефективна контрола власти над признатом територијом, нити могућности гарантовања елементарних људских права, а понајмање извршавање међународних обавеза, када су у том рату учествовали плаћеници, јавно кршени међународни ембарго о увозу оружја, и сл.

Призната је сепсесија у срцу Европе, изменјена карта Балкана, поремећена равнотежа у овом делу света, нестале међународно признате границе Југославије, а њене унутрашње, административне границе, које су имале само партијски, комунистички легитимитет, признане као међународне.

Моћни преуређивачи света и творци новог светског поретка, који су у времену јачања интеграционих процеса у свету, Европи пре свега, подржали дезинтеграцију и сепсесију у Југославији, нису хтели да схвате да српски народ, иза кога су кроз историју остајале и овакве поруке: Храни сина па шаљи у војску, Србија се умирити не може; не брините, добро бити неће; није лоше за почетак, рече Србин до пола набијен на колац; спаса нам нема, ал' не смемо пропасти; — није могао, а поучен искуством да су Хрвати, а делом и Муслимани, већ два пута покушали да на територији Хрватске и Босне и Херцеговине, униште српски народ, да затру његову културу, религију, памћење, није могао, после искуства једног Јасеновца, а у тренутку насиљне сепсесије, праћене свим карактеристикама „геноцидне демократије“ у Хрватској и Босни и Херцеговини, а да не пружи отпор, а Србија као држава да им не пружи материјалну, моралну и хуманитарну помоћ, а на почетку и помоћ у оружју.

Зато је Србија, Савезна Република Југославија, оптужена за агресију, иако у рту не учествује, а српски народ у целини, коме је запретила опасност да изгуби тековине ослободилачких ратова, континуитет и историјско биће, био у бесомучној организованој и систематској пропаганди приказиван као реметилачки фактор у стварању новог светског поретка, као персонификација зла, постао, захваљујући тој пропаганди, објект опште сатанизације и mrжње.

Тако је по трећи пут у овом веку отворено српско национално питање, а српски народ присиљен да бије битку за опстанак, битку да се не загуби у историји, и то у

најнеповољнијим условима. Срби су суочени са новим односом снага у унутрашњим и међународним оквирима, отпором европских и светских фактора, моћника, а пре свега Немачке и САД, а ослабљени биолошки у два прошла светска рата и без подршке каких савезника.

Како је и зашто дошло до свега тога? Како је све то било могуће? Одговор није лако дати. Гоменизу анализу свих узорака и фактора јунословенске кризе и драме, треба ситуирати у развитак јунословенског друштва задњих 70 година, али и у глобални геостратешки контекст, јер је агонија друге Југославије мозаик унутар успостављања новог светског поретка.

Треба, такође, упозорити да развијени свет Запада данас, на челу са САД, карактеришу не само економски и технолошки напредак и постојање демократских институција, већ и двоструки стандарди; проглатовани циљеви често су у обрнутом односу са практичним корацима, постоји раскорак између реторичког залагања и фактичког понашања главних актера на светској сцени и њихова огромна одговорност за сва зла и муке света.

Покушаћемо да укажемо, и то, углавном, у назнакама, на неке основне узорке, корене кризе, распада и грађанског рата у Југославији 1990/1993. године. То су, пре свега: крах Социјализма као система, крај биполаризма у међународним односима, јачање сепаратизма и сепсесионализма у Словенији, Хрватској и Македонији, а милитантног ислама у Босни и Херцеговини, слабости уставног (1974) и привредног система и СКЈ као интеграционог фактора.

— Крајем 80-тих година, дошло је до интензивног слабљења, а затим и слома света социјализма и друштва успостављеног Октобарском револуцијом и резултатима Другог светског рата. Падом Берлинског зида и уједињивањем Немачке крајем 1991, која поново почиње да се отворено империјално понаша, и распадом ССР-а, почео је период опасних неравнотежа и глобалне борбе за прерасподелу моћи. На светској сцени остало је само једна суперсила, (САД), која хоће покорност. Понела је невидљива, али отворена битка за стварање новог европског и светског поретка, дошло је до несклада у односима САД и Европске заједнице, а међународна заједница изложена старим изазовима и новим неизвесностима. Водеће силе света, САД и Немачка пре свега, отворено показују да не теже партнериству и интеграцији, већ експлатацији и доминацији. Њих карактерише хипокризија, прецизније, лицемерство, јер, истовремено док се залажу за федералну опшију за Европу, у одбрани својих геостратешких интереса, прикривено или отворено, раде на дезинтеграцији Совјетског Савеза и Југославије.

Промењена консталација светске заједнице, у којој је Југославија, под Титовим војбством, успевала да варира између два светска блока, и система и да помагана и подржавана од једне, буде стабилна, снажно је дестабилизовала Југославију, а активност неких држава, пре свега Немачке, Аустрије, Ватикана, (који је историјски имао антиправославну стратегију и никада није опростио Србији рушење католичке аустроугарске монархије), убрзо су довели и до њеног краха, као федеративне заједнице. Тако је јунословенска трагедија била резултат, али и најава нове борбе за поделу света.

— Нестанком Јосипа Броза Тита са југословенске и међународне сцене (1980), југословенски социјализам, кога условно можемо означити титоизмом, је, и поред свих отпора и људагања, после десетак година крахирао. То је погодовало процесима унутрашње дезинтеграције у Југославији и јачању сепаратистичких и сецесионистичких снага, које су постојале од самог њеног стварања. Како се на југословенским просторима укрштају путеви, тиме и интереси великих сила, цивилизације, конфесије, културе, подстакнута споља, ескалирала је и експлодирала мржња.

Средиште сукоба у Југославији од њеног стварања су, пре свега, хрватско-српски односи, тачније, тежња Хрвата, интензивирана задњих двадесетак година, да по сваку цену остваре свој хиљадугодишњи сан о независној, етничкој држави, а Срба да спрече ту сецесију и очувају Југославију, како би живели у једној држави.

На политичкој сцени Југославије појавили су се и Мусимани, који су 70-тих година проглашени за нацију, са жељом и тежњом да од Босне и Херцеговине створе унитарну мусиманску државу, без юрисдикције права Србима као конститутивном народу. Све се то одигравало у условима када се у светским оквирима обновљао јачај Турске као регионалне силе и све интензивије јачао и продирао ислам на Балкан, чиме је све више стављана у искушење хришћанска цивилизација, а балкански народи, Срби пре свега, нашли су се на удару милитантног мусиманства и неотомализма, који носи Турска.

У тим драматичним условима, уместо да компромисима траже решења отворених и заопштрених питања, војства југословенских народа, Хрвата и Мусимана пре свега, непромишљено чине све како би се постојећи и све већи антагонизми, непријатељство и мржња уздигли до потпуности, до идеје о природном непријатељу. Сви полазе од става да своя свете права мора да бране по сваку цену, сматрајући то као право на одржање. Народи су окренути једни против других. Сви су постали заточеници војних решења, а они доносе губитак свима. Рат је довео до неподношљиве стварности, изгубљен је мир и сигурност и све нормалне вредности живота.

Српски народ у Хрватској, а затим и у Босни и Херцеговини, у обновљеном стражу од геноцида, који је најављен „геноцидном демократијом“, шовинистичком идеологијом, дискриминацијом и државним терором, прво у Хрватској, а потом и у Босни и Херцеговини, почео је пружати отпор, који је прерастао у ослободилачки рат, са циљем да одбаци свој идентитет, људска и национална права, а пре свега право на самоопредељење.

Тај отпор српског народа, кога већ вековима повезује свест о припадности једној националној заједници и жеља да се та заједница прво оствари, а потом и очува у једној заједничкој држави, оквалификован је као експанзионизам, хегемонизам и агресија Србије. Такве оптужбе биле су само параван за прикривање правих циљева Хрвата и Мусимана у Босни и Херцеговини и Хрватској, с једне, и САД, Немачке, Турске и неких других реваншистичких и експанзионистичких настројених држава, међу којима и неких суседних, с друге стране. Изгубила се, том приликом, из вида

чињеница да решавање српског питања на Балкану никада није могло проћи без интервенције у међународни поредак, да је српски народ поносан и слободолюбив, да је вековима водио борбу за опстанак, да се увек борио да слободом дође до јединства и окупљања у једној држави и да ће он ту борбу наставити.

— Југославија је 1945. године створена као федерација равнотеже, и то на штету Србије, која је једина конституисана као сложена Република. Уставним системом, насталим 1971—1974. године, Југославија је проглашена, конституисана као заједница која је „плод договарања република и покрајина“, тј. постала је државна заједница, чији је карактер перманентно зависан од конкретног договора њених чланница. Тада је прокламовао да су републике, а делом и покрајине, превасходно националне државе, па тек федералне јединице. Тиме су отворене и друге опшије, а не само југословенска. Темељни уставни принцип постао је право народа на самоопредељење.

У погледу Србије, направљена је, благо речено, уставна зборка, јер су њене аутономне покрајине Војводина и Косово дефинисане и као њени делови, али и као конститутивни елементи федерације, а то је довело до тога да се оне понашају као државе, мада дејствије то нису биле, то је постао озбиљан елемент слабости, нестабилности и неравноправности Србије у оквиру Југославије, а тиме и фактор нестабилности федерације. Такво уређење, односно преуређење Југославије, почело је снажно подстицати однос међу нацијама, републикама и покрајинама, као конкурентске. Они постају конфликтни, а то све више поспешује национализам и сецесионизам.

Ситуацију је компликовала и отежавала чињеница да југословенске републике, осим Словеније, нису биле национално хомогене, а националне олигархије су све више и све отвореније изједначавале право народа са правом федералних јединица на самоопредељење. Зато ће спроведени плебисици, односно, референдуми у Словенији и Хрватској (1991) и Босни и Херцеговини (1992) о самоопредељењу, где је дошло до отворене мајоритације над српским народом у Босни и Херцеговини и Хрватској, који је био конститутивни народ, дати различите резултате и последице: краткотрајан рат у хомогеној Словенији, јер је то био сукоб дела и целине око државних прерогатива, док је у Хрватској и Босни и Херцеговини то постао крвави међунационални и верски сукоб, јер је српском народу ускраћено право на самоопредељење.

— Јисторија привредног развоја Југославије чека своје аутore. Она ће показати колико је тај систем био дезинтеграциони фактор југословенског друштва. Подсећамо да политика економског либерализма и у Краљевини Југославији и социјалистичкој Југославији, није могла да обезбеди економску интеграцију југословенског простора. Извесне интеграционе елементе успела је да оствари економска политика владе М. Стојадиновића (1935—1939), под утицајем јачања државне интервенције, као светске тенденције, као и индустрисација и планска изградња у Југославији првих десетак година после Другог светског рата. Апсолутна превласт политике над привредом, неуважавање економских законитости и тржишта последњих тридесетак година, неуспех

економских реформи и самоуправног система, а посебно концепција и пракса кардезизма, оличена, на пример, у небулозним основним организацијама удруженог рада и тзв. договорној економији, представљали су промовисање концепта о националној економији и снажан фактор дезинтеграције Југославије. Нерационалном привредном систему, који је омогућио појаву и јачање полуцентричног етатизма, треба додати и неодговорно, прекомерно задуживање земље 80-их година у иностранству, када је краткотрајно купљен социјални мир, али су, истовремено, трајно и дефинитивно поткошани економски, а тиме и политички темељи југословенског друштва.

— Један од три интеграциона принципа југословенске федерације, проглашено 1945. године, поред братства и јединства и националне равноправности, био је и принцип социјализма, чија је водећа снага била КПЈ, односно СКЈ. Југославија је као историјски и политички пројекат била подређена идеји изградње социјализма. Зато се Партија (КПЈ, СКЈ) успоставља као фактичка држава. Како је Партија (СКЈ) била упориште и моћ државе, националистичке снаге у Југославији настојале су да јединствен и централизован СКЈ федерализују и ставе под своју контролу. Тада је отворен 1969, од када се може пратити не само федерализација СКЈ већ и практично његово разједињавање, а тиме и слабљење, чиме је кохезиона улога СКЈ, као субјективног интеграционог фактора југословенског друштва ослабљена, а затим национални савези комуниста стављени у службу националне политике. На сцену је отворено ступио национални интерес и национални сепаратизам. Републичке партијске олигархије, као и националисти, почели су обесмишљавати Југославију као заједничку државу и потребу њеног постојања.

Југословенски комунисти, уместо да реше, заоштрили су националне односе. Њихова слабост је била и у томе што нису успели ојачати грађанску интеграцију, позиваша народа на привредно, робној основи. Нација је постала уточиште и спас за сваког њеног припадника, а не држава, друштво, систем. Разједињен и ослабљен СКЈ, који је трансформацију старе неефикасне политичке структуре, која није обезбеђивала промену политичког система, ефикасност привреде и поштовање политичких и људских права.

Како је СКЈ, као и СК у републикама и покрајинама, био упориште и моћ државе и максимално идеологизован, падом социјализма у свету и Југославији, пао је и он, и заоштрена сва питања могућности и оправданости постојања Југославије као државе, као идеје заједничког живљења. Социјализам се бринио југословенством, а југословенство социјализмом. Југославија је доживела судбину социјализма.

Југословенску народну армију, максимално идеологизовану, а недовољно професионализовану, која је представљала уставни темељ и гаранта очувања и одбране независности Југославије и један од њених интеграционих фактора, снашла је судбина СКЈ и социјализма, није преживела губитак федеративне државе, није одиграла своју уставну и историјску улогу.

То су неке назнаке процеса и фактора, који крију у себи одговор, зашто се распа-

ла друга Југославија, а јахачи апокалипсе дошли на њене просторе.

Остаје, међутим, отворено питање да ли су тим чином отпали фактори и разлози који су довели до стварања Југославије, који су утврђени у њене темеље, и каква је перспектива Југославије, као заједница југословенских народа.

Ако укратко размотримо три наведена фактора, на које смо указали поводом стварања Југославије у новим, савременим условима, долазимо до закључка да није дан од три кључна разлога стварања, постојања Југославије није престао да постоји. Напротив, њихово деловање је појачано, мада је државна идеја доживела кризу, крах.

а) Југославија је и даље, објективно, потребна свим њеним народима као одбрамбена заједница. Сви делови геополитичког простора бивше Југославије данас су, више него икада, изложени агресивном (политичком, војном, привредном) притиску страних фактора.

Постоје отворене претензије (Аустрија, Немачка, а делом и Италија) да се Република Словенија доведе, стави у de facto положај луку Копер, Немачка тражи у дугорочном закупу Суверенитет и интегритет нове хрватске државе није, нити ће лако и брзо бити решен, због неспремности српског народа у Српској крајини да призна ту државу и одлучности да му се призна право на самоопределје; мађарски ревизионистички кругови траже корекцију заједничке границе у области Барање; Будимпешта тражи од Загреба слободну царинску зону у Ријеци; Европска економска заједница од Македоније упорно захтева промену имена, тог основног атрибута националног и државно-правног идентитета: Албанија тражи од Македоније политичку аутономију за своју националну мањину и њено промовисање у народ. У Босни и Херцеговини, која је фактички била стављена под једну врсту међународног протектората, бесни грађански и верски рат, који је, фактички, на њеној бивој територији створио три посебне државе: Републику Српску, Хрватску Херцег-Босну и мусиманскую државу.

Република Србија и Република Црна Гора изложене су, у историји Међународне заједнице, незабележеној изолацији, санкцијама и сатанизацији. Србија је, такође, изложена подстичају сепаратистичког понашања албанске (Косова и Метохије) и мађарске (Војводине) националне мањине, као и мусиманске народносне групе (Санџак). Она је и пред искушењем принудне унутрашње федерализације, тј. неки светски мобилизације, који желе цепање њеног државно-правног простора на неколико делова, ради лакшег остваривања свога утицаја на овим геополитичким значајним просторима.

Италија скоро отворено ради на издвајању Црне Горе из Савезне Републике Југославије, тј. на њеном одвајању од Републике Србије, за шта се залажу и неке снаге у Црној Гори.

Укратко, национална независност, могућности очувања територијалног интегритета, а делом и националне самобитности и равноправног положаја у међународној заједници — утврђени су, мање или више, код свих југословенских народа. Зато је Југославија, као одбрамбена заједница и јединствени економски и тржишни простор,

објективно гледано, потребна не мање него када је створена 1918. а обновљена 1943, односно 1945. године.

— б) Етничка измешаност југословенских народа, у периоду дугом 73 године постојања Југославије, није умањена, него, чак у неким њеним деловима и повећана. Томе је, несумњиво, допринела повећана покретљивост становништва, изградња саобраћајница, привредно повезивање комплементарних регија, веома велики број мешовитих бракова, појава преко милион национално опредељених Југословена, национална еманципација муслимана и сл.

ц) Повећана је културна и језичка близост народа и етничких група на простору бивше Југославије у време заједничке државе. Томе је доприносило више фактора: многообројне везе у култури, уметности, новинарству, спорту, развоју савремених средстава масовног комуникарања и појава нових технологија у информатици итд.

Све то показује да је Југославија, као заједничка држава народа на њеном простору, са становишта интереса тих народа, оправдана, а у историјском смислу легитимна творевина. Упркос томе, били смо и јесмо сведоци да је државна идеја Југославије постепено попримала размере ентропије, и уз подршку и помоћ споља, држава се распала. Нека будућа, сериознија анализа, сигурно ће показати да се модел класичног федерализма, који никада нисмо успели ни добро развити, ни оживотворити, историјски истрошио, а југословенство се, на коме су највише инсистирали Срби (које је схватано као противник националним интересима појединачних народа, као објективна препрека реализацији великонационалних програма, који су укључивали и концепцију о посебној државности), показало као неспособно да издржи све промене и потресе, које је донела посткомунистичка ера крајем осамдесетих година.

Упркос чињеници да је Југославија растурена сеcesијом, силом, сматрамо да то није затворило пут тражењу нових садржаја југословенства, као појма и садржаја који није конфронтiran са појмовима посебних националних програма и интереса и да ће даљи историјски развигат водити стварању неких нових облика пружимања федерativних, конфедеративних и асоцијалних типова веза на бившим југословенским просторима и њиховом уклапању у европске и светске токове.

Само по себи, намеће се питање да ли српски народ има историјских, стратегијских и других интереса за поновни договор са другим југословенским народима о некој таквој заједници. Сматрамо да има. Ево и зашто. Таква заједница, као резвојни и међународни субјект: олакшала би, фактички и институционално, заштиту српског народа изван граница Србије и Црне Горе; омогућила запоседање најловољије стратегијске одбрамбене линије у односу на нарастајуће експанзионизме (Немачка, Турска и сл.); широку комуникацију у средњем Дунављу и најловољије укључивање у средњоевропске саобраћајне и интеграционе токове. Србија и Црна Гори би, такође, у оквиру југословенске заједнице, биле више заштићене од различитих територијалних аспирација реваншистички настројених земаља и од сеесионистичких потенцијала у самој Србији, подржаваних споља.

Опција поновног успостављања неког облика југословенске заједнице, олакшала би и убрзала обнављање прекинутих привредних токова и успостављања јединственог југословенског привредног подручја, а то би убрзalo привлачење страног капитала и ревитализацију укупне привреде, а посебно подручја ратом опустошених.

Све то показује да су, објективно гледано, шансе неке треће Југославије знатно веће него што се то нама чини. Престанак рата на просторима бивше Југославије и проток времена, постепено ће неутралитати постојеће негативно расположење према Југославији и омогућити грађанима бивше Југославије да памте и призывају само лепе стране и тековине њеног постојања, забрављајући, постепено, ружне и болне догађаје и успомене из заједничког живота, укључујући ту и страшна сећања и последице из грађанског, верског и идеолошког рата, који су међусобно водили.

Објективно поимање интереса за заједнички живот, упоредо са објективним деловањем економских законитости тржишне привреде, уз подршку међународних фактора, може довести до реинтеграције југословенских народа и земаља и до поновног успостављања неке форме заједничке државе југословенских народа.

Ако су због међународних и унутрашњих реалности и разлога процеси који ради у корист поменуте интеграције бивших југословенских простора и народа успорени, онемогућени и одложени, каква је перспектива Савезне Републике Југославије, српског народа?

Пре свега, на југословенским просторима мора да победи и завлада трајни мир. Ратна опција није пут за решавање југословенских конфликтака и наслеђених историјских и других антагонизама и проблема. Треба критички промислити прошлост и извршити рационалну анализу савремених могућности за решење српског питања, у зависности од физичке и економске моћи српског народа, демократских тенденција и међународног окружења, подршке. Треба, тајкоље, обновити моралну и историјску енергију српског народа, освојити претпоставак, време и простор за разумно пројектовање и реализација будућности, како би, што пре, као народ и као држава, заузели место које нам припада у међународној заједници.

Пред нама, као друштвом, али и појединачцима, постављена су многа цивилизацијска питања, и то у тренутку који је, историјски гледано, крајње неповољан за српски народ, јер је угрожено само биће тог народа. Насилним распадом Југославије, решавање српског националног питања је постало део историјског процеса, неминовност, а не знак националне патологије. То је постало егзистенцијално али и демократско питање. У његовом решавању (а ту имамо у виду и питање Срба у Босни и Херцеговини, тј. Републици Српској и Хрватској, тј. у Републици Српској Крајини) не могу се заобићи ново доба, реалност међународног окружења, нов однос снага у свету, стање на просторима бивше Југославије.

Као држави и народу, није нам лако. Опет смо на раскршћу. Морамо изградити нов демократски поредак, ублажити сре политичке, идеолошке и друге поделе, руковођећи се општенационалним и цивилизацијским циљевима и превазиђи све национализме. Национализам обично прибегава сили и

негација је демократије. Цивилизација искључује насиље, демократија је основ цивилизације. Недостаје нам, као народу, политичка култура и искуство, спознаја предности демократије са становишта сопствених циљева и интереса. Суштина демократске културе је у дијалогу, расправи, а не у искључивости и нетрпељивости.

Историјски интерес Србије, српског народа, свих њених грађана је да из постојеће кризе изаберемо што пре и успешно. Наши непријатељи се радују нашим тешкоћама и поделама. Морамо се ослободити мрежње, зла, подела, деструкције, које нас, не само деле, већ нам и одузимају време, енергију, а тиме и још више слабе. Морамо се окупити, удржити у борби за мир, прогрес, демократију, сарадњу међу народима.

Укратко, перспективу Савезна Република Југославија, српски народ може тражити само кроз модерну политичку концепцију нове заједничке државе, кроз развијање демократије и деловање тржишне привреде, кроз економску интеграцију, кроз негоња вредности грађанина и свестрану интеграцију у међународне токове.*

*

Сарадници који се први пут јављају у Лесковачком зборнику.

Др Петар Д. Митић

СТРУКТУРА МОТОРИЧКИХ СПОСОБНОСТИ СТУДЕНТА У ЛЕСКОВАЧКОМ И ВРАЊСКОМ КРАЈУ

На узорку студената Лесковачког и Врањског краја ($N = 222$), од чега са Технолошког факултета ($N = 116$) и Више техничке текстилне школе ($N = 62$) из Лесковаца и Педагошке академије ($N = 42$) из Врања, примењена је батерија од 15 моторичких тестова. Одабрани су „докризвани“ моторички простор дефинисан у ранијим истраживањима. Уз коришћење одговарајуће статистичке процедуре, анализирана је структура и латентна димензионалност са циљем да резултати могу послужити поред теоријског и у сврху унапређења наставе физичког васпитања студената. Дефинисани су ниво моторичких варијабли, што у поређењу са неким идентичним тестовима студената из Новог Сада указује на потребу да се у програмске садржаје уноси више вежби за развој репетитивне снаге трупа, руку и раменог појаса, експлозивне снаге и флексибилности. Изоловано је пет главних осовина, према критеријуму Шталец — Момировић, 1971, које су укупно одговорне за 57,1% варијабле целог система варијабли а факторском анализом екстраховано је пет фактора, од којих три (генерални фактор — механизам за енергетску регулацију, механизам за структуирање кретања и механизам за регулацију тонуса и синергијску регулацију) имају функцију механизма а два су екстрахована на нивоу првог реда — фактор експлозивне снаге и сингл фактор — репетитивна снага руку и раменог појаса.

1. УВОД

Програмирање наставног садржаја, законитости у активностима физичког васпитања,

као и методе трансформације биомоторичких, соматских, когнитивних, конативних, социјалних, социолошких, физиолошких и других карактеристика студената, под утицајем средстава из ове области, може се решавати једино кроз изучавање ових подсистема човековог бића на разним популацијама.

Последњих деценија истраживање подсистема моторичке (биомоторичке)¹ способности смладине постаје врло актуелно. Далеко се одмакло од почетних резултата који су добијени на основној и средњошколској популацији. Већ први резултати на студентској популацији упутили су на потребе и могућности за даље истраживање. Они су показали да информације добијене у овим истраживањима могу да послуже као значајан материјал у организацији, планирању и програмирању наставе физичког васпитања.

Из оквира врло сложеног система — човек — у овом раду размотримо подсистем биомоторичке способности студената лесковачког и врањског краја.

2. ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА

У универзитетским центрима, од увођења наставе физичког васпитања, а поготову у последњих дводесетак година, све је више радова који се баве проблематиком моторичких способности студентске популације.

Тако, Д. Метић (1972) на студентима ВШТК из Загреба испитује снагу. Б. Радовановић (1976) испитује утицај наставе физичког васпитања на студенте машинског факултета у Новом Саду. М. Миљановић (1978) компарира резултате тестова изометријске снаге студената ФФК и студената осталих факултета Сарајевског универзитета. Ф. Агреж и Ј. Штурм (1978) испитују латентну структуру снаге студената са ВШТК из Љубљане. Г. Радуновић и Д. Брајовић (1980) су на студентима друге године Техничког факултета Универзитета у Титограду 1979/80 године проценjivali ниво физичке способности. Пантић, М., Јовановић, И., Раичковић, Радовановић на ФИКУС-у у Нишу 1980. године баве се проблемом наставе физичког васпитања у функцији ОНО и ДСЗ на Универзитету.

У даљем току истраживања моторике Д. Милановић (1981) на узорку студената физичке културе дефинише фактор експлозивне снаге апсолутног и фактор експлозивне снаге релативног типа. В. Јеваковић (1982) истражује на студентима физичке културе из Загреба флексибилност. В. Алеш (1984) истражује структуру координације на студентима ВШТК из Љубљане. Г. Фурјан (1987) на студентима ФФК из Загреба проверава и потврђује хипотезу о постојању три засебна тополошка фактора снаге као снага руку, трупа и ногу конфирмативном методом а експлоративном методом дефинише фактор апсолутне снаге и фактор снаге горњих екстремитета.

С циљем да повећа ефикасност наставе и обогати исту правим потребним садржајима за студентску популацију, известан број аутора врши истраживања са циљем да резултати послуже у планирању и програмира-

* Овај текст је написан јуна 1993. године за расправу „Теоријске претпоставке разумевања распада Југославије“, коју је организовао Институт за филозофију и друштвену теорију у Београду, 29—30. VI 1993.

и.у. Навешћемо неке: М. Тодоровски (1980), Ј. Шуков (1981), Б. Арапад (1984), Ц. Китић (1984), М. Раг (1984), Р. Васовић (1985), М. Ковач (1987).

Од посебног значаја за овај рад је монографија Н. Курелића и сар. (1975) рађена на југословенској популацији младих 11, 13, 15 и 17 година, где су аутори дефинисали целокупни моторички простор као простор механизма регулације кретања са подсистемима што је послужило аутору овог рада код дефинисања хипотеза, и рад М. Гредеља и сар. (1975), рађен на узорку мушкараца старих 19—27 година, где је у простору првога реда добијено 24 фактора, у простору другога реда 6 фактора (од којих се последња два појављују као ефекат хиперфакторизације) а на нивоу трећег реда, оцењују аутори, вероватно егзистира само један фактор који се понаша као генерални фактор психомоторике.

Од иностраних аутора који су се бавили проблемом биомоторике студената навешћемо следеће: Bartrу (1961) — извршио факторску анализу на бази резултата мерења 29 варијабли и идентификовао 12 фактора, M. Demel i S. Pilc (1966) су истраживали физички развој и физичке способности пољских студената, R. Coufal i M. Drachovzal (1969) — испитују морфофункционални развој и развој моторичких способности чехословачких студената, Г. А. Пастушенко (1973) — испитује ефикасност наставе физичког васпитања кроз повећање броја недељног вежбања студената кијевског Универзитета, Н. В. Решетников (1979) — изучава кроз три године физичке способности бруцаша Совјетског савеза и дефинише норматив физичке способности студената.

3. ПРЕДМЕТ И ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА

Предмет истраживања у овом раду је проучавање структуре и нивоа моторичких димензија студената са наведеног подручја у функцији унапређења наставе физичког васпитања.

Циљ истраживања је да се теоријски одреди структура и латентне димензије моторичког простора студената, уз коришћење батерије од 15 тестова који су хипотетски покривали моторички простор дефинисан у истраживањима Н. Курелића и сар. (1975) и М. Гредеља и сар. (1975).

4. ХИПОТЕЗЕ

У моторичком простору узорка, на нивоу другог реда, егзистирати следећи механизми:

H₁ Механизам за структуирање кретања
H₂ Механизам за регулацију тонуса и синергијску регулацију

H₃ Механизам за регулацију интензитета ексцитације

H₄ Механизам за регулацију трајања ексцитације

H₅ Претпостављамо да ће испитивање установити неке законитости везане за унапређење рада са студентима на настави физичке културе чије ће применине утицати уз дефинисање програмских задатака на подизању физичких способности студената.

5. МЕТОД РАДА

5.1. Узорак испитаника

На основу постављеног проблема и циљева истраживања, узорак испитаника је извучен из популације студената старих 19—25 година. Узорак су чинили студенти следећих факултета и виших школа:

Технолошки факултет из Лесковца	116
Педагошка академија из Врања	44
Виша техничка текстилна школа у Лесковцу	62

У периоду од 10. 10. до 30. 10. 1991. године извршено је тестирање преко 250 студената или је касније елиминацијом број сведен на 222 испитника.

5.2. Узорак варијабли

За процену моторичких способности коришћена је батерија од 15 тестова који су одобрани тако да се анализа структуре врши на нивоу фактора другог реда (према структуралном моделу М. Гредеља и сар. и Н. Курелића и сар. 1975). Моторички простор је дефинисан као механизам регулације кретања са две подгрупе (регулација тонуса и синергијска регулација и структуирање кретања) и механизам за енергетску регулацију са две подгрупе (регулатор интензитета ексцитације и регулатор трајања ексцитације).

Значајне биомоторичке димензије (механизми) процењивани су уз коришћење следећих инструмената:

- a) За механизам структуирања кретања
  1. Тапинг руком (МТАП)
  2. Тапинг ногом (МТАН)
  3. Координација са палицом (МКОП)
  4. Трчање 4 x 9,5 м (М495)
- b) За механизам регулације тонуса и синергијску регулацију
  5. Дубоки претклон на клупици (МДПК)
  6. Стajaњe на једној нози уздуж клупице за равнотежу (МРКЛ)
  7. Бочна шлага (МСПА)
- c) За механизам интензитета ексцитације
  8. Скок у даљ из места (МСДМ)
  9. Трчање 20 м из високог старта (М20В)
  10. Динамометрија шаке боље рuke (МДБР)
  11. Динамометрија ногу (МДНГ)
- d) За механизам трајања ексцитације
  12. Дизање трупа на шведској клупи (МДТК)
  13. Исправљање трупа (МИСТ)
  14. Зглобови потхватом на вратилу (МЗГБ)
  15. Чучањ — упор лежећи — чучањ — управ (МЦУУ).

5.3. Организација мерења-тестирања

Екипа мерилаца, специјално обучених од стране аутора, коректно је извршила задатак. Према утврђеном плану, тестирање је спроведено наизменично у Врању и Лесковцу кроз два блока часа физичког васпитања.

У оквиру првог блок часа извршено је тестирање следећих тестова, овим редом: МДБР, МДНГ, МРКЛ, и МТАН.

Кроз други блок час (после 5—7 дана) по групама од 25—30 испитаника, извршено је тестирање осталих тестова из батерије овим редом: М20В, М495, МТАП, МКОП, МЗГБ, МСДМ, МДТК, МСПА, МИСТ и МЦУУ?

Тестирање је обављено у мирној атмосфери, без било каквих других активности.

5.4. Метода обраде података

Са циљем да тестирамо хипотезе и одговоримо захтевима рада, употребили смо коректну статистичку процедуру. Израчунати су:

- основни статистички параметри за сваку варијаблу
- матрице интеркорелација које смо факторизовали Хотелинговом методом главних компонената
- за оцену значајности главних компонената употребљен је ПБ критериј (Шталец — Момировић, 1971)
- факторска структура је трансформисана у облимин позицију, применом методе Јенриха и Самсона
- матрица склопа и матрица структуре
- релације између изолованих латентних моторичких димензија, тј. корелације између фактора у облимин позицију.³

6. РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Добијени резултати, чији је један део презентиран на табелама од 1 до 6, пружају информације о задржавању, делимичном прихватању или одбацивању хипотеза.

Полазећи од основних дескриптивних параметара варијабли, истраживали смо односе међу варијаблама уз матрицу интеркорелација која садржи податке за ово истраживање.

6.1. Структура варијабли

На табели бр. 1 презентирани су основни статистички показатељи моторичких варијабли студената лесковачког и врањског краја.

Табела бр. 1

ОСНОВНИ СТАТИСТИЧКИ ПОКАЗАТЕЉИ

H = 222

Тест	$\bar{X}$	SD	CV%	DX	MIN	MAX	V\$
1 МТАР	45.30	4.98	10.99	.33	25.00	57.0	32.0
2 МТАН	35.28	3.61	10.24	.24	22.0	44.0	22.0
3 МКОП	75.54	14.26	18.87	.96	51.0	124.0	73.0
4 М495	113.91	7.61	6.68	.51	96.0	140.0	44.0
5 МДПК	48.94	6.57	13.42	.44	30.0	65.0	35.0
6 МРКЛ	105.34	96.61	91.71	6.48	12.0	600.0	588.0
7 МСПА	176.07	12.20	7.30	.82	132.0	200.0	68.0
8 МСДМ	230.45	18.90	8.20	1.27	166.0	277.0	111.0
9 М2ОВ	34.99	2.60	7.42	.17	24.0	49.0	25.0
10 МДБР	43.06	6.22	14.44	.42	26.0	60.0	34.0
11 МДНГ	151.65	18.80	12.39	1.26	90.0	200.0	110.0
12 МДТК	10.92	6.61	60.53	.44	0.00	68.0	68.0
13 МИСТ	25.63	11.0	42.93	.74	3.0	60.0	57.0
14 МЗГБ	5.73	3.09	53.98	.21	0.00	15.0	15.0
15 МЦУУ	24.41	3.79	15.52	.25	6.0	34.0	28.0

изоловано је пет главних осовина (табела бр. 3) које су укупно одговорне за 57.1% варијансе целог система варијабли.

Прва главна осовина објашњава 20.5% од укупног варијабилитета моторичких тестова. На ову главну осовину највећи број варијабли има осредњу или високу пројекцију. Најнижу пројекцију имају варијабле равнотеже МРКЛ (.29), сегментарна брзина МТАН (.33), координација МКОП (-.34) и тест флексибилности МДПК (.34) а највишу варијабле за процену експлозивне снаге МСДМ (.64) и репетитивне снаге трупа МИСТ (.51), као и репетитивне снаге руку и раменог појаса МЗГБ (.52). Пројекција свих варијабли је релативно уједначена. Како све варијабле имају значајне, углавном осредње и високе (ређе ниже) пројекције на ову главну осовину, може се закључити да она има статус опште моторичке способности.

Увидом у дескриптивне резултате биомоторичких тестова уочавају се (у једном броју тестова) значајне разлике између нашег узорка и резултата у ранijим истраживањима других аутора (Ј. Малацко и сар. 1982, Ј. Ковач, 1987) рађеним на студентима новосадског универзитета. У тестовима који су били идентични код нашег узорка и узорка студената из Новог Сада, значајно боље средње вредности су нађене у тестовима репетитивне снаге трупа, руку и раменог појаса, експлозивне снаге и у тесту флексибилности код студената из Новог Сада. Резултати тестова којима је мерена сегментарна брзина руку и ногу (МТАП, МТАН) су значајно бољи код студената лесковачког и врањског краја, а у тесту трчање на 20 м (М20В) резултати су скоро идентични код обе скupине студената. Ове статистички значајне разлике указују на потребу да се у програмске садржаје наставе физичког васпитања студената Лесковаца и Врања треба да уноси значајно више вежби којима би се поспособио развој одговарајућих моторичких способности, са циљем да с дигну на оптималан ниво.⁴

Коефицијенти варијације (ЦВ%) су релативно уједначни у свим моторичким варијаблама. У тестовима МКОП, МРКЛ, МДТК, МИСТ и МЗГБ хомогеност резултата је слаба.

Матрица интеркорелација (табела бр. 2) покажује да између варијабли постоји угловни врло ниска или ниска повезаност, ређе осредња и висока, са позитивним и негативним предзнаком. Због концентрације варијабли сличног хипотетског предмета мерења дуж дијагонале, везе међу варијаблама су нешто вишe.⁵

Према критеријуму ПБ (Шталец — Момировић, 1971), из матрице интеркорелација

Табела бр. 2.

МАТРИЦА ИНТЕРКОРЕЛАЦИЈА ВАРИЈАБЛИ

Варијабла	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1 МТАР	1.00														
2 МТАН	.40	1.00													
3 МКОП	—.11	—.17	1.00												
4 М495	—.18	—.11	.06	1.00											
5 МДПК	.09	.02	—.21	—.05	1.00										
6 МРКЛ	.10	.03	—.03	—.14	.00	1.00									
7 МСПА	.18	.10	—.23	—.15	.17	.11	1.00								
8 МСДМ	.12	.03	—.17	—.32	.16	.16	.23	1.00							
9 М2ОВ	—.27	—.22	—.06	.38	.03	—.08	—.06	—.34	1.00						
10 МДБР	.01	—.09	—.05	—.05	.11	—.00	.21	.20	—.11	1.00					
11 МДНГ	.11	—.07	—.10	—.05	.17	.03	.29	.29	—.02	.66	1.00				
12 МДТК	.14	.13	—.09	—.23	.11	.20	.16	.20	—.12	.00	.00	1.00			
13 МИСТ	.11	.13	—.11	—.18	.10	.10	.29	.26	—.23	.11	.05	.22	1.00		
14 МЗГБ	.12	.03	—.12	—.09	.21	.15	.01	.32	—.16	.21	.22	.28	.16	1.00	
15 МЦУУ	.28	.24	—.12	—.02	.12	—.00	.07	.13	—.16	.03	.05	.11	.14	.22	1.00

Табела бр. 3

ГЛАВНЕ ОСОВИНЕ МАТРИЦЕ ИНТЕРКОРЕЛАЦИЈА

Варијабла	ФАЦ 1	ФАЦ 2	ФАЦ 3	ФАЦ 4	ФАЦ 5	h^2
1 МТАР	.48	—.38	.27	—.34	—.02	.57
2 МТАН	.33	—.55	.35	—.26	—.10	.62
3 МКОП	—.34	—.03	—.52	—.30	.21	.53
4 М495	—.48	.22	.44	.01	.21	.52
5 МДПК	.34	.20	.39	.32	.12	.44
6 МРКЛ	.29	—.10	—.30	.38	—.01	.33
7 МСПА	.49	.17	.17	—.08	—.60	.68
8 МСДМ	.64	.11	—.26	.07	.04	.51
9 М2ОВ	—.49	.33	.41	.38	—.05	.68
10 МДБР	.41	.68	—.06	—.33	—.02	.75
11 МДНГ	.46	.69	.04	—.28	—.01	.79
12 МДТК	.45	—.21	—.13	.46	.12	.49
13 МИСТ	.51	—.11	—.08	.15	—.22	.35
14 МЗГБ	.52	.12	—.02	.19	.63	.73
15 МЦУУ	.38	—.24	.38	—.22	.40	.57
Ламбда	3.07	1.81	1.35	1.20	1.12	
%	20.5	12.1	9.1	8.0	7.5	
Цумул.	20.5	32.6	41.6	49.7	57.1	

Друга главна осовина објашњава 12,1% варијансе. Она је биполарна. На негативном полу су варијабле које дефинишу брзину и репетитивну снагу трупа и издржљивости а на другом, позитивном полу, варијабле које дефинишу агилност, флексибилност, брзину, динамометријску снагу руку и раменог појаса. Биполарност ове главне осовине диференцира испитанике на оне са високом флексибилношћу, агилне, брзе и са високим нивоом пројекције динамометријске снаге, и оне који су успешни у испољавању сегментарне брзине, репетитивне снаге трупа и издржљивости.

Трећа главна осовина објашњава 9,1% варијансе и има биполарни карактер. На позитивном полу су метријски инструменти који дефинишу субјекте на оне који су боди у агилности, флексибилности, сегментарној и општој брзини, а на негативном инструменти који дефинишу субјекте боље у координацији, експлозивној снази, равнотежи и репетитивној снази трбушне мускулатуре.

Четврта главна осовина објашњава 8,0% варијансе и као претходне (друга и трећа) има биполарни карактер. Она диференцира испитанике на оне који имају значајну општу брзину, репетитивну снагу трупа и равнотежу са осредњим коефицијентима и оне који имају значајну сегментарну брзину и координацију, динамометријску снагу руку (силу покушаних покрета) и ногу и издржљивост са ниским пројекцијама.

Пета главна осовина објашњава 7,5% варијабилитета и има биполарни карактер. На позитивном полу су груписане варијабле које дефинишу координацију и агилност са ниским и репетитивну снагу и брзину структурирања моторичких покрета са осредњим и високим пројекцијама а на негативном полу груписане су варијабле флексибилности МСПА (—.60) и варијабле репетитивне снаге трупа са ниском пројекцијом МИСТ (—.22).

Комуналитети (h^2) моторичких тестова су осредњи и високи. Најнижи ниво комуналитета имају варијабле равнотеже МРКЛ

(.33) и репетитивне снаге МИСТ (.35) а највиши тестови динамометријске снаге МДБР (.75) и МДНГ (.79) и репетитивне снаге руку и раменог појаса МЗГБ (.73). Остали тестови деле уједначен део заједничког варијабилитета у распону од .44 до .68.

Табела бр. 4

МАТРИЦА СКЛОПА

Варијабла	ОБЛ 1	ОБЛ 2	ОБЛ 3	ОБЛ 4	ОБЛ 5
МТАР	.03	.44	.01	—.04	—.03
МТАН	.00	.44	.03	.10	—.05
МКОП	—.02	—.10	—.27	.02	—.00
М495	—.42	—.05	—.07	.02	.06
МДПК	.04	.03	.21	—.09	.09
МРКЛ	.25	—.03	.03	.02	.02
МСПА	.15	.05	.24	—.20	—.14
МСДМ	.41	.00	.01	—.20	.05
М2ОВ	—.35	—.22	.22	.06	.02
МДБР	—.02	—.04	—.00	—.64	—.02
МДНГ	—.04	—.01	.06	.66	.01
МДТК	.32	.04	.09	.08	.08
МИСТ	.31	.06	.09	—.02	—.03
МЗГБ	.19	.06	.02	—.15	.26
МЦУУ	—.01	.33	.03	—.02	.11

Табела бр. 5

МАТРИЦА СТРУКТУРЕ

Варијабла	ОБЛ 1	ОБЛ 2	ОБЛ 3	ОБЛ 4	ОБЛ 5
МТАР	.29	.47	.14	—.11	.01
МТАН	.21	.34	.10	.05	—.03
МКОП	—.16	—.19	—.31	.12	—.07
М495	—.42	—.26	—.03	.13	.01
МДПК	.16	.13	.28	—.19	.16
МРКЛ	.24	.11	.08	—.06	.06
МСПА	.28	.21	.32	—.31	—.03
МСДМ	.48	.26	.19	—.35	.16
М2ОВ	—.43	—.36	.06	.14	—.01
МДБР	.16	—.02	.16	—.63	.11
МДНГ	.18	.05	.24	—.66	.12
МДТК	.35	.24	.18	—.06	.14
МИСТ	.37	.26	.19	—.16	.04
МЗГБ	.32	.21	.19	—.27	.32
МЦУУ	.20	.34	.14	—.08	.14

Прва латентна димензија је дефинисана тестовима у чијој основи је мерење агилности, експлозивне снаге, опште брзине и репетитивне снаге са коефицијентима средњим и ниже средњим од —.42 до .31. Увједом у матрицу структуре може се уочити да са овом латентном димензијом сви тестови имају значајне средње и ниже средње пројекције. Уједначене, релативно осредње пројекције тестова репетитивне снаге, који хипотетски дефинишу механизам за интензитет експлозије упућује на закључивање да се овде ради о латентној димензији, генералном фактору механизму за енергетску регулацију.

Другу латентну димензију дефинишу варијабле чија је општа карактеристика способност структуирања кретања, а то су тапинг руком, тапинг ногом, и тест МЦУУ. На ову латентну димензију значајну пројекцију има и варијабла трчање на 20 метара. Основе

свих варијабли чини брзина једноставних покрета и брзина структуирања моторичких програма. Ова латентна димензија се може интерпретирати као механизам за структуирање кретања.

Трећу латентну димензију дефинишу варијабле чија је карактеристика регулација тонуса и синериџска регулација антагониста који омогућава извођење покрета са максималним амплитудама (МДПК, МСПА) и варијабла МКОП која хипотетски припада блоку варијабли структуирања кретања. На ову латентну димензију значајну пројекцију има варијабла М2ОВ. Ова латентна димензија се може интерпретирати као димензија за регулацију тонуса и синериџску регулацију.

На четврту латентну димензију значајну и високу пројекцију са негативним предзнаком имају тестови динамометријске снаге руку МДБР (—.64), динамометријске снаге но-

ту МДНГ (—.66) и тест експлозивне снаге МСДМ са коефицијентом —.20. Значајну пројекцију са истим коефицијентом (—.20) има и варијабла МСПА. Резултати у тестовима зависе од интензитета ексцитације моторичких центара у ЦНС у крајњој линији, он представља и енергетски потенцијал мишића. Ове мерне инструменте карактерише активирање максимално могући број моторичких јединица у најкраћем времену, без обзира на тополошку орјентацију, па се за варијабилитет унутар тестова може сматрати одговорним фактор експлозивне снаге.

Пету латентну димензију дефинише сингл фактор — репетитивна снага руку и раменог

појаса са пројекцијом овог инструмента (МЗГБ) од .26. Због вишесајтеског карактера, тест МЦУУ, који мери структуирање моторичког програма и органску издржљивост погодан је и за мерење репетитивне снаге па је његова пројекција на ову димензију релативно значајна.

Матрица интеркорелација екстрахованих латентних димензија (табела бр. 6) показује значајне високе повезаности фактора енергетске регулације и механизма структуирања кретања и уједначену узајамну повезаност међу осталим екстрахованим димензијама.

Табела бр. 6

ИНТЕРКОРЕЛАЦИЈЕ ОБЛИМИНИ ФАКТОРА ВАРИЈАБЛИ

	ОБЛ 1	ОБЛ 2	ОБЛ 3	ОБЛ 4	ОБЛ 5
ОБЛ 1	1.00				
ОБЛ 2	.55	1.00			
ОБЛ 3	.25	.25	1.00		
ОБЛ 4	—.32	—.12	—.29	1.00	
ОБЛ 5	.16	.07	.20	—.16	1.00

7. ЗАКЉУЧАК

На узорку студената са обрађиваног подручја ($N = 222$) од чега са Технолошког факултета ($N = 116$) и Више техничке текстилне школе ($N = 62$) из Лесковца и Педагошке академије ($N = 42$) из Врања, уз примену батерије од 15 моторичких тестова, анализирана је структура и латентна димензионалност. Из резултата и дискусије могли су се извести следећи закључци:

1. Поређење дискрптивних параметара моторичких варијабли студената Лесковца, Врања и студената Новог Сада (Ј. Малацко и сар. 1987, Ј. Ковач, 1987) у идентичним тестовима, упућује на потребу да се у оквиру наставе физичког васпитања са студентима JMP посебна пажња треба да посвети, кроз програмске садржаје, развоју репетитивне снаге група, руку и раменог појаса, експлазивној снази и флексибилности.

2. Према критеријуму ПБ (Шталец — Момировић, 1971), из материце интеркорелација изоловано је пет главних осовина које су укупно одговорне за 57.1% варијансе целог система варијабли. Релативно висок и средњи, ређе низак ниво пројекције варијабли на прву главну осовину упућује на закључак да она има статус опште моторичке способности. Остале главне осовине имају биполарни карактер.

3. Факторском анализом изоловано је пет фактора од којих три имају функцију механизма одговорних за реализацију моторичких задатака. Изоловани су:

— генерални фактор — механизам за енергетску регулацију који сублимира механизам за регулацију интензитета ексцитације и механизам за регулацију трајања ексцитације. Тиме је сублимисано потврђена на вишим нивоу H_4 и H_5 ,

— механизам за структуирање кретања, чиме је потврђена H_1 ,

— механизам за регулацију тонуса и синергијску регулацију, чиме је потврђена H_2 ,

— фактор експлазивне снаге на бази резултата тестова динамометријске снаге руку и ногу и експлазивне снаге,

— сингл фактор — репетитивна снага руку и раменог појаса са пројекцијом инструмента МЗГБ.

4. Намеће се као императив стално практиче и испитивање моторичких способности и латентних димензија ради процене нивоа и карактеристика моторичког статуса. Уз њихово познавање можемо планско-програмске садржаје осмислити избором одговарајућих вежби и спорташа а моторичке способности диди на виши оптималан ниво.

Напомене

1. Термин „моторички“ односно „биомоторички“ кроз рад користимо сматрајући их идентичним.

2. Детаљан опис тестова дат је у дисертацији П. Митића под насловом „Морфолошка карактеристике и биомоторичке способности студената Југоисточне Србије, као један од основа за програмирање наставе физичког васпитања“. Одбране је на Филозофском факултету ННГ за физичку културу у Нишу 1990. године.

3. Програм за компјутерску обраду у овом истраживању је припремио и реализовао др Драган Поповић, ванредни професор ФФ — наставно-научне групе за физичку културу у Нишу.

4. Тестирајући резултате т-тестом, идентичних девет тестова студената Лесковца и Врања и студената Новог Сада (Ј. Малацко, 1982) уочава се да су статистички значајне разлике у корист студената из Новог Сада у тестовима МДТК, МЗГБ, МИСТ и МСПА. У тестовима МСДМ, МДПК, М2ОВ и МТАР нема статистичке значајности разлика а у тести сегментарне брзине ногу (МТАН) статистички су значајне разлике у корист нашег узорка. У 1987. години Ј. Ковач истражује

моторичку способност новосадских студената. Аутор овога рада, компарирајући резултате у идентичним тестовима (т-тест), констатује да су статистички значајно поново бољи резултати новосадских студената у тестовима МДТК, МСДМ, МДПК и МЗГБ.

5. Сви кофицијенти корелације сматрали су статистички значајним уколико је $r = \pm .18$ или већи, на нивоу .01, односно уколико је $r = \pm .14$ или већи на нивоу .05.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агреж, Ф.: Каноничке релације мере флексибилности и простора осталих моторичких способности, Кинезиологија, Вол. 5, бр. 1—2, Загреб, 1975.
2. Алеш, В.: Структура координације позитивно селекционисаних особе, Кинезиологија, Вол. 16, бр. 1, Загреб, 1984.
3. Арпад, С.: Физички развој и физичке способности студената Грађевинског факултета у Суботици утврђене суботичким информационим системом, III симпозијум „Физичка култура студенске омладине Југославије”, Нови Сад, 1984.
4. Barry, Alan J.: Factor Study of Motivation, Physical Fitness and Academic Achievement in College Freshmen un published материјал, University of Illinois, 1961.
5. Coufal, R., Drahovzal, M.: Zmeny jednotlivych složek a sumarního ukazatele telesne zdatosti vzhledem k veku a režimu telesne výchovy, Televychovny sborník, br. 11, Praha, 1969.
6. Демел, М., Пилц, С.: Физички развој и физичка способност универзитетске омладине — упоредни профили 1954—1964. године (превод ЈЗФК Београд), из часописа *Wychowanie Fizysne i sport*, бр. 2, Варшава, 1966.
7. Фурјан, Г.: Провера хипотезе о тополошкој подели снаге, III конгрес педагога физичке културе Југославије, Нови Сад, 1987.
8. Гредељ, М., Метикош, Д., Хошек, А., Момировић, К.: Модел хијерархијске структуре моторичких способности, Резултати добијени применом једног неокласичног поступка за процену латентних димензија, Кинезиологија, Вол. 5, бр. 1—2, Загреб, 1975.
9. Јанковић, И.: Факторска анализа неких тестова за процену моторичких способности, Физичка култура, бр. 4, Београд, 1981.
10. Курелић, Н. и сар.: Структура и развој морфолошких и моторичких димензија омладине, Институт за научна истраживања ФФВ Универзитета у Београду, Београд, 1975.
11. Ковач, Ј.: Дискриминациона вредност тестова прецизности гађања и погађања циља при одређивању два нивоа моторичких способности студената, Зборник радова, ФФК, бр. 2, Нови Сад, 1987.
12. Јеваковић, В.: Латентна структура неких мера флексибилности, Кинезиологија, Вол. 13, бр. 1—2, Загреб, 1982.
13. Метикош, Д., Гредељ, М., Момировић, К.: Структура моторичких способности, Кинезиологија, Вол. 9, бр. 1—2, Загреб, 1979.
14. Милановић, Д.: Латентна структура неких тестова за процену фактора експлозивне снаге, Кинезиологија, Вол. 12, бр. 1—2, Загреб, 1981.
15. Миљановић, М.: Разлике између студената Факултета за физичку културу и студената неких других Факултета сарајевског Универзитета у изометријској јакости, Кинезиологија, Вол. 8, бр. 1—2, Загреб, 1978.
16. Митић, П.: Морфолошке карактеристике и биомоторичке способности студената Југоисточне Србије, као један од основа за програмирање наставе физичког васпитања, Докторска дисертација, Филозофски факултет — ННГ за физичку културу Ниш, 1990.
17. Малацко, Ј., Бала, Г., Радовановић, Б.: Структура антропометријских и моторичких димензија студената новосадског Универзитета, Зборник радова ФФК Нови Сад, ОУР Институт физичке културе, бр. 1, Нови Сад, 1982.
18. Николић, Р.: Утицај различито програмираних кинезиолошког третмана на неке антрополошке карактеристике студената, Никшић, 1983.
19. Пастушенко, Г. А.: Домашние задания по физическому воспитанию, Теория и практика физической культуры, бр. 6, Москва, 1973.
20. Решетников, Н. Б.: К вопросу об обосновании программных нормативов и оценок физической подготовленности студентов бузов, Теория и практика физической культуры, бр. 9, Москва, 1979.
21. Радуновић, Г., Брајевић, Д.: Неке моторичке способности студената техничких факултета Универзитета „Вељко Влахович“ у Титограду, II Симпозијум ФИКУС-а, Ниш, 1980.
22. Радовановић, Б.: Утицај појединачних спортивских активности на моторичке способности студената, Физичка култура, бр. 4, Београд, 1978.
23. Смајић, М.: Прилог проучавању утицаја систематског физичког вежбања на неке физичке способности и физички развитак студената физичке културе, Физичка култура, бр. 4, Београд, 1979.
24. Тодоровски, М.: Прилог проучавању утицаја изборне наставе физичког васпитања на актуелне биомоторичке димензије студената новосадског Универзитета, Магистарски рад, ФФВ, Београд, 1979.
25. Васовић, Р.: Прилог проучавању утицаја различитих програма наставе физичког васпитања на развој одређених моторичких и морфолошких димензија студената прве године Природно-математичког факултета у Београду, Магистарски рад, ФФВ, Београд, 1985.

**Марина Павловић
Сава Вељковић**

УСЛОВИ СТАНОВАЊА И ЖИВОТА У РОМСКИМ НАСЕЉИМА ПОДВОРЦУ И САТМАЛИЈУ ЛЕСКОВЦУ

„Циганска здања су наслоњена једна на друга и повезана у неку чудесно лаку и поетичну, за нас заувек изгубљену слику. У доиду с њима машта просто полути и побесни. Свет из бајки који запањује својим изгледом“.

Прошић Зука — ИГРА И ВРЕМЕ, Градина, 1972. год.

УВОД

Полазиште истраживања фундирало је на претпоставци да ромска насеља нису само физичка ефикасна и социјална чињеница, димензионисана просторним и друштвеним компонентама, те их је тако могуће посматрати и изучавати у интеракцији таквих узрочно-последничких релација.*

Просторно поље истраживања чине два ромска насеља:

а) ПОДВОРЦЕ—П—51815 м², смештено у рубној зони градског језгра, са нивоом слама у погледу индивидуалног становља, преизграђено, без одговарајућих граница парцела и пренасељено, са неодговарајућом мрежом саобраћајница, без зеленила и адекватних хигијенских стандарда становља. Границе ромског насеља у Подворцу су: ул. Доситеја Обрадовића, ул. Старине Новака, ул. Топличка, ул. Скопска, ул. Николе Скобаљића и ул. Бермановићева. По ободима ових улица има и српских кућа, а улице Поречка и Зеке Ђуљубаше су у срцу ромског насеља и обострано су утврђене кућама. Становање је индивидуално, а земљиште на коме се налази насеље је у друштвеној својини, и

б) САТ—МАЛА, по површини простора који захвата (П—27565 м²), друго ромско насеље у Лесковцу, које пресеца ул. Раданска, у коју се у средиште насеља сустичу ул. Сутјеска и ул. Жртава фашизма. Асфалт постоји у Раданској и Сутјеској. Куће су углавном грађене на приватним поседима, а незнатај део становништва гради на друштвеном земљишту импровизоване објекте. Тај део Роми називају „Борови“ или „Борово насеље“. Гради се под кроњама израслих борова, те веома отуда потиче и назив. Просторно, тај део налази на југозападној падини Хисара, са десне стране ул. Жртава фашизма. У Сат-мали Роми насељавају следеће улице: Раданску, Илинденску, Сутјеску и Жртава фашизма.

За оба насеља Генералним урбанистичким планом (1990—2010), предвиђено је унапређење становља кроз израду детаљних урбанистичких планова, односно планова санације.

У општини Лесковац, од укупног броја становника (према попису из 1981. године), учешће Рома је 3,7%. Припадника ове етничке групе највише има на територији града — 62%. У Подворцу живи 47,5% Рома, од укупног броја на територији општине Лесковац, тј. 77% од ове популације настањене у граду.

Последњих година Роми граде комфорне куће од чврстог материјала, са санитарним просторијама и у насељу Славко Златановић.

По карактеру истраживања је експликативно и бави се садржајем проблема кроз генезу насеља. Анализа услова становља и живота заснована је на искрственој градњи, формираној у току истраживања и статистичким изворима. Методолошки поступци одговарају моделу акционог истраживања.

Сврха обраде података је добијање релевантних улазних параметара за „урбани терапију“, будући да процес просторне концептације становништва искључује промене у структури насеља, како у социо-економском и социо-културном, тако и у просторно-физичком погледу.

За социолошки снимак ових делова ткива града послужила је анкета са питањима која су структурисана тако да омогућавају увид у:

1) постојеће стање услова становља; 2) жеље становника насеља за променом постојећег стања; 3) ниво задовољених егзистенцијалних потреба кроз постојећу структуру и функционисање насеља; 4) потребе становништва насеља, за које не постоје могућности задовољавања у постојећем егзистенцијалном полу; 5) оцену властитог стамбеног статуса и могућности перцепције промена.

За рад на терену коришћен је упитник, који садржи смишено повезаних 29 питања са функцијом индикатора проблема, одређених општим истраживачким циљем. Одабирање је вршено методом узорковања по просторном критеријуму чије структурисање обезбеђује репрезентативност узорка. Критеријуми за одабирање кућа на терену били су: а) заступљеност објекта на простору насеља — густине; б) старост објекта; ц) величина и д) спољашњи изглед.

Анкетирање је обављено пре подне, најчешће у временским интервалима од 10—12 сати.

Емпиријски део истраживања усмерен је на откривање жеља и потреба становништва, која се посматра као категорија простора.

Како архитектонски простор представља и социјалне и културне објekte човековог света, урбани ниво добија своје одреднице и из социјалних узајамних дејстава, тј. заједничких облика живота. Прихватајући овакав став, један од задатака истраживања је да допринесе процесу урбанизације на основу језика образца ове друштвене групе, а не из фиксне карте будућности.

ИЗ ПРОШЛОСТИ НАСЕЉА

Писани документи о пореклу Лесковачких цигана¹) не постоје. Према казивањима етнолога Тихомира Р. Борђевића²), Цигани су у котлину Дубочице дошли за време турске владавине. Са овог подручја нису се никад селили, нији се пак њима придржivala нека друга група, сем у самом граду, где је после Другог светског рата досељено десет нових породица.

Најстарији помен о лесковачким Циганима, по Јовану В. Јовановићу³) говори о њивом приступству у граду у другој половини XVI века. Наиме, у попису становништва, који су Турци извршили у Лесковцу 1570. године, наводи се да је те године у Лесковцу било 13 циганских кућа, одвојених од муслимана и хришћана. У то време Лесковац је био мало насеље, са око 1000 становника.

Ни у једном од ранијих пописа, које су Турци вршили, Цигани се не воде као становништво града (1516. и 1535/36), те се према

* Истраживање је обављено уз стручне консултације са проф. др. Сретеном Вујовићем социолог-филозофски факултет Београд и мр. Ненадом Поповићем социолог — филозофски факултет Ниш;

1) Уставом од 1974. године Цигани су добили статус ромске етничке групе;

2) Борђевић Р. Тихомир, (1933), VI—X., НАШ НАРОДНИ ЖИВОТ, Издавачка књижарница Геце Кона, Кнез Михаилова ул — 1, Београд;

3) Јовановић В. Јован, (1970).: Лесковачки цигани (Прилог за студију психологије Лесковчана), ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК X, Народни музеј — Лесковац;

тим изворима може тврдити да у то време Цигана у Лесковцу није било.

Број Цигана које је забележио Милан Милићевић⁴ одговара броју Цигана под Турцима пред крај њихове владавине: „у односу на српско становништво у Лесковцу 1877. године — око 9000, број Цигана је био незнатно процентуално мањи, него што их је било 70-их година у Лесковцу, чак и мањи од броја Цигана по попису од 1570. године“.

Према овим наводима, присуство Цигана датира од друге половине XVI века.

Цигана је било у Србији и пре турске владавине. Сматра се да су дошли средином XIV века. Према правцима досељавања деле се на: а) Турске Цигане; б) Беле Цигане; ц) Влашке Цигане и д) Маџарске Цигане.

Лесковачки Цигани највероватније су дошли са Турцима, те се тако могу сврстати у групу Турских Цигана, који живе у две просторно одвојене махале: а) Подворцу и б) Сат-мали. Житељи ових махала међусобно се деле на Ерије и Гурбете. Ерије себе сматрају вишним слојем у односу на Гурбете, наводећи разлике у језику.

Француски социолог Емил Диркем (1858—1917) означио је ромску заједницу као тип сегментарног друштва које почива на крвном сродству и обичајним нормама чије је извориште у кастинском систему. По дефиницији, кастински систем дели цело друштво на велики број наследних група, које се једна од друге разликују и истовремено везују трима карактеристикама: а) раздвојеност у склапању брака и контаката, било директног или ненадиректног; б) подела рада, по којој свака индивидуја има, по теорији и традицији, професију од које њени чланови могу само да одстupaju; и) хијерархије унутар одређених граница и ц) рангира групе на релативно супериорне или инфериорне једне другима.

Дефиниција указује на манифестне разлике, т.ј. главне, видљиве карактеристике система, док су латентне разлике између појединачних група недовољно истражене.

Подворце

Према подацима из 1964. године у Подворцу је живело у 298 домаћинстава, око 2000 становника. У десетом Лесковачком зборнику (1970), Јован Е. Јовановић, овако описује положај и изглед насеља: „Подворачки цигани настањени су око једне рупе, задњег циганског насеља Јаруге, сада опколjeni новим насељема. Нијакуд зеленила, па чак и дашка поветара да измени атмосферу и прочисти један страшан задах од бара које се испаравају и нагомиланог смећа које нико не износи, пре-која се гази и на коме се готово и живи“.

Социјална дистанца продубљивана је изградњом модерних породичних кућа са источног дела града, смestivши је у чне стране циганске махале, једног већег насеља чији су становништво и различитог животног стандарда и другачијих културних потреба и жеља. У то време насеље је окарактерисано као патолошко, са следећим одликама:

— густина настањености преко 400 ст/ха, што је особеност насеља изграђеног објектима од 4—6 спратова висине, а не приземним, као што је случај у насељу;

— непостојање мреже комуналности, сем електро-инсталација и две чесме;

— станови са једном или две просторије;

— терен без савремених саобраћајница и нивелета, тако да се на њему скупљају и задржавају отпадне воде.

Комплекс се тада простирао на површини од око 7 хектара, са великим густином изграђености. Проценат изграђености износио је 21,5% а укупна изграђена површина под објектима износила је око 15000 м² објектима од слабог материјала. Односно, од постојећих објеката свега је 10,5% било од чврстог материјала, 89,5% од слабог материјала, импровизованих и са минималном грађевинском вредношћу.

Од комуналних инсталација у насељу било је само електро-инсталације разведене ваздушним путем. Водоводна мрежа је била довођена до периферних делова са могућностима прикључења на напојне водове у ободима улица.

Мрежу улица и прилаза карактерисало је стихијно формирање, без структуре, а великом броју постојећих објеката прилазило се кроз дворишта других кућа. Постојеће улице и прилази били су без икаквог коловоза.

Пре десетак година просечна површина стана у насељу износила је 34,4 метара квадратних, док је на подручју разматраном за ГУП износила 58,5 м², а у самом граду 56,4 м². Пресечна стамбена површина по становнику на подручју ГУП-а износила је 1981. године 16,9 м², у граду је било нешто мање 16,7 м², а у ромском насељу просек је био 6,48 м² стамбене површине по становнику, односно у просеку по 5 становара на један стан или 5 чланова по домаћинству. Од укупно 432 стана у ромском насељу скоро сви (90,7%) су имали струју, док су остале инсталације врло оскудно заступљене. Тако је на водовод било прикључено само 16 становова, а без икаквих инсталација је било укупно 24 стана.

Ромско насеље у Подворцу 1981. године захватало је око 1,5 хектара стамбене површине. Од укупне површине града функција становиšтва захватала је 46%. Од тога је становиšтво великих густина ($G_n =$ до 700 становника по хектару) 10,8% — 47 хектара где спада и индивидуално становиšтво у овом насељу — 2,5 хектара.

САТ-МАЛА

Положај Сат-мале 70-их година у наведеној публикацији Јован В. Јовановић описује следећим речима: „Најази се на западној периферији града, под Хисаром, тачније под делом Хисара који се назива Бадеми или Бедеми. Пре близу 60 година, ми смо овај, са три стране веома окомит део хисарске косе, називали Бадеми, јер су на његовој источној ивици расла два велика бадемова дрвета. Назив Бадеми, изгледа да би био оправданији, јер је цео заравњени плато овог дела Хисара био утврђен, у чијим се темељима, који су и сада доста уочљиви, налазе фрагменти праисторије, затим из римске и византијске епохе“.

Регион насеља и тада је називан Сахат или Сат-мала, а на том простору Цигани су били настањени у трима улицама: Раданској, Илинденској и улици Сутјеска. У Раданској је било 99 кућа, у Илинденској 21 и Сутјеској 24 куће. Дакле, на овом простору било је свега 143 циганске куће са 575 становника, док је исте године укупан број циганских

4) Ибид.

домаћинства у Лесковцу у обема махалама износио 495, са укупно 2634 житеља.

У информацији Координационог одбора за међународне односе при Општинској конференцији ССРНС о Друштвеној положају Рома у општини Лесковац, забележени су следећи подаци:

а) МЗ Хисар — Сат-мала, 170 домаћинства са близу 800 становника (4—5 становника по домаћинству); б) ул. Зеке Буљубаше у Подворцу око 3500 становника у 600 домаћинства (6 становника по домаћинству); ц) у новом насељу „Славко Златановић“ преко 1000 Рома у 130 домаћинства (7—8 становника по домаћинству).

Стамбене проблеме, с обизром на сложеност њихових карактеристика, могуће је посматрати са становишта више научних дисциплина. Кратком ретроспективом, на основу расположивих података, издвојени су проблеми од значаја са аспекта ургбане социологије. Студиознија анализа протеклог периода наје могућа због суженог обима података и недостатка истраживања на овом подручју.

УСЛОВИ СТАНОВАЊА

Просторним критеријумом узорка покријена је цела територија насеља, те је стога интерпретацију резултата анкете могуће генерализовати. Приказ коментара одговара редоследу питања у упитнику.

ПОДВОРЦЕ

О структури грађевинског фонда Подворца, на основу анкетних резултата, може се закључити следеће: период интензивније градње кућа одвијао се од 1976—1980. године (23%), са незнатним стагнирањем у следећих пет година (16%), да би се у периоду од 1986—1990. године поново интензивирала грађевинска активност (21%).

Новоизграђени објекти зидани су на темељима старијих кућа, без већих конфликтова са суседима (74%). Већина кућа у насељу изграђена је без грађевинске дозволе (82%) и плана (91%). Категорија одговора испитанника који поседују дозволе (18%) односи се на дозволе за адаптацију. Од тврдог материјала изграђено је 76% објекта у насељу, углавном без спољне обраде зидова, мада има и оних чије су фасаде обложене каменом и фасадним циглама. Помоћне објекте ретко којима има, а ако их и имају то су импровизоване шупе (19%). У 80% случајева стамбене просторије користе се вишнаменски. У стамбеном простору од 100 m² живи 9% становника. Највише је оних (37%) који са вишечланом породицом деле простор од 21—40 m². У простору од 20 m² живи 1/4 становника насеља.

Највише је приземних објеката (77%), с тим што половина (53%) нема посебних соба за спавање. Подови у просторијама у којима се спава, а и највише борави, од бетона су — 51% или земље — 38%. Роми овог насеља куће граде фамилијарно, тако да има случајева где један стамбени објекат има неколико улаза и личи на куће у низу, а у њему станује вишегенерацијска породица.

Нездовољних стамбених условима је 79%, док чак 87% становништва није у могућности да ишта предузме у погледу решавања стамбених не-прилика. На живот у насељу

пристаје 75% становника. Они који би да се иселе (25%) регрутују се из најсиромашнијих слојева ромског становништва, прихватујући пресељење било где, опредељујући се за живот у колективној стамбеној згради.

Потребе за животним намирницама најчешће се задовољавају у непосредној околини (89%). Учесталост задовољавања је без устаљеног ритма, углавном стихијна (32%), уловљена количином новца која се тренутно поседује. Одећу и обућу 88% становништва набавља на бувљој пијаци. Амбулантно лечење пружа има Здравствена станица бр. 2, на углу улица Николе Скобаљића и Жике Јлића Жутог, удаљена од центра насеља 830 метара.

Друштвени контакти остварују се у оквиру насеља (74%), приликом кућних посета са карактером фамилијарних и суседских односова. Породични живот одвија се у већини породица тек у касним вечерњим сатима, када су сви чланови породице на окупу (58%). Рангирање приоритетних потреба на скали предлога Завода за урбанизам, са незнатним одступањима, одговара ставовима становника насеља по садржају: 1) амбуланта; 2) трговина мешовитом робом; 3) пошта; 4) парк; 5) обућар; 6) фризер; 7) биоскоп; 8) дрворед; 9) телефон; 10) кројач.

На последње питање, које је омотујивао нове предлоге и коментаре, становници Подворца у својим одговорима највише су истичали потребе за побољшањем хигијене насеља и квалитетном инфраструктуром. Нездовољство које испољавају житељи насеља је дефанзивно, са манифестијама стања беде, очаја и безнаћа. Гетоизирани простор насеља карактеришу одлике слама у погледу услова и начина становљања.

У потрази за простором Роми из овог насеља исељавају се у ново насеље „Славко Златановић“, где граде куће од чврстог материјала и са конфорном стамбеном структуром.

Према критеријумима просторија за становљање, добар део становништва живи у скученом простору, без директне дневне светлости, са оскудним намештајем и земљаним подом (38%).

ХИСАР — МАЛА

Простор који насељавају Роми на Хисару, према положају улица и распореду кућа је визуелно разуђен. Лева страна Раданске улице попуњена је, углавном, кућама које имају дворишта. Десном страном улице, при самом центру насеља, поређана је скупина највиших кућа са разбацаним дотрајалим кућерцима у подножју скоро сваке нове куће. Део насеља, на падини Хисара, је шаролик — како по изгледу и величини кућа, тако и по начину градње. Дуж улице Жртава фашизма никло је ново насеље са стабилним кућама и релативно уредним двориштима. Унутар „Боровог насеља“ комуникације се обављају уским путелицима и стазама, које су људи сами остављали као пролазе и прилазе до својих кућа. Непре има и степеништа од поређаног камења, којим је савладана стрмина.

Из над насеља, у рупи која је по казивима староседелца остала још од бомбардовања, одлаже се смеће, те се тако дубокајама попуњава.

У самом насељу има турских кућерака из 1912. године и кућа из поратног периода. Занимљив податак је да Роми живе и у кућама изграђенаје у периоду 1986—1990. године кућама од чврстог материјала, са великим прозорима, терасама и бетонским степеништем за спрат, а понеде и поткровљем. У периоду 1970—1980. године изграђено је 30% кућа, а у последње две године довршена је изградња још 10% објеката на територији насеља.

Скучен простор, на коме се овде гради, четвртина становника наметао је приликом градње проблеме са суседима. Компромисним решењима проблеми нису отклоњени.

Од грађевинских материјала за зидање највише су употребљавани: монта, гитер и бетонски блокови (60%), а ређе опека.

За лични стандард становиња један од показатеља је површина стана која се креће од 20 m² (20%) до више од 100 m² (4,5%). Половина становника живи у становима, чија је квадратура у распону 20—60 m², махом у приземним објектима (60%), а ређе и на спрату (13,5%). Комфорних станови је мало. Наменски грађене собе за спавање нема 42,5% становника. Подови се облажу паркетом (24,5%) и патосом (6%). Земљани подови су у 26% анкетираних случајева, а 40% је на поду од бетона заструг телисама и другим простиракама.

Незадовољних постојећим стамбеним приликама је 2/3 становника. У односу на оне који су исказали висок степен задовољства (6%), задовољних је пет пута више.

Снабдевање робом свакодневне потребе обавља се како у непосредној околини (37%), тако и у целом граду (40%). Учесталост снабдевања је у неједнаким временским интервалима. Половина анкетираних облачи се на бувљој пијаци, 11% може себи да приушти куповину у продавницама, а 22% не купује одевне предмете.

Кућне посете, углавном фамилијарне, представљају најзаступљенији вид окупљања (73%), и то углавном у току дана (35%) или увече (35%).

Према мишљењу испитаника, насељу највише недостају друштвене просторије, при чему су најчешће навођени: Дом културе, кутак за омладину, клуб са могућом локацијом изнад насеља на Хисару. Недостаје и асфалт у улици Жртава фашизма.

Опште је мишљење да су улице запуштене и да их треба уредити. Насеље је као ружно доживело 24% анкетираних.

Треба нагласити да овако наведени подаци представљају информациону основу која омогућује постављање хипотеза за истраживање квалитета живота у овим реонима.

СТАНДАРД СТАНОВИЊА⁵⁾

Ако посматрамо простор као димензију човекове егзистенције, истраживања архитектонског простора у многоме зависе од разумевања датог егзистенцијалног простора.

ПОДВОРЦЕ

У контексту схватања становиња, као битног својства егзистенције, при чему је простор одређен конкретном структуром окружења, ромско насеље у Подворцу смештено

у шире архитектонски простор представља затворен простор, одвојен од своје околине, са изазитом густином насељености — 438 становника по хектару.

На основу овог показатеља, становиње у ромском насељу у Подворцу се сврстава у становиње великих густина насељености (Гн до 700 становника по хектару). Показатељ критичне пренасељености је и број спаваћих соба према броју чланова породице. Према нормативима критична пренасељеност јавља се у случајевима када три и више чланова породице имају једну спаваћу собу.

Наше норме и вредности које би одговарале нашим условима, потребама и могућностима и посебно нашем систему вредности недовољно су истражене. Роми из насеља углавном користе само једну просторију за свакодневне потребе тј. за становиње и живљење.

САТ — МАЛА

Према густини насељености Гн=481 становника по хектару, становиње на простору Сат-мале такође се сврстава у становиње великих густина. По објекту је у просеку 5 становника, колико је и приближна величина домаћинства.

Једно домаћинство располаже просечно са 40 метара квадратних стамбене површине. Уколико прихватимо овакав показатељ који означава такозвани патолошки праг, према критеријумима стамбеног простора, прихватамо и степен ризика угрожавања основних животних функција и репродуковања психофизичких способности („радне снаге“), ове категорије становништва. Критичну пренасељеност аргументује и податак да је 42,5% објеката без посебних соба за спавање, односно у просеку једна спаваћа соба на 5 чланова домаћинства.

Куће у насељу су углавном приземне — 60%. Тешко је дати упркосечену слику структуре једног стана, услед разноликости начина и времена градње кућа. Распон је од једне собе (16—20 m²) која чини „кућу“, до спратних кућа, од чврстог материјала са функционалном структуром.

Грађено је и тако што је у временским интервалима од 5 до 10 година, вероватно као се ширила породица, на постојећу собу — кућу, дотрађена још једна соба и тако даље, 3—4, попут вагона у возу.

У новије време зида се на спрат, са вешто уклоњеним степеништем у тесним и лавиринтним ваздушним просторима.

Становиње у насељу, посматрано кроз примарне, условљавајуће индикаторе, задовољава егзистенцијални минимум „крова над главом“. Овакав стање, изражен кроз корисну површину стана, као показатељ економске (не) мобилности, варира у корист оног слоја становништва који је типично представник маргиналног друштвеног слоја, са свим одредницама које га дефинишу. Можда је важно напоменути, када говоримо о величини стана, да је задржано обитавање у једној полуфункционалној просторији. Структура стана уг

5) показатељи: густина становиња, просечан број особа на један стан и просечна површина (у метрима квадратним) стана по особи;

лавном не утиче битније на организацију по родичног живота, сем у изузетним и ретким случајевима, када је број чланова породице — домаћинства редуциран, а кућа грађена по стандардима.

УРБАНИ НИВО

Са социо-културног становништва, анализа урбаних нивоа концентрише се на понашање људи, односно на начин живота, не занемарујући параметре просторне концентрације становништва. Урбанизација као социјални процес, антиципира се поред осталог и као процес уобличавања животног простора у насељу, дакле, као урбанизација простора, односно као процес произвођења одређених урбаних услова и начина живота, који се просторно не своде само на урбане модусе.

ПОДВОРЦЕ

Унутрашња урбана структура насеља у Подворцу резултант је сложених индивидуалних и друштвених функција које су произвељене насеље затвореног типа у коме је начин живота сачињава карактеристике „јата“. Јединство простора манифестирано је и начином пробијања улица кроз насеље. Улице су без тротоара, што још јаче подвлачи кондензованост живота на самим улицама. Улица Зеке Буљубаше је једини продор кроз насеље, док је унутар насеља лавиринт пролаза.

Три четвртине становника насеља (75%) пристаје на живот у насељу онаквом какво је. Разлоге за такав став можда треба тражити и у свести о непостојању шанса за променом, која се у овом слоју становништва манифестије као стање очаја.

Социјална сегрегација међу становништвом последњих година утиче на формирање нових потреба и потрагу за простором њиховог задовољавања. Из тих разлога имућнији Роми формирали су ново насеље које је само физички одвојено од насеља у Подворцу. Становници ова два насеља повезани су јаким фамилијарним везама.

САТ — МАЛА

Унутрашњу урбанију структуру Сат-мале карактерише распршеност кућа, које су негде одмакнуте од улице 1—2 метра, а негде лоциране до саме ивице улице; непостојање грађевинске линије, улице без тротоара и осветљења.

На једној грађевинској парцели саграђено је по неколико кућа. Делу насеља недостају прикључци на водовод и канализацију. Неке куће имају телефонске линије.

Ако би се насеље посматрало кроз постојеће уобличење простора, једно од запажања је да, што се социо-просторне организације тиче, нема посебних зона сиромаха и богатијих. Слика простора одржава читав колоплет старог и новог: или су нове куће зидане на темељима претходних, или је поред двоспратних кућа остала по која ћурица која је и даље у функцији.

Просторна концентрација становништва делује на људе тако што повремено тензија пучи и долази до отворених конфликтова из разлога узурпирања нечијег—ничијег просто-

ра. Овакву врсту проблема није у стању да реши 95% оних са којима су разговори вођени.

Уз напомену да ово становништво нема висок степен дистанце (сем социјалне) према српском становништву, 82% становника пристаје на постојеће услове живота у насељу. Чињеница је, такође, да се Роми овог насеља могу сврстати у цивилизовано и асимилирано становништво.

КОМУНАЛНИ ПРОБЛЕМИ

ПОДВОРЦЕ

Једна од манифестационих последица на чина живота ромске етничке групе, смештene у делу насеља Подворца, урбани је ниво „визуелног хаоса“.

Са архитектонско-урбанистичког аспекта овакав неред у простору има своје показатеље (концентрација, густина) којима је одређен као слам у погледу услова и начина стављања.

Са социолошког аспекта, овакав урбани ниво има своје одреднице и из социјалних узајамних дејстава, која чине мрежу узрока за појаву социјалне патологије на простору насеља.

Сфера активности институционалног карактера, од стране институција — носилаца социјалне политике Лесковца, кретала се од разматрања проблема везаних за ромско становништво до конкретних акција и предузећа мера.

Истакнути проблеми у оквирима делатности и компетенција појединачних установа, у даљем излагању биће побројани, без упуштања у структурисање и анализу истих према приоритету.

Што се инфраструктуре тиче, централни проблем решен је изградњом водоводне и канализационе мреже. Канализација је рађена 1984. године, а пре неколико година, када је асфалтирана улица Бермановићева, добили су прикључке на водовод и канализацију и домаћинства која гравитирају према овој улици. Део насеља нема прикључке на водовод и градску канализацију.

Насеље урбанистички није решено, улице нису до краја просечене, а растојање између објеката су непрописна.

Коловоз постоји у три улице: Поречкој, Зеке Буљубаше и Бермановићевој.

Због техничких немогућности, насеље нема телефоне.

Што се снабдевања тиче, у самом насељу и око њега постоје продавнице прехрамбене робе. Такође у насељу постоје и Дом културе „Шефкет Ибраимовић“, изграђен 1973. године и објекат ФК „Ветерница“ припојен уз постојећи током 1978. године.

Даље пројекције су да се на том простору заустави непланска изградња, а затим да се пређе на комунално опремање (асфалтирање улица, електрична расвета).

Ниво стручне образованости Рома из насеља је низак: према незваничним подацима двадесетак их је са средњом школом, а можда само два са факултетом. Похађају основне школе „Петар Тасић“ и „Вожд Каракорић“, и то најдуже до V—VI разреда када масовно напуштају школу и прелазе у школу за основно образовање одраслих, где доваршују школовање.

Најакутнији проблем њихов јесте незапосленост. Због недостатка стручних квалификација Роми имају мале шансе за запослење у тренутку тржишно-економског привређивања. Интенција пријављивања код Фонда за запошљавање је да се добију бенефиције по основу незапослености.

Малобројни део, који је запослен, ради најпростије послове у текстилној, дрвној и металској индустрији.

Социјални проблеми су стални пратећи чиниоци њиховог начина живота. Од укупног броја корисника социјалних давања, преко Центра за социјални рад, 60% је Рома.

Према информацијама из Здравствене станице број 2 у којој се Роми из насеља обраћају за лекарску помоћ, што се патологије тиче, нема битних разлика у односу на остало становништво. Плућна, срчана и реуматична оболења имају у истој мери као и остало становништво које се лечи у овој здравственој станици. Алкохолизам је заступљен у великој мери. Од здравствених проблема најприсутније су неурозе, од којих претежно оболе жене, махом од 20 до 40 година старости. Према мишљењу стручног лица, неурозе потичу делом због лошег стандарда и незапослености. Таква несигурност појачава нагон за опстанак и доприноси неуротичним стањима.

Систем изношења смећа није систем контејнера, као у граду, већ у зависности од количине смећа једном или два пута недељно трактором се уклањају „купови“ смећа на којима становници одлажу отпадке из домаћинства.

CAT — МАЛА

На основу низа обављених разговора, дошло се до сазињања да су, са становништва самог врха општинске власти две ствари најважније да би се завршила комплетна урбанизација Сат-мале — изградња канализационе и водоводне мреже у делу насеља где ових водова нема и дефинисање простора у смислу урбанистичких граница. Са аспекта финансијског битисања породица — подизање укупног стандарда, друштвеног и личног.

Опште је виђење, са урбанистичког аспекта, да је та урбана четврт неплански и спонтано настала, тако да елементи урбанизације ту нису присутни. Из тих разлога, отежано је комунално опремање и остваривање осталих урбаних функција. Непланска градња је и даље присутна, чиме је угрожена падина Хисара, а са друге стране, и сама та градња — због неповољних геолошких карактеристика тла (пасивна и активна клизишта).

Што се образовног нивоа тиче, ситуација је нешто повољнија у Сат-мали, али не и задовољавајућа.

У привременом или сталном радном односу је 25% Рома из насеља. Исто толико прима социјалну заштиту или пензију, по било ком основу.

Према проценама представника МЗ „Хисар“, до краја 1994. године ово насеље биће комплетно комунално опремљено, на основу пројектне документације коју МЗ поседује. Што се хигијене насеља тиче, ЈКП „Комуналак“ је од скора приступио, поред редовног неделјног извожења смећа, и ванредним акцијама чишћења, на захтев самих житеља насеља.

Институција која брине о помоћи и заштити породица сматра да се најизраженија патологија огледа у материјалној необезбеђености породице.

Запажања здравствених радника Здравствене станице број 3, су да Роми, који се овде обраћају за помоћ, болују најчешће од хроничног бронхитиса и хипертензије. Алкохолизам је присутан као и код осталог становништва. Болују и од дијабета (узроци: стресови, наследни фактор, лоша исхрана).

Образовни ниво деце Сат-мале завршава на IV разреду основне школе „Светозар Марковић“. Нередовно похађање наставе ове деце је у овој школи најизраженије, у односу на друге школе у којима их има. Постоји и проблем неблаговременог уписивања у школу. Ромске деце има и у специјалној школи „11. Октобра“, где је од укупног броја уписаных 24,6% Рома.

Организована активност Рома одвија се кроз ванстраначко Друштво Рома Лесковац, које је основано 25. октобра 1992. године. Сада функционише на нивоу општине, а иначе је регионалног карактера. Председник Друштва Рома Лесковац је господин Тане Куртић, професор хемије у Хемијској школи. Друштво је колективни члан Савеза друштава Рома Србије. Основни програмски циљеви друштва су: а) образовање и научно истраживање; б) култура и културно стваралаштво; ц) информисање и издавачка делатност; д) друштвено-економски положај Рома и социјално питање и е) спорт и физичка култура.

ИНТЕРВЕНТИНЕ МЕРЕ ОПШТИНЕ

За комунално опремање насеља општина је претходних година преко Фонда за грађевинско земљиште, из средстава буџета ангажовала средства од накнаде за грађевинско земљиште и самодоприноса. Водовод, канализација и асфалтирање улица рађени су на основу урбанистичких разрада, по постојећем станову. Услед ширења насеља повећан је и напон у електричној мрежи. Уз помоћ општине, такође реновиран је и Дом културе. У сарадњи са Хигијенским заводом и Домом здравља, органи санитарне инспекције врше редовно дезинфекцију, дезинсекцију и дератизацију.

Мере које је предузимала општина, и у једном и у другом насељу, односе се углавном на обезбеђивање комуналних стандарда и средстава за те намене. Настојало се такође да се већи број људи из те популације дошколује, да се промени образовна структура те етничке групе, односно културно-образовни статус дела становништва у Лесковцу.

У протеклој години представници Друштва Рома Лесковац остварили су контакте са радијом и локалним листом „Наша реч“.

На нивоу општине обављени су директни контакти.

Посредством Фонда за запошљавање, организације које имају делатност сезонског карактера, повремено упошљавају радно-способно становништво ове групе.

Посредством Завода за урбанизам остваривају је сарадња са бившим Већем МЗ, које је указивало на проблеме у насељу, где су рађени парцијални потези.

У образовању сарадња се одвија преко стручне службе школа (психолог, педагог, со-

циолог) са Центром за социјални рад и Дечјим диспанзером.

Одељење за друштвене делатности, сходно законским обавезама, обавља стручну координацију рада са овом категоријом становништва.

СТИЛ ЖИВОТА

Култура Рома афирмише човека и животне вредности и као таква саставни је део хуманистичке традиције и баштине. Истовремено, у овој култури је изразито наглашено да је смисао човековог бивствовања у бити, а не имати.

У традицији се негује дух толеранције.

Подела рада, која је Ромима доделила делатности сезонског карактера и немогућност социјалног напредовања по вертикални, наметнула им је специфичан стил живота, са карактеристикама сиромашног слоја и магнитним положајем у расподели друштвених средстава.

Друштвени контакти ограничени су на припаднике истог слоја у оквиру етничке групе. Укљученост у друштвене организације града је минимална, а могућност утицаја на процесе одлучивања смањена.

Услед тежње да своје потребе задовоље према одређеним модерним обрасцима живота и несклада те тежње са стварним расположивим средствима, долази до сукоба потреба.

Поред усмених предања и заједничког порекла, Роми имају свој језик са више дијалеката. Систем норми и обичајних правила разликује се од система постојећих норми у владајућим друштвеним односима. Установљени начин задовољавања животних потреба сврстава их у магнитни друштвени слој. Вредносна мерила постоје и захтевају специфичан, специјализовани, интердисциплинарни приступ, оријенистички на њихов свакодневни живот. Културни идентитет их битно разликује од српског становништва.

ЗАКЉУЧАК

На основу података прикупљених анкетом може се закључити да: а) просторно одређење живота код Рома постоји и да је везано за животни простор који поседују; б) жеље за очувањем животног простора постоје; ц) један део становништва жели пресељење, због изузетно лоших услова станововања.

Уз то треба имати у виду чињеницу да су становници ова два насеља део урбаног колективитета у целини, као и особине структуре и тенденције развоја града.

Опште карактеристике Подворца биле би следеће:

— насеље је збијеног типа — Гн = 438 становника по хектару;

— смештено у шире архитектонски простор представља затворен простор, одвојен од своје околине;

— комунална опремљеност задовољава постојеће стање услова и начина живота;

— стандард станововања омогућава становницима живот и репродукцију са устављеним навикама и формама живота карактеристичним за ову етничку групу;

— перспективе овог дела града зависе, како од вођења даље урбане политике, тако и од самог становништва које овај простор насељава.

Сат-мала, по положају насеља, разуђености кућа и „празном“ простору у непосредној близини насеља, омогућава додатне интервенције на уређењу простора, нпр. за задовољавање колективних потреба.

Лични стандард становника овог кварта је нешто повољнији у односу на Подворце, а такође и образовни ниво и општа култура. Приметни су елементи асимилације, што се позитивно одражава на односе у породици.

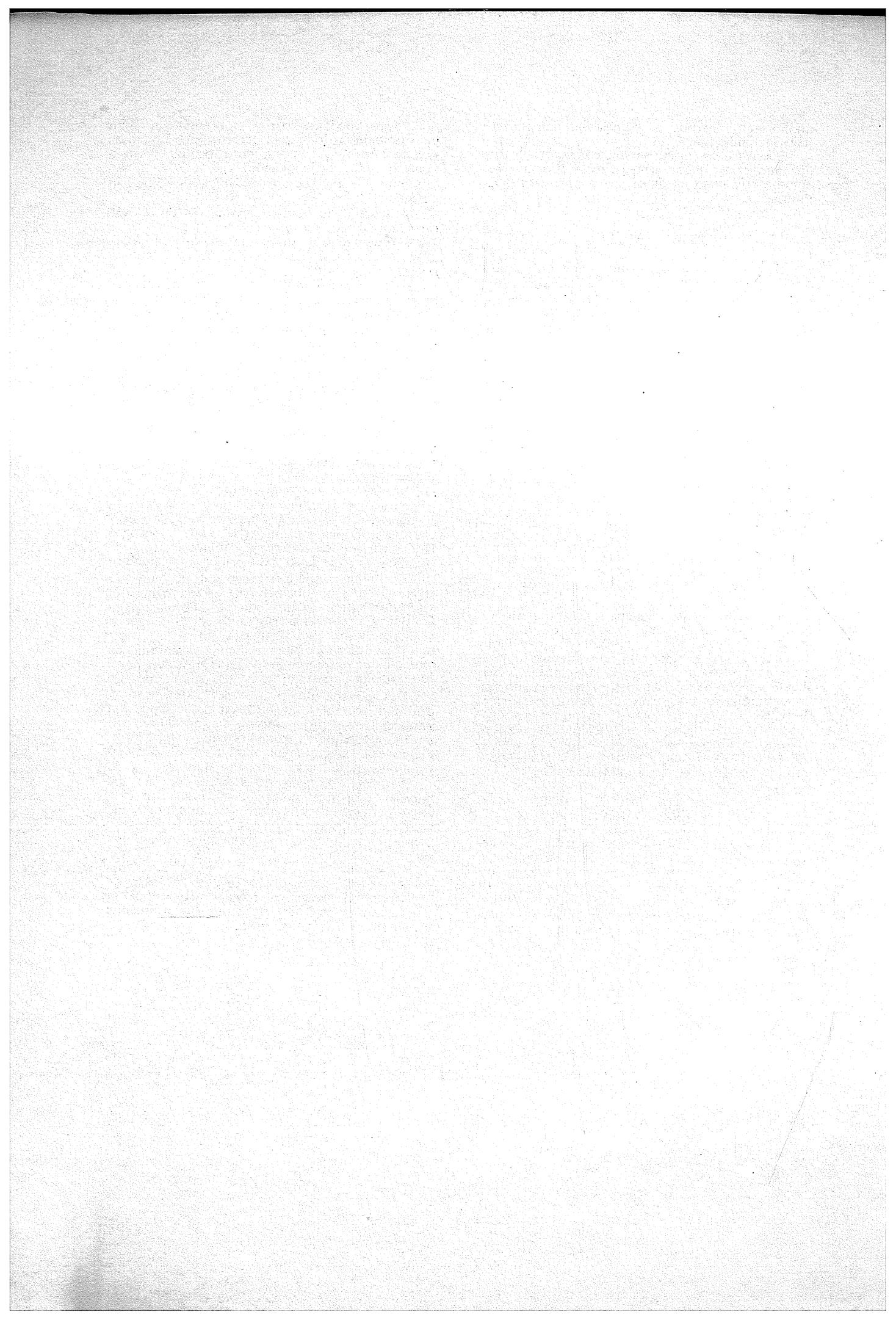
Комунални проблеми сведени су на минимум — може се чак рећи да су идентични са укупним проблемима, овакве врсте, града. Стандард станововања задовољава просеке, сем у екстремним случајевима, где је најчешћи проблем многоbrojnost чланова домаћинства, односно заједничко станововање три генерације у неодговарајућој кући за такву намену.

Без обзира на то што се ради о истој етничкој групи која насељава ове просторе употребљавање није могуће из следећих разлога: а) различита конфигурација терена; б) квалитет грађевинског фонда и ц) разлике у начину живота становника насеља.

Стога је могуће закључити, да ова два насеља захтевају посебан, различит приступ специјализованих научних дисциплина у по-гледу осмишљавања простора и пожељних утицаја на друштвени стандард становништва.

Положај ромских насеља „Подворце“ и „Сат-мала“ у урбанијој матрици града Лесковца са правцима миграција.

ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

UDK 39 (497.11)

Милена Витковић — Жикић

Прилог проучавању историје ностима — џубе

Лесковац, 1994.

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК XXXIV

*

Одговорни уредник Хранислав А. Ракић

*

Штампа Графичко предузеће „Напредак“ Лесковац

Милена Витковић—Жикић

Прилог проучавању историје костима—џубе*

Истраживања оријенталних утицаја у области костима, као и текстила уопште, из више разлога су веома сложена. Један од основних разлога је тај што се текстилни предмети лако преносе, чак и на велика растојања, у време мира, као и у време рата, а истовремено су то врло тражени и популарни објекти трговине, као и увек присутни предмети приликом миграција. У географском смислу територија оријенталних утицаја обухвата велико пространство и припаднике више светских религија, што није било препрека за ширење оријенталне „моде“. Пошто су Турци током вишевековног трајања Османске империје били не само сувори освајачи у борбама већ и дарежљиви дародавци приликом церемонија и прослава, како према сународницима тако и према странцима, међу оријенталним посебно се истичу турски утицаји. Изузетна креативност у различитим областима уметничког стварања посебно је дошла до изражaja у делима примењене уметности, и то тканинама, везу, костиму, текписима и ћилимима. Тако су и поданици европских делова Турске, па и балканских земаља, прихvatали цариградску моду, некада брже а некада спорије, понекад у изворном или и у изменењеном облику, који би касније прешао у традиционалну ношњу. Овако трансформисање костима посебно је занимљиво за истраживаче јер открива и доводи у везу бројне елементе и појаве. Управо је џубе одличан пример трансформације, трајања и популарности, као и заблуда до којих долази услед поједињих неразјашњених, сложених појава у области одевања. У Турској сјуббе (сл. 1) је дуги ограч имама, судија, адвоката

и професора, горњи капут дугих рукава и доњег дела. Направљено је од вунене тканине и понекад је постављено крзном, за зиму, или је од платна, за лето. Првобитно део одеће за утопљавање убрзо је постало и визуелни знак економског и друштвеног статуса одређене групе, као и демонстрација уметничких схватања једног доба. Намера нам је да истражимо географску рас прострањеност џубета, преображај његовог кроја, материјал од кога је прављено и разноврсност орнаментике којом је украшавано. Занимљиви су ови путеви трансформације једног једноставног дела мушке одеће у репрезентативан и раскошан део женског костима, независно од граница верске и националне припадности.

Одело је, несумњиво, „највидније историско и културно обележје једног народа, оно је израз његовог схватања вештине и материјалног благостања. У оделу се управо огледа његов културни ступањ, његов живот и његове идеје“. Када се ово име у виду не чуди да су турске власти систематски доносиле прописе које се како одевати, ко ће које боје носити,² и како ће одело бити украшено. „Турчин воли да се по аљини позна ко је раја, а коли је Турчин. Зато раја не само да не смије носити зелене боје, него ни онако лијепи аљина... ссобито везених златом и сребром“. Упркос забранама, турска мода је и током 18. и 19. века била изузетно популарна у балканским земљама, тако да

* Резиме овога рада саопштен је на IX Међународном конгресу турске уметности у Истанбулу, одржаном од 23. до 27. септембра 1991.

су и војска и богати трговци у градовима, као и властела на дворовима у Блашкој, Србији, Македонији, Албанији и Грчкој, преузимали стилове који су настајали у одевању Османлија.⁴ Ова тенденција може да се прати нарочито преко бројних варијанти кратких и дугих капута, са или без рукава, од чоје или кадифе, богато украшених златовезом изведеним сребрним и златним шипритима, са плетеним дугмадима посутим коралним и тиркизним зрнima. Тако у Грчкој налазимо читав низ оваквих хаљетака, као што су долама, пирпири и гуна. Међу њима је и џубе, као горња одећа, и то дугачка, од чоје или дабровине, и истог облика као гуна и долама али без поставе. У прошlostи, носили су га старији и имућнији људи, аге, чорбације и челебије.⁵ У мушкијој грађанској ношњи Сефарда широм Османског империја носило се չibbe од чоје, преко антерије, спреда отворено, као горњи капут дугих рукава, постављен крзном, што се видело по ивицама (т. 1). Огртач рабина, бињиц, био је веома сличан огртачу улеме и само се ширим рукавима разликовао од обичног огртача, џубета.⁶ У женској одећи Јеврејки из Измира и са Родоса (сл. 2) такође налазимо џубе као горњи капут који се носи преко антерије, направљен од различитих тканина, вунених и свилених, понекад постављен крзном.⁷ Овај део одеће оријенталне моде налазимо и у Албанији, као xhybe, такође од чоје, дужине до средине листова.⁸ И жене по српским варошима у 19. веку носиле су зими дугу, широку, спреда расечену хаљину, са или без рукава, од фине чоје или од црвеног или зеленог кумаша, златом извезену и златним гајтаниом опточено. У мушкијој варошкијој ношњи у Србији џубе је било дугачко, без рукава, од зелене или плаве чохе, опточено гајтанима отворене боје или сребром и златом.⁹ Занимљиво је да је у културној историји Босне џубе забележено у свом изворном облику, као врста горњег хаљетка слично капуту: дуго, спреда отворено, дугих широких рукава, а носило га је муслиманско свештенство (улема). Има и података да је у Сарајеву било терзија које су шиле одећу само за улему, па и џубета, а што се тиче женског модела забележено је као хаљетак који је, изгледа, давно изобичајен тако да се већ око 1900. нити носило нити се израђивало.¹⁰

Што се тиче самог термина џубе, који потиче од турског չübbe, չürre, односно од арапског gubbä, у нашем језику је турцизам и, према Шкаљићу, има два значења: једно је одора, мантија муслиманских свештеника, обично од црне чоје и друго је зубун.¹¹ У турскијој језику ова реч је прешла из арапског и значи горње, широко, комотно одело улеме, огртач који има мекану крагну високу два прста, дужине испод колена и равно, широких неукрашених рукава, а прављено је од једнобојних тканина, за зиму претежно од кашијира а за лето од фине, мекане тканине, најчешће камиље дланке и тамних штофова, или од фине, танке памучне тканине. Студенти теологије и учени људи у јавности нису носили џубе него свештеничку одећу лату. У џубе су били одевени они који су служили и одржавали џамије и месџиде, имами и мујезини. Џубе и турбан од белог тулбента (танко платно за чалму) представљали су карактеристично одело људи од религије и науке. Облачили су га и чавуши, јаничари и чохадари, који нису имали везе са науком, па да би се разликовали од улеме, имали су кавуке (капе од дебеле вунене или памучне тканине омотане уским чалмама). У савременој Турској џубе и турбан од феса обавијеног белом газом представљају званичну униформу имама приликом обављања намаза (молитве) у џамијама и месџидима и церемоније ћенаре (молитве умрлима).¹² Занимљиво је да се термин, иако у нашем језику турцизам, није нашао међу сличним терминима, као што су цемадан, џеп, џечерма и други, у обимној анализи елемената турске материјалне културе преузетих у српскохрватскијој језику.¹³ Пошто је у турскијој језику назив прешао из арапског, разумљиво је да џубе не налазимо у традиционалној одећи анадолских Турака.¹⁴ Свакако треба истаћи да је његова употреба у Турској ограничена на мушкијој ношњи, и да га у изузетно богатој и разноврсној женској ношњи не налазимо.¹⁵ У неким деловима европске Турске, Бугарској на пример, првобитно је преузето оригинално значење,¹⁶ да би затим добило и шире, па је тако означавало горњу одећу од дебelog штофа (сл. 3), обично постављену крзном, односно бунду, па тек у преносном смислу одећу духовних лица.¹⁷ Могуће је да је управо ово шире значење навело неке ауторе да погрешно закључују како је џубе код већине балканских на-

рода кожни зимски капут, постављен јатњећим крзном, односно бунда. Овај капут у Бугарској богато је украшен везом свиленим и вуненим нитима и апликацијама од вунених тканина јарких боја, а предути рукави обично имају ушивене рукавице.¹⁸ Истовремено је уочено да су на народне ношње у југоисточној Европи веома утицале две врсте турских капута, и то широка, без рукава „giubba“, и друго, капутић са дугим украсним чепкен рукавима.¹⁹ Мало детаљније одређење на исти начин транскрибоване речи налазимо код неких западних аутора као капут без рукава, у одећи жена и девојака на Близком истоку, ношен преко блузе и широких панталона, тако да спреда пада равно а позади има богате наборе; предњи, задњи део и изице често су декорисани вијугавим мотивима изведеним гајтанима.²⁰ И у нашој литератури терминологија у области костима није разјашњена тако да налазимо различита тумачења. У енциклопедијама општег типа цубе је хаљетак, мушки и женски, у варошкој ношњи од чохе, везено златом или срмом, а у сеоској од сукна, по кроју исто што и зубун, а налазимо га у северној и јужној Србији и северној Албанији²¹. Иако је реално очекивати да објашњење у етимолошком речнику буде прецизније, супротно очекивању, налазимо на компиковање објашњења, можда по принципу већа удаљеност већа трансформација, односно слободнија интерпретација. Тако испадне да се термин цубе јавља и за женски хаљетак који по кроју одговара „шкуртельки“, односно као горња женска хаљина са рукавима који висе, обрубљена златним ширитима, а сеже до појаса, и у Босни је ношња хришћана.²² Овде је очигледно дошло до удаљавања од извора јер је једноставно проверити оригинално значење овог термина у Босни.²³ И у Србији је то назначено, па Елезовић наводи да су, изгледа, некада и мушкарци носили некакву горњу хаљину која се тако звала и личила на врсту херцеговачке и црногорске доламе. Према овом аутору, сада је то женска стајаћа хаљина (сл. 4), обично од црвене чохе или кадифе, са рукавима који низ леђа висе, али се ретко облаче, а дугачка је до испод колена и најскupoценјије извезена срмом. Спада у венчану опрему коју шаље момак девојци неколико дана пре венчања.²⁴ Занимљиво је да је Вук Каракић у свом Рјечнику цубе забележио само

као једно дуго, горње одело.²⁵ Код наших аутора почетком 20. века није било сумње да је цубе турско²⁶ па ћемо поћи трагом извора, писаних и ликовних, да утвдимо правце његовог распортирања и путеве трансформирања на територији Османског царства.

У географском смислу, територија турског говорног подручја обухвата простор од Балкана до североисточног Сибира на истоку и од северног пола до Индије.²⁷ Пошто су јужни Словени још у својој постојбини били у додиру са појединим турским племенима, има схватања да се не може са сигурношћу рећи да ли су они већ од својих старих турских суседа примили само реч зубун и клобук (које ће на Балкану и поново позајмити као цубе и калпак) или и саме предмете који су тако називани.²⁸ Дешавало се да је понекад преузиман назив из неког оријенталног језика за хаљетак који је већ био у употреби, или је претрпео само мање измене под утицајем са Истока, па је зато неопходно употребити што више извора, како писаних тако и ликовних, да би се стекла права слика модних кретања кроз историју. У преводу добро познатог путописа Евлије Челебије, у опису Сарајева из 17. века, налазимо податак да у граду има много првака и великаша и да „сви прваци носе огратче од саја-чохе, саја-контоне (навезана цубета) и самур ћуркове“.²⁹ У овом граду већ од 16. века житељи су припадали четирима конфесијама (муслимани, католици, православни и јевреји) и свака конфесија је обављала своје церемоније и славила своје свечаности, али су имали заједнички еснаф и приређивали су заједничке излете,³⁰ па је разумљиво да је ношња владајућег слоја утицала и на одевање свих осталих. У Босни је овај процес ширења модних трендова текао тако што су виши друштвени слојеви прихватали неке хаљетке и модне детаље скоро истовремено када су се јављали у Цариграду, после су ову моду од домаћег имућнијег мусиманског становништва преузимали средњи слојеви мусимана, као и хришћани и Јевреји. Сиромашни слојеви, без обзира на конфесионалну припадност, носили су употребљавану одећу имућнијих, или одело од јефтињијих тканина и са мање украса.³¹ Угледање на Турке види се чак и у одећи православног, католичког и јеврејског свештенства,³² а сличне појаве модних кретања можемо да пратимо и у другим

доловима европске територије Османског царства. Тако из 18. века имамо ликовни извор који представља ктитора корчанске митрополије из године 1725. када је Корча (Скадар) била насељена православним становништвом и била важан центар просветитељства. Архонт (владар) Шамо представљен је одевен у антерију и дугу долamu, опасан широким појасом, са раскошним цубетом опрваженим по ивицама и оковратнику скупим крзном.³⁷ Нешто касније, из средине 18. века, потиче значајни писани подatak који нам је оставио Петар Андрејевић, трговац из Пећи. Он је од 1746. водио дневник приликом својих путовања на запад, у Млетке, и из Млетака преко Сплита и Дубровника у Сарајево, где је продавао, мењао и куповао, а затим се враћао у Пећ, па онда одлазио на исток, у Скопље, Приштину, Ниш, Пирот, Софију, Бијело Поље и друга места. У дневник је брижљиво уписивао количине и цене робе па нам је тако оставио драгоцене податке о ондашњим приликама. На првом путовању забележио је да је 1748. у Дубровнику купио, поред гајтана, ширита и чохе за бињиш још и „за цубе аршин и по 25 либара, аспри 0777“ као и „харч за бињиш и цубе и елек и елхакие свега харча 0720 (ас)“.³⁸ Из ових података сазнајемо колико је тканине требало за цубе и колико је она коштала. „Господар“ Петар Андрејевић је умро 1787. или су његову трговину и дневник наставили да воде његови наследници, тако да из 1822. имамо подatak да је за „ћака дечанског чуп (кратко цубе) и димие коштало 6 гроша а Радосављево цубе гроша 3, пара 20“. Тих година су неће робе нагло расле па је године 1834. „за старо чубе прекројавање ибришим гроша 17“.³⁹

Малобројни су писани извори из 18. века који нам пружају исцрпне податке о одевању у овим прохујалим временима, а најчешћи извори су пописи становништва. Тако из пописа оставине терзије Сулејман-баше, из Шејх Муслихудин махале у Сарајеву, сазнајемо да је 1772. године имао, осим маказа и другог прибора, од одеће једну црвену долamu и једно старо и једно ново цубе. Занимљиво је да је највредније у целој оставини било управо ново цубе (1680 акчи), док је старо вредело само 78 акчи, скоро колико и утија (пегла) — 72 акче.⁴⁰ Тако о одевању владара, трговца и занатлија 18. века налазимо оскудне податке, па донекле имамо слику ци-

вилног костима. Међутим, много је мање података vezаних за свештенничко одело. Историчар Јован Рајић описује србијанске свештенике из прве половине 18. века наводећи да им је одело било дуго, с преда отворено, „при ходу или другим случајем кад би се раширило, показало би се доње одело као кошуља и гаће, а у многих и димлије виделе су се“.⁴¹ Попови по варошима у Србији носили су „кадифену капу, затим дугу црну антерију, коју су прећасивали појасем, а преко ње другу, исто тако дугачку хаљину која се спуштала од појаса у дугим наборима — цубе.“⁴² Разлог да су српски православни свештеници преузели назив цубе а изгледа и крој од турских, мусиманских, имама можда је тај да су у турско време, после укидања Пећке патријаршије, добрим делом били препуштени сами себи. Није било свештеничких школа у којима би се свештеници школовали, све до оснивања Српске богословско-учитељске школе оснивача и задужбинара Симе Андрејевића Игуманова у Призрену, једине тада средње школе на српском језику у Турској. Занимљиво је да је у појединим крајевима, Расини на пример, забележено да се бунде и цубета носе зими, а либаде и мантија лети, и да се за фитиље (гајтана) на бундама и свештеничким цубетима узимају поред самура и мармura још и тако звана мечја кожа. Прерађене или штављене јагњеће или јареће коже терзије су узимале од ћурчија и често њима постављале целу бунду или цубе.⁴³ Да нису само православни већ и католички свештеници били налик на исламске слуге божје поуздано знамо из писаних података. Тако је у „Мемоарима са Балкана“ М. Ђурђевић забележио да се мостарски бискуп фра Анђео Краљевић пре окупације Восне и Херцеговине „вазда облачио као кадија или муфтија... Вазда је био у фесу, у црној цуби (горња хаљина до земље) с црвеном поставом, и зеленим или модрим чакширама до земље, с црвеним постолама (ципелама) те с великим златним крстом на дебелу златном ланцу низ прса“.⁴⁴

Значајне податке о костиму у Босни оставио нам је познати путописац Ами Еуе који је забележио да мушкици ако имају црвени кратке панталоне онда носе кратке капуте тамно зелене боје или обрнуто и још да „добар део користи Tsherniek-joive без набора од тамно зеленог сукна или црвеног. У јужној Босни, запажамо доста жакета од платна

без рукава или Tscherkeni-Gonne". Исти аутор наводи да је начин облачења који нарочито негују Босанци, Срби и имућни Бугари из Македоније онај који одликује такође и Татаре или гласнике. То је једна врста капута, хаљине с уским рукавима која се завршава дугом набраном сукњом, отвореном само с предње стране а чија је дужина до изнад глежњева и ова одећа носи назив ДОЛАМА или Tschermek-joube за Татаре зато што они носе сукњу јако набрану, што не чине ни Срби ни Босанци, код којих је сукња много краћа. Занимљиво је да и Буе бележи како Турци, посебно правници, адвокати и свештена лица имају широке кућне капуте, без оковратника, од платна, постављене крзном, и то је Joube Турака и Schoubre Срба. Даље каже да су рукави широки и обично мало краћи, а које су, пре свега, црвена, плава, зелена и смеђа, у деловима европске Турске, а у Азији и Египту има ик и црних, везених.⁴⁴ Међу писаним изворима посебно је занимљиво запажање које налазимо у описима супруге и кћери енглеског конзула у Турској, после њиховог двадесетогодишњег боравка на Истоку, да је и поред очигледног прихватљања европских модних утицаја јерменски сељак још увек оденут у своје дугачко јуббе, односно „развезан” (слободан) капут и плави турбан⁴⁵ (т. 4). У изворима налазимо сећања и утиске дипломата и чланова њихових породица са службовања у страним земљама, најчешће у писаној форми, па је тако и спретски генерални конзул у Солуну крајем прошлог века, Коста Христић, у својим успоменама са далеких путовања забележио 1883. године да улицама Цариграда шетају „дервиши у поцепаним цубетима”. Неколико година касније, 1889—90, написао је „...ми се ужасавамо гледајући људе и жене солунске како у постављеним цубетима и у бундама задовољно шетају по усјаном плочнику поред непомичног мора...” Овај угледни Београђанин својим драгоценним запажањима употребио нам је слику о одевању у Србији у 19. веку. Представљајући становнике Ваљева (1876) описује старчића у плавим чоханим чакширама и цубету, белим вуненим чарапама и јеменијама на ногама и фесом са кратком плавом свиленом кићанком на глави.⁴⁶ У претраживању по изворима 19. века незаobilazno је и познато „Путешествије по Сербији” Јоакима Вујића који је 1826. боравио у Србији и описујући хаљине „гospожа Београткиња” забеле-

жио да „оне носе такође и кратка, до више колена, ишарана с гајтаном и изvezena са златом цубета без рукава”⁴⁷ Свакако да је значајан и податак који нам је оставио Вук Каракић описујући одело једног младог Београђанина из 1812. како је био „по варошки лијепо обучен, имао је на себи плаветно цубе, без рукава, непостављено као што су онда многи носили и преко њега ћурче”⁴⁸ У историјским изворима из доба устанничке Србије међу хаљецима оба пола спомињу се и материјали од којих су били начињени, па тако знамо да су припадали имућнијим слојевима, а што се види и по њиховим ценама. Тако је цубе продато у устанничкој Србији 1807. године, 2 топа по 3,25 укупно 7,10 гроша, а неколико година касније, 1813, у Земуну је цубе од црвене кадифе, постављено, процењено на 900 гроша.⁴⁹ Да је у одећи најугледнијих људи и чланова њихових породица у Србији цубе било вредан и значајан део закључујемо из преписке Милоша Обреновића, тада из Крагујевца и Пожаревца, и терзије из Београда Атанаска Николића и терзијаше Јованче Марковића, која се чува у архиви Кнежеве Канцеларије, као и у породичној архиви унука А. Николића.

Тако је терзији уз поруџбину од 2. јуна 1822. послано 300 гроша „да начини Петрији, кћери Господаревој, једно цубе са златали арчом од најфиније чеје црвене”, а само четири месеца касније препоручено му је да од исте, црвене чоје, начини једно цубе за госпођу Љубицу. Године 1827. Кнез Милош је послao Атанаску у Београд кадифу да начини „једно цубе женско, величине као што знате да је Јеленка велика, која се налази у мом конаку у Крагујевцу”. У овом случају украс је морао да буде умерен пошто је цубе било намењено не кнегињи већ кнезевој миљеници. Из сачуване преписке видимо да је Милош био врло прецизан у својим поруџбина-ма када се радило о врсти и боји тканине, мустрама и другим украсима. 12. септембра 1828. његова поруџбина је била: „... треба ми за цубе једно ширит, зато препоручујем да ми га нађете и да пошаљете колико за кол-цубе треба”. И тада се мода мењала па је следећа Милошева поруџбина изгледала другачије: „... Цубе ће ово бити као Пекетино, без гајтана, од једног само бујмета.” (1833). Сачувана преписка представља извор најразличитијих информација из којих сазнајемо да је у Србији тога доба било

и мушких и женских џубета, са и без рукава, од којих материјала су прављени и како су укращавани, и које дужине су били. Тако кнегиња Јубица (1788—1843) у поруцбини одела од 21. јануара 1834. пише из Пожаревца терзији Николићу у Београду: „... Препоручујем Вам за џубе да добро мотрите нека буде у плекима, рукавима и ширином као и ова послата шкуртелељка, а дужину знате сами колико треба, само арач нек је суфтилни, да не буде крупно и ретко... Немојте опет сасма дугачко џубе, да се не вуче по земљи”. Истовремено га упозорава да ће му га вратити ако јој се не допадне, као што је то и учинио кнез Милош, који није био задовољан са једним готовим џубетом. Да је џубе било значајни део женске ношње говори нам и попис дарова које су еснафи београдски дали приликом удаје Петрије, кћери кнеза Милоша, у Београду 25. маја 1824, где видно место имају тканине и хаљеци оријенталног типа, међу којима се најчешће спомиње управо џубе.⁴⁷ Петрија се и венчала у таквом оделу, за земунског трговца и носила га је у Земуну све до 1829, када је молила Милоша за допуштење да промени хаљине. За владе кнеза Милоша одело је често даривано у знак милоште, наклоности и одликовања, по обичају вероватно примљеном од Турака. Тако се Стеван Јефтић из Пожаревца захваљује кнезу 28. јула 1831.: „Антерију и џубе, по момку Васиљку, милостивејши дар Ваш, примио сам, за које срдечно благодарим”.⁴⁸

Судећи према архивским подацима, изгледа да је џубе било и обавезни део мираза младих удавача из најбогатијих „ућа, трговачког и старешинског слоја. Тако је познати трговац с краја 18. и почетка 19. века Никола Милићевић Луњевица (1767—1842), господар нахије рудничке, забележио у свом тефтеру 29. септембра 1822. да је приликом удаје ћерки Јеки дато у новцу 3.005 гроша а у стварима, поред разних делова покућства, и „1 џубе до земље вишњево, самуrom постављено, 1 јелек до земље, 1 прслук кратки...”,⁴⁹ а ћерки Ристи 6. октобра 1828, према описаном попису одеће, на првом месту је „1 кол џубе”⁵⁰ Да је џубе било обавезни део женске ношње види се и по томе да је приликом заплене имовине на списку одела које се оставља налазе „једно џубе, једна антерија, једно ћурче или либаде, један фес, једна шамија, једне папуче и једне чарапе”.⁵¹ Занимљиво је да је у тим да-

вним временима џубе као скупоцена роба било и предмет краће, што сазнајемо из потернице окружног начелника у Пожаревцу од 18. јануара 1862. за непознатим лоповом који је у Београду покрао разна одела, јоргане и друге ствари угледног Мише Анастасијевића. Лопов је из отвореног сандука однео један биньиш од црвене чоје, једно џубе од црне чоје, са свилом постављено, једну антерију дугачку, једно женско либаде од главог атласа, као и низ других хаљетака.⁵² Поуздано знамо да је у овом, као и у претходном, 19. веку, у оставинама записивана и ношња и да је џубе обично на самом почетку таквих пописа, као и да је његова вредност велика, чак и када је у питању изношено џубе.⁵³

По сећањима Димитрија Маринковића, који је у Београд дошао средином прошлог века, мушка и женска градска ношња је била једнака у свим градовима Србије. Сви чиновници носили су турско одело — чакшире, ћурче, џубе, јелек, фермен и цемадан и сви мушки, почев од саветника и попечитеља па до последњег мајстора, имали су одело истог кроја, само је код богатијих било скупоценије.⁵⁴ Пажњу привлачи и то да је овај брижљиви хроничар наше прошlostи забележио и да су све жене, почињући од кнегиње па до обичне грађанке, такође биле једнако обучене, у фистан, шкуртелељку и либаде а на глави имале фес, код богатијих са златним пушћулама (кићанкама), а доцније тепелук од дуката и бисера, и уместо појаса бајдер.⁵⁵ Ово писано сећање подудара се са ликовним изворима тога доба, нарочито бројним сликаним портретима, цртежима и графикама, касније фотографијама, на којима је права реткост наћи џубе у женској ношњи, што указује на закључак да је пре средине прошлог века потпуно формирана српска женска градска ношња са либадетом као типичним и репрезентативним делом те ношње.⁵⁶ У богатој колекцији акварела и скица Карола поп де Сатмарија (1812—1887), који нам пружају слику одевања током 19. века у Београду, налазимо и акварел „Типови са београдског трга”, са натписом „Белград 27 јула 1852”, где је с леве стране човек у антерији преко које је дугачко и широко „џубе”, рукава дугих до лаката. За наше истраживање још драгоцености је збирка акварела Николе Арсеновића (1823—1885), по неким тумачењима првог југословенског етнографа⁵⁷, кројача: по занимању, који је у периоду од 50-

их до 70-их година прошлог века путовао по Балкану, издржавајући се сликањем, кројењем и шивењем и истовремено бележио народне ношње. Цела збирка његових радова откупљена је у Београду 1879. када је и постављен за учитеља цртања у истом граду. На акварелima није бележио годину, али је записивао место настанка и коме је ношња припадала (девојци, младој или удатој жени), а некада и име власника одеће. Тако у Арсеновићевом Атласу орнаментата, који се сада чува у Етнографском музеју у Београду, налазимо четири акварела, приближно истих димензија (око 50x60 цм), изведена окер тоновима, са натписима на немачком језику а представљају орнаменте (инв. бр. 1125 и 1135) и кројеве цубета (инв. бр. 1162 и 1136) насталих у другој половини 19. века у Скадру и Ђаковици. Орнаменти представљају терзијски вез (сл. 5) и крој цубета, допуњено натписима, на једном „Анке Стевине Скадру“ и другом „Ђована Павловић Ђаковцу“. Ови натписи су изузетно значајни пошто се ради о словенским именима па нема сумње да су цубета припадала хришћанској, српској становништву, које је у свим крајевима тада било врло бројно. Истовремено, и остало становништво у свим градовима и њиховој околини прихватало је доминирајућу оријенталну моду, па тако цубе налазимо и у албанској ношњи, као на гравири Л. Е. Петровића из 1875.⁵⁸ Према сачуваним подацима зnamо да је Призрен у другој половини 19. века био највећи занатски и трговачки центар у Метохији и шире, а када је постао и административни центар вилајета (1868) истовремено је важио и као снажан културни центар Срба у Турској — средином прошлог века имао је 25.000 становника, од којих су већину чинили хришћани, мањом Срби.⁵⁹ После тескере султана Махмуда II из 1837, о реформама у одевању, и трговци хришћани почели су да путују по целом Балканском полуострву па и даље, као и да сами раде са свиленим и чојаним тканинама. Занатлије су под кнезом Милошем били: „Муслумани, који су се општим именом називали Турци, Хришћани и Јевреји... Хришћани занатлије били су у почетку само Срби, Грци, Цинциари и Јермени... Јевреја и јеврејских занатлија било је понајвише у Београду“.⁶⁰ Пошто су терзијским занатом могли да се баве и Турци и раја, у Призрену су 1866. регистроване 83 радње за шивење оријенталног костима у извеш-

тају Е. Виета-а, па је према броју дућана овај занат био један од најразвијенијих у то време и долазио је одмах после оружара и златара.⁶¹ Терзије су кројиле и шиле мушка и женска одела од различних тканина и све су израђивале руком. И у Босни терзија је било муслимана и хришћана, а можда и Јевреја.⁶² Треба споменути и казазе (позамантре), занатлије који су израђивали разне предмете од свиле и памука (гајтане, зах, ибришиме, разне ките, ширите, дугмета и подвезе), којима су се украшавала одела и коњска опрема, и међу њима је такође било и хришћана. Чувене терзијске радионице на Балкану биле су у Јањини, Крушеву, Битољу, Призрену, Јећи, Скадру и Нишу а њихови производи доспевали су трговачким путевима у све области Балкана, посебно Србију и Босну, па чак и Египат и Тунис. Према савременицима у терзијским радионицама Јањине радило је око 1200 игала и нарочито се истицала радионица Костоса Битсиоса у којој је радио четрдесетак терзија, који су за годину дана могли да направе и до 1000 костима.⁶³ У Врању (сл. 6) је преко тридесет година, све до ослобођења 1878. велику радионицу имао Апостол — Тольја Христић. У њој је радило по 30—40 мајстора и калфи, а ту су радили и најбољи срмакеши, везачи срмом и златом, који су временом и надмашили муслуманске везиоце.⁶⁴ Центар целокупне балканске трговине у 19. веку био је Битољ и ту се слива естап из Солуна, Лерине, Преспе, Охрида, Скопља, Призрена, Костура и Корче, а одатле су се гранали трговачки путеви за Цариград и Малу Азију на истоку, и Беч и Пешту на западу. Трговало се на све стране и трговача је било разних па су се Дубровчани још средином 18. века жалили на албанске трговце који су од Скадра продирали ка Нишу и Видину.⁶⁵ Из Приштине и Призрена стизали су албански трговци и у северну Србију, па су и српски трговци одлазили на два велика вашара у Приштину. Становништво је тада било подељено према конфесијама а не према националностима, па су тако, на пример, у Београду почетком 18. века сви католици рачунати у Немце а сви православни (Грци, Цинциари, Арнаути, Власи, Бугари и Јермени) рачунати у Србе, пошто их је све везивала вера и сви су знали српски језик.⁶⁶ Јевреји су овде били староседеоци и бавили су се старијим балканским занатима, а како их је било не само на Балкану него и широм

Османског царства, занимљиво је пратити њихову прошлост преко историјских извора, посебно ликовних, међу којима су драгоцене бројне фотографије.

У писаним изворима са нашег терена чешће се спомиње мушки џубе, али нам ретке фотографије документују првенствено женске ликове оденуте у овај изузетно декоративан део ношње. Тако је фотограф Петар М. Аранђеловић фотографисао „Девојку у народном костијму” у Нишу 1880. а непознати аутор је снимио „Жене и девојке” у Призрену ско 1900. Студио угледног београдског фотографа М. Јовановића овековечио је 1903. године још угледнију Госпођу Валтровић, супругу тадашњег чувара Музеја у Београду, у парадној пози, одевену у изузетно богато везено џубе, главе украшене бисерним тепелуком са дијамантским иглама на барешу. Очигледно је да су уместо оријенталних димија и појаса са пафтама у нашу моду ушли европске сукње са бајaderом око паса, али је џубе, као и либаде, задржало своје истакнуто место. О томе нам недвосмислено говори каталог изложбе српског павиљона на међународној изложби у Паризу 1900, илустрован фотографијом српске грађанке (Призрен?) огрнуте џубетом са рукавима.⁶⁷ Када је 1903. у Петрограду организована Прва међународна изложба историјских и са-дашњих костима, на списку предмета Министарства Народне Привреде Србије, поред других везених и одевних предмета, нашла су се и црвена чојана, везана златом џубета. Она су, према извештају др. Симе Тројановића, члана Одбора Петроградске изложбе, била разапета у залеђу ормана са доламама и јелецима, „и то само по избору, који су богато везени или су од стваринске свиле, којима се особито одликује Пећ и Призрен”.⁶⁸ Као репрезентативан део српске ношње џубета, су била изложена и у Лондону 1907. међу антиквитетским и златарско-кујунџијским радовима у Српском одељењу Балканске изложбе.⁶⁹ Из исте године је и фотографија В. Радуловића која представља Даницу и Алексу Попадић, сада у приватном власништву у Пећи (сл. 7), а која довољно казује сама за себе, као и фотографија књешиње Олге Карађорђевић у народној ношњи из 1926, сада у Архиву Југославије у Београду.

Границе Османског Царства обухватале су велика пространства насељена становништвом разноликог националног састава, па су у складу са обликом и

структуром османског феудализма основне супротности биле претежно класног, а не националног карактера.⁷⁰ То објашњава чињеницу да у материјалној култури различитих народа и данас удаљених земаља, налазимо много сличности и заједничких елемената у њиховој културној баштини. Карактер Османске државе омогућио је међусобно упознавање, преплитање и спајање различитих културних традиција и у том смислу посебно је интересантан положај Сефарда, Јевреја који су напустили Шпанију у 15. веку и населили се претежно у Константинопољу, Солуну, Андрианопољу, Бруси, Јерусалиму, Сирији и Египту. Њихов костим разликовао се од оног правих Јевреја, од којих су многи били Ашкенази. У одевању Јевреје 19. века џубе је било дугачак капут, који се носио преко антерије, израђен од различитих тканина, вунених и свилених, а некада постављен крзном. Тако одевена снимљена је Рахел Амадо (Photo. Arch. 2995),⁷¹ у ентеријеру фотографског атељеа у Измиру крајем 19. века. Према ликовним изворима „djubba” је била и део традиционалне мушке градске ношње, ношена преко антерије уvezene појасом, као на литографијама које приказују Јеврејина у Смирни (Измир) око 1830. или у Јерусалиму 1854.⁷²

И старешине јеврејских заједница у Цариграду и Солуну током прошлог века носиле су џубе преко антерије, тамне боје, па је цео костим строгог и сведеног изгледа био и пример другима, а само су се традиционални украси за главу (кавезе) разликовали. На фотографијама из Брусе и са Родоса (сл. 2), снимљеној 1873. видимо и једну необичност, да је џубе мушкарца постављено у горњем делу белом, а у доњем црном поставом, док су муслимани и хришћани имали поставу у само једној боји. И Јевреји у Јерусалиму имали су џубе, као и њихови синови, мали Давид, на пример, син другог главног рабина у том граду, према литографији из средине прошлог века, сада у Јеврејском Теолошком Семинару у Јерусалиму.

Овде, у Палестини, у мушком, вероватно изузетно свечаном костиму срећемо и бело џубе, начињено од кашмира, у комбинацији са свиленом дугом антеријом и другим скрупоценим пратећим доловима ношње.⁷³ За наше истраживање сд посебног је значаја фотографија са Родоса из 1873. (сл. 2) из колекције Hamdy-Beya (1842—1910), познатог турског музеолога и сликара, који је уз

фотографију забележио и текст.⁷⁶ И у спису одеће Јеврејки из Туниса спомиње се џубе, али је са отиска у дрворезу тешко разазнати о каквом хаљетку се заправо ради и да ли је исти као на цртежу Алжирке из 1835. Према колорисаној литографији из 1842. „Алжирка“ очигледно је да термин „djubba“ овде означава хаљину дугу до чланака, без рукава, у плавој и златној боји, вејроватно од броката.⁷⁸ Путујући на Далеки исток, Јевреји су пренели и свој традиционални костим тако да је џубе забележено и у Индији. Сачувана је гравира из године око 1864., на којој је представљен David Sässoon (1792—1864), оснивач банкарске куће у Бомбадују (рођен у Багдаду), а приказан у традиционалном костиму свог родног места (djubba, ентари и турбан).⁷⁹

Очигледно је да су ликовни извори врло значајни за проучавање материјалне културе, али они сами нису дољни, пошто из објективних разлога не могу да пруже све неопходне информације. Оно у чему највише мањкају, по готову када се ради о костиму, представља крој, који је основни елеменат ношње. Управо зато је свако теоријско истраживање овог проблема неопходно наставити и практичним, односно проучавањем сачуваних предмета, које налазимо у музејским збиркама и приватном власништву. Значајан је подatak J. Хаџи-Васиљевића да је Катарина С. Николић још 1932. чувала два горња хаљетка, производ скадарских занатлија, који су припадали њеној старајки, умрлој 1874.⁸⁰ Познато је да су богате Брањанке средином прошлог века, поред скупог врањског, поручивале и скадарско одело, а сиромашније, које нису имале ћуркове за зиму, носиле су, млађе шкортељку, а старије чојано џубе. И мушки су зими преко фермена носили џубе или ћурак (бунда, кожух) од плаве или црне чоје. Џубе је било краће, умерене ширине и постављено јагњећим или лисичјим крзном, а код богатијих, као и ћурак, у леђима било је постављено и кожом дивље мачке, твора или венерице.⁸¹

Од музејских колекција свакако треба истаћи збирку Музеја примењене уметности у Београду, у којој се чувају различити примерци женских џубета (сл. 8), са и без рукава, направљени од чоје или кадифе, а украсени гајтанима и ширитима, као и везом златним и сребрним нитима.⁸² Њихов крој је типичан: спреда су отворени целом дужином,

предњи пешеви равно падају, са стране су косо просечени цепови, леђни део је укројен у струк а сукња позади звонасто пада у богатим наборима. То је постигнуто укројавањем централног клина, који се сужава од рамена ка доњој ивици, и цвикли, које се симетрично, са обе стране, додају дијагонално у односу на централни клин (сл. 9). Тако се постиже изузетно богати звонасти пад на леђима, чији доњи обим може бити од 200 цм до 400 цм. Просечна дужина је око 120 цм и обично је предњи део десетак цм краћи. Цела конструкција костима наглашена је распоредом орнаментике. По правилу, све спољне ивице али и шавови на леђима и прорези за цепове, као и проширења у задњем делу украсени су на одговарајући начин. Врло често богати украс прекрива у потпуности предње делове (сл. 8) а има и примерака да је цело џубе прекривено најразличитијим преплетима, изведеним златотканим ширитима, сребрним и свиленим гајтанима (сл. 9). То су они најбогатији примерци рађени за добро стојеће поручиоце и специјалне, свечане прилике. Тканина од које су џубета шивена је најчешће чоја или сомот, црвене, вишњеве, љубичасте, плаве, црне или смеђе боје, а постава је обично штампана памучна тканина, ређе атласна. У орнаментици доминирају флоралне композиције, са честим мотивима лале и палмета, зумбула и розете, боте и бильним преплетом, као и мотивом сунца. Украс је најчешће изведен полагањем позлаћених и сребрних нити, упредених свиленим концем, или црним свиленим гајтаном, некада површински а некада релефно, а ретко налазимо и шљокице. Ионекад на прсима налазимо крупна, украсна дугмета, уплетена од позлаћених нити, упредених са свиленим концем и коралним зрном на врху. Већина сачуваних хаљетака је настала током друге половине 19. века и потиче са Космета. За женско џубе од црне чоје везено срмом (инв. бр. 5351) поуздано знамо да је купљено у Охриду,⁸³ што је значајно, због тога јер обично не располажемо таквом врстом података са терена.

С обзиром на то да смо на основу архивске грађе и других писаних извора са сигурношћу утврдили да је било џубета и са рукавима, можемо закључити да хаљеци који имају карактеристичан крој са клином на леђима и богате наборе у задњем доњем делу, као и украсне, чепкен, рукаве причвршћене у раменом делу, такође припадају

истом типу (сл. 4).⁸⁴ Досадашњим проучавањима утврђено је и то да су појединачни елементи кроја били променљиви, као на пример дужина џубета. Према ликовним изворима и броју сачуваних предмета очигледно преовлађује дужина до испод колена (сл. 6), али има и дужих, скоро до чланака, као и краћих, до изнад колена (сл. 9). Овако велики распон у дужини значајно је констатовано зато што је у прошлости наводио на погрешне закуљчке да је ово кратко џубе у ствари дечије.⁸⁵ С обзиром на начин украшавања могуће је издвојити неколико варијанти, пре свега ону код које је украс ограничен на наведене карактеристичне површине (сл. 6), затим на другу, богато декорисану код које се само делимично види основна тканина (сл. 8), и трећу, са украсом који потпуно прекрива целу површину костима (сл. 9). Што се тиче украса праву реткост представљају мотиви који не припадају бильном и геометријском типу. Тако је мотив птичице на предњем делу врло усамљен, као на пример на џубету сада у Музеју примењене уметности (ин. бр. 13977), или на оном које је припадало црногорској књегињи Зорки Петровић (1864—1890), кћери црногорског краља Николе и од 1883. супруге српског краља Петра I Карађорђевића.⁸⁶ У многим музејима у Србији чувају се џубета од мање или више скupoценог материјала и украса, али посебну историјску вредност имају два примерка, данас оба у Ројном музеју у Београду, од којих је једно споменуто Зоркино, а друго је припадало српској књегињи Љубици Обреновић.⁸⁷ Занимљиво је да се оба предмета воде као зубуни,⁸⁸ управо онако како су и примљени од претходних власника, и имају много сличности у материјалу (оба су од чое боје труле вишње), кроју и орнamentiци (распоред и мотиви), као да су дело истог мајстора иако их раздваја неколико деценија. „Зубун” књегиње Љубиће издваја се једним занимљивим детаљем: мотиви стилизованих цветића и листића, изведені сребрним и златним нитима, испуњени су врло дискретним апликацијама од чое у више тонова црвене, плаве и зелене боје, што даје специфичан изглед овом предмету. Сличне, неуобичајене колористичке ефекте остварио је и терзија који је 1892. у месту Јањеву, комуна Липљан, украсио џубе од црвене чое црним вуненим гајтанима и свиленом биком (једна тордирана нит) црне и зелене боје.⁸⁹ Ове податке уз предмет

оставио нам је вредни сакупљач нашег народног блага, лесковачки сликар Христифор Црниловић (1886—1963), који је у преко 2000 сvezaka сакупио грађу, снимио или нацртао поједине одевне и орнаменталне елементе, па чак израдио и етничке карте. Од њега сазнајемо да је у Тетову џубе „дуга хаљина од чланака, без рукава и отворена; од алеве чоје или у жалости црне; по кроју исто као и призренско, разликује се само у везу. Носиле су га Туркиње и жене и девојке, а хришћанке само жене. Истог облика као оно у Призрену и Скадру”.⁹⁰ Истог облика су и џубета која се сада чувају у Музеју у Новом Пазару, са карактеристичном композицијом „аждаје“ или „але“, обично на скотовима. Према неким ауторима џубе у овом крају представља део одеће присутан само у одевању српског становништва.⁹¹ Занимљиво је и то да је у јеврејским збиркама у Југославији сачуван мали број ових предмета,⁹² као и то да у Босни под називом џубе налазимо првенствено оно које је носило муслиманско свештенство (т. 6), а потом и као хаљетак до струка, са рукавима до лаката, од сомота са златовезом. Такво једно џубе, сада у збирци Музеја града Сарајева, купљено је од праунуке Хусеин-капетана Грађашчевића, са податком да је то био део ношње богатих муслиманки, а има и података да су га облачиле понекад сеоске младе, мада је, изгледа, изобијајено још половином прошлог века.⁹³

Богатством збирки посебно може да се похвали Етнографски музеј у Београду, чији су оснивачи почетком овог века путовали по Србији и откупљивали делове ношње на терену записујући и локалне називе. Тако је Никола Зега у инвентару из 1905. под инв. бр. 708 забележио „цибе, женско, од плаве кадифе, срмом и златом везено по скутима, и украсено срмјали гајтанима и ширишима, набављено у Пећи, Стара Србија, за Одбор Прве Међународне изложбе Костима у Петрограду године 1902, динара 100”. Неколико година раније, 1899. Народни музеј је набавио женско џубе из Призрена (сада у ЕМ, инв. бр. 5997), од чое боје труле вишње са неуобичајеном орнamentiком на предњем делу комбинованом од мотива крста и птице. У документацији Музеја налазимо и податке о џубету као делу мушких народних ношње, начињеном од белог сукна, без рукава, са широким скутима, дужине до колена и опшивеном по ивицама плавим гајтаном. Набавио га је др. Си-

ма Тројановић у Звездану код Зајечара, такође за изложбу 1902. по цени од 30 динара (у инвентару из 1905. ред. бр. 757, сада инв. бр. 8560). Каснији истраживачи су утврдили да се у неким селима још сећају да је преко кошуље ношено „џубе” опасано вуненим појасом⁹⁴, али се заправо ради о зубуну, делу народне ношње. У околини Пирота у ношњи православног сеоског становништва ово џубе или јелек (т. 3) по кроју је слично градском џубету а начињено је од белог сукна, оперважено црним или тамномодрим гајтаном (инв. бр. 17908, стари бр. 16, из комплета)⁹⁵, набављено је 1902. а рађено вероватно половином прошлог века. И на изложби збирке Х. Црниловића у Манаковој кући народна ношња шопске области (југоисточна Србија, североисточна Македонија и суседне области у Бугарској) представљена је хаљетком из Црне Траве званим „џубе”, који по кроју одговара зубуну. Сличан пример налазимо и у мушкој црногорској ношњи села Кућевишта у Црној Гори („џубе” — зубун, у Етнолошком музеју у Скопљу, инв. бр. 6187).⁹⁶ И старија женска ношња у вранским селима познаје џубе (врста зубуна), од беле клашиње, са украсима од вуне и гајтана. Стручњаке не чуди то што џубе у градској и сеоској ношњи имају различиту форму, као ни разлике у мушкој и женској ношњи. Оно што изненада је да постоји велика разноврсност у моделима на релативно малој географској удаљености а у истој групацији. Тако, на пример, у старом Лесковцу џубе је било у употреби зими, широких рукава, у струк, дужине до кукова, закопчавало се и било је од чоје или атласа, постављено кожом и оивичено лисичином.⁹⁷ У Зајечару, пак, овај хаљетак сличан либадету био је од кадифе а ретко од атласа, са карактеристичном крзненом крагном до половине пешева.⁹⁸

У закључку је неопходно истаћи да је класично женско џубе, које срећемо у градској ношњи широм Балканског полуострва, у Турској познато под именом „Rumeli isi”⁹⁹ (рад из Румелије), или „устлук” (горњи капут, одело). И у Топкапи музеју у Истанбулу класификовано је као део женске ношње из Тракије,¹⁰⁰ што свакако значи да не припада аутохтоном турском костиму. Истражујући почетке његовог настанка, а према доступној литератури и изворима, утврдили смо да је џубе прешло из мушке у женску одећу у Грчкој, и то у Леониди, где је женска ношња настала развојем

костима угледних грађана Прастоса, некада богате а касније уништене престонице области Цаконије. Ове хаљине су биле од скрупоцених тканина, броката, велвета и финих вунених материјала, које су увозили богати цаконијски трговци. Госпође у Прастосу облачиле су се у лепршаву турску хаљину (мантил) „jubbé” од скерлетне чоје или сатена, а у Леониди носиле су га само тек удате младе.¹⁰¹ У Грчкој је џубе првенствено део мушке ношње, и оно цаконијско је првено, без рукава, од чоје док је у Левкади кратких рукава позади проширено на две стране.¹⁰² Можемо закључити да је џубе у мушкој ношњи имућних Сефарда Бугара, Срба и Арнаута у Османском царству задржало крој турског џубета, као и да је назив примењен на хаљетак женске градске ношње, који се по кроју битно разликује од мушких (т. 7, према М. Тилке).¹⁰³ Затим је прешло у сеоску ношњу мушку и женску, другачијег кроја од оног у градској ношњи. Занимљиво је да га у овом „женском” облику налазимо како у далекој Јерменији¹⁰⁴ (т. 4), тако и у суседној Албанији где се у колекцијама чувају богато везени примерци,¹⁰⁵ као и они једноставнији, од чоје украсени гајтанима, или са украсним, чепкен рукавима.¹⁰⁶ Католикиње у Скадру имале су џубета украсена мотивима птица, змија, цвећа, детелине са три и четири листа и бадема, и овај украс је, као и свуда, био изведен ширитима и гајтанима по ивицама и бујом у средишњим деловима.¹⁰⁷ „Xhubë” се облачило преко антерије или доламе и носили су га православци из градова Корче, Воскопоје и из других места, почев од 18. века па до проглашења независности (1912.). Крајем 19. века било је веома популарно међу широким слојевима муслиманској градског становништва, као и у неким селима, и то у комбинацији са аутохтоним сеоским костимом, посебно са свадбеном одећом. У историји костима позната је појава да поједини одевни предмети, пошто дотрају у моди градског, пређу у моду сеоског становништва,¹⁰⁸ па такав пример налазимо и у Албанији где су 20-их и 30-их година овог века жене облачиле првено џубе за свадбе у неким селима среза Либразхд.¹⁰⁹ Крајем 19. па све до 30-их година овог века православке из града Корче имале су костим комбинован од широких европских хаљина и џубета од црне чоје са крзном на изрезу око врата и на предњим ивицама.¹¹⁰ Традиционална ношња у Алба-

нији је разноврсна али је утврђено да велики број варијанти костима не улази у аутохтони фонд него је донет, и у тој групи је и џубе.¹¹ Управо зато изне-нађује да се у западној литератури и колекцијама као земља порекла џубета прецизира Албанија,¹² и само ретко ос-тавља неутврђено — Албанија, Грчка или Југославија.¹³ Некада се наводи да је то свечана одећа храшћанке из Скадра са краја 19. века, као за џубе из колекције Викторије и Алберт музеја у Лондону, што може бити оправдано али је чешће произвољно. Трагајући за узроцима ове појаве, утврдили смо као могући разлог управо то да су у европ-ским оквирима историјом костима почели врло рано да се баве немачки аутори,¹⁴ чије су поставке касније преузимали и други истраживачи. И у публикацијама новијег датума познатог и при-знатог М. Тилкеа џубе је везано за Ал-банију и Турску као део свечане жен-ске ношње. Мада аутор констатује да се у старим илустрацијама турске одеће не могу наћи ни богати украси гајтанима нити овај кратак део ношње, закључује да је џубе у Турској од чоје, горња, дуга, мушка одећа, увек са рукавима.¹⁵ Даље констатује да и женска долама има исти крој као „*juubbah*”, са средишњим задњим делом који се постепено сужава према доњој ивици и бочним де-ловима који се уклапају под углом. Можда зато савремени албански истра-живачи на Косову џубе називају дола-мом без рукава.¹⁶ Не оспоравајући вред-ност Тилкеових акварела, и имајући у виду да, као и други истраживачи, че-сто није бележио порекло и место њиховог настанка, а и ако јесте не одго-варају садашњим политичким границима, очигледно је Албанија наглашена као одредница, не само за џубе него и друге делове оријенталне ношње која је доминирала на Балкану током 19. века. У предговору наведене публикације ре-чену је да не претендује да буде научна и да је треба узети само као полазну тачку, али је јасно да може да усмери даља, истраживања у погрешном правцу.

Досадашња истраживања омогућила су нам да, пре свега, утврдимо исходи-ште и географске оквире у којима се џубе распостирало у прошлости. Тако са сигурношћу знамо да овај део горње одеће потиче из Турске, да га на Балкану има у Бугарској, Грчкој, Ал-банији, Србији, Румунији и Босни, а да га нема у Далмацији,¹⁷ Црној Гори¹⁸ и Херцеговини,¹⁹ на западу. Налазимо га

у Алжиру, Јерменији и у Индији. Пре-ма историјским изворима, утврђено је да је било у употреби муслимана, хриш-ћана, православних и католика, као и Јевреја, односно међу многонационал-ним поданицима пространог Османског царства које нису раздвајале верске и националне, него првенствено класне разлике. Угледни људи, чланови арист-ократских породица, као и трговци и занатлије, истицали су свој статус на видљив начин — својом појавом, одно-сно одећом. Тако је у Босни беговска ношња била од светлоцрвене, зелене или плаве чоје, украшена срмом, док су трговци и занатлије имали одело од тамне чоје украшено гајтанима.²⁰ Џубе је било популарно током 18. и 19. века, све до тридесетих година нашег века, да би данас било у ограниченој употреби свештених лица, баш као и на самом почетку. Првобитно се појавило у муш-кој ношњи, а затим је стекло велику популарност у женском костиму, али сасвим другачијег кроја. „Мушки“ џубе кројено је по типичном оријенталном узорку који користи целу ширину тка-нине, рукави су под правим углом а про-ширења се постижу клиновима. Нема украса и само су ивице оперважене крз-ном, а ретко је и цело постављено ис-тим. „Женско“ џубе има сведен пред-њи део, кројено је у струк, са леђним делом који пада у богатим наборима. Украшено је веома богато, посебно за свечане прилике. Обично се сматрало, и у нашој и у страној литератури, да не-ма рукаве, па је велику загонетку пред-стављао хаљетак по кроју истоветан овом џубету, али са рукавима, отворе-ним, срцолико завршеним и причвршће-ним у раменом делу тако да слободно падају.²¹ Истраживањем и упоређива-њем историјских извора, архивских по-датака, ликовних извора и сачуваног материјала, утврдили смо да овај део сдеће представља тип џубета са рукав-има. У дечијем костиму налазимо и „мушки“ и „женско“ џубе, одговарају-ћих димензија. Тканине коришћене за израду биле су разнолике, памучне и вунене, најчешће чоја и кадифа, а по-става обично памучна или свилена. Нај-чешће боје су разни тонови црвене и плаве, љубичасте, смеђа и црна, а ук-рас је изведен ширитима, гајтанима и бујком. Изузетно ефектан украс нека-да је ограничен на ивице, понекад пре-крива већи део површине, а изузетно и целу основну тканину.

Недоумице које настају услед различите примене истог термина у различитим просторима разрешене су захваљујући и недавним истраживањима савремених аутора. Тако поуздано зnamо да џубе у Турској налазимо у мушкију али не и у женској одећи,¹²³ да у Албанији и Грчкој¹²⁴ није аутохтоно већ је импортовано са оријенталном ношњом и да га у шиптарској народној ношњи Косова нема до краја I светског рата.¹²⁵ У Бугарској налазимо „мушки” крој и у мушкију и у женској градској ношњи,¹²⁶ као и код Сефарда широм Османског царства. Варијанту џубета са клиновима, дужине до кукова, са ширим затвореним рукавима, начињено од сомота и богато украшено златовезом и шљокицама, налазимо у муслиманској женској ношњи у Еосни, најчешће као део свадбене одеће најбогатијих слојева становништва.¹²⁷ Очигледно се ради о преузимању термина, као и у Алжиру, где означава сасвим другачији део ношње — хаљину без рукава, дугу до чланака.¹²⁸ Осим ове појаве, да је исти термин примењен на сасвим другачији одевни предмет, занимљиво је и то како је џубе, на свом дугом путу трајања и промена прешло из градске у сеоску ношњу, па се некада у терминологији изједначава са доламом,¹²⁹ или зубуном.¹³⁰ Овакво богатство и разноликост типова можда најбоље илуструје збирка Народног музеја у Нишу, где налазимо четири репрезентативна примерка, градско, мушки и женско џубе, као и сеоско, мушки и женско. „Мушки” џубе из Ниша инв. бр. 1825 је горњи мушки хаљетак од црне чое, дужине до листова, дугих и широких рукава, украшен крзном око предњих делова и око врата; „женско” џубе из Призрена инв. бр. 52 начињено је од сомота боје труле вишње, украшено златовезом; мушки џубе из села Доња Стјена код Ниша, инв. бр. 867, кројено је од белог сукна, са уским оковратником, дужине до испод колена, и то из пет делова (пола) којима се постиже ширина, а ивице су украшene гајтанима; најзад, женско џубе из села Чиниглавци код Пирота, инв. бр. 826 од шајка, за зиму, од струка наниже богато се шири, рукави су дуги и широки, ивице оперважене крзном, а цепови украсни, косо кројени.¹³¹ Тако ова мала али вредна збирка илуструје наша досадашња истраживања о џубету.

Данас у Турској џубе носе верски службеници за време молитве, судије и адвокати приликом суђења, као и про-

фесори и ректори универзитета на свечаностима.¹³² Код нас је, такође, део ношње имама, хода и шеиха. Истовремено га налазимо у ношњи православних свештеника као горњу мантију, али и као назив за горњи капутић који се у јавности носи преко мантије, а по кроју одговара европском сакоу само уместо класичних ревера има оковратник уз врат.¹³³ Ово нам недвосмислено указује на истрајавање поједињих одевних предмета. Повратак традиционалним вредностима и кројевима присутан је у различitim деловима света. Тако је председник државе Тунис донео одлуку априла 1991. да сви мушкарци у владиној служби приликом церемонија буду одевени у традиционалну ношњу, „јубе”, које је у свој земљи, и у мушкију и у женској сдећи кројено из једног комада тканине (т. 5).¹³⁴ Несумњиво, проучавање историје костима препуно је непредвидивих изненађења и открића.

Напомене

1. Из позива српског Одбора за изложбу приликом прикупљања предмета широм Србије за „Прву Међународну Изложбу одела и градива“ у Петрограду 1903. Архив СР Србије, Министарство народне привреде, Т.—Ф. XV. п. 28, 1903.

2. „По високој царској заповједи и шеријатским правилима: зелено, бијело, жуто и црвено одијело и обућа ношња је мусиманска и јењичарска;... љубичаста, црна и модра цока, црне чизме или постуле и црно одијело ношња је кршијанска; осим тога плаве чизме, местве или папуче и друга одијела ношња је кршијанска и жидовска“, одломак из наредбе Хусамуддин паше од 7. маја 1794., објављена у делу В. Скарића, Наредба о рајином одијелу из доба отоманске владавине, Гласник Земаљског музеја — Етнологија, XIV, 1902, 558.

3. В. Карапић, Даница, 1827., 87.

4. V. Gervers, *The Influence of Ottoman Turkish Textiles and Costume in Eastern Europe*, Toronto 1982, 17.

5. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗ, Δ.Η., ΠΕΡΙ ΑΜΦΙΕΣΕΟΣ ΑΡΧΕΙΟΝ ΠΟΝΤΥ, ΑΘΗΝΑΙΣ 1929, 23.

6. E. Juhasz, Sephardi Jews in the Ottoman Empire, Jerusalem 1990, 134, 139.

7. Од 1890-тих када антиерија није више била главни део одеће у младиној спреми и ћубе је постепено заменио капут европског кроја. Исто, 155, 160.

8. Gjergj Andromaqi, Veshjet Shqiptare në shekuj, Tirane 1988, 274.

9. Т. Ђорђевић, Из Србије кнеза Милоша, Београд 1983, 55. Уз овакво одело ношене су чакшире са широким туром и подvezama испод колена.

10. Ј. Бељкашић—Хацидедић, О терзијском занату у Сарајеву, Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине XXVII/XXVIII 1973, 172.

11. А. Шкаљић, Турцизми у српскохрватском језику, Сарајево 1979., 243.

12. R. E. Koçu, *Türk Giyim kuçem ve Süslendirme Sözlüğü*, Ankara 1967, 57—58. Веома сличну дефиницију цубета као дела мушки, и то не цивилне него свештеничке ношње налазимо у дипломском раду М. Есинер, *Türkye Türkcesinde Giyim Adları Sözlüğü*, одбрањеном 1970. и заведеном под бројем 5588 на Istanbul Universitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebyatı Bölümü, на стр. 118.
13. С. Вељачић, *Sirphirvat diline Girmis olan Türk maddi kültür unsurları*, докторска теза из 1965. одбрањена на Istanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi.
14. Курилов, Одежда анатомийских мурок, Традиционная культура народов нердней и средней Азии, Ленинград 1970, 235—261.
15. Historical Costumes of Turkish Women, İstanbul 1986; M. Onder, Konya'da Kadın Giyimleri, Türk Etnografya Dergisi, Ankara 1962, 29—31.
16. Книга за българските хаджии, София 1985, речник термина, 440.
17. Речник за чуждите думи в България език, София 1978.
18. R. T. Wilcox, *The Dictionary of Costume*, London 1979, 182. Тачно је да се односи на Бугарску. Исти аутор наводи и да је *jubbah hindu* назив за дугу, комотну одећу дугих, комотних рукава коју носе Парси (следбеници староперсијске религије) и мухамеданци у Индији и Арабији, и мушкарци и жене. Занимљиво је да се бубе у европским историјама костима врло ретко спомиње. Тако F. Boucher за термин *jupe* (сукња) наводи да је пореклом од арапског *بُبَّة* (капут). F. Boucher, *20,000 years of Fashion*, New York s. a., 431.
19. L. M. Fox, *Folk Costumes from Eastern Europe*, London 1977, 10.
20. P. Clabburn, *The Needleworker's Dictionary*, London 1976, 119.
21. Свезнане, Београд 1937, 2654.
22. П. Скок, Етимологијски речник хрватскога или српскога језика, III, Zagreb 1973, 404; У Речнику хрватскога или српскога језика, ЈАЗУ, Zagreb 1880—1882 под *gube* од арапског *gübbe* налазимо да је то врста горње хаљине коју су носили људи из духовног реда испод бињиша.
23. Никола хали-Петар Бесаровић (1841—1887), самоук приповедач штампао је „Приповијести“ у наставцима у сарајевском часопису „Босанска вила“ (1887—1888) са обиљем турцизма, па тако дао и тумачење цубета. У приповеци „Ариф, велики везир“, каже да је хона своје старо зелено цубе дао прекројити Арифу. А. Наметак, Турцизми у приповијестима Нике Х. П. Бесаровића, Приложи за оријенталну филологију XVI—XVII (1966—67), Сарајево 1970, 194.
24. Г. Елезовић, Речник косовско-метохијског дијалекта, Београд 1932, 468.
25. В. Карапић, Српски Речник, Беч 1852.
26. С. Тројановић, Народна енциклопедија Ст. Станојевића, III, Zagreb 1928, 134.
27. N. Yüce, Peoples Whose Language is Turkish and Their Geographical Distribution, Image of Turkey, 21, Ankara 1989, 7.
28. М. Филиповић, Оријентална компонента у народној култури Јужних Словена, Приложи за оријенталну филологију, XVI—XVII, 1966—67, Сарајево 1970, 103.
29. Даље бележи како су у овој земљи чоха и атлас врло јефтини и како су чамле завијене на царски начин. Е. Челебија, Путопис, одломци о југословенским земљама, I, Сарајево 1954, 129.
30. Х. Крешевљаковић, Еснафи и обрти у старом Сарајеву, Сарајево 1958, 83.
31. О овоме општиније код ЈБ. Бељкашић —Хаџидедић, Градске ношње у Босни и Херцеговини у 19. вијеку, каталог изложбе, Сарајево 1985 (?), непагинирано.
32. У Земаљском музеју у Сарајеву чува се одећа јеврејског рабина са долмом, шалварама, чајлмом и друго. ЈБ. Бељкашић—Хаџидедић, Утицаји града на село на примјеру прихватања оријенталних елемената у сеоским ношњама средње Босне, Гласник Етнографског института САНУ XXIX, Београд, 1980, 91.
33. G. Andromaqi, Ndryshime mofologjike e artistike të veshjeve popullore simbas funksionit të tyre, Etnografia shqiptare, VIII, Tirane 1976, 17, 18.
34. М. Ст. Димитријевић, Један наш трговачки дневник из XVIII века, Зборник за историју јужне Србије, И, Скопље 1936, 372. Аршин је мера за дужину и износи 0,6858 м. Либра је мера за обичну робу код Дубровчана, а аспра (акча) је најмања јединица.
35. Исто, 383, 385. 1 форинта је тада износила 100 новаца или 20 гроша.
36. Терзија Сулејман—баша, син Ибрахимов, имао је 1772. године према попису: маказе вредне 96 акчи, тардјах 898 акчи, утију и маказе 242 акче, нож за резање басме 54 акче, утију 72 акче, црвену доламу 558, једно старо (78) а ново (1680 акче) и дуги нож 360 акче. Дуговао је казазу Мула Сулејману за казаску робу 300 акчи. Његова цела оставина је износила 28.288 акчи, и то је била најмања од 11 оставштина пописаних између 1763. и 1811. (највећа је износила 945.765 акчи). Х. Крешевљаковић, н. д., 168.
37. Ј. Рајић, Историја Катихизма, православних Срба у цесарским државама, Гаччево с. а., 22—23.
38. Т. Борђевић, н. д., 56.
39. С. Мијатовић, Занати и еснафи у Рашини, Живот и обичаји народни књ. 17, Београд 1928, 44, 45.
40. Т. Р. Борђевић, Упутство за прикупљање градића о ношњи у нашем народу, заједно оштампано из Гласника Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево 1926, 8.
41. A. Boué, *La Turquie d'Europe*, II, Paris, 1840, 215, 186, 185.
42. The People of Turkey: Twenty year's residence among Bulgarians, Turks, and Armenians, edited by S. L. Poole, II, London 1878, 61.
43. К. Христић, Записи старог Београђанина, Београд 1984, 163, 172, 132.
44. Ј. Вујић, Путешествије по Сербији, I, Београд 1901, 38.
45. В. Ст. Карапић, Историјски и етнографски списи, I, без места и године издања, 75.
46. Т. П. Вукановић, Производне снаге Србије у доба првог устанка, Врањски гласник, IV, Врање 1968, 92.
47. Т. Борђевић, Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од другог устанка до еснафске уредбе 1847, Београд 1925, 12, 14, 34, 38, 49, 50, 104, 105. Тако је еснаф Ђурчијски поклонио „топ цубелук поставе од самура“, општина јеврејска „2 цубелука кадифе, првени и зелене“, честити везир „1 цубе од штофа са самуром постављено, 1 антерију и 1 шалваре“ а Алј Бег „1 цубелук од штофа“.
48. Т. Борђевић, Из Србије кнеза Милоша, 60—61.

49. Историјски архив Крагујевац, LXXI: —32, 1822.
50. Историјски архив Крагујевац, LXXII: —31, 1828.
51. Наведено у писму кнеза Милоша 1824. године кнезовима суда београдског, у коме тражи да се у присуству два трговца и двојице терзија „попечате“ и „узанте“ ствари његовог бившег терзибаше који је побегао, а његовој жени могу да се оставе наведене ствари. М. Јовановић, Ношња у Београду у XIX веку, Историја Београда, 2, Београд 1974, 559.
52. Р. Л. Веселиновић, Грађа за историју Београда, I, Београд 1965, 305, 306.
53. Међу подацима о берберима у Сарајеву, у оставини Сулејмана Скаке, сина Абдулахова, из Жагрића, која је пописана 1842. записана је и ношња која се састојала од: старог зеленог цубета... 6 1/2 проша, старих црвених чакшира... 6.6 гроша, старе кратке антерије 5.10 гроша и тако даље. Х. Крешевљаковић, н. д., 232. Десетак година касније 1851. у пописаним деловима покућства и одеће преминулог Хали Ганте Стоила, пензионера из Београда, записани су ћубе и антерија. Б. Перунчић, Управа вароши Београда, 1820—1912, Београд 1970, 236.
54. Д. Маринковић, Успомене и доживљаји, Београд 1939, 13.
55. Исто.
56. М. Витковић—Жикић, Либаде, пример оријенталних утицаја у српској градској ношњи, Новопазарски зборник, 13, Нови Пазар, 1989, 153—164.
57. Н. Зега, Збирка Николе Арсеновића, Народна станица, II, Загреб 1923, 129—150; Б. М. Дробњаковић, Једна ретка збирка Етнографског музеја у Београду, Уметност, 1, Загреб 1949, 56—60.
58. G. Andromaqi, н. д., 55, fig. 43.
59. В. Бован, Јастребов у Призрену, Приштина 1983, 17. Иван Степановић Јастребов, руски конзул у Турској, а затим конзул у Схадру, Призрену и Солину, оставио нам је значајне податке о Косову и Метохији седамдесетих и осамдесетих година 19. века.
60. Т. Борђевић, Архивска грађа, XXVIII, XXIX, Београд 1925.
61. D. Statovici, Zhvillimi historik i zetitarisë dhe rëndësia e saj bashkëkore për strukturën ekonomiko — shqerore të ksa te Kosovës, Prishtine 1982, 158.
62. Х. Крешевљановић, Еснафи и обрти у Босни и Херцеговини, Сарајево 1961., 48.
63. A. Hadžimichali, Hellenic National Costumes, Athens 1948, 19.
64. Ј. Хаци-Васильевић, Врањска градска ношња ранијих година, Гласник Етнографског музеја, VII, Београд 1932, 10.
65. В. Винавер, Турско становништво у Србији за време Првог српског устанка, Историјски гласник, 2, Београд, 1955, 48.
66. Д. Ј. Поповић, Београд кроз векове, Београд 1964, 177.
67. Musée Etnographique Serbe, Exposition Universelle de Paris 1900, fig. 3.
68. У павиљону су још били изложени изврсни зубуни, ћурдије, капе и појасеви, преслице и вретена, а Њено Величанство „наша Краљица“ је потпуно опремила 10 лутака, поклонила је ћилиме и позајмила из двора једну колекцију ретких везова. Нема сумње да је све то допринело да српски павиљон буде одликован првом наградом. Грема извештају Симе Тројановића од 10. децембра 1902. Архив СР Србије, Министарство народне привреде.
69. Албум српског одељења „Балканске изложбе“ у Лондону 1907.
70. На ово је указао Мирко Мирковић и закључио да је у грађанској литератури претежно истицан национални антагонизам између покорених народа и освајача Турака, што не одговара ни правоно природи ни међунационалних ни друштвених односа у Турској у доба њеног успона. М. Мирковић, Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459—1766), Београд, 1965, стр. 8, 10.
71. E. Juhasz, n. d., sl. 44, Courtesy of Robert Russo, Tel Aviv.
72. A. Rubens, A History of Jewish Costume, London 1967, fig. 37, fig. 60.
73. Opis Hamdy-Beyea, isti n. d., fig. 49.
74. Исти, н. д., фиг. 53.
75. Исти, н. д., фиг. 58.
76. Обучен је мушкарац у дугу антерију од свиле или памука, цубе од чоје и црне ципеле. Жена је обучена још једноставније; добра антерија од памука, шалваре и преко свега одлично цубе од свиле или фино чоје кроз које пролазе рукави антерије... Исти, н. д., фиг. 75.
77. Исти, н. д., фиг. 74 и 80—81.
78. Исти, н. д., фиг. 82.
79. Исти, н. д., фиг. 109.
80. Ј. Хаци-Васильевић, н. д., 7, сл. 1.
81. Исти, н. д., 19, 21.
82. Д. Стојановић, Градска ношња у Србији током XIX и почетком XX века, каталог изложбе, Београд 1980, кат. 306, 307, 308, 309, 313.
83. Купио га је сликар Љуба Ивановић. Инвентар збирке ствари Љубомира Ивановића сликара, бр. 59.
84. У досадашњој литератури било је доста недоумица управо око овог питања, па је некада овај хаљетак сврставан у долове (Д. Стојановић, н. д., кат. бр. 151 и 152) или антерије (исти хаљетак, код Д. Стојановић, Broderia artistica la Sirbi, sec. al. XIV-lea secolul al XIX-lea, Bucuresti 1973, кат. 195). И у Конаку књегиње Љубице у Београду изложен је одећа Београђанке из прве половине XIX века, у комплету шалваре, мисираба и антерија, у ствари цубе.
85. Тако су у Народном музеју у Варшави класификована два цубета из XIX века (инв. бр. 164723, дужине предњег дела 93 цм и задњег 102 цм, као и инв. бр. 164724, дужине 105 цм и ширине рамена 26 цм) као свечано одело за веће дете. Група аутора, Tkania Turecka XVI—XIX w. ze zbiorów polskich, katalog izložbe, Warszawa 1983, kat. 134 (А и Б) сл. 119 и 120. Код нас је цубе из Историјског музеја Србије инв. бр. Е 766, сл. 14, које је према музејској документацији припадало Јелисавети — Савки (1814—1848), кћери Милоша Обреновића, због своје дужине (предња 68 цм и задња 78 цм) ушло у групу дечје горње одеће (Д. Стојановић, н. д., кат. 312). Како се Савка удала 1831. за Федора Николића у Румунију, а како је ово цубе набављено од породице Кјурски из Румуније, и како је изузетно богато урађено, могуће је да је овај хаљетак прављен управо за венчање. Тако само дужина није поуздан пугоказ за одређивање, будући да постоји и модел дужине у висини бокова. Упоређујући ширину рамена од 22 цм са другим примерцима (цубе у Етнографском музеју у Београду инв. бр. 6021, из Призрена, ширине 20 цм

дужина 112 цм, и џубе инв. бр. 6013 широка на рамена 22 цм и дужина леђа 113 цм), очигледно је да се ради о другом моделу.

86. Војни музеј, инв. бр. 6008, џубе је набављено од Народног позоришта у Београду.

87. Инв. бр. 8882, набављено од Војнотехничког завода у Крагујевцу 1935.

88. Дарови Војном музеју, каталог изложбе, Београд 1990, кат. 490 и 491. Зубун је део народне ношње и разликује се од џубета по кроју (кројен је из равних делова) материјалу и орнаментици.

89. Инв. бр. 1318, џубе женско, збирка Христифора Џрниловића, Етнографски музеј у Београду.

90. X. Џрниловић, Рукописна грађа, свеске 43, 44, 45.

91. С. Рашићанин, Нешто о женској градској ношњи Новог Пазара, с краја XIX и почетка XX века, Новопазарски зборник, 9, Нови Пазар 1985, 185. Аутор то објашњава кројним и украсним одликама, јер је јој део одеће сувише „слободан“ за жене мусиманске конфесије и зато што Куран не дозвољава антропоморфне и зооморфне мотиве у уметности, јер уметник тиме „конкурише“ свемоћи Алхака. Оваква тумачења немају основе пошто у Курану никде нису изречене такве забране. О проблему ликовних представа у исламској уметности изречена су бројна непотпуна, чак нетачна тумачења, која су створила заблуде са дуготрајним последицама. Нов приступ овом проблему код нас изнео је проф. др Андреја Андрејевић у својој књизи „Исламска монументална уметност XVI века у Југославији, куполне цамије“, Београд 1984. 92

92. Ђубе, XIX век, Битољ од црне чоје, везено сребрним и свиленим гајтаном и ширитима, власништво Жамиле Колономос из Скопља. Каталог Везене теканине из јеврејских збирки у Југославији, Београд, 1978, кат. и сл. 77.

93. Ј. Бељакшић—Хаџидедић, О терзијском занату..., 172, сл. 23.

94. Ј. Аранђеловић—Лазић, Народна ношња у околини Зајечара, Гласник Етнографског музеја, 42, Београд 1978, 244, сл. 4.

95. М. Јовановић, Народна ношња у Србији у XIX веку Београд 1979., 196, сл. 4.

96. Македонски народни носии, Скопје, 1963. 11, т. XIV.

97. Б. Кирић, Стара ношња Лесковца и околине, Лесковачки зборник, II, Лесковац 1962, 74—80.

98. Б. Владић—Крстић, Грађанска ношња у Зајечару, Гласник Етнографског музеја, 42, Београд 1978, 285.

99. Н. Z. Kosay, *Türkiye Türk Düğünleri*, Анкара 1944, непагинирано име фотографија »Al kadife üzerine kolsuz manto« (Rumeli işi). Овај термин добијен је и као усмено саопштење од Колега приликом туренског истраживања у Истанбулу 1982.

100. Üstüük, inv. бр. 13/2165 i 13/1594, Група аутора, Topkap Saray Museum, Costumes, Embroideries and other Textiles, London 1986, кат. 120 i 121.

101. A. Hadžimichali, Costumes Nationaux Helléniques, II, Athenes 1954, 55, pl. 25a.

102. J. Papantoniou, A Forst Attempt at an Introduction to Greek Traditional Costume (women's) Etnografika, I, Nafplion 1978, 11, 13, drawing 135.

103. M. Tilke, Studien zu der entwicklungs geschichte des Orientalischen Kostüms, Berlin 1923, 70, skizze 44.

104. Н. Авакија, Аријанска народна одејда (XIX — начало XX вв.), Јреван 1983

105. Arti Popullor ne Shqiperi, Tirane 1976, фиг. 93, 94 из централне Албаније. Необично је да су и одевни предмети сасвим другачијег кроја из јужне Албаније овде означени као џубе (фиг. 121 и 122).

106. Gjergji Andromaqi, n. d., 188.

107. I. Bihiku, Les broderies sur les vêtements citadins, Etnographie Albanaise, 14, Tirana 1986, 222, 223.

108. М. Витковић—Жикић, Однос сеоске и градске средине на примеру женског капутића, Новопазарски зборник, 14, Нови Пазар 1990, 91—97.

109. A. Gjergji, La classification des costumes populaires albanais, Etnographie Albanaise, IX, Tirane 1979, 42, 43.

110. Исто, 43.

111. R. Zojzi, Les costumes traditionnelle Albanais Etnographie albanaise, VII, Tirane 1976, 232.

112. V. Gervers, n. d., fig. 3 i 4.

113. Исто, фиг. 6.

114. Инв. бр. Т. 276, Т. 3 то Б 1920.

115. M. Tilke, n. d., A. Rosenber, Geschichte des Kostüms, Berlin, s. a.

116. M. Tilke, Folk Costumes from East Europe, Africa and Asia, London 1978, 8, 9, т. 5, 7.

117. D. Statovci, n. d., sl. na str. 159.

118. А. Колудровић, Женска варошка ношња у северној и средњој Далмацији, Сплит 1954.

119. М. Барјактаревић, Порекло и време настајања „прногорске“ ношње, Гласник Етнографског музеја, 43, Београд 1979, 119—134.

120. С. Бајић, Народна ношња у требињској површи, Гласник Земаљског музеја, 40, Сарајево 1985, 45—115.

121. З. Чулић, Народне ношње у Босни и Херцеговини, Сарајево 1963, 20.

122. Видете напомену бр. 84. I. Bihiku, n. d., 218, такође наводи да је „хубе“ у Албанији врста женског огргача без рукава.

123. Historical Costumes of Turkish Women, Istanbul 1986.

124. S. Kapetanakis, M. Kotsou, Research on Greek Costume from the 15th to 19th Century, Etnographica, 4—5 (1983—1985) 1986, 45—50.

125. В. Николић, Шиптарска народна ношња у околини Пећи, Гласник Етнографског Института VIII, Београд 1960, 15—43; М. Ивановић, Народна ношња Косова, Загреб 1988.

126. В. Наследникова, История на Белгарски костюм, София 1969, 81—90.

127. Ј. Бељакшић—Хаџидедић, Градска мусиманска традицијска ношња у Сарајеву, Загреб 1987, 15.

128. А. Рубенс, n. d., 70.

129. Ј. Бјеладиновић, Српска народна ношња у Ибарском Колапину, Штавици и у околини Новог Пазара, Гласник Етнографског музеја у Београду, 43, Београд 1979, 90; М. Барјактаревић, Роми у Призрену, Гласник Етнографског музеја, 43, Београд 1979, 176.

130. У селу Шипкову мушки зубун се назива „дубе“. Назив је примљен од станов-

ника села Браћевца. Ј. Аранђеловић—Лазић, Народна ношња у околини Зајечара, Гласник Етнографског музеја, 42, Београд 1978, 258.

131. Захваљујем се на подацима колеги-ници Јанјани Тојаги, кустосу Народног му-зеја у Нишу.

Milena Vitković—Žikić

ANNEXE SUR L'ETUDE DE L'HISTOIRE DU COSTUME — »DŽUBE«

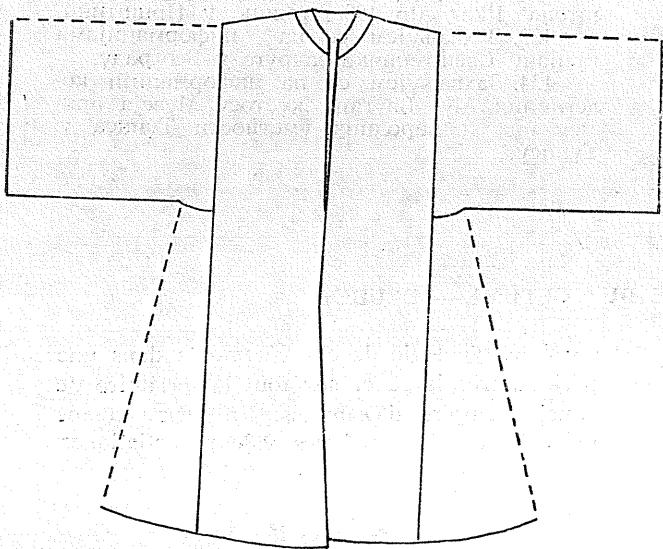
Selon les études détaillées des sources historiques, il est fait l'annexe de l'histoire nationale du costume, surtout de »džube«. La classification de »džube« est faite par l'analyse des éléments matériels et plastiques. On a fait

132. Захваљујем се на усменом обаве-штењу Ilkar Alp 1986. године у Приштини.

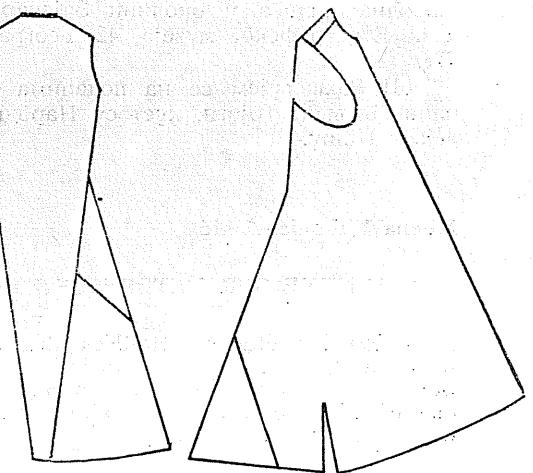
133. Захваљујем се на информацијама кројачу Свештенничке задруге у Београду.

134. Захваљујем се на информацији ко-легиници Alyi Baugam, кустосу Музеја при-мењених и народних уметности Туниса у Тунису.

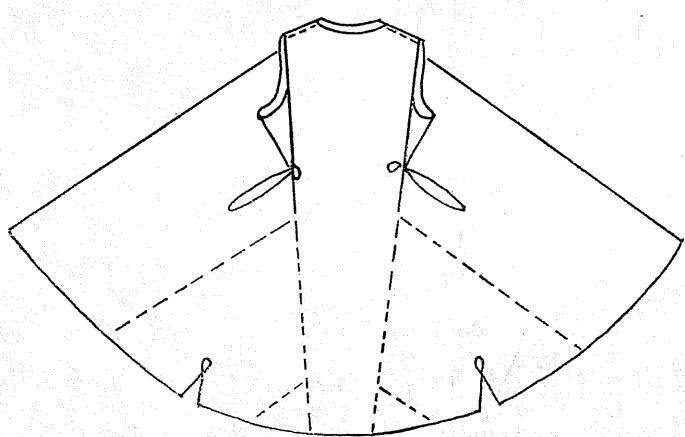
aussi la typologie de ces vêtements dans une période très large et sur tout le territoire de l'ancien empire d'Osmanlis. En même temps on a accentué aussi ses valeurs artistiques.

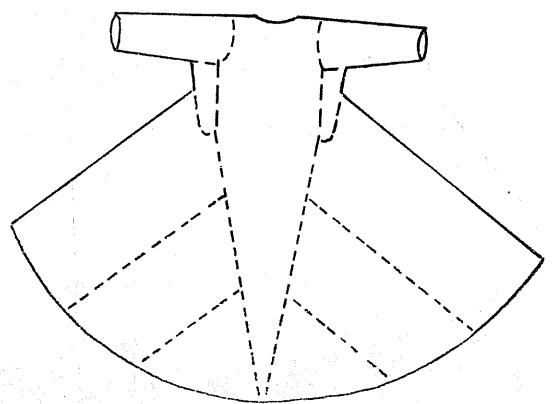
1.

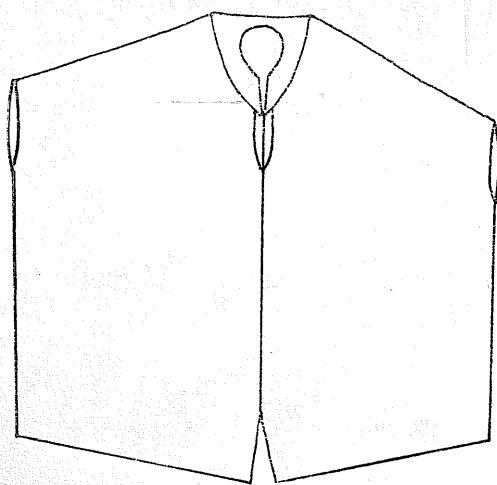
2.

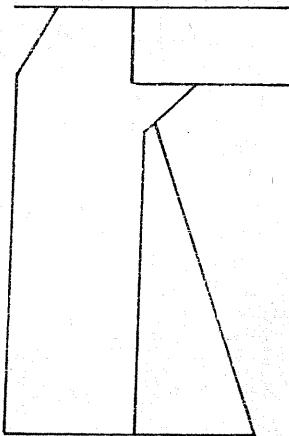
3.

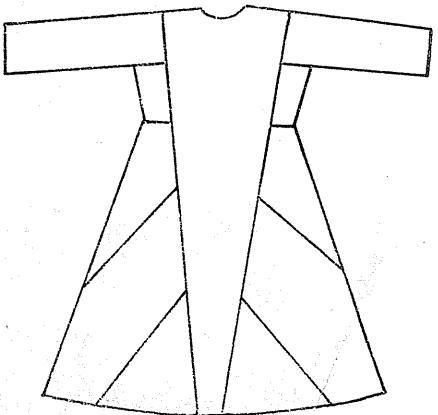
4.

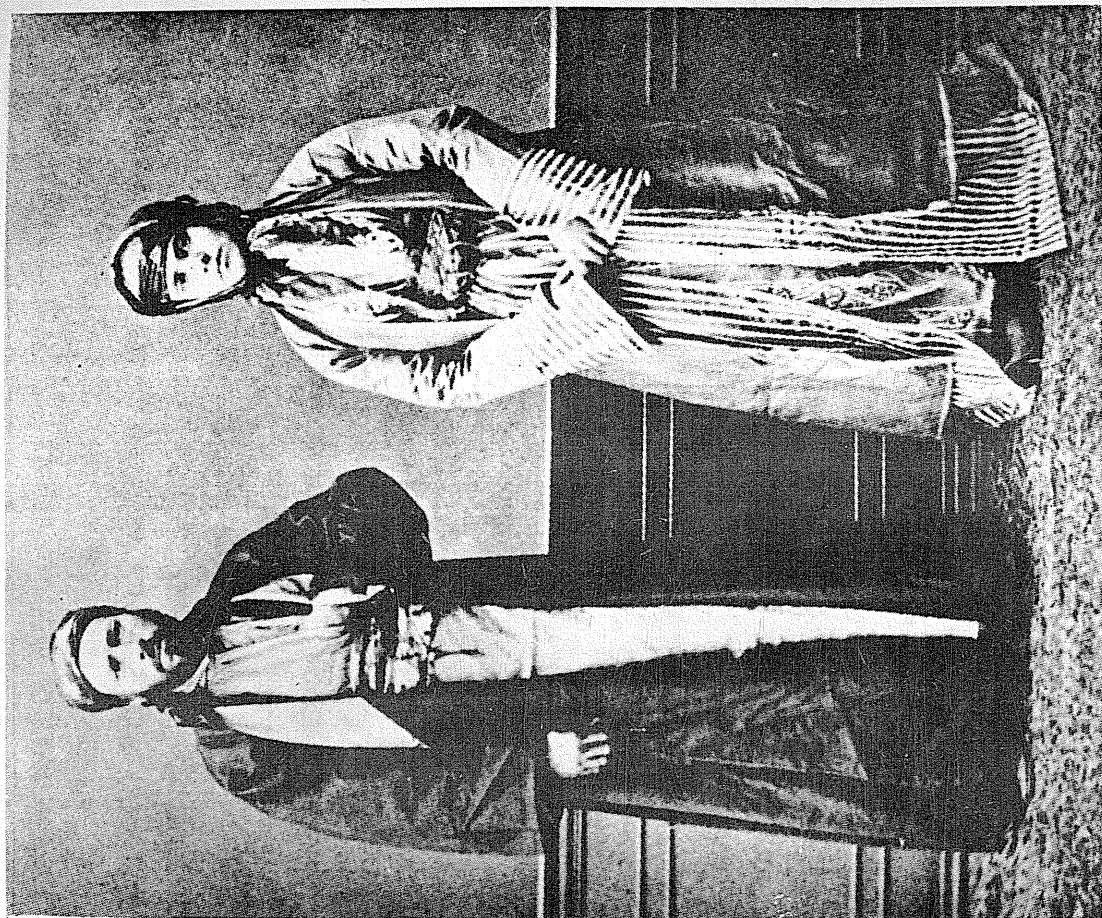
5.

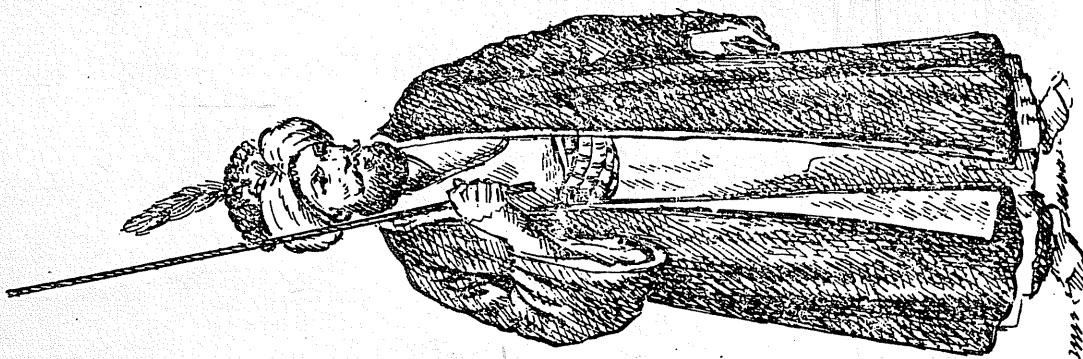
6.

7.

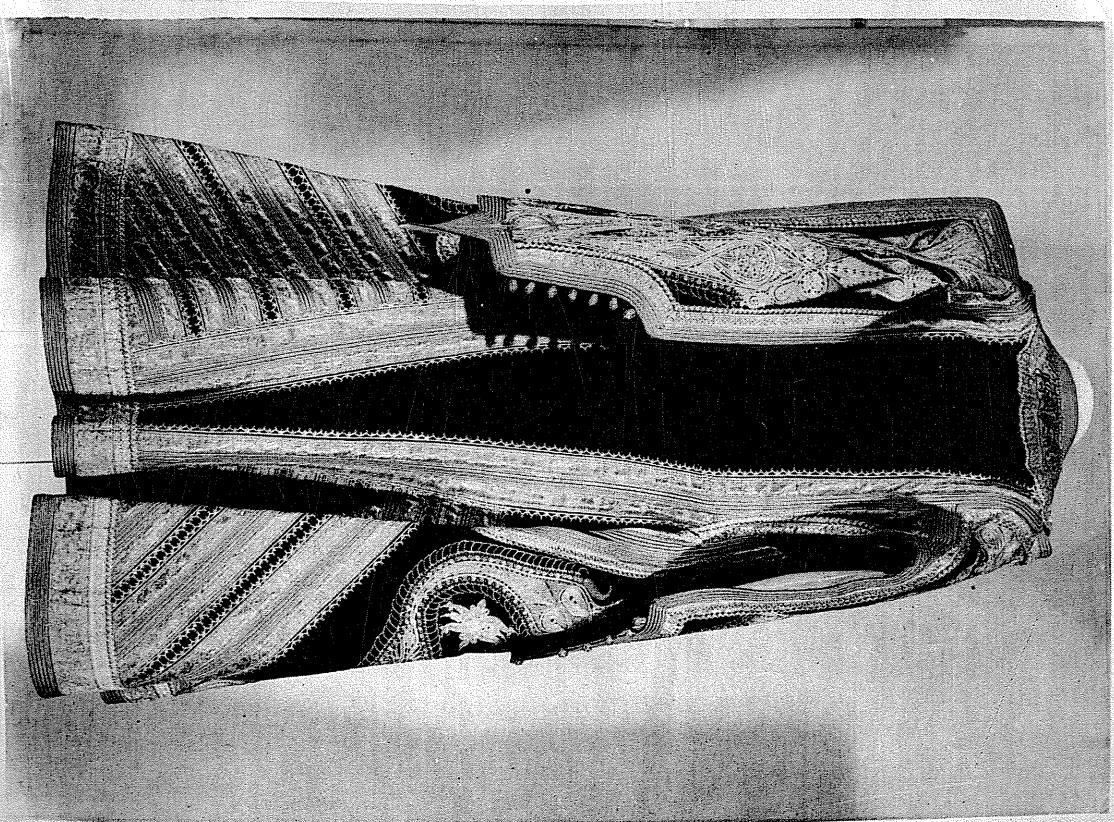
Сл. 2. Јевреји са Ролоса, фотографија, снимио Handy-Beg, Родос 1873.
Пријето из A. Rubens, A History of Jewish Costume

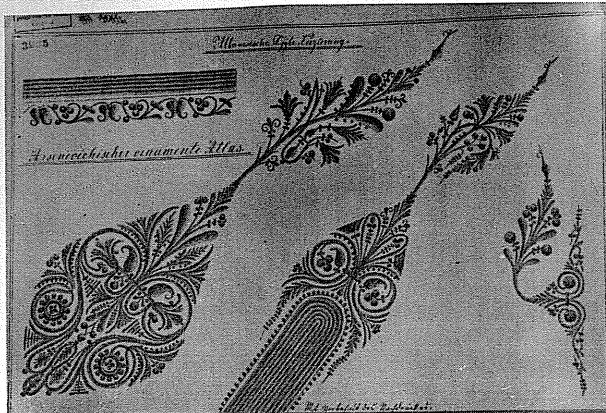
Сл. 1. Cilibe, Турско, преузето из: R.E. Koç, Türk Giyim Kusam ve Süslennme
Sözlüğü

Сл. 3. Костим ученых бугарских граѓана четрдесетих година XIX века, претеж, преузето из В. Наследникова, История на Български костимом

Сл. 4. Шубе, сомот, Србија, крај XIX века, МПУ, Београд, инв. бр. 4011 (снимо Р. Живковић)

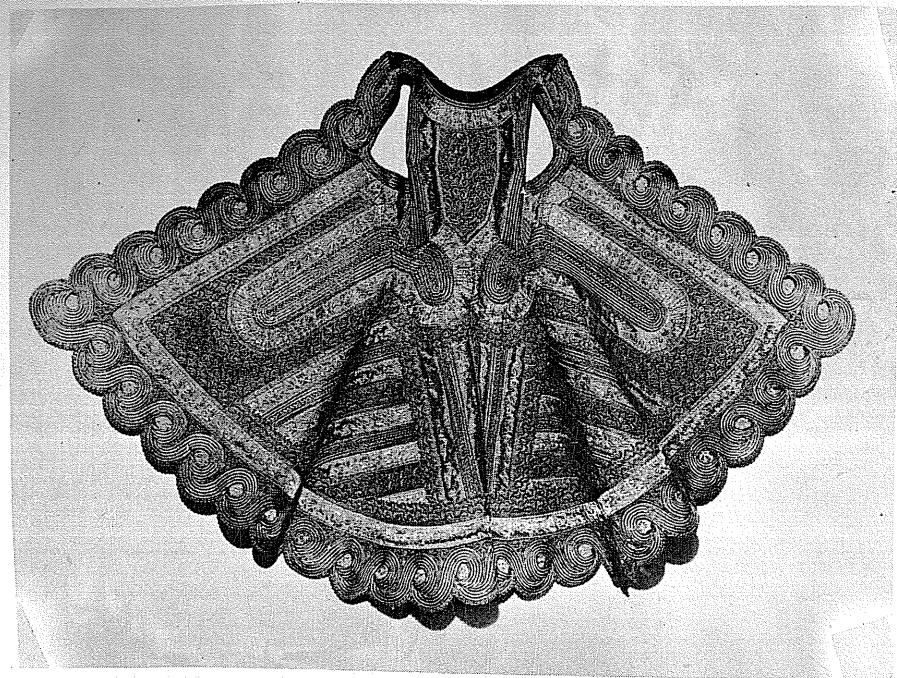
Сл. 5. Орнаменти на албанском цубету, акварел, Никола Арсеновић, друга половина XIX века, Етнографски музеј, Београд, инв. бр. 1125

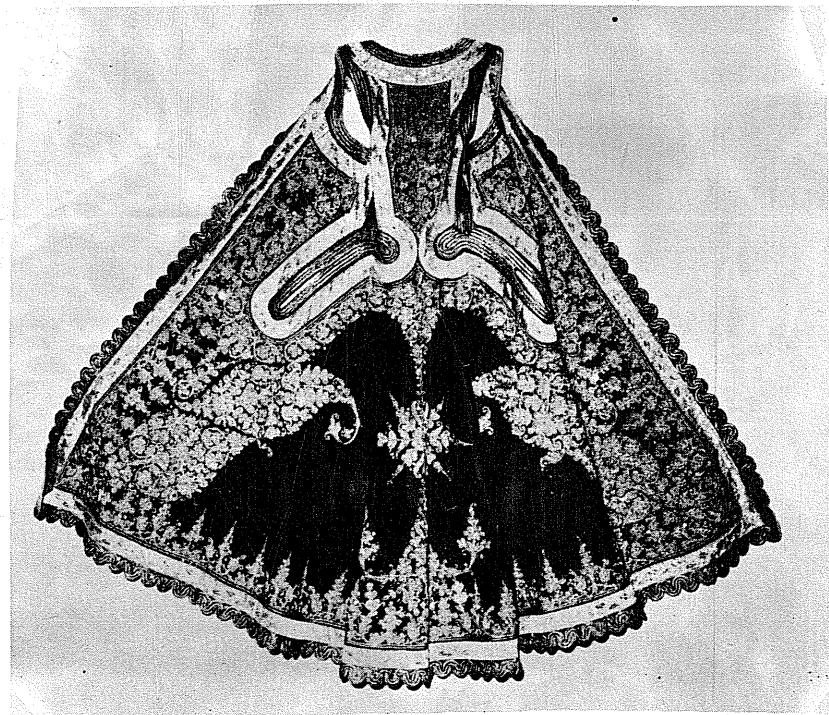
Сл. 6. Цубе, чоја, Врање, друга половина XIX века, Народни музеј, Врање, инв. бр. 1205
(снимио Р. Живковић)

Сл. 7. Даница и Алекса Попадић, 1907., тонирана фотографија, Васа Радуловић, власник Соња Гроати, Пећ

Сл. 8. Џубе, чоја, Србија, друга половина XIX века, МПУ, Београд, инв. бр. 1946 (снимио Р. Живковић)

Сл. 9. Џубе, сомот, Србија, XIX век, Историјски музеј Србије, Београд, инв. бр. Е 766 (снимио Р. Живковић)

САРАДНИЦИ У ОВОМ БРОЈУ

Акад. Владимир Стојанчевић, Београд
Акад. Богумил Храбак, Београд
Милица Витковић—Жикић, Београд
Др Радмила Жутић, Београд
Станиша Војиновић, Београд
Драгиша Костић, Лесковац
Др Борислава Лилић, Пирот
Добросав Туровић, Лесковац
Миље Станић, Београд
Др Мирољуб Васић, Београд
Др Живојин Мартиновић,
Др Властимир Стаменковић, Лесковац
Владимир Ранђеловић, Лесковац
Др Новица Ранђеловић, Лесковац
Марина Павловић, Лесковац
Сава Вельковић, Лесковац
Др Петар Митић, Лесковац
Мирослава Јоцић, Лесковац
Хранислав Ракић, Лесковац
Др Милан Матић, Београд
Др Милан Миладиновић, Београд
Драгољуб Мирчетић, Ниш
Др Живан Стојковић, Лесковац
Миодраг Николић, Ниш
Др Петар Качавенда, Београд
Др Јован Златић, Ниш
Др Никола Живковић, Београд
Никола Илић, Лесковац
Др Милица Бодрожић, Београд

REVIEW OF
PROBLEMS

С А Д Р Ж А Ј

Др Петар Качавенда, Неки аспекти делатности квислинга у Србији 1941—1944. године	5
Др Никола Живковић, Организација Тот у Србији	7
Драгољуб Мирчетић, Формирање добровољачких одреда	11
Др Јован Златић, Команда нишке области српске државне страже	29
Др Милан Матић, „Српски народ“ и „Гласник српске државне страже“ о квислиншким војним јединицама у Србији	35
Хранислав Ракић, Жандармеријска станица у Печењевцу и њена активност у 1942. години	41
Проф. др Никола Цветковић, Видови косовске патријотске традиције у ратним документима, народном стваралаштву и листовима војних формација лесковачког и топличког краја (1941—1944)	45
Др Живан Стојковић, Стање у моравској бановини после априлског рата	53
Никола П. Илић, Неки видови експлоатације сељака Газдара (1941—1944)	57
Др Милица Бодрожић, Прилог о социјалним групама Лесковца и околине у ослободилачком рату и револуцији 1944. године	61
Проф. др Милан М. Миладиновић, Недићевско-Љотићевска пропаганда против антифашистичког и ослободилачког покрета на југу Србије 1941—1944. године	71

ЧЛАНЦИ И ГРАЂА

Академик Владимира Стојанчевић, Проблеми и методологија проучавања прошлости крајева југоисточне Србије	82
Богумил Храбак, Економска питања и Бугарска у време бугарско-југословенског разграничења 1919—1920.	89
Др Радмила Жугић, Хидронимија доњег тока слива Јабланице	101
Станиша Војиновић, Једночинка Статус-кво и Фрау од Балплана или Балкански рат Симе Бунића	113
Драгиша Костић, Банке и банкарство на Лесковачком подручју до почетка првог светског рата	125
Др Борислава Лилић, Пирот на Берлинском конгресу 1878. године	139
Добросав Ж. Туровић, Ослобођење Лесковца 1918. године	149
Миле Станић, Илустративни материјал из јужне Србије у заоставштини Феликса Каница у архиву САНУ	155
Живорад М. Мартиновић, Издана и извори у неогену Нишке котлине I	161
Властимир Стаменковић, Новица Ранђеловић и Владимир Ранђеловић, Лековите и зачинске биљне врсте околине Босија Љиграда	179
Мирослава Јоцић, Из нумизматичке збирке Народног музеја у Лесковцу	197

ХРОНИКА

Хранислав Ракић, Четрдесетпет година рада Народног музеја у Лесковцу ——————	203
Др Мирољуб Васић, Лесковачки зборник XXXIII, Народни музеј у Лесковцу, Лесковац 1993, стр. 402 ——————	205
Др Милан Матић, Четници у лесковачком крају 1941—1944. ——————	206
Др Милан Миладиновић, Живот посвећен историјској истини ——————	207
Хранислав Ракић, Благоје Николић (1895—1943) ——————	209
Драгољуб Ж. Мирчетић, Активност Благоја Николића у партијској организацији нишке области (1924—1928, године) ——————	211
Др Живан Стојковић, Благоје Николић у време шестојануарске диктатуре ——————	218
Др Милан М. Миладиновић, Револуционарни и морални лик Благоја Николића ——————	222
Др Мирољуб Васић, Југославија, распад и перспектива (1990—1993) ——————	224
Др Петар Д. Митић, Структура моторичких способности студената у лесковачком и врањском крају ——————	230
Марина Павловић и Сава Вељковић, Услови становаша и живота у ромским насељима Подворца и Сат-мали у Лесковцу ——————	236

ПОСЕБНИ ДЕО

Милена Витковић—Жикић, Прилог проучавању историје kostimе—џубе* ——————	3
---	----------

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК XXXIV

Издaje
НАРОДНИ МУЗЕЈ У ЛЕСКОВЦУ

Одговорни уредник
Христијан А. Ракић

*

Лектор
Живојин Тасић

*

Коректори
Зорица Стојановић
Стојна Марковић
Славица Стојановић

*

Насловна страна
Јован Поповић

*

Тираж 500 примерака

У финансирању Лесковачког зборника учествовали: Скупштина општине Лесковац и Министарство културе Републике Србије.

*

Решењем Републичког секретаријата за културу — Београд
бр. 413-500/77-02а ослобођен пореза на промет

Штампа: „Напредак“ — Лесковац

